ИСТОРИЈСКИ ЧАСОПИС
Књ. LIX
(2010)

UDC 93/94 ISSN 0350-0802

INSTITUTE OF HISTORY

HISTORICAL REVIEW

Vol. LIX
(2010)

Editorial board

JOVANKA KALIĆ, MARICA MALOVIĆ-ĐUKIĆ,
ANA STOLIĆ, LUBOMÍRA HAVLÍKOVA (Prague),
ANGELIKI CONSTANTAKOPOULOU (Ioannina),
ĐURO TOŠIĆ, TIBOR ŽIVKOVIĆ

Editor-in-chief

TIBOR ŽIVKOVIĆ, Ph.D.
Director of Institute of History

BELGRADE
2010

УДК 93/94 ISSN 0350-0802

ИСТОРИЈСКИ ИНСТИТУТ

ИСТОРИЈСКИ ЧАСОПИС

Књ. LIX
(2010)

Редакциони одбор

ЈОВАНКА КАЛИЋ, МАРИЦА МАЛОВИЋ-ЂУКИЋ,
АНА СТОЛИЋ, ЛУБОМИРА ХАВЛИКОВА (Праг),
АНГЕЛИКИ КОНСТАНТАКОПУЛУ (Јањина),
ЂУРО ТОШИЋ, ТИБОР ЖИВКОВИЋ

Одговорни уредник

др ТИБОР ЖИВКОВИЋ
Директор Историјског института

БЕОГРАД
2010

Овај број *Историјског часописа*
штампан је уз финансијску помоћ
Министарства за науку и технолошки развој
Владе Републике Србије

С А Д Р Ж А Ј

ЧЛАНЦИ И РАСПРАВЕ

Tibor Živković
THE 'ORIGINAL' AND THE 'REVISED' *ANNALES REGNI FRANCORUM* 9

Александар Узелац
СКИТСКИ РАЗБОЈНИЦИ У БУГАРСКОЈ ПУСТИЊИ: ПОГЛЕД ЈЕДНОГ ХОДОЧАСНИКА НА ПОМОРАВЉЕ СРЕДИНОМ XI ВЕКА 59

Александар Крстић
ВРШАЦ У СРЕДЊЕМ ВЕКУ I део: од раног средњег века до краја 14. столећа 77

Дејан Булић, Дејан Црнчевић
ЗВУК И ГРАЂЕЊЕ: ПРИМЕРИ АКУСТИЧКИХ СУДОВА ИЗ ЦРКВЕ МАНАСТИРА ДАВИДОВИЦА 95

Владета Петровић
ГОРА ПРОЗРАК И ДВОР НЕРОДИМЉА 121

Марица Маловић Ђукић
ТОМА БУГОН, КОТОРСКИ ВЛАСТЕЛИН И ТРГОВАЦ (14. ВЕК) 141

Ђуро Тошић
НИКОЛА БОКШИЋ (на странпутици пословне каријере) 155

Радмило Пекић
ПОСЛОВАЊЕ ИТАЛИЈАНСКОГ ТРГОВЦА ЂОРЂА ГУЧИЈА У ДУБРОВНИКУ (1414-1428) 177

Срђан Катић, Татјана Катић
РУДНИК ЖЕЖНА И РУДАРСТВО РОГОЗНЕ И ПОДБУКОВИКА У 16. ВЕКУ 197

Драгана Амедоски
ДЕМОГРАФСКЕ ПРОМЕНЕ У НАХИЈИ БОВАН КАО ПРИМЕР ДЕПОПУЛАЦИЈЕ РУМЕЛИЈЕ У 16. ВЕКУ 225

Марија Коцић
БИТКА КОД ЛЕПАНТА КАО ПРЕКРЕТНИЦА У ОДНОСИМА НА МЕДИТЕРАНУ 243

Гордана Гарић Петровић
ДЕМОГРАФСКЕ ПРИЛИКЕ И МРЕЖА ПАРОХИЈА У БЕОГРАДСКОЈ ЕПАРХИЈИ ОД 1718. ДО 1739. ГОДИНЕ 267

Недељко В. Радосављевић
АРХИМАНДРИТ ХАЏИ РУВИМ НЕШКОВИЋ (1752-1804)
- прилози за биографију - 297

Милош Јагодић
КРАГУЈЕВАЦ У ДРУГОЈ ПОЛОВИНИ 19. ВЕКА У СВЕТЛУ СТАТИСТИКЕ 321

Милић Ј. Милићевић
НЕВЕРНА ЦАЈА ИЛИ РАЗВОД ЈЕДНОГ ОФИЦИРСКОГ БРАКА 341

Александар Растовић
МАКЕДОНСКО ПИТАЊЕ У БРИТАНСКОМ ПАРЛАМЕНТУ 1903-1908 365

Ненад Урић
СРПСКО-ЦРНОГОРСКИ ОДНОСИ И ПИТАЊЕ УСТАНКА У ТУРСКОЈ С ПОСЕБНИМ ОСВРТОМ НА ИЗВЕШТАЈЕ НИКОЛЕ ЈОВАНОВИЋА ОКАНА (1860-1866) 387

ПРИКАЗИ

Татјана Катић, *Опширни попис Призренског санџака из 1571. године*, Историјски институт, Београд 2010, 640 стр. (Драгана Амедоски) 421

Gherardo Ortalli – Oliver Jens Schmitt (ur.), *Balcani occidentali, Adriatico e Venezia fra XIII e XVIII secolo/Der westliche Balkan, der Adriaraum und Venedig (13. – 18. Jahrhundert),* izd. Instituto Veneto di Scienze, Lettere ed Arti, Venezia – Wien: Österreichische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Klasse, Schriften der Balkan-Kommission, Verlag der ÖAW, Wien 2009, 402 str. (Јелена Мргић) 423

Virginia H. Aksan, *Ottoman Wars 1700-1870: An Empire Besieged*, Harlow: Pearson Longman 2007. (Огњен Крешић) 427

Jörg Fündling, Marc Aurel. Kaiser und Philosoph (Gestalten der Antike, hrsg. von Manfred Clauss) Wissenschaftlische Buchgesellschaft, Darmstadt 2008, 240. (Жарко Петковић) 431

Joseph Marko, Hedwig Unger, *Research and Tertiary Educationin Central and South-East Europe,* Nomos, 2010, 155 pp. (Арсен Ђуровић) 434

УПУТСТВО АУТОРИМА 439

C O N T E N T S

ARTICLES

Tibor Živković,
THE 'ORIGINAL' AND THE 'REVISED' *ANNALES REGNI FRANCORUM* 9

Aleksandar Uzelac
SCYTHIAN BRIGANDS IN BULGARIAN DESERT: A PILGRIM'S VIEW
OF GREAT MORAVA VALLEY IN MID 11th CENTURY 68

Aleksandar Krstić
ВРШАЦ У СРЕДЊЕМ ВЕКУ I део: од раног средњег века до краја 14. столећа 77

Dejan Bulić, Dejan Crnčević
ЗВУК И ГРАЂЕЊЕ: ПРИМЕРИ АКУСТИЧКИХ СУДОВА ИЗ ЦРКВЕ
МАНАСТИРА ДАВИДОВИЦА 95

Marica Malović Đukić
TOMA BUGON, LORD AND MERCHANT OF KOTOR (14th CENTURY) 141

Djuro Tošić
NIKOLA BOKŠIĆ (Sidestepping out of his career) 155

Radmilo Pekić
BUSINESS DEALINGS OF ITALIAN MERCHANT GEORGI GUCCII
IN DUBROVIK (1414-1428) 177

Srđan Katić, Tatjana Katić
THE ŽEŽNA MINE AND MINING OF ROGOZNA AND PODBUKOVIK
IN THE XVI CENTURY 197

Dragana Amedoski
DEMOGRAPHIC CHANGES IN BOVAN NAHIYE AS AN EXAMPLE
OF DEPOPULATION OF RUMELIA IN THE 16th CENTURY 225

Marija Kocić
THE BATTLE OF LEPANTO LIKE THE TURNIG-POINT
IN RELATIONSHIPS ON THE MEDITERRANEAN 243

Gordana Garić Petrović
DEMOGRAPHIC SITUATION AND PARISH NETWORK
IN THE EPARCHY OF BELGRADE FROM 1718 TO 1739 267

Nedeljko Radosavljević
ARCHIMANDRITE HADŽI RUVIM NEŠKOVIĆ (1752-1804)
- supplements for a biography – 297

Miloš Jagodić
KRAGUJEVAC IN THE SECOND HALF OF THE 19 CENTURY
IN THE LIGHT OF STATISTICS 321

Milić Milićević
UNFAITHFULNESS OR DIVORCE OF AN OFFICER'S MARRIAGE 341

Aleksandar Rastović
MACEDONIAN ISSUE IN THE BRITISH PARLIAMENT 1903-1908 365

Nenad Urić
SERBO-MONTENEGRIN RELATIONS AND THE QUESTION OF UPRISING
IN TURKEY WITH SPECIAL REFERENCE TO STATEMENTS
NIKOLA JOVANOVIC OKAN (1860-1866) 387

REVIEW ARTICLES 421

INSTRUCTIONS FOR AUTHORS 439

ЧЛАНЦИ И РАСПРАВЕ

ИСТОРИЈСКИ ЧАСОПИС, књ. LIX (2010) стр. 9-58
HISTORICAL REVIEW, Vol. LIX (2010) pp. 9-58

УДК: 94(4-15):930.2"07/08"

Tibor ŽIVKOVIĆ
Institute of History
Belgrade

THE 'ORIGINAL' AND THE 'REVISED' *ANNALES REGNI FRANCORUM* *

Abstract: The *Annales regni Francorum* are preserved in two recensions: the so-called 'original' and the 'revised' version. The aim of this article is to make a profound analysis of both versions and to establish which version is the'revised'and which one is the 'original'.

Key Words: Charlemagne, *Annales regni Francorum*, *Deo adiuvante*, *Deo auxiliante*, *gens Francorum*, *placitum*, *conventus*.

The *Annales Regni Francorum* (hereinafter *ARF*), as the most important narrative source for the history of the Carolingians, cover a timeline from the year 741 to 829. The *ARF* source is preserved in four major groups of manuscripts: A, B, C, and D (this division was made by Kurze published in a MGH edition).[1] The *Annales Laurissenses Maiores (*hereinafter *ALM)* are the oldest in this group, dating back to the middle of the 9th century, ca. 840. Today, the extant copies of the *ALM*

* Рад настао као резултат истраживања на пројекту Министарства за науку и технолошки развој *Српске земље у раном средњем веку* (Ев. бр. 147025). The author wishes to express his thanks to Professor R. McKitterick for a great number of valuable suggestions.

[1] *Annales Regni Francorum inde ab a. 741. usque ad a. 829 qui dicitur Annales Laurissenses maiores et Einhardi,* rec. F. Kurze, MGH SRG in usum scholarum 6, Hannoverae 1895, IX – XV (= *ARF*).

manuscripts are preserved in areas to the west of the Rhineland.[2] The so-called minor annals mostly depend on this version of the *ARF*.[3] The *ARF* manuscripts have been divided into families (A, B, C, and D), run either to 788 (A1), 806 (B 3), 807 (B5), 813 (B1, B2, B4) or 829 (C and D).[4] A number of scholars consider the divisions (families) as proof that the *ARF* was compiled on an annual basis by one or more than one author. Such a consensus has had a great impact on the research of the *ARF*. However, we shall have great difficulty discovering the original reason why, under which circumstances, and for whom the *ARF* was copied.[5]

There is another manuscript tradition of the *ARF* (the E family - named by Kurze) preserved in the earliest complete manuscript from the X/XI centuries (Vienna Österreichische Nationalbibliothek, N° 510).[6] This earliest complete manuscript covers the period from 741 until 829.[7]

---

[2] R. McKitterick, *Charlomagne: The formation of a European identity*, Cambridge 2008, 27, 31, 33 – 36 (= McKitterick, *Charlemagne*).

[3] L. Halphen, *Etudes critiques sur l'histoire de Charlemagne*, Paris 1921, was the first convincingly to argue that the so-called minor annals were derived from the *ARF*; see, also, McKitterick, *Charlemagne*, 37. On the other hand, R. Collins, *Charlemagne's Imperial Coronation and the Annals of Lorsch*, Charlemagne: Empire and Society, ed. J. Story, Manchester 2005, 57 – 58, thought that many minor annals were compiled independently during the 780s. Similarly, J. Story, *After Bede: Continuing the Ecclesiastical History*, Early Medieval Studies in Memory of Patrick Wormald, ed. S. Baxter – C. E. Karkov – J. L. Nelson – D. Pelteret, Farnham – Burlington 2009, 180. A firmer view, according to which the *Annales Amandi*, *Tiliani*, *Laubacenses*, *Pataviani*, and *Alamannici*, originated in the late seventh and early eighth centuries can be found in, R. W. Burges – M. Kulikowski, *The History and Origins of the Latin Chronicle Tradition*, The Medieval Chronicle VI, ed. E. Kooper, Amsterdam 2009, 172. It is obvious that a thorough and extensive analysis of the minor annals is needed.

[4] *ARF*, IX – XII.

[5] For instance, the origin of the *Annales Metenses priores*; cf. H. Hoffmann, *Untersuchungen zur karolingischen Annalistik*, Bonner Historische Forschungen 10 (1958) 10, 53, 61 – 63; P. Fouracre – R. Gerberding, *Late Merovingian France: History and Hagiography 640 – 720*, Manchester 1996, 330 – 349 (=Fouracre – Gerberding, *France*); Y. Hen, *The Annals of Metz and the Merovingian Pas*t, *The Uses of Past in the Early Middle Ages*, ed. Y. Hen – M. Innes, Cambridge 2000, 179; P. Fouracre, *The Long Shadow of the Merovingians*, Charlemagne, Empire and Society, ed. J. Story, Manchester 2005, 5 – 21 (=Fouracre, *Shadow*).

[6] McKitterick, *Charlemagne*, 27. Kurze, on the other hand, dated this manuscript in the 9th century; cf. *ARF*, XII.

[7] The E-family manuscripts (seven of them) end in 829, except E4, which ends in 827; cf. *ARF*, XII – XIV.

An earlier fragment of the E manuscript, (Cologne, Sankt Maria in Kapitol AII/18), is dated to the 830s. Today, the E family is preserved in the manuscripts in the area to the east of the Rhineland.[8] In historiography, this version of the *ARF* is often called the 'Revised' *ARF*. It has been proposed that the 'Revised' *ARF* was composed either shortly after 801, between 814 and 817, or ca. 829.[9] For the purpose of this paper and a more objective analytic approach the 'Original' *ARF* (741 – 829), will be designated as *ARF 829*, while the 'Revised' *ARF* (741 – 801), as *ARF 801*, ascribing 'Original' or 'Revised' to neither. Methodologically, this approach protects a researcher from an imposed subjectivity, since one would be able to understand the mutual relation between *ARF 829* and *ARF 801* only through the comparison of the available texts. If one undertakes research on *ARF 829* and *ARF 801* from a predetermined position, more precisely if *ARF 801 is considered* to be the 'Revised' version of *ARF 829* – then the whole discussion could be biased from the beginning of the research.[10] Another intriguing question is about the date of the composition of the *Annales Laureshamenses* (hereinafter *AL*), which runs from the year 703 to 803, and resembles in many aspects to *ARF 829*.[11]

The most important questions asked by scholars regarding the *ARF* were on the number of authors of *ARF 829*, and to a lesser extent, on which sources they relied. There is a common consensus that one or two authors wrote from 741 until 794 (741 – 788; 789 – 794), then one,

[8] McKitterick, *Charlemagne*, 27.
[9] McKitterick, *Charlemagne*, 27.
[10] For instance, R. Collins, *The 'Reviser' Revisited: Another Look at the Alternative Version of the Annales Regni Francorum*, Narrators and Sources of Early Medieval History, ed. A. C. Murray, Toronto 1998, 191 – 213 (=Collins, *Reviser*). A similar approach can be found in the works of many scholars who have examined the *ARF*.
[11] The *Annales Laureshamenses* (originally being the property of the monastery of Saint Blasien, and later of the monastery of Saint Paul im Lavanttal, in Carinthia) covered the period from 703 to 803; cf. Collins, *Coronation*, 55 – 56. This manuscript contains also an Easter table covering the period between the years 777 and 835, which was a sufficient evidence for Collins that manuscript was compiled before 835. However, the year of 835, could have only meant that this manuscript may have been composed either in 835, or shortly after. It is worth to mention that this particular Easter table followed the 19-year cycle of Theophilus of Alexandria. See also the analysis of R. McKitterick, *History and Memory in the Carolingian World*, Cambridge 2004, 104 – 111 (=McKitterick, *History*).

two, or maybe even three authors compiled the entries between 795 and 829 (795 – 801; 802 – 805; 806/807 – 829).[12] The conclusions were reached by different approaches and analysis of the text itself, including but not limited to style, vocabulary, and interests of the authors. While endeavouring to establish a correlation between *ARF 829* and *ARF 801*, we shall make an analysis of the most important phrases and characteristics of the text – as we see them – which would lead us to identify the 'Original' and the 'Revised' versions. Then, based on this analysis, we shall attempt to explain the historical context in which 'the Revision' of the *ARF* occurred.

The Analysis

There are some distinctive characteristics in *ARF 829*, which may be essential to understanding the correlation between *ARF 829* and *ARF 801*. Many scholars have already noticed these characteristics most recently Professor Rosamond McKitterick, who made a general overview of some of them.[13] On the other hand, bare statistics of the usage of specific terms (i.e. *synodus*, *placitum* vs. *conventus*) do not count much if it they are not placed and explained within the context of the narrative, particularly against some other specific words. It would be scientifically ungratifying to approach this phenomenon with a preconceived opinion on the number of authors who composed the *ARF*, and inattentive to commence such research with the presumption that *ARF 829* is, indeed the 'original' version. More importantly the *Annales Regni Francorum* **should not** be classified as annals after all. Annals as a literary genre are more restricted in their composition. There is usually a specific event placed under a single entry during a particular year – death of a king, bishop, abbot, or king's son, etc. The *ARF* is much closer to the genre of *chronicle*, especially a specific type of chronicle we commonly find in Byzantium – for instance, Theophanes (already set up in the *Chronicon Paschale* from the first half of the seventh century, ca. 630), where

[12] See, McKitterick, *Charlemagne*, 33, and note 111.
[13] McKitterick, *Charlemagne*, 39 – 43. See also, D. Ganz, *Einhard's Charlemagne: The Characterisation of Greatness*, Charlemagne: Empire and Society, ed. J. Story, Manchester 2005, 42 (= Ganz, *Greatness*).

narrative was centered around a ruler, and occasionally intrigues a reader with some other events closely related to the court, or generally to 'state affairs'.[14] This issue of definition should be approached with great care, because it could unveil the way in which the *ARF* was compiled – i.e. whether it was written on a year-by-year basis, or considerably after the events described within. For instance, the Byzantine Chronicles were written *post festum* – never annually. In addition, the narrative, which was focused on judicial affairs, gives us a strong indication that such a work was closely connected to the ruler and the then 'current' trend of politics in the kingdom. The standpoint, from which the *ARF* explicitly linked the then Frankish present time with a whole timeline of Christian history, the life of Christ, and the appearance of the year of Incarnation in the *ARF*, making association between the history of the Franks and the linear progression of Christian history[15] - was more than correct. However, the true question is: whence came this idea? One should bear in mind that the *Chronicon Paschale* introduced several methods of computing time, with a detailed section on accurate dating of Easter, as well as epmhasis on the Incarnation.[16] For a Byzantine author this would have clearly emanated from an imperial ideology: an emperor, who was placed upon his throne by the will of Christ, was inseparable from the historical time grid. This can hardly be applied to the Frankish king (i.e. *rex Francorum*). This is why the *ARF* could not have sent such a message before Christmas 800 and the coronation of Charlemagne. As the method of computing time in *ARF 801* and *ARF 829* was based on where the ruler had spent Christmas and Easter, it is rather self evident that the both works (i.e. the 'original' and the 'revised' versions) should have been written after 800.

[14] *Chronicon paschale*, I – II, ed. L. Dindorf, Bonnae 1832. For the *Chronicon Paschale* and its judicial character, see, J. Howard-Johnston, *Witnesses to a World Crisis: Historians and Histories of the Middle East in the Seventh Century*, Oxford 2010, 37 – 59. For the general commentaries (and translation) on the *Chronicon Paschale*, see, M. Whitby – M. Whitby, *Chronicon Paschale, 284 – 628 AD*, Liverpool 1989.

[15] Cf. R. McKitterick, *Constructing the Past in the Early Middle Ages: The Case of the Royal Frankish Annals*, The Royal Society Transactions 7 (1997) 113 – 114 (= McKitterick, *Past*).

[16] See, R. Fishman-Duker, *Anti-Jewish Arguments in the Chronicon Paschale*, Contra Iudaeos, ed. O. Limor – G. Stroumsa, Texts and Studies in Medieval and Early Modern Judaism 10, Tübingen 1996, 105.

The epithets of Charlemagne[17]

A notable distinction between *ARF 801* and *ARF 829* regarding the epithets of Charlemagne is *ARF 801* **never** used any specific epithet for Charlemagne, something *ARF 829* commonly insisted upon. For the author of *ARF 829* Charlemagne was most often *gloriosus* – sixteen times: 768, 769, 772 (x2), 773 (x2), 774 (x3), 781, 783, 784, 785, and 787 (x3) – or *magnus rex*, six times, 769, 772, 781 (x2), 783, and 784. *Gloriosus* was used from the first year of Charlemagne's rule, 768, and the last time under the year of 787 (three times), while *magnus rex* was used from 769, and the last time in 784. There is also a formula - *domnus rex Carolus*, which appears almost regularly in *ARF 829*: 768(x2), 769(x2), 770(x2), 771, 772, 773(x7), 774(x3), 775(x6), 776(x7), 777(x2), 778(x5), 779(x2), 780, 781(x6), 782(x7), 783(x2), 784(x5), 785(x2), 786(x4), 787(x19), 788(x9), 791, 794, 796(x2), 797, 798(x2), and 799(x5).[18] During the period from 768 to 787, the author used *praeclarus* (twice, 771 and 775), *pius* (775), *praecelsus* (twice, 773 and 787), *piissimus* (three times, 781, 787 and 788), *mitissimus* (787), and *clementisissimus* (twice, 778 and 788). Then the author expanded his vocabulary to *gloriosissimus* (794) and *prudentissimus et largissimus* (796).[19] After 796, *ARF 829* never used a single one of these epithets for Charlemagne – except *domnus* (797, 798(x2), and 799(x5). The years 788, 796 and 799 are, judging by the analysis of Charlemagne's epithets, apparently some kind of interruption. The strongest concentration of the epithets is remarkable in 787: *gloriosus* (three times), *piissimus*,

[17] In fact he was *Carolus* (sc. Charles) in the *ARF*, but we prefer Charlemagne since it is the most commonly used name in modern historiography. Thus, Charlemagne is *terminus technicus*.

[18] The *ARF 801* version used the formula *domnus Carolus* only once (770). However, *ARF 829* generally ascribed *domnus* to other prominent persons, as well: i.e. Pippin (767, 768, 781, 787(x2), and 788, but for Charlemagne already in 754, and then in 757), Pope Hadrian (773(x2), 787(x5), and 794), and Pippin the son of Charlemagne (781, 784(x2), 787).

[19] Collins, *Reviser*, 193, takes the year 788 as the interruption regarding the epithets of Charlemagne. Collins did not considered the examples for 794 and 796 (as well as 799) given above.

mitissimus, and *praecelsus*.[20] It is also unusual that someone could have called Charlemagne *gloriosus* (768) or *magnus* (769) in a narrative source from the beginning of his rule.[21] For the author of *ARF 801* Charlemagne was only once *natura mitissimus* (787) and only once *clemens* (*Sed clementia regis…*, 788), but in both cases it was used as an adjective, not as an epithet. This analysis provides some crucial clues to date the origin of a part (sc. 768 – 796) of *ARF 829,* to at least after 801, or even after the death of Charlemagne in 814. Since the terminology of glorification for Charlemagne stopped in 794 (*gloriosissimus*), also in 796 (*prudentissimus et largissimus*), and in 799 (*domnus*) it appears *ARF 829* is rather a **revised** version of an extant work. Additionally, there is an ideological message behind the epithets used in it, and it is something

[20] Note the vocabulary of the author of the *Translatio sancti Viti*, Monumenta Corbeiensia, ed. Ph. Jaffe, Berolini 1864, 1, 6, 9: *Eo igitur tempore, quo* ***gloriosus rex*** *Pippinus Francorum regebat imperium…*; ***pissimi*** *imperatoris Ludovici*; ***serenissimus*** *imperator Ludowicus haberet* ***placitum*** *in Saxonia*. In each of these cases the rulers were dead in the time of writing of this *translatio*. It is also *placitum* instead of *conventus* as the standard common term for the annual assembly of the Franks. Furthermore, it is important to note that the Continuator of Fredegar used similar, albeit restricted vocabulary regarding Pippin: *precelsus Pippinus, precelsus rex Pippinus*, *rex Pippinus clemens*, *praecellus rex Pippinus*, *precellus rex Pippinus*: *Chronicarum quae dicuntur Fredegarii Scholastici Continuationes*, ed. B. Krusch, MGH SRM II, Hannoverae 1888, 182 (751), 184, 185, 192 (= *FC*).

[21] In diplomatic documents, the epithets such as, *gloriosus*, *gloriosissimus*, *invictissimus*, *piissimus*, *serenissimus*, were common in *signum regis*; cf. *Diplomatvm Karolinorvm I*, MGH Diplomata, ed. A. Dopsch – J. Lechner - M. Tangl – E. Mühlbacher, Hannoverae 1906, N°s 3 (*Signum Pippini gloriosissimi regis*); 4 – 5 (*Signum Pippini gloriosi regis*); 6 (*Signum domno nostro Pippino gloriosissimo rege*); 43 – 47 (*Signum Carlomanno gloriosissimo rege*); 55 (*Signum Caroli gloriosissimi regis*, from 769, almost regularly on each charter until N° 97); then, in 775, he was for the first time (Signum) *Karoli invictissimi regis* (N°s 98 – 99); then again *gloriosissimus* (N° 100) until June 801 (N° 192), to become (Signum) *Karoli piissimi ac serenissimi imperatoris* (N° 198, in September 802), then (Signum) *Caroli gloriosissimi imperatoris* (N° 200, in August 803), again *Karoli piissimi ac serenissimi imperatoris* in November 803 (N° 202), then *serenissimi imperatoris* (N°s 203, in January 806; 205, in April 807), then, *Signum domni Karoli piissimi imperatoris* (N° 207, in May 808), then, *Signum domni Karoli piissimi ac serenissimi imperatoris* (N° 208, in July 808), then back to *Signum domni Karoli piissimi imperatoris* (N° 209, in July 809), again back to *Signum Karoli gloriosissimi imperatoris* (N° 215, in December 811). I have excluded N° 210 from August 810: *Signum Karoli gloriosissimi regis* – it could not be an original or verified transcription of Charlemagne's charter from 810.

which could hardly be achieved with the method of year-by-year writing of the annals. The diplomatic documents, which preserved the *signum regis*, clearly reflect gradual changes of Charlemagne's epithets (see note 21). Until his imperial coronation he was either *gloriosus* or (most often) *gloriosissimus*, with the exception of *invictissimus* (twice) in 775,[22] while in 801 and onwards, he was *serenissimus* and *piissimus*. Since *ARF 829* used the epithet *piissimus* already in 781 (and as well in 787 and 788), which is, according to the extant charters of Charlemagne related only to the title of *imperator*, not *rex*, it is evident that *ARF 829* was composed **after September 802**.[23]

Evidently, the 787 entry is uncommonly longer than all other entries, yielding nothing less than the statistical result presented above. Furthermore, this entry is longer **because of the importance** of the event described in it.[24] Consequently, the importance of the event could have encouraged the author to use so many different epithets for Charlemagne. It is questionable however, how the Bavarian duke Tassilo was forced to submit to the Franks, and the narrative actually justified Charlemagne's decision (described in the entry for 788) to depose Tassilo and to send him to a monastery. The political question of Bavaria was of the utmost importance to the author of *ARF 829*, since at the very beginning of his work, he remained silent on the events from 741, when Grifo, the half-brother of Pippin and Carloman, claimed his rights to supreme power.[25]

[22] This novelty (*invictissimus)* was probably introduced after Charlemagne was crowned the *rex Langobardorum* in 774, and then was removed from the official documents after the rebellion of the Saxons in 776.

[23] M. Becher, *Eid und Herrschaft: Untersuchungen zum Herrscherethos Karls des Grossen*, Sigmaringen 1993, 211 – 213 (= Becher, *Eid*) also argued about the retrospective approach of the annalist for the events described in 787/788; see, also, Collins, *Reviser*, 194, who thought that this part of the annals (741 – 788) was written after 790 (or shortly after that year, if I am not mistaken). On the other hand, the passages of *ARF 801* from 790 and onwards were written after Charlemagne's death; cf. Fouracre, *Shadow*, 19.

[24] McKitterick, *Charlemagne*, 42 – 43: "The sudden burst of dramatic detail and emotional comments in 787 and 796 is also notable". However, it was not an *emotional comment* – but rather an ideological message; it was not a *dramatic detail*, but a political message; about these (very) specific entries see below.

[25] It is important to note that for the Continuator of Fredegar the question how Aquitaine was subdued to the Franks was the central part of his narrative. Then at the very end, the author insisted that Aquitaine, according to the will of Pippin, in his death bed, should

have ruled jointly with his sons – Charles and Carloman**.** Such a construction could have been created only by the one who wrote for someone who pretended to rule (Aquitaine himself), based exactly on the will of Pippin, having been a member of the Carolingians, and having strong reasons to insist on the common ancestor of the Carolingians – Pippin. Such a person could have been either Pippin II, the grandson of Louis the Pious, and son of Pippin I, who was in conflict with Charles the Bald over Aquitaine until 851/852 when he was captured and tonsured, or Charles the Bald for the same reasons. Therefore, the Continuator of Fredegar could have written in the late 840s. McKitterick, *History*, 140, also thought that the *FC* was based on the *ARF*. I will briefly point out here the most significant vocabulary which highlights the dependence of the *FC* on *ARF 801* and *ARF 829*: ***cum magno*** *apparatu* (*FC*, 182.22) vs. ***cum*** *exercito* ***magno*** (*ARF* [801], 11 (753); ***Deo adiuvante victoria****, cum oni exercitu vel* ***multitudine agmina Francorum****...* (*FC*, 184.16, for year 755), which is forged on *ARF 829*, 12: ***Domino auxiliante.****..Pippinus rex cum Francis victor extitit,* and *ARF 801*, 13: *...cedentibusque Langobardis* ***omnes copiae Francorum***; *Aistulfus...****divino iudico****...mortem ammisit* (*FC*, 186.1 –3) vs. *Haistulfus...* ***Dei iudico*** *vitam finivit* (*ARF 829*], 14; *Constantino imperatore...legationem...cum* ***multa munera*** *mittens (FC*, 186.8) vs. *Constantinus imperator misit Pippino regi* ***multa munera*** (*ARF* [*801*], 15. On the other hand, R. Collins, *Deception and Misrepresentation in Early Eighth Century Frankish Historiography*, Karl Martell in seiner Zeit, ed. J. Jarnut – U. Nonn – M. Richter, Sigmaringen 1994, 227 – 247, had another opinion, followed by, J. L. Nelson, *Carolingian Royal Funerals*, Rituals of Power: From Late Antiquity to the Early Middle Ages, ed. F. Theuws – J. L. Nelson, Leiden 2000, 142, n. 38, which considered the *FC* as a "virtually contemporary source" (close to 768); similarly, C. Bornholdt, *Engagings Moments: The Origins of Medieval Bridal-quest Narrative*, Berlin – Göttingen 2005, 37 – 38.). Generally, the opinion in historiography is that the *FC* was a source compiled in ca. 768. However, I would suggest that because of all these similarities with *ARF 829* and *ARF 801*, the *FC* was later compilation, ca. 840s.

The same is applicable to the *Annales Metenses priores* (*AMP*), which are usually considered as a compilation of 805 or 806, with the verbatim copy of the *ARF* from 806 to 829, and with an additional (the last) entry for 830; see, Fouracre – Gerberding, *France*, 333 – 337. The reason for this compilation, Hoffmann, *Untersuchungen*, 61 – 63, sought as justification for the royal and imperial power of the Carolingians (against whom?). For some other theories on the origin of the *AMP* see; Fouracre – Gerberding, *France*, 340. However, the *AMP* was preserved as whole in a single 12th century manuscript, which runs from 687 to 830, and was based on numerous sources, such as *FC* or the *ARF*. Therefore it could not have been produced in 805 or 806. As it was the case with the *FC*, the author of the *AMP* also had mixed vocabulary regarding numerous key words such as: *conventus*, *placitum*, *synodus*, *epithets for the ruler*, *invocations of God*, as the consequence of the usage of *ARF 801* and *ARF 829*. Thus, the *AMP* must be posterior to both *ARF*s, and *FC*, roughly speaking, ca. 850s. It probably contains traces of the common source used by the authors of the *ARFs*. For instance, the *AMP* preserved the story about Grifo (*Annales*

Also, when he introduced Grifo into his narrative in 748, it is obvious that he had knowledge of him from the events described between 741 and 747, but he made a choice to omit that.[26] On the other hand, *ARF 801* introduced Grifo in 741, and described Grifo's conflict with his half-brothers Pippin and Carloman until his captivity and death.

The concentration of the epithets for Charlemagne in the 787 entry is not the only example of accumulation of interesting wording – there is also a concentration of some other specific terms only typical of *ARF 829*, never (or extremely rarely) used in *ARF 801*. There is a

Metenses priores, ed. B. de Simson, MGH SRG, Hannoverae et Lipsiae 1905, 32.11 – 12 (= *AMP*), as it is in *ARF 801*, but Grifo's mother was claimed to be a concubine: *ex concubina sua Sonhilde*, vs. *ARF 801*: *matrem habuit nomine Swanahildem*; cf. *ARF*, 3. Swanhild was in fact the legal wife of Charles Martel; cf. B. Kasten, *Stepmothers in Frankish Legal Life, Law, Laity, and Solidarities*, Essays in Honour of Susan Reynolds, ed. P. Stafford – J. L. Nelson – J. Martindale, Manchester 2001, 65 – 66. Then: *Eodem quoque anno Carlomannus princeps* ***germano suo*** *Pippino* (*AMP*, 37.15) vs. *Tunc Carlomannus confessus est Pippino* ***germano suo*** in *ARF 829* (*ARF*, 4), and vs. C*arlomannus...patefecit* ***fratri suo*** *Pippino* in *ARF 801* (*ARF*, 5). Then again the *AMP* is closer to *ARF 801*: *Grippo,* ***frater eius****...****occisus fuisset*** vs. *...de morte* ***fratris suis*** *Grifonis...fuisset inerfectus* (*ARF*, 11). Note the end of this sentence in *ARF 829*: ***occisus fuisset*** (*ARF*, 10), which is the same as in the *AMP*: *occisus fuisset*; cf. *AMP*, 44.13 – 14. Then again, the *AMP* is closer to *ARF 829*: *Constantinus imperator misit regi Pippino* ***inter cetera dona organum*** (*AMP*, 49.21 – 22) vs. *Misit Constantinus imperator regi Pippino* ***cum aliis donis organum (****ARF*, 14), than to *ARF 801*: *multa munera inter quae et organum* (*ARF*, 15), which itself is congruent with the *FC*, 186.8: *cum multa munera*. Then, the *AMP*: *Pippinus rex* ***conventum*** *Francorum habuit in Duria villa publica* (*AMP*, 51.5 – 6), vs. *Pippino regi generalem* ***conventum*** *agenti in villa Duria* in *ARF 801* (*ARF*, 19), and: *rex* ***synodum*** *suum teneret in villa qui dicitur Duria* in *ARF 829* (*ARF*, 18). Then again, *AMP*, 52.10: *Pippinus rex habuit* ***placitum*** *generale Francorum*, is closer to *ARF 829*: *Pippinus rex habuit* ***placitum*** *suum* (*ARF*, 20), then to *ARF 801*: *...conventu...habito* (*ARF*, 21). There are literally hundreds of examples which point to the inevitable conclusion that the author of the *AMP* used: *FC*, *ARF 801*, *ARF 829*, as well as a common source which was much closer to *ARF 801* than to *ARF 829*.

[26] The *FC* also excluded Grifo from the events of 741, and introduced him only to announce his death in 753 – but, he said that he was *germanus* of Pippin (*FC*, 183.2: *...quod germanus ipsisus rege nomine Gripho...*). *ARF 829* used the same Latin term – *germanus* (cf. *ARF*, 10), while *ARF 801* used *frater* (cf. *ARF*, 11). This is not without a good reason, since *germanus* could have been understood as **cousin**, and *frater* was strictly **brother**. In other words, the authors of the *FC* and *ARF 829* had intention to cover up the exact blood relation of Grifo and Pippin.

considerable number of TUNC (five times) and ET (eleven times) words opening sentences – in medieval texts both words usually indicated abbreviations or retelling of the original source.[27] In the same entry *ARF 801* used ET only twice, but never in the middle of the narrative, rather to connect with another topic, different from the preceding one.[28] There is also a specific term for Pope – *apostolicus* (**eleven times**), common for *ARF 829*, but never used in *ARF 801* (terms used: *papa* or *pontifex*).[29]

The following entry (788) provided the justification for annexation of Bavaria and Tassilo's bitter destiny. *ARF 829* differs very much in its narrative from *ARF 801*. For the author of *ARF 829* Charlemagne was *piissimus rex*, *clementissimus rex*, and his final judgment on Tassilo was moved by *misericordia ab amorem Dei*, and Tassilo did penance (according to his own choice, because Charlemagne generously asked him to propose his penalty) for all his evil deeds to save his soul (*et pro tantis peccatis paenitentiam agendi et ut suam salvaret animam*) – which was a typical phrase for an ecclesiastical writer. Then, after it was done – Tassilo having been sent to monastery, as was his son Theodo, and some other exiled Bavarians who were enemies of Charlemagne – the annalist turned his attention towards the battles (four of them) against Lombards (one battle) and Avars (three consecutive battles). It is interesting that the author persistently explained these victories as the consequence of God's help: *Et auxiliante Domino victoria est facta a Francis* (Lombards); *opitulante Domino victoriam obtinuerunt Franci* (Avars); *Domino auxiliante victoria fuit Francorum seu Baioariorum* (Avars), and *Domino protegente victoria christianorum aderat* (Avars). After that, when Charlemagne left for Aachen, he undertook measures to protect Bavaria against the Avars – *Domino*

[27] Collins, *Reviser*, 193, thought that *tunc* marked bridging of the author's narrative, but in itself this usage 'maybe thought to have a retrospective rather than a contemporary flavour'.

[28] On the other hand the author of the *AMP* used, beside *tunc* and *et* (x47), another word to create a connection or a transition between the sections in a single entry – it was: *eodem anno* (x25), rarely used in *ARF 801* (x5), and more often in *ARF 829* (x15).

[29] The *FC* and the *AMP* mixed *papa*, *apostolicus*, and *pontifex* – sometimes even all three terms in a single entry or when referring to the same event; cf. *AMP*, 34.13, 15, 17; 74.9, 13, 27, 31. This is another piece of evidence that they both used the *ARF*s (*801* and *829*).

protegente. More importantly, after numerous charges against Tassilo were presented to him (788) – (1) that he broke his vassalage, (2) made an alliance with the Avars, (3) tried to command the king's vassals to come to him, (4) tried to make an attempt on their lives, (5) that even if he had 10 sons he would rather have allowed them to perish than to keep his oaths, and (6) it was even recalled that he once betrayed Pippin during the military campaign in Aquitaine (in 763),[30] the father of Charlemagne – the annalist mentioned all who were at this assembly: the Franks, the Bavarians, the Lombards and the Saxons, as well as other peoples from **various provinces** who were there – condemning him to death. By insisting on the specific names of the tribes which were already (even though more recently) part of the *regnum Francorum*, [31] the annalist unveiled one of his most important political messages: it was a

[30] The author of *ARF 829* had left a trace of his Germanic origin here, since the desertation of Tassilo he used a German word: *harisliz* (lit. 'to run away under the banner'); cf. *ARF*, 80. He also revealed his possible Germanic origin using *scara* for an army, instead of a proper Latin term – *exercitus*; cf. *ARF*, 24 (*Francorum scaram conlocavit*, 766); *Carolus rex...mittens scaram suam*, 773); 48 (*...per Francos scaras...*, 776), 52 (*...rex mittens scaram Franciscam*, 778; *...Caroli regis et de scara eius*, 778, and *scarae Francorum*, 778), 66 *(Carolus dimisisset una cum scara*, 784), 68 (*...multotiens scaras misit*, 785). For the discussion about *scara* see, B. S. Bachrach, *Early Carolingian Warfare*: *Prelude to Empire*, Philadelphia 2001, 80 – 82. The *FC* used *scara* exactly in the same place where it occurred in *ARF 829*; cf. *FC*, 192.12 – 13: *Pippinus...scaritos et leudibus suis* (766). The term *scara* can be found in the Fredegar's Chronicle on two occasions; cf. *Chronicarum quae dicuntur Fredegarii Scholastici libri IV*, MGH SRM II, ed. B. Krusch, Hannoverae 1888, 138.8 – 9: *Ibique Theudericus cum escaritus* (related to the Visigoths in 609/610) ; and 185.16: *...scaram de electis viris* (related to the Franks in 631). The insistence on *scara* by the author of *ARF 829* places him towards the 9th century, since this term was frequently used by the *Annales Bertiniani*, MGH SRG in usum scholarum, ed. G. Waitz, Hannoverae 1883 (= *AB*), and only in the section written by Hincmar. For instance: *scarae Karoli* (866), *scaram ex quam* (869), *et ordinatis scaris* (871), *dispositis scaras suis* (876), *scaras quoque* (876), *una cum praedicta scara* (880); cf. *AB*, 81, 97, 116, 132, 134, 151. On the other hand, the author of *ARF 829* used other specific German words: **waddi*, **alod*, and *harisliz*, never found in *ARF 801*; cf. *ARF*, 46 (776), 48 (777), and 80 (788). Their appearance in the text coincides with the results obtained in Charts 1 to 5 presented in this paper, where traces of the 'revision' are most apparent.

[31] See a similar view on this episode, S. Airlie, *Narratives of Triumph and Rituals of Submission. Charlemagne's Mastering of Bavaria*, Transactions of the Royal Historical Society 9 (1999) 115, 119.

strong idea of **unity** of the *regnum Francorum*. If one insisted on unity of a *regnum* in a historical work, then he wrote about it only when this unity **did not exist.**

On the other hand the author of *ARF 801* did not use any epithet for Charlemagne, neither he had thoroughly described Tassilo's *evil* deeds. He simply stated that he was accused in front of the emperor by the Bavarians, especially for the political ties of his wife Liutberga with the Huns (sc. Avars). Hence, he was condemned by all to death. This penalty was replaced by *clementia regis* to monastic life.[32] Subsequently, the Huns, as they promised Tassilo, invaded Friuli and Bavaria, but both armies were defeated. Finally, *ARF 801* at this point presented an account about the battle against the Lombards.[33]

These two accounts differ essentially not only in the vocabulary used, but also in the ideological background of their narrative. While *ARF 829* insisted on the close 'cooperation' between Charlemagne and God, there was nothing about it in *ARF 801*. By accumulating four Frankish victories immediately after the annexation of Bavaria, the victories were won exclusively through the help of God. *ARF 829* had a function to justify the righteous decision of Charlemagne to depose Tassilo and annex his dukedom. It seems that the annalist wanted to say: "Well, as you can see, God was so pleased with Charlemagne's decision about Tassilo, that immediately afterwards He provided the Franks with four consequent victories". Now, it would be very interesting to explain why the author of *ARF 801* had to erase so carefully every single trace of this message in the 'Revised' version of the *ARF*! He was so careful in this task to not use a single word from the ecclesiastical vocabulary of the

[32] *ARF*, 80: *Carolus piissimus rex motus misericordia ab amorem Dei...clementissimo domno rege preaedictus Tassilo*...This passage was reused by, *CF*, 184.26 – 27: *...rex Pippinus clemens, ut erat, misericordia motus* – but for the case of Aistulf, king of Lombards in 755.

[33] The narrative about Tassilo's deposition of *ARF 801* is congruent with the *capitula* of the synodus at Frankfurt in 794: *His peractis de Tasiloni definitum est capitulum, qui dudum Baioariae dux fuerat, sobrinus videlicet domni Karoli regis. In medio sanctissimi adstetit concilii, veniam rogans* ***pro commissis culpis, tam quam tempore domni Pippini regis adversus eum et regni Francorum commiserat, quam et quas postea sub domni nostri piissimi Karoli regis, in quibus fraudator fidei suae extiterat.***..; cf. *Karoli magni Capitularia*, MGH, Legum sectio II. Capitularia regum Francorum I, ed. A. Boretius, Hannoverae 1883, 74.3 – 18.

original text. And yet, even though he was most probably a civil man, he was a Christian after all who would most likely not have dared to remove God's name (six times in this entry) from his version of the *ARF*. On the contrary, the narrative of *ARF 801* is plain and simple – based on the original text, it was the author of *ARF 829,* who tried to create an ideological message. It would have been impossible *vice versa*.

The ecclesiastical proveniance of the author of *ARF 829* is evident in the entries relating to the Saxons and the Lombards in 773, 774, 775, and 776. In the 773 entry, which opened with **tunc** (*domnus Carolus rex perrexit ad hiemdandum in villa*...) vs. *ARF 801*: *Adrianus papa, cum insolentiam Desiderii regis*..., the author of *ARF 829*, besides his standard epithets for Charlemagne – *gloriosus*, *praecelsus* – or the phrases such as – *pro Dei servitio et iustitia*, *auxiliante Domino*, *intercedente beato Petro apostoli*, enriched his narrative with an episode about an unsuccessful attempt by the Saxons to burn down the church at Fritzlar. That church, built by St Boniface *novissimus martyr*, as it was predicted by the Saint, could not have been burnt as it was miraculously spared by two young men on white horses. This episode comes from the literature of *Miracula sancti*, and is peculiar to the ecclesiastical writers who often inserted such episodes into descriptions of historical events.[34] In the 776 entry, there are even more details indicating that the author of *ARF 829* was of clerical background. The author wrote about the siege of the Frankish fortress, Syburg, and his narrative was ultimately aimed to praise God: *auxiliante Domino Francis*..., *Deo volente*, *Dei virtus* (twice), *manifeste gloria Dei supra domum ecclesiae*, *omnipotentem Deum laudaverunt* (sc. Franks), *manifestare potentiam super servos suos* (sc. God).[35] These episodes from 773 and 776 do not exist in *ARF 801*, as

[34] In the entry for 754 *ARF 829* stated: ***Et*** *domnus Bonifacius archiepiscopus in Frisia nuntians verbum Domini et praedicando martyr Christi effectus est*. *ARF 801* provides a more complete account: ***Eodem anno*** *Bonifatius archiepiscopus* ***Mognotiacensis in Frisia*** *verbum Dei praedicans* ***a paganis interfectus*** *martyrio coronatus est*; cf. *ARF*, 12 – 13. The abridged version already highlighted the opening ET at the beginning of a sentence, is the preserved in *ARF 829*. On the other hand the *AMP* depends on *ARF 829*: ***Et*** *Bonefacius archiepiscopus in Frisia verbum Dei nuntians martirio coronatur*; cf. *AMP*, 48.11 – 12. This example shows also that *ARF 801* was the oldest text, abridged in *ARF 829*, and further contracted in the *AMP*.

[35] *ARF*, 44, 46.

well both of them were not part of the eventual common source – they were inserted by the author of *ARF 829* rather than removed by the author of *ARF 801*. In such a manner, the conquest of the Saxons was described as the holy war of the Christians against the pagans (*christianorum operata*..., *tanto magis christiani confortati*..., *vidissent pagani*...). For the author of *ARF 801*, the Saxons were enemies second to the pagans, and the advancing armies of *rex Carolus* were just the Franks, not the Christians.[36] The vocabulary of the author of *ARF 829* reveals him as a person who wrote much after these events occurred, with an obvious attempt to accentuate a divine role in them. He definitely used some *Miracula* closely related to St Boniface, since he called him *novissimus martyr* and we know that Boniface became a martyr in 754 (755) as stated in his source, not because he was writing on an annual basis (year-by-year) some two decades after Boniface's martyrdom.[37] On the contrary, the author of *ARF 801* had briefly mentioned the episode in Fritzlar, by stating that there was a church built by *Bonifatio martyr*.

Annual Assemblies of the Franks

The author of *ARF 829* used a specific term for the annual assembly of the Franks - it was most frequently *synodus* (18) and sometimes *placitum* (9).[38] The author of *ARF 801* regularly used the term *conventus*, never *synodus* or *placitum*. When *ARF 829* mentioned assemblies after 795, it was only in 806, and even then it was *conventus*, not *synodus*. This striking divergence regarding terminology used for the

[36] However, the author of *ARF 801,* mentioned that Charlemagne had the intention (775) to attack the *treacherous and treaty-breaking tribe* of the Saxons and to continue persisting in the war until they were either defeated and forced to accept the **Christian religion** or entirely exterminated; cf. *ARF*, 41.

[37] The *Miracula sancti Bonifatii* were not preserved. However, judging by this fragment which could be from his *Miracula*, it is reasonable to assume that the *Miracula* were written after 773, but probably not much after the events described therein, since in that source Bonifacius was *novissimus martyr* it appears that the *Miracula* could not have been composed until the 780s.

[38] However, McKitterick, *Charlemagne*, 40, reached different figures: seven *placitum* (758, 761, 763 – 766, and 795), plus *placitum* of 811, and 13 *synodus* (767, 770 – 772, 776 – 778, 785 – 788, and 794).

'assembly', most likely should have meant that we would again encounter ecclesiastical (*ARF 829*) and civil (*ARF 801*) authors.[39]

ARF 829:

Synodus: 761 (*rex synodum suum teneret*), 767 (x2: *synodum magnum* [sc. ecclesiastical], and s*ynodum fecit cum omnibus Francis*), 770 (*rex habuit synodum*), 771 (*rex synodum habuit*), 772 (*rex sinodum tenuit*), 773 (*synodum...gloriosus rex tenuit*), 775 (*rex habuit synodum*), 776 (*rex...coniunxit synodum*), 777 (*rex synodum publicum habuit*), 779 (*Et fuit sinodus*), 780 (*rex...synodum tenens*), 782 (*rex...synodum tenuit*), 785 (*Sinodum vero publicum tenuit*), 786 (*ad synodum*), 787 (*Synodum namque congregavit*), 788 *(rex congregans synodum*), and 794 (*congregata est synodus magna* [sc. ecclesiastical]).

Placitum: 757 (*Pippinus tenuit placitum suum*), 758 (*in placito suo...per singulos annos*), 763 (*rex habuit placitum suum*), 764 (*Pippinus habuit placitum suum*), 765 (*Pippinus rex placitum suum habuit*), 766 (*placitum suum habuit*), 772 (*rex...cum Saxonibus placitum habuit)*, 776 (*ibi placitum publicum tenens*), and 795 (*rex...tenuit ibi placitum suum*).

ARF 801:

Generali conventus: 757, 758, 761, 764, 765, 770, 771, 772, 775, 777, 779, 782, 787, 788, 794, 795, 799 and 800.
Conventus: 763, 766, 767, 776 and 785.
Synodus: 767, and 794 (Frankfurt) which was ecclesiastical as well as *generali conventus* of the Franks.

When the author of *ARF 829*, used the term *synodus*, he had to clarify that sometimes it was an assembly of the clerics, not *synodus* of

[39] McKitterick, *Charlemagne*, 40, seemed to observe these differences as the consequence of the change of the author. The term *synodus* for an assembly was most often used for ecclesiastical assemblies, but not exclusively; cf. T. Reuter, *Medieval Polities & Modern Mentalities*, Cambridge 2006, 195.

the Franks.[40] The author of *ARF 801* had not faced such a problem – when he decided to speak about the ecclesiastical assembly, he used the exact term: *synodus*. The term *placitum* can be found in the Old and the New Testaments with the meaning that something was "right", or of "pleasure" to God.[41] Its primary meaning changed during the Middle Ages as the substitute for the 'assembly'. This way the 'assembly' of the Franks, instead of *conventus*, was connected closely to God. It is very difficult to understand why the alleged reviser (*ARF 801*) would persistently have replaced *synodus* and *placitum* with *conventus*,[42] which was normally used in the 'common continuation' of the *ARF* to designate annual assemblies from 806 until 829 (with four exceptions: *placitum*, in 811, 821, 823 and 828).[43] Furthermore, there is again an ideological message in *ARF 829* – the same one which was pointed out by the usage of the epithets ascribed to Charlemagne – that the annual assembly of the Franks was something which was closely related to God.[44] A secular

[40] For instance, *ARF*, 24 (767): *synodus magnum* (ecclesiastical), then *synodum fecit cum omnibus Francis solito more in campo* (sc. regular annual assembly of the Franks). See, also, *ARF*, 48 (777): s*ynodum publicom habuit* versus *ARF 801*, 49: *generalem populi sui conventum*; *ARF*, 94 (794): *congregata est synodus magna episcoporum* (and under this term he placed together assembly of the Franks and ecclesiastical assembly), while *ARF 801* is unambiguous about it: *quando et generalem populi sui conventum habuit, concilium episcoporum ex omnibus regni sui provinciis*; cf. *ARF*, 95.

[41] *Deut.* 13:18: *quod placitum est in conspectu Domini Dei tui*; see, also, *Deut.* 6:18, 12:28. Also, *Kings* 2, 15:3: *fecitque quod erat placitum coram Domino*; cf. *Kings* 2, 15:34, 16:2, 20:3, 22:2; *Chron.* 2, 14:2, 29:2. *Ezra* 10:11: *et facite placitum eius*.

[42] *Conventus* was used in the Old Testament only twice, and only once it had a meaning for an assembly; cf. Ma 1, 3:44: *Et congregatus est conventus ut essent parati in proelium et ut orarent et peterent misericordiam et miserationes*. The terms *synodus* and *concilium* were regularly used in the Frankish sources to describe ecclesiastical assemblies; cf. G. I. Halfond, *Archaeology of Frankish Church Councils, AD 511 – 768*, Leiden 2010, 8, and note 26.

[43] *ARF*, 134, 156, 160, and 174. However, for the assemblies in 821 and 823, the annalist used both terms – as for him these two terms were equal: *...coventus generalis...*; *...in hoc placito* (821), and *...conventus in eodem loco...*; *in eodem placito...* (823). The same can be concluded for entry 828, where he initially had mentioned *Conventus Aquisgrani mense Februario factus est*, and then the second assembly in July: *...mense Iulio...per aliquot dies placitum habuit*; cf. *ARF*, 174.

[44] In the documents produced during the rule of Charlemagne, there was a significant difference between the terms *placitum* and *synodus*. For instance: *Capitula vero quae bonae memoriae genitor noster in sua placita constituit et sinodus conservare volumus*

author wrote the annals focusing on political matters and the ruler himself as the chief executor of policy, while an ecclesiastical author would have written from the perspective of the Church, describing God's role as the vital element for the ruler's success. Therefore, it is more convincing that someone used the work of the secular author to build up an ideology on that basis, rather than *vice versa* – the secular author who would have removed all the traces of the ecclesiastical perspective from the work he was revising.[45] Here again, we have more reasons to observe the *ARF 829* version as the **revised** work based on *ARF 801*, or their common source. It is unthinkable that a medieval author **would have removed** God's guidance of the events from a narrative source.

(Herstal, 779); cf. *Capitularia I*, 50.10 – 12. In the same document (Herstal, 779) the Councils of Nicea, Chalcedon, or Antiochia, were regularly called either *concilio* or *synodus*; cf. *Capitularia I*, 54.21, 25, 31, 33, 36; 55.33. See also documents related to the synod of Francfurt (794): *Coniungentibus...apostolica auctoritate...episcopis ac sacerdotibus synodali concilio*; or... *de nova Grecorum synodo*; cf. *Capitularia I*, 73.23 – 25; 73.31. In the document from 806, (or later) it noted: *Ut per singuilos annos synodus bis fiat*; cf. *Capitularia I*, 133.13. However, the bishops were also regular participants at the annual assemblies of the Franks (sc. *conventus*), and the ecclesiastical matters were also discussed during these occasions; see, McKitterick, *Charlemagne*, 227. I disagree that *synodus* and *placitum* were older words, and *conventus* more recent; see, McKitterick, *Charlemagne*, 227. The presence of the bishops at the assemblies probably led to the introduction of the term *placitum* designating in fact *conventus populi generalis*. *Conventu*s as the term to designate an annual assembly was simply used by the author of *ARF 801* for an assembly which was predominantly of secular character. The word *conventus* for the annual assembly of the Franks was used regularly from the time of the Merowingian kings. See, for instance, the document from the rule of Hilperic (561 – 584): *Petractanes in Dei nomen cum viris magnificentissimus obtimatibus vel antrustionibus et omni populo nostro* ***convenit***; or Childebert II from 596: *In sequenti hoc* ***convenit una cum leodos nostros*** *decrevimus...*; cf. *Capitularia I*, 8.11 – 12; 15.11. In the document from the time of Carloman (743): *Modo autem in hoc* ***synodali conventu*****,** it is clear that *conventus* was in fact an older term, since the ruler had to clarify that it was the ecclesiastical council; cf. *Capitularia I*, 27.42. See also an opinion about *conventus* as an older term in, R. C. van Caenegem, *An Historical Introduction to Western Constitutional Law*, Cambridge 1995, 41.

[45] For instance, the author of the *AMP* used all three terms: *conventus*, *synodus* and *placitum*, sometimes all three of them to describe a single assembly; cf. *AMP*, 65.28; 66.1, 4.

The use of God's name

There are some specific phrases closely related to the name of God in *ARF 829* in the section when the author was describing the Frankish victories, or some other turning points, which were beneficial to the Franks.[46] He had most often used the following:

Domino auxiliante/auxiliante Domino/Domino adiuvante

Domino auxiliante (755, 788), *auxiliante Domino* (769,773, 774, 775x2, 776, 778, 779, 783, 784, 788), *Deo adiuvante* (774), *cum Dei adiutorio* (776), *Domino adiuvante* (783), *adiutorio Domini nostri Iesu Christi* (791), *Dei adiutorio* (791) and *cum Dei auxilio* (799).

In addition to this group of phrases that were used in similar ways (sc. the victories of the Franks), is the term:

Deo volente (775, 776, 784 and 786).

Subsequently, when the author of *ARF 829* addressed the death of the Aistulf, king of Lombards, he said: *Dei iudico vitam finivit* (756).[47] There are also specific phrases such as: *pro Dei servitio et iustitia* (773), *intercedente beato Petro apostolo* (773), *Dei virtus* (776(x2)), *omnipotentem Deum laudaverunt* (776), *Deo largiente* (786), *Carolus piissimus rex motus misericordia ab amorem Dei* (788), *opitulante Domino* (788), *Domino protegente* (788), *Domino preducente* (789), *Dei solatium postilaverunt* (791), *a Domino eis terror pervenit* (sc. Saxons, 791), *magnificantes Deum de tanta victoria* (791), and *dissipavit Deus consilia eorum* (sc. Saxons, 794). None of these phrases can be found in *ARF 801*. This is probably the strongest evidence that the author of *ARF 829* was a man of the Church, and the author of *ARF 801* was a secular man. The common places in their works point out that they also used the

[46] Ganz, *Greatness*, 42, also noticed this, but his conclusion that it was removed in the 'Revised' version of the *ARF* cannot be accepted.
[47] Note Continuator of Fredegar: *...divino iudicio...mortem ammisit*; *CF*, 186.2. – 4.

common source traceable in the work of Poeta Saxo.[48] This evidence strongly suggests that the **original** *ARF* (if such existed) was much closer to *ARF 801* than to *ARF 829*.

Poeta Saxo:
772, Indict. 9.

Paulo Romane praesule sedis
Suscepit post hunc Adrianus pontificatum
Et rex ***Wormatiam*** *Carolus collegit in urbem*
Francorum proceresad ***concilium generale,***
Cum quibus ut bello Saxones ***aggrederatur...***[49]

ARF 829:

Tunc domnus Carolus mitissimus rex sinodum tenuit ad Warmatiam.[50]

ARF 801:

Romae Stephano papa defuncto Adrianus in pontificatu successit. *Rex vero Karlus* ***congregato*** *apud* ***Wormaciam generali conventu*** *Saxoniam bello* ***adgredi*** *statuit*.[51]

Or

Poeta Saxo:

773, indict. 10.

Missis legatis Adrianus papa *sacratus,*

[48] *Poetae Saxonis Annalium de gestis Caroli Magni imperatoris, libri quinque*, ed. G. H. Pertz, MGH SS I, Hannoverae 1826, 225 – 279. Cf. McKitterick, *Charlemagne*, 25, who also noticed that Poeta Saxo and Einhard used the *ARF* primarily in the 'revised' version.
[49] *Saxo*, 227.
[50] *ARF*, 32.
[51] *ARF*, 33

Auxilium Caroli studuit deposcere magni
Adversus Langobardos, quorum fuit illo
Tempore rex Desiderius; nam valde premebat
Improba Romanos huius violentia gentis.[52]

ARF 829:

Tunc domnus Carolus rex perexit ad hiemandum in villa, quae dicitur Theodone-villa. Ibique veniens missus domini Adriani apostolici, nomine Petrus, per mare usque ad Massilia et inde terreno ad domnum Carolum regem usque periungens, invitando scilicet supranominatum gloriosum regem una cum Francis pro Dei servitio et iustitia sancti Petri seu solatio ecclesiae super Desiderium regem et Langobardos...[53]

ARF 801:
Adrianus papa, *cum insolentiam Desiderii regis et Langobardorum* ***oppressionem ferre*** *non posset, decrevit ut* ***legationem*** *ad Karolum regem Francorum* ***mitteret*** *eumque sibi atque Romanis adversus Langobardos opem ferre rogaret*.[54]

Or

Poeta Saxo

777, Indict. 14

Aspirante novi placido ***cum tempore veris***
Horrida iam transisset hiems, ***rex Noviomagum***
Adveniens, celebravit ibi sollempnia paschalae[55]

ARF 829:

(the closing sentence of 776)

[52] *Saxo*, 229.
[53] *ARF*, 34.
[54] *ARF*, 35.
[55] *Saxo*, 233.

Et celebravit natalem Domini in Haristallio et pascha in villa, quae dicitur Nimaga[56]

ARF 801:

Rex prima ***veris adspirante temperie Noviomagum profectus est*** *et post* ***celebratam ibidem paschalis festi sollemnitatem***...[57]

Additional evidence in this direction can be found in Einhard's *Vita Karoli Magni*, which is also much closer to *ARF 801* than *ARF 829*.

Vita Karoli Magni:
(746)

In monte Soracti...in Samnium provinciam[58]

ARF 801:

In monte Soracti...in Samnio provincia[59]

ARF 829:

In Serapte monti[60]

Or

Vita Karoli Magni:

(788)
...iuncto federe cum ***Hunis***[61]

[56] *ARF*, 48.
[57] *ARF*, 49.
[58] *VKM*, 5.
[59] *ARF*, 7.
[60] *ARF*, 6.
[61] *VKM*, 14.

ARF 801:

Et ut bellum contra Francos susciperent ***Hunorum gentem*** *coneitaret*[62]

ARF 829:

...ad Avaros transmisisse vassos...[63]

Or

Vita Karoli Magni:

His motibus ita conpositis, Sclavis, qui nostra consuetudine ***Wilzi proprie vero, id est sua locutione, Weletabi dicuntur****...*[64]

ARF 801:

Natio quedam Sclavenorum est in Germania, sedens super litus oceani, quae ***propria lingua Welatabi, francica autem Wiltzi vocatur***.[65]

ARF 829:

Inde inter permotum partibus Sclaviniae, ***quorum vocabulum est Wilze***.[66]

Or

Vita Karoli Magni:

(783)
In loco Theotmelli *nominato*[67]

[62] *ARF*, 81.
[63] *ARF*, 80.
[64] *VKM*, 15.
[65] *ARF*, 85.
[66] *ARF*, 84.
[67] *VKM*, 11.

ARF 801:

***In** eo **loco, qui Theotmelli** vocatur*.[68]

ARF 829:

Ad Theotmalli[69]

If Einhard continuously used the *ARF 801* version in the *Vita Karoli Magni (hereinafter VKM)*, and if he was able to merge information from different parts of that work (i.e. from 804 back to 783, or from 799 to 804, or from 810 back to 808, or from 807 back to 801/802, or from 810 back to 796)[70] then it is obvious that he wrote Charlemagne's biography according to, among other documents, *ARF 801*, which was at least extended to 814. Since the terminology and style of the entries from 802 to 829 was almost identical in *ARF 829* and *ARF 801*, then it is quite clear that Einhard used the *ARF* for the composition of the *VKM* either **after** 829 (also possible after 814) or he indeed was the author of both works.[71] Consequently, *ARF 801* preceded *ARF 829*, or both works were in circulation ca. 830s, but we could firmly state that Einhard **was not aware of** *ARF 829*. It appears that Einhard used the *ARF 801* version as the chronological timetable, basing the narrative of the *VKM* on it and was able to create a smooth and effective "jump".

Therefore there is only one logical conclusion: *ARF 829* (until ca. 796 or 799) must in fact be the revised version of the work very close to the *ARF 801* version, which itself was obviously already extended until 829. It appears that someone revised a work covering the period between 741 and 829, but only in the part from 741 to 796/799. If this conclusion is correct, then all the elements - why, how, and when it was done, are hidden in this part of the *ARF 829* version – not in *ARF 801* where all the answers have been sought for more than a century.

[68] *ARF*, 65.
[69] *ARF*, 64.
[70] Cf. *VKM*, 10, 16, 17, 19, 24. For this diachronic approach of Einhard and his usage of the *ARF*, see also, Ganz, *Greatness*, 42.
[71] See note 136.

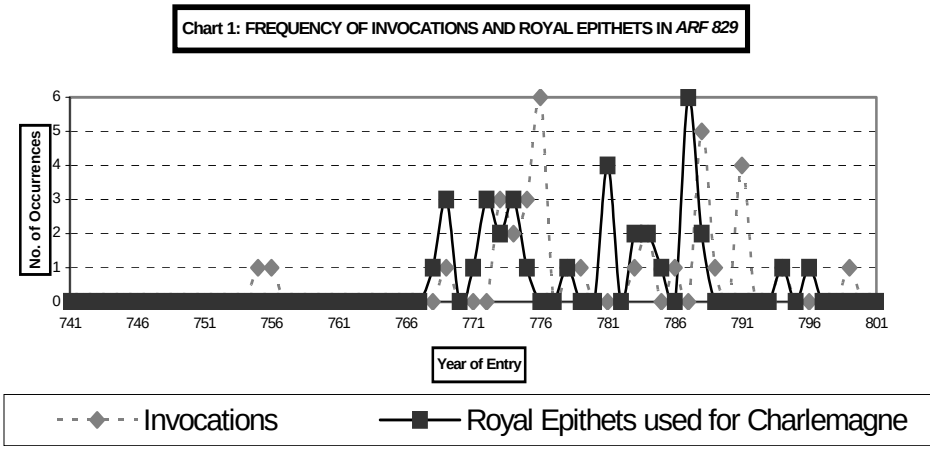

The data in this chart reveals peaks related to the specific entries indicating their importance to the author of *ARF 829*. The results of this chart will be examined with Charts 2 to 5 inclusive.

The terms designating the Pope

Another piece of evidence, relatively minor but nevertheless worthy of mention, which suggests that the author of *ARF 829* was a man of the Church, is the term used for pope – *apostolicu*s – **never** used by the author of *ARF 801*.

ARF 829:

Zacharia papa (749), Stephanus *papa* (753), *apostolicus* (753), *apostolicus* (754), *apostolicus* (755), *papa* (755), *papa* (767) *apostolicus* (773(x3)), *papa* (781), *apostolicus* (781), *apostolicus* (787(x9)), *apostolicus* (792), *apostolicus* (793), *papa* (796), *papa* (799), *pontifex (*799(x2)), *papa* (800) and *papa* (801).
ARF 801:

Zacharia *papa* (749), *pontifex* (753), *papa* (754), *pontifex* (755), *papa* (755), *papa* (767), *papa* (772), *papa* (773), *papa* (781), *pontifex* (781), *papa* (787(x2)), *pontifex* (792), *papa* (794), *pontificatum* for Leo (796), *papa* (799), *papa* (800) and *papa* (801).[72]

Interestingly, they both exclusively used the term *papa* from 796 onwards. It is obvious that for the author of *ARF 801 papa* and *pontifex* were synonyms, while for the author of the *ARF 829* version (until 793) the synonymous terms were *papa* and *apostolicus*. Consequently, we could conclude that *ARF 801* was actually part of the work extended to 829, with a revision made for the part from 741 – 796. It is apparent that the vocabulary of *ARF 801* is congruent with the vocabulary of *ARF 829* after 796 and until 829. Thus, since the vocabulary of *ARF 829* from 796/799 until 829, is the same one used by the author of *ARF 801* – it should be concluded that the 'Original' *ARF* covered the period from 741 to 829, and that it was much closer to *ARF 801* than to *ARF 829*.

The terms designating the size of an army

Cum exercitu and *cum magno exercitu*

There is an apparent distinction by which both authors treated the size of the Frankish armies warring against the pagans or generally speaking, against the enemies of the Franks. For the author of *ARF 801* it was sometimes important to accentuate the size of the Frankish army:

ARF 801:

maximo exercitu (Pippin, 748), *cum exercitu magno* (Pippin, 753), *cum valida manu* (Pippin, 755), *cum magno belli apparatu* (Pippin, 761), *cum magnis copiis* (762), *cum magno exercitu* (Charlemagne, 773), *cum ingenti exercitu* (Charlemagne, 777), *ingenti exercitu* (787), *cum magno exercitu* (Charlemagne, 780) and *validissimis copiis* (war against the

[72] I have intentionally excluded: *apostolicae auctoritatis* (787), *apostolica benedictione* (787).

Avars, 791). However, most often, the size of the army was not mentioned at all, rather it was simply *exercitus*.

The size of the Frankish army was **never** mentioned in *ARF 829*:

...cum exercitu suo (Pippin, 748). In 753, he did not mention the army at all, only the victory (Pippin). He did not mention the army (Pippin) in 755, *cum exercitu,* (Pipin, 761), as well as in 762, 777, 780, and finally in 791.

It is notable that the phrase *Domino auxiliante* for the first time was used in 755, exactly one year after Pope Stephen *confirmavit Pippinum unctione sancta in regem* ... (754). Pippin had won some battles in 748 and 753, but it was **before** he was crowned King by the Pope. This example provides a clue about the ideological pattern applied by the author of *ARF 829*. After 755, God's name featured regularly as the most important grantor of the Frankish victories. Additionally, it meant that the size of the army mentioned in *ARF 801* was intentionally removed from *ARF 829* to establish God's providence and support over secular world and political power of the ruler. That is why the author of *ARF 829* removed *magno exercitu*, while deliberately adding God as the key element for the Frankish victories. His message was intended to be interpreted along these lines - *the ruler is powerful and victorious because of God's will*. This could lead to a general conclusion that *ARF 829* is indeed the revised version of *ARF 801*.

In support of this conclusion, we also should mention that when it comes to the pagans the author of *ARF 829* used the term *magno exercitu* with intention to underline that the Franks defeated a large enemy with a handful of warriors (*cum paucis Francis*), only with the help of God. On the other hand, the author of *ARF 801* never recorded the exact size of the barbarian army, while *ARF 829* was diametrically opposite underlining the size of the Saxons' army that attacked the Franks. It is also in the function of the author's narrative as well as the ideological pattern that a small number of the Franks, shielded by God's will, crushed large armies of infidels.

Abridgement of the text

If one would dare to conduct a comparison of *ARF 829* and *ARF 801* with respect to their grammar and style then it would consume hundreds of pages, more appropriate for a full-scale study than a paper. Therefore, I shall underline only two distinctive Latin words which support the assumption that *ARF 829* was based on *ARF 801*, or their common source.[73] These words are ***et*** and ***tunc***.[74] In support of the view that ***et*** and ***tunc*** are a direct consequence of retelling or abridgement of the text, I shall present some other examples from Thegan, the author who certainly worked after 829, and who partially based his narrative on the *ARF*.

For instance:

ARF: *Atquae his ita dispositis ipse cum maximo exercitu Brittaniam adgressus generalem conventum Venedis habuit. Inde memoratum provinciam ingressus captis rebellium munitionibus brevi totam in suam potestatem non magno labore redegit. Nam postquam Mormanus qui in ea praeter solitum Brittonibus morem regiam sibi vindicaverat potestatem, ab exercitu imperaotris occisus est...*[75]

Thegan*: *Tunc *perrexit domnus imperator partibus Britanniae cum exercitum et ibi Murcomannus dux eorum interfectus est, et omenm terram illam suae dicioni subegit*.[76]

Or

[73] Other words, which usually served as the connections or abridgements of the text, by medieval authors, were: *eodem anno*, *sequeneti anno*, *alio anno*, *postea*, *post haec*, *eodem tempore*, *interim*, etc. It was usual that a specific author preferred two or three phrases for abridgements and retellings. For instance, if one used *tunc* and *et*, he would have rarely used *eodem anno*, *eodem tempore*, or *vice cersa*.

[74] The equivalents in Byzantine texts were *de* and *oun* (δὲ,οὖν), which indicated that narrative was related to a previous sentence or passage, but also marked the interchange on the subject.

[75] *ARF*, 148 (818).

[76] *Theganus Gesta Hludowici imperatoris*, MGH SRG 64, ed. E. Tremp, Hannover 1995, 214.6 – 10 (= *GH*).

ARF: *Interea domnus Leo papa...migravit, Stephanusque diaconus in locum eius electus atque ordinatus est; nondumque duobus post consecrationem suam exactis mensibus quam maximis poterat itineribus ad imperatorem venire contendit, missis interim duobus legatis, qui quasi pro sua consecratione imperatori suggererent*.[77]

Thegan: *Eodem anno Leo papa Romanus obiit, et Stephanus post eum successit. Qui statim, postquam pontificatum suscepit, iussit omnem populum Romanum fidelitatem cum iuramento promittere Hludouuico.* ***Et*** *dirigens legatos suos ac supradictum principem, nuncians ei, ut, libenter eum videre voluisset in loco, ubicumque ei placuisset*.[78]

Or

ARF**:** *Eodem tempore Herioldus cum uxore et magna Danorum multitudine veniens Mogontiaci apud sanctum Albanum cum his, quos secum adduxit, baptizatus est; multisque muneribus ab imperatore donatus per Frisiam, qua venerat via, reversus est. In qua provincia unus comitatus, qui Hriustri vocatur, eidem datus est, ut in eum se cum rebus suis, si necessitas exigeret, recipere potuisset*.[79]

Thegan: *Sequeti vero anno erat in palatio regio Ingilenheim, et ibi ad eum venit Herolt de Danais, quem domnus imperator elevavit de sacro fonte baptismatis, et uxorem elevavit de fonte domna Iudith augusta.* ***Tunc*** *domnus imperator magnam partem Fresonum dedit ei, et donis honorificis ornavit eum, et cum legatis suis dimisit eum ire cum pace.*[80]

Et and *Tunc* in the *ARF*

ARF 829:

[77] *ARF*, 144 (816).
[78] *GH*, 196.4 – 9.
[79] *ARF*, 169 – 170 (826).
[80] *GH*, 220.1 – 6. Using the abridging method Thegan completely distorted the original text, changing *one comitatus* of Frisia to *great part* of Frisia.

Tunc: 743, 745, 746, 760, 764, 765, 766, 767, 770 (x2), 771, 772 (x2), 773 (x4, plus once *et tunc)*, 774, 775 (x3, plus once *et tunc*), 776 (x2, plus once *et tunc*), 777, 778 (x2), 779, 780 (x2), 781 (plus twice *et tunc*), 782 (x2), 783, 784 (plus once *et tunc*), 785 (x2, plus once *et tunc*), 786 (x3), 787 (x5, plus once *et tunc*), and 788 (Total: 52 times)

Et: 745, 747, 749, 753, 754, 755, 756 (x2), 757, 758 (x3), 760 (x2), 761, 762, 763 (x2), 764, 765, 766, 767 (x3), 768 (x3), 769 (x4), 770, 771 (x2), 772 (x3), 773 (x3), 774 (x3), 775 (x5), 776 (x9), 777, 778 (x3), 779 (x4), 780 (x2), 781 (x8), 782 (x6), 783 (x6), 784 (x2), 785 (x5), 786, 787 (x14), 789 (x2), 791, 796, 797 (x2), 798, 800 (x2), and 801 (x2).
(Total: 120 times).

ARF 801:
Tunc: 778 (Total: once)

Et: 741, 743, 747, 760, 767, 771, 773, 775, 778, 779 (x2), 781, 782, 787 (x2), 796, 799, and 800.(Total: 18 times)

Another very important phrase is: ***Quod ita et facta est*** – which is common when the author abridged the narrative: 782, 784, 787, and 788, while *ARF 801* **never** used this phrase.

This simple analysis provides us with an inevitable conclusion, *ARF 829* was based on a source, which then, judging by fewer examples of the usage of *tunc* and *et* in the *ARF 801* version, abridged or considerably edited the main narrative of its source. Whether it was *ARF 801* or some other common source it is not critical at the moment. However, it is important to acknowledge that if such a common source existed, it was much closer to *ARF 801* than to *ARF 829*. The same source is traceable in the *FC* and the *AMP*.

The traces of the abridgments of text can be also presented graphically:

Chart 2: FREQUENCY OF *ET*, *TUNC* & *ET TUNC* IN *ARF 829*

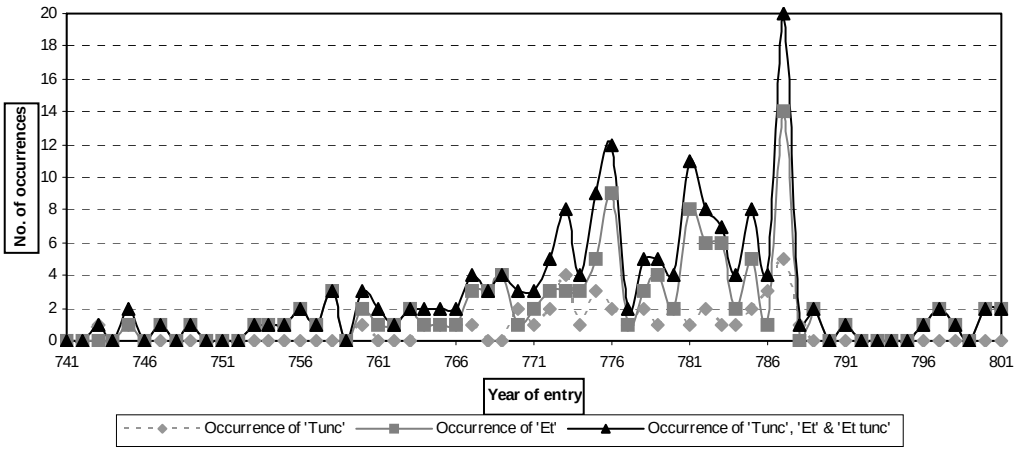

Chart 3: FREQUENCY OF *ET* AND *TUNC* IN *ARF 829*, *ARF 801* AND IN THE 'COMMON CONTINUATION' (802-829)

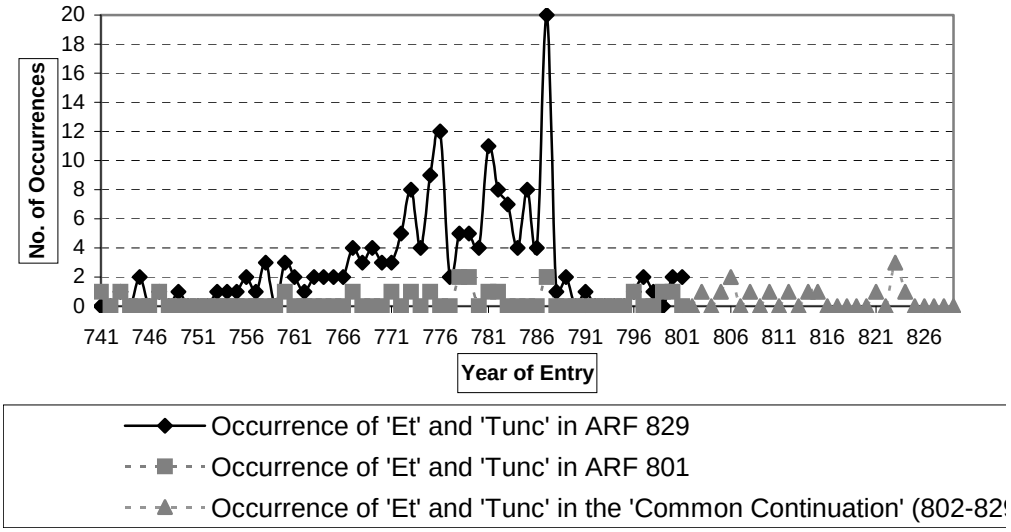

The message of unity of the *regnum Francorum* – the Army

The Frankish armies operating in the various parts of Europe, at the time were usually called *exercitus* in *ARF 801*. However, the author of *ARF 829* had somewhat a different approach. When his source enabled him to do so, he underlined the tribes that were allied members of the Frankish armies. In the entry for 778, he insisted that the armies were gathered from Burgundy, Austria, Bavaria, Provance, Septimania and Lombardy.[81] In the entry for 787, he had mentioned Austrasians, Thuringians, Saxons, and in 788, he accentuated that Franks, Bavarians, Lombards and Saxons – demanded the death penalty for Tassilo.[82] On the other hand the author of *ARF 801* had never insisted on the names of tribes which were members of an army, only when he was describing a particular military campaign. For instance, he said that the Burgunds went from one place to another, while the Franks went in the opposite direction.[83] Therefore, when he mentioned the tribal characteristics of an army, it was just in the function of the description of a particular campaign. From this narrative the author of *ARF 829* could have put together all the tribal elements involved in a specific campaign and assemble them in one sentence. This approach demonstrated a strong idea of general unity of the Franks, or *regnum Francorum*.[84] The same ideological/political message could be read in the author's omissions of the Frankish defeats (regularly mentioned by the author of *ARF 801*), as well as, the internal discords or rebellions.[85]

An apparent persistence on the *gens Francorum* or regnum *Francorum* in *ARF 829* is quite noticeable: *Carloman and Pippin diviserunt regnum Francorum inter se* (742), vs. *ARF 801*: *regnum, quod*

[81] *ARF*, 50.
[82] *ARF*, 78, 80.
[83] Cf. *ARF*, 79 (787): *Cumque Pippinum filium cum Italicis copiis...orientales quoque Franci ac Saxones...Alamanos et Baioarios dirimit*.
[84] McKitterick, *History*, 114 – 115, rightfully pointed out that the *ARF* (i.e. *ARF 829*) accentuated the incorporation of all peoples (mentioned in the text) 'into an all-encompassing Frankish *gens*'.
[85] For instance, the rebellions of Count Hardrad in 785, or Pippin the Hunchback in 792; cf. *ARF*, 71, 91. The defeats that have happened in the year 776 and 778; cf. *ARF*, 45, 51.

communiter habuerunt, diviserunt inter se.[86] *ARF 829*: *...obviam Pippino regi et Francis venit* (755) vs. *ARF 801*: *Pippinus rex...Italia cum valida manu ingreditur*.[87] *ARF 829*: *Pippinus tenuit placitum...cum Francis* vs. *ARF 801*: *...ubi tunc populi sui generalem conventum habuit* (757).[88] *ARF 829*: *Pippinus rex...consilium fecit cum Francis...in Aquitania* vs. *ARF 801*: *Nam rex contractis undique copiis Aquitaniam ingressus* (760).[89] *ARF 829*: *Tunc rex Pippinus...et nullum iter aliud fecit, nisi in Francia resedit* vs. *ARF 801*: *Rex Pippinus...illo annodomi se continuit* (764).[90] *ARF 829*: *...Francorum scaram conlocavit* vs. *ARF 801*: *...dispositque ibi...Francorum praesidio* (766).[91] *ARF 829*: *...ibi synodum fecit cum* ***omnibus*** *Francis solito more in campo* vs. *ARF 801*: *...et Bituricam veniens conventum more Francico in campo egit* (767), etc.

The question of unity of the then Bavarian and Italian affairs in the *regnum Francorum,* was the turning point in the narrative of *ARF 829*, with the addition of the ecclesiastical vocabulary and God's support for the ruler of the Franks are the main distinctive characteristics of the author's style. If one insisted on unity of a *regnum*, then it must have meant that this unity was non-existent or at least was weak during the time when it was recorded. If there was a detailed explanation how Bavaria, Italy and Saxony came under the rule of Charlemagne, decorated often with God's name to strengthen further the connection between the king and God, then these countries and its peoples were important for unity of the kingdom. Since *ARF 829* runs until the year 829, and the revised part only until 801, the time of instability of the *regnum Francorum* must have occurred **after 829.**

The account of the Franks, or Francia, in *ARF 829*, as well as in *ARF 801*, and the 'common continuation' can be also presented graphically:

[86] *ARF*, 2 – 5. McKitterick, *History*, 114, noticed that such an accent on the Franks as *gens* was "unprecedented either in Merovingian or in other eighth-century narrative sources". See, also, R. McKitterick, *Carolingian Historiography*, Bonner Historische Forschungen 63 (2010) 109 – 110.
[87] *ARF*, 12 – 13.
[88] *ARF*, 14 – 15.
[89] *ARF*, 18 – 19.
[90] *ARF*, 22 – 23.
[91] *ARF*, 24 – 25.

Chart 4: FREQUENCY OF *FRANCI* AND *FRANCIA* IN *ARF 829*, *ARF 801* AND IN THE 'COMMON CONTINUATION' (802-829)

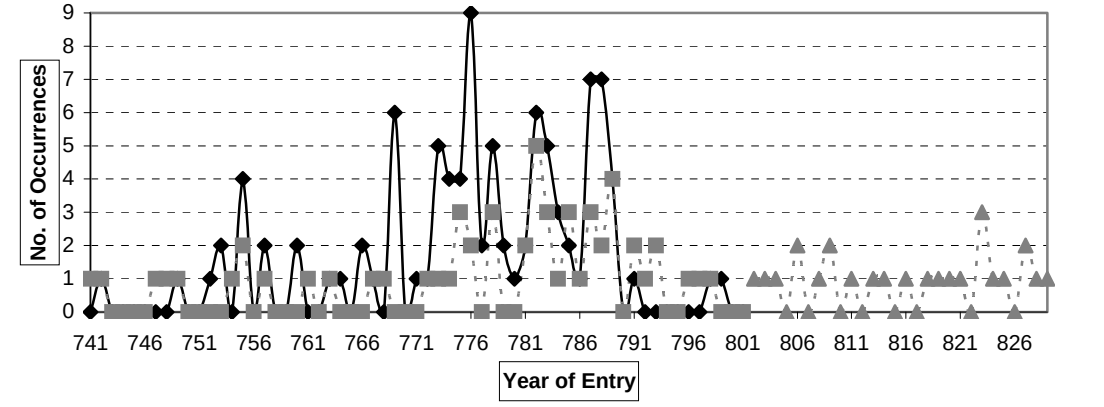

Chart 5: FREQUENCY OF *ET*, *TUNC*, *ET TUNC*, INVOCATIONS AND ROYAL EPITHETS IN *ARF 829* (IN TOTAL)

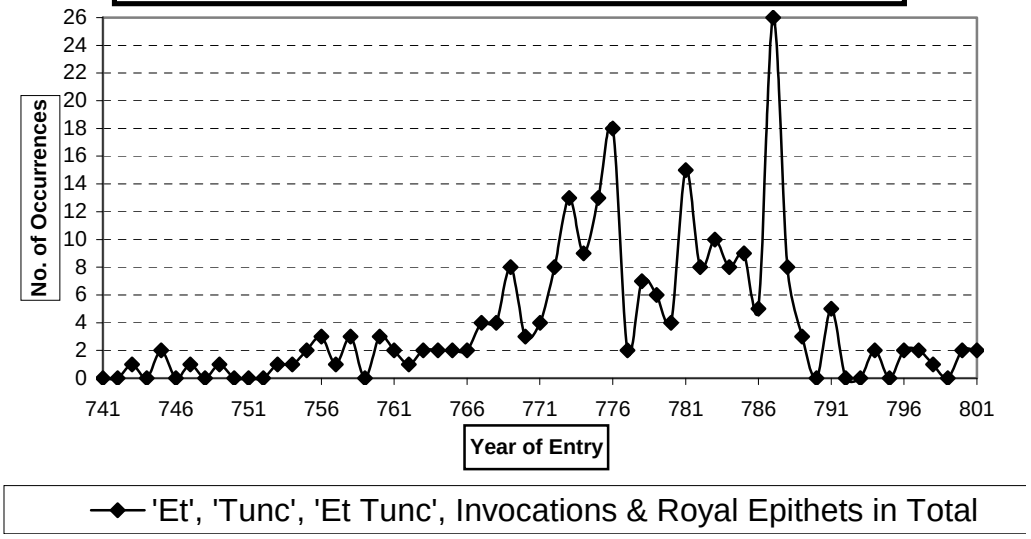

The epithets used for Charlemagne (beside ubiquitous *domnus* in *ARF 829*), the invocations of God, and the appearance of ***tunc*** and ***et*** at the beginning of sentence, yield very interesting results, which could be presented graphically:
The words presented in graphs 1-5 can be categorised in the following order:

1) Words which suggest abbreviations in the original text – *et* and *tunc*
2) Ideological words – epithets for ruler(s), invocations of God's name.
3) Political words – unity of the *Regnum Francorum*, *gens Francorum, Franci, Francia*.

It is important to note that these particular words were structurally congregated in a particular way or place of the text in the *ARF 829* version and only in the lead up to 799. The *ARF 829* and *ARF 801* versions are terminologically coherent only after 799. In other words, only the parts of the text in *ARF 829* that had undergone a technical intervention are terminologically coherent with the parts of the text that emit a strong ideological and political message.

The graphical presentations (Charts 1 to 5) of the phrases typical only for *ARF 829* reinforce that there are four separate groups of entries edited by the reviser (i.e. A, B, C, and D). Group A covers the entries for 741 to 766. Group B covers the entries for 767 to 776. Group C covers the entries for 777 to 786, and group D the entries for 787 to 801. The peaks of each group should indicate the most important issues for the reviser. These particular years are: 776, 781 and 787. The content of the narrative in these entries has to be examined regarding a possible ideological or political message of the reviser. The 776 entry contains an elaborative narrative about submission of the Saxons; the 781 entry introduced a Pope as the mediator between Charlemagne and Tassilo; while the 787 entry narrates about Tassilo and his submission, and a divine judgment on the rebel (i.e. Tassilo). Other entries in these groups are equally important. As such, entries 773, 774 and 775 have been dedicated to the conquest of Lombardy and the papal role in it. Then, entries 777 and 778 promoted a divine role during the battles with the rebel Saxons; as well as entries 782, 783, 784 and entry 791 underlining a

divine influence in the battles against the Avars. It appears that *ARF 829* was intended to make a strong correlation between the royal title and God. All these characteristics are missing in *ARF 801* (our analysis did not show such peaks as on the graphs presented above). In regard to phrasing, which could have suggested an ideological message, *ARF 801* is 'a flat liner'. The text is as plain and simple as *Vita Karoli* is.

There are some other details which are more difficult to render on a graph. These important details are omissions of some specific events – rebellions against Charlemagne and military failures of the Franks – then, Grifo's adventures, and insistence on unity of the *regnum Francorum* – that are explicitly expressed either by *rex habuit placitum* or *synodus cum Francis/cum omnibus Francis*, or that he went on a campaign *cum Francis*. The *ARF 801* version occasionally underlines that something was done *more Francorum*, or *cum Francis*, however *ARF 829* presents these phrases rather frequently (Chart 4). The context of the narrative is important when it comes to such phrasing, and each example should be scrutinized carefully. However, a general chart presentation of all these terms, regardless of the ideological or political message hidden behind them clearly imposes an impression that it was the author of *ARF 829* who used the terms more frequently.

Historical context of the *ARF*'s 'revision'

The first cracks in the monolithic *Regnum Francorum* appeared in 817, when Louis the Pious promulgated the *Ordinatio Imperii*, and when his eldest son Lothar was crowned co-Emperor.[92] The future of the Frankish kingdom was sealed by this document in which division of its territory was allocated to Louis' sons: Lothar, Pippin (Aquitaine, Gascogne, *marca* of Toulouse) and Louis the German (Bavaria, Carantania, Bohemia, Pannonia, sc. Avars and Slavs in the areas to the east of Bavaria).[93] A dispute between Louis and his sons started when Charles (the Bald) was born (in 823) to Louis by his second wife Judith,

[92] See, E. J. Goldberg, *Struggle for Empire: Kingship and Conflict Under Louis the German, 817 – 876*, New York 2006, 29 – 32.
[93] *Capitularia I*, 270.20 – 25.

and when Louis had to introduce changes in the *Ordinatio Imperii* in 829, assigning Allemania and a part of Burgundy to Charles the Bald.[94] This has led to a conspiracy in which Pippin, Lothar, Louis the German, the arch-chaplain Hilduin and some other magnates were involved.[95] However, Louis the Pious resumed his reign[96] in October 830,[97] successfully managing to establish order in the Empire by sending Lothar to Italy, Pippin to Aquitaine, and Louis the German to Bavaria.[98] In such a way the problem was temporarily solved until 832, when Pippin and Louis the German rose against their father.[99] This time, after a whole set of events, Lothar, Pippin and Louis the German managed to depose their father in June 833. Louis the Pious was deposed only temporarily, having been in custody in the monastery of Saint-Medard[100] until March 834, when he resumed his reign.[101] Louis secured his position as the Emperor between 834 and 837.[102] He felt strong enough to make further steps to

[94] Cf. *GH*, 220.10 – 13; *Nithardi Historiarum libri IIII*, MGH SRG, ed. E. Müller, Hannoverae 1907, 3.24 – 25 (= *Nithard*).

[95] *GH*, 220.15 – 222.12; *Nithard*, 3.26 – 4.5; *Astronomus Vita Hludowici imperatoris*, MGH SRG 64, ed. E. Tremp, Hannover 1995, 454.15 – 460.20. Note that the timeline of *ARF 829* is up to 829, while Louis was deposed in 833. Kaschke, *Reichsteilungen*, 290 – 296, thought that is was Hilduin who wrote *ARF 829*, and that his involment in the plot against Louis the Pious in 830 resulted in ending of his writing. For a brief view on the Annals of Saint-Bertin, Thegan, the Astronomer, and Nithard, as the main sources for the reign of Louis the Pious, see, J. M. Wallace-Hadrill, *The Frankish Church*, Oxford 2001, 235 – 240; also, C. M. Booker, *Past Convictions: The Penance of Louis the Pious and the Decline of Carolingians*, Philadelphia 2009, 26 – 42 (= Booker, Penance). For a more detailed analysis, see, T. F. X. Noble, *Charlemagne and Louis the Pious*, Philadelphia 2009, passim.

[96] *Astronomus*, 460.20 – 464.9; *Nithard*, 4.11 – 23; *GH*, 222.13 – 224.4.

[97] It was during the assembly at Njemegen; cf. *AB*, 2.

[98] *Astronomus*, 464.10 – 20; *AB*, 3. It is worth to mention that in 830, Einhard left the court and retreated to his estate; cf. H. Shutz, *The Carolingians in Central Europe, their History, Arts and Architecture: A Cultural history of Central Europe, 750 – 900*, Leiden 2004, 83, 177, n. 123.

[99] *AB*, 4 – 5; *GH*, 226.14 – 15.

[100] *AB*, 6.

[101] *AB*, 8; *Nithard*, 6.17 – 25.

[102] At the general assembly at Thionville in February 835 a declaration of loyality was signed by those who were present at the time, and bishops wrote and signed individual declarations. In March 835, Ebbo, the archbishop of Reims, an old advocate of the hostile party was forced to confess and resign; cf. *AB*, 10 – 11. This relatively strong

secure the most prominent position for Charles the Bald among his sons. During the winter assembly in Aachen (837) he gave Charles Burgundy, Frisia, including the lands between the Meuse and Seine, as well as the counties of Brienne, Troyes, Auxerre, Sens, Gatinais, Melun, Étampes, Chartres, and Paris.[103] This new division of the kingdom, provoked Louis the German who rose up against his father, [104] but Louis the Pious forced him back to Bavaria. [105] When Louis the Pious died on the 20th June 840, his sons joined the struggle for power, which ended with the famous Treaty of Verdun in 843. The united *regnum Francorum* ceased to exist and this is precisely why the revision of the *ARF* was not possible after Verdun; – it was not in the interest of Charles the Bald or Louis the German to continue insisting on the **united** *regnum Francorum*. Therefore the revision occurred most probably after 829 (end of the *ARF*s) and before 840 (death of Louis the Pious).

In my view, it appears that Louis the Pious was capable of controlling his sons only between 834 and 837 – during the time when the 'revised' version of the *ARF* could have been written. It was necessary for the author to invoke God in his attempt to establish an unchallenged rule of Louis the Pious in the *regnum Francorum*. When it comes to the invocation of God in defending kingship then the political position of the ruler may already have been weakened. We assume that the ideal time for the author to create an ideologically based background of Louis the Pious' kingship over the united *regnum Francorum* could have been between 834 and 837.

An interesting detail, preserved in the 757 entry of *ARF 829* notes that Tassilo made his oaths to Pippin and his sons *supra corpus sancti Dionisii, Rustici et Eleutherii, necnon et sancti Germani seu sancti Martini*,[106] provides us with a clue where this work could have been created. In particular, the author of *ARF 801* mentioned only SS Dio-

position of Louis was underlined by Nithard's words: *Videns autem* (sc. Louis the Pious)*, quod populus nullo modo diebus vitae suae illum relinquere, uti consueverat, vellet, conventu Aquis hieme indicto portionem regni his terminis notatam Karoli dedit...*; cf. *Nithard*, 8. 26 – 29 (winter 837).

[103] *Nithard*, 8.26 – 9.8.

[104] *Nithard*, 10.9 – 11.5.

[105] *Nithard*, 12.22 – 30.

[106] *ARF*, 16.

nysius, Germanus and Martinus, but not SS Rusticus and Eleutherius.[107] The later two belonged to the cult of St Dionysius and they had been worshipped as a triad – it could have been well known to a man of the Church. However, this could have also meant that the 'Revised' version of the *ARF* was composed at the Abbey of St Denis. We have to bear in mind that Louis' restoration in power had occurred precisely at the abbey of St Denis in 834.[108] This coincides with Louis the Pious' command to Abbot Hilduin (ca. 835) to compile a volume of various texts relating to St Denis and had it dispatched to him as soon as it was possible.[109] Abbot Hilduin, as far as it is known, was the chief propagator of the theory that St Denis was in fact the famous Dionysius the Areopagite.[110] In his letter to Hilduin, Louis the Pious explicitly mentioned the Greek histories (*...ex Grecorum hystoriis*) as the main source for Hilduin's translation and compilation.[111] The Greek (sc. Byzantine) component had to be kept in mind regarding the appearance of a 19-year cycle of the Easter table of Theophilus of Alexandria in the manuscript which contained the *AL*.[112] It is indicative that Louis the Pious was the author of the letter to Abbot Hilduin in which he mentioned St Denis as a mediator, and as the representative of God, and about his restitution.[113] It is also interesting to note that monk Adrevald from Saint-Benoît-sur-Loire reported to Fleury[114] the translation of some relics of SS Denis, Rusticus and Eleutherius in 836. This is something that should be connected with the 757 entry of *ARF 829* where the triad of saints was mentioned. Only

[107] *ARF*, 17. See, also, *AMP*, 49.27.
[108] *Nithard*, 6.20 – 25.
[109] *Epistolae variorum inde a morte Caroli Magni usque ad divisionem imperii collectae*, ed. E. Dümmler, MGH Epistolae Karolini Aevi III, Berolini 1899, 327.4 – 25 (= *Epistolae*).
[110] A. W. Robertson, *The Service-books of the Royal Abbey of Saint-Denis: Images of Ritual and Music in the Middle Ages*, Oxford 1991, 328 (= Robertson, *Images*).
[111] *Epistolae*, 327.5.
[112] See note 11.
[113] *Epistolae*, 328.6 – 13; cf. Booker, *Penance*, 251. In a previous letter to Hilduin, Louis also indicated that he was aware that St Denis was worshiped together with Rusticus and Eleutherius, since he stated: *...venerabili abbati* (sc. Hilduin) *monasterii* ***sanctissimorum martirum*** *ac specialium* ***protectorum*** *nostrorum Dionisii...salutem*; cf. *Epistolae*, 326.2 – 5.
[114] Robertson, *Images*, 41.

someone who was near the abbey of Saint Denis or Fleury himself could have written it.

The Bavarian issue was of great importance to the author of *ARF 829*. He had omitted Grifo from the beginning of his work in 741, because he was the king's son from his second wife. It was exactly the same situation with Charles the Bald – he was the son of Louis the Pious from his second wife. Since Grifo's bitter destiny was recorded in the official history (as the *ARF* were) it could have been an example that a half-brother had to be (rightfully) discharged as a potential heir to the throne. The reviser could have removed the story about Grifo from the revised version of the *ARF*. He briefly mentioned Grifo as a common noble in 747, while in 748, he explained how Grifo took power in Bavaria – but he did not mention that Grifo acted as such because he was the son of Swanhild, *neptem Odilonis ducis Baioariorum*, which was clearly stated in *ARF 801*.[115] Consequently, when Pippin intervened in Bavaria, he installed Tassilo 'by his grace' (*per suum beneficium*) as the duke of Bavaria.[116] The author of *ARF 801* simply noted that Pippin restored Tassilo: *Tassilonem in ducatum restituit*.[117] The phrasing is important, since it reveals the ideological message of the author of *ARF 829* which would become clearer in the following entries related to Bavaria and Tassilo. According to *ARF 829,* Tassilo was restituted only because of Pippin's will, who actually granted him *ducatus* as his *beneficium*. It was a play of words – *beneficio* vs. *beneficium*. Even though it was Pippin's *grace*, in turn, it was *beneficium* – a fief. However, Tassilo officially became Pippin's vassal in 757. He appeared at the assembly in Compiègne performing the full ceremony of becoming a vassal to the king. Only after this event, the author of *ARF 829* began from the 758 entry, with his common closing sentence of each section until 808 – *Et inmutavit se numerus annorum in...*, and from the next entry (759) he had introduced a place where the ruler would spend Christmas and Easter, in the same fashion as *ARF 801* did.[118] In reference

[115] *ARF*, 3. Only in 753, *ARF 829* mentioned Grifo as the *germanus* of Pippin; cf. *ARF*, 10.
[116] *ARF*, 8.
[117] *ARF*, 9.
[118] *ARF*, 17. Also, *AMP*, 50.14 – 15, which follows *ARF 829* (note *Lonclare* in *ARF 801*, and *Longlare* in the *AMP* and *ARF 829*).

to God's name, which regularly appeared after the coronation of Pippin as the most important provider of the Frankish victories, there was a pattern of the closing formula; *Et inmutavit se*... that was introduced for each entry only after Tassilo became Pippin's vassal. Furthermore, the parts of the *ARF* which were most affected by the vocabulary of the reviser were actually entries describing the final stages of the conquest of Italy, Saxony, Bavaria, and Pannonia (sc. Avars). This is why the revision did not continue after year 796, echoing only until 801 (because of the coronation of the Charlemagne in 800), when the *regnum Francorum* took its final shape during the rule of Charlemagne, inherited by Louis the Pious. It was the ultimate year when Charlemagne conquered territories which would become a matter of dispute between Louis the Pious and his sons. The aim of the reviser was to preserve the realm for the central figure of the kingdom – Louis the Pious, and to secure a stronger political position for his favourite son – Charles the Bald – by excluding Grifo from *ARF 829*.

The phrase "*Et inmutavit se numerus annorum in*..." was used in *ARF 829* from 758 until 808, and it was never used in *ARF 801*.[119] It is interesting that in the 809 entry, Louis (the Pious) was *domnus Hludowicus rex,* and the entry was closed with a short sentence related to the eclipse of the Moon.[120] The content of this entry is also interesting: Louis the Pious besieged Tortosa, but he failed – and the annalist underlined that Louis retired with his army unharmed (*cum incolomi exercitu in Aquitaniam se recepit*).[121] Simultaneously, (1) the Byzantine fleet had entered Dalmatia and Venice; (2) the port city of Piombino in Toscana was ravaged by the Greeks called Orobiotae; (3) the Deacon Aldulf was captured by a pirate crew and taken to Britain (even though he was later ransomed and returned to Rome); (4) the Danes made a strong political and military pressure while the meeting between the Danes and the Franks did not settle the issue; (5) Thrasco, duke of the Obodrites, and the ally of the Franks was killed by the Danes; and (6) finally Amorez, the governor of Saragossa and Huesca took several

[119] It was also noticed by Collins, *Reviser*, 208, n. 63: "E class of manuscripts never use it at all".
[120] *ARF*, 127, 130.
[121] *ARF*, 127.

castles, even though he informed the Emperor that he was willing to submit.[122] It was definitely a difficult, if not the most arduous year for Charlemagne to date. If the annalist's idea of using the phrase *Et inmutavit se numerus annorum in*...to signal the beginning of a new age marked by constant spreading of the Frankish influence, which was started by Tassilo's vassalage in 758, and then after several consequent setbacks in 809, the annalist probably felt that this message did not accurately represent the reality. Therefore, this phrase was most probably introduced by the annalist of *ARF 829*, and used only until 808. However, there is yet another speculation we should not neglect, and that is the change of the scribe in 808, who was also the one who resumed the former work copied the original *ARF* as it was i.e. without *Et inmutavit se numerus annorum in*.

Conclusions

According to our analysis it appears that *ARF 801* was revised between 834 and 837, most probably at the Abbey of St Denis, Paris. The author revised entries from 741 to 801, while the rest was eventually copied and slightly edited. Thus, *ARF 801* is in fact the 'Original' work written ca. 830. It is also clear that the *ARF* addressed the importance of the ruler as the central figure of the empire while the divine role was almost completely neglected. Since it was composed ca. 830, it definitely means that it was aimed to strengthen the position of Louis the Pious. It could also have meant that Louis the Pious thought that he was capable of keeping his sons under control. When he was deposed in 833, and after he regained the emperorship in 834, he had changed his attitude. From that point onwards he turned to God as the exclusive protector of the emperor, as well as the protector of unity of the *regnum Francorum*. The earliest fragment of *ARF 801*, containing the 'E' family of the *ARF*, (Cologne, Sankt Maria in Kapitol AII/18) written in the court scriptorium of Louis the Pious,[123] supports the results of our analysis, which

[122] *ARF*, 127 – 130.
[123] See, R. McKitterick, *Political Ideology in Carolingian Historiography*, The Uses of the Past in the Early Middle Ages, ed. Y. Hen – M. Innes, Cambridge 2000, 171 – 172.

associated the origin of *ARF 801* (genuine work covers the period from 741 to 829), with Louis the Pious. However, it was not the revised version, but rather the original version used by the reviser ca. 834 – 837 to create the *ARF 829* version. In such a way we have approached to the crucial year of Louis the Pious' reign (837) when he had assigned important territories to his son Charles the Bald. The next conclusion must be that the revision took place exactly because of this particular political issue – to offer a new version of the *ARF* congruent with the needs of Louis the Pious, to protect his youngest son from the aspirations of his other sons Louis had with his first wife. That is why Grifo's story was removed from the 'original' version, and that is why God was introduced into the narrative as the chief protector of the ruler and the one who punished the enemies of the emperor.[124] That is also why the reviser insisted upon unity of the *regnum Francorum* and the Franks – because that unity was seriously challenged by the temporary deposition of Louis the Pious in 833.

We should be addressing now a very important question on the origin of the *AL* because the *AL* is considered to be the source of *ARF 829*[125]. The authorship was ascribed to Richbod the abbot of Lorsch from 785 and bishop of Trier from 791 until his death in 804.[126] It is proposed

[124] The turning point in the ideological representation of the king's rule, particularly after 833, is also strongly suggested by L. Halphen, *Charlemagne et l'empire Carolingien*, Paris 1968, 280: *Enfin les dramatiques péripéties de la lutte engagée par Louis le Pieux avec ses fils en 833 avaient familiarisé les fidèles avec cette idée que le pouvoir royal n'etait détenu par son titulaire, en dépit de son caractère sacré, qu'à la condition d'être exercé normalement.* This is something that could only be found in *ARF 829*, and never in *ARF 801*.

[125] See, Collins, *Coronation*, 55 – 59. McKitterick, *History*, 104 – 110; McKitterick, *Charlemagne*, 25, 34, 117, 258.

[126] See, H. Fichtenau, *Abt Richbod und die Annales Laureshamenses*: Beiträge zur Geschichte des Klosters Lorsch, Geschichts blätter für den Kreis Bergstraße, Sonderband 4, Lorsch 1980, 286 – 299 (first edition from 1953). Also, McKitterick, *History*, 110. For the date of the composition of the *AL*, see, R. McKitterick, *Entstehung und Gestaltung fränkischer Annales im Spiegel der Lorscher Annalen*, Zwischen Niederschrift und Wiedershrift: Hagiographie und Historiographie im Spannungsfeld von Kompendienüberlieferung und Editionstechnik, ed. R. Corradini – M. Dieseberger – M. Niederkorn-Bruck, Forschungen zur Geschichte des Mittelalters 18, Wien 2010, 107 – 113.

that the author compiled sections from 703 to 784 in 785, and then he continued writing on a year-by-year basis until the year 803. Only two other annals are closely linked to the *AL*: *Annales Mosselani* and *Fragmentum Chesnianum*.[127] The *AL* differs significantly from the *ARF*s (801 and 829) in sections from 793 onwards, especially in 794, 800, and 801. On the other hand, specific words, which could indicate that the author of the *AL* used the *ARF*s, are the same words found elsewhere in the *AL* from 764, lead us to the inevitable conclusion that the *AL* must be posterior to the 'original' and the 'revised' versions of the *ARF*. The places in the *AL* which differ significantly from the *ARF*s should be carefully examined, since they could be an indication why, how, and when the *AL* could have been compiled. This dependence of the *AL* on the *ARF*s can be clearly seen in the following examples: the *AL* calls pope - *apostolicus* (x6),[128] which was specific only for the *ARF 829* version, or *papa,* which is peculiar for *ARF 801*;[129] the annual assembly of the Franks was most often *conventus*, as in *ARF 801*, and only once *placitum*,[130] as was the case in *ARF 829*; the author used the term - *synodus*[131] to mark an ecclesiastical assembly, the same as in *ARF 801*; the *AL* also underlined God's role in the military affairs, something specific only for *ARF 829*, even though not as often;[132] the author included rebellions[133] the same as in *ARF 801*, but never in *ARF 829*; the author sometimes called the Frankish army *magno exercitu*,[134] as it was the case in *ARF 801*; the Avars were recorded either as Avars or archaically as Huns, while in *ARF 829* they were **always** recorded as Avars, as well as the Huns (sc. Avars) were **always** recorded as Huns in *ARF 801*; the author called Pippin/Charlemagne *domnus*, but not as frequently as in *ARF 829*. Finally, at the very end, the *AL* used a specific

[127] Collins, *Coronation*, 56.
[128] *AL*, 35, 37, 38.
[129] *AL*, 38.
[130] *AL*, 32.
[131] *AL*, 32, 39.
[132] *AL*, 31 (778, *Dei auxilium*); 32 (783, *gratia Christi...victoria*; *gratia Dei victor reversus est in Francia*); 35 (793, *Christo adiuvante*); 34 (791, *Et terruti eos Dominus in conspectu eius*); 37 (799, *Sed iuxta Dei dispensationem malum...*).
[133] *AL*, 32, 35,
[134] *AL*, 32 (783, *magno exercitu*), 34 (791, *movit exercitum suum, innumerabilem multitudinem*).

term which was often and exclusively used in *ARF 829*: - *scara* instead of *exercitus*.[135] These examples are sufficient to show that the author of the *AL* used both versions of the *ARF*. It would be impossible *vice versa.* For instance, it is impossible that the author of *ARF 829* decided to use *synodus*, *placitum*, *domnus*, *Deo adiuvante/auxiliante* or similar, and then, *Avarum*, or *apostolicus*, from the *AL*, while another author of *ARF 801* decided to use *conventus*, and *papa*, but not *domnus*, *Deo adiuvante/auxiliante* or similar. On the other hand the author of the *AL* used combination of all these terms because he used both versions of the *ARF*. Thus, the *AL*, as well as the *Annales Mosellani* and *Fragmentum Chesnianum*, are posterior to the 'revised' version of the *ARF*.

It is obvious that this analysis forces us to offer a very different perspective on the mutual relations between the *AL*, *ARF 801*, and *ARF 829*. If *ARF 801* was the 'original' *ARF*, then *ARF 829* was its revision, and, inevitably, the *AL* was based on both of them. In the same way, as we have outlined earlier the *AMP* and the *FC* must have also been posterior to the 'revised' version of the *ARF*.

Finally, if one wishes to research how many authors compiled the *ARF*, or how many parts of this work existed or work on establishing the date of the composition of a particular part – then *ARF 801* must be considered as the primary objective of such a research – not *ARF 829* as it was the case until now. The graphs we presented use specific words – invocation of God, epithets for the ruler, insistence on the Franks or *Francia*, as well as usage of ***et*** and ***tunc*** – as traces of abridgments or retellings, and clearly indicate that *ARF 801* had consistent vocabulary from 741 to 829, but also that *ARF 829* is significantly different only in the section of the text dating from 741 to 799. Based on this analysis, we can claim with certainty the existence of a text in the *ARF* belonging to the E family that covered a timeline from 741 to 829, which was revised after 829. This particular revision is in fact preserved in the A, B, C, and D families of the *ARF*'s manuscripts. Therefore, I would conclude that *ARF 801* is a genuine work written ca. 830.[136] Additionally, it is evident

[135] *AL*, 39 (*scara suas transmisit*).

[136] Since the vocabulary of *ARF 801* was very close to Einhard's *Vita Karoli Magni*, Einhard appears as the main suspect for the authorship. Kurze proposed that Einhard

that a new critical edition of the *ARF* is necessary, as well as a fresh approach to the so-called minor annals, and to the whole set of questions related to the Frankish sources – the *AMP*, the *AL*, or the *FC*.

wrote sections from 795 to 820 (*ARF*, VII). It is possible that Einhard could have commenced writing of the *ARF* as an official history of the *regnum Francorum* c. 804/805, and then proceeded from 806 (it was the beginning of more detailed entries) to 829 on an annual basis, but always had written retrospectively with at least one year delay. In such a way the interruption in the *ARF* could be explained as Einhard's departure from the court in 830, but definitely not because of Hilduin's involvement in the plot in 829, as it was postulated by Kaschke, *Reichsteilungen*, 290 – 296. On the other hand, during the fragile years of Louis the Pious' reign, from 831 to 833, it appears that no one had continued Einhard's work. Subsequently, when the revision eventually was done, it was entrusted to a far less educated man who was close to Louis the Pious and to the Abbey of St Denis. Therefore, *ARF 829* was indeed compiled at the Abbey of St Denis, as McKitterick, *Charlemagne*, 47, suggested, however it was the revised, not the original work. Furthermore, judging by the quality of the Latin language in *ARF 829*, Hilduin should be ruled out as a possible author. Hilduin could have formulated the ideological and political agenda by providing his tutorship to the author, but the author, as it is appears, was a cleric (a monk?) of an average education. It is interesting that the word *scara*, used by the 'Reviser' can be found frequently only in the Annals of St Bertin, specifically in the part written by Hincmar of Reims. It is probably a vital clue which makes a connection between the 'Reviser' and Hincmar. It is well known that Hincmar (born in 806) was brought to St Denis in 822, and his teacher was Hilduin. It was most probably Hincmar, who wrote at St Denis, 834 – 835, *Miracula* of Saint Denis and *Gesta Dagoberti regis* (see, G. M. Spiegel, *The Past as Text*: *The Theory and Practice of Medieval Historiography,* Baltimore 1997, 144; R. F. Berkhofer, *Day of Reckoning: Power and Accountability in Medieval France*, Philadelphia 2004, 20). In other words, Hincmar was involved in the project, pursued by Louis the Pious and Hilduin, to establish Saint Denis (as Areopagite) as the supreme royal protector. Finally, it was Hincmar who wrote about the events in the past which proved the authority of the Church over the imperial authority: *Hludowicus Pius...in imperatorem est coronatus et demum factione quorundam terreno imperio desitutus, in praedictam regni* ***partem unanimitate episcoporum*** *et fidelis populi ande sepulchrum sancti Dyonisii eximii martyris ecclesiae sanctae* ***est redditus.***..; cf. *AB*, 105 – and that message is scattered across the whole 'revision' of the *ARF* seemingly in an unpolished manner.

Тибор Живковић

'ОРИГИНАЛНИ' И 'ИСПРАВЉЕНИ' *АНАЛИ ФРАНАЧКОГ КРАЉЕВСТВА*

Р е з и м е

Анали франачког краљевства представљају један од најважнијих наративних извора за историју раних Каролинга, обухватајући раздобље од 741 до 829. године. Дело је сачувано у две основне рецензије - "оригиналној" и "исправљеној" – које су прибележене у две основне групе рукописа, А, Б, Ц, Д, и Е. Прве четири групе, како се до сада веровало у историографији, заправо представљају "оригиналну" верзију, док је група Е сачувала "исправљену" верзију. На основу овако успостављеног односа између две рецензије Анала франачког краљевства, грађена је у историографији и слика о идеолошким и политичким тенденцијама у време Карла Великог, али и решавано питање настанка самих Анала – да ли постепено из године у годину, или у већим целинама – као и питање броја аутора. Оно што је недостајало приликом досадашњих анализа Анала франачког краљевства, јесте пажљиво поређење специфичних израза који се јављају само у једној или само у другој верзији. Употреба одређених појмова могла би да укаже не само на политичку и идеолошку позадину једне верзије, већ и да укаже која је заправо "оригинална", а која је "исправљена". У верзији која се сматрала за "оригиналну" јављају се специфични изрази који се могу разврстати у три категорије. 1. Изрази који указују на интервенције у тексту – *Et* и *Tunc* на почетку реченице, указујући на препричавање или скраћивање претпостављеног предлошка 2. Изрази који носе снажан идеолошки печат, пре свега епитети за владара (*gloriosus*, *magnus*, *praeclarus*), затим они који франачке победе редовно доводе у везу са Богом (*Deo adiuvante*, *Deo auxiliante*), или они који световно подређују духовном, као што је то случај са црквеним изразом *synodus* или *placitum*, за народни сабор Франака. 3. Изрази који носе снажну политичку поруку, као што су *gens Francorum*, *Francia*, затим истицање јединства Саксонаца, Тиринжана, Лангобарда и Бавараца са Францима, или испуштање

франачких пораза против спољних непријатеља и побуна против владара. Све ове поменуте карактеристике специфичне су за рецензију Анала франачког краљевства сачувана у рукописној традицији А, Б, Ц, и Д групе. Ниједну од ових карактериситка није могуће пронаћи ни у најмањем трагу у рецензији сачуваној у рукописима Е групе – која се сматра за "исправљену" верзију.

Будући да је анализа показала да се специфични изрази јављају само од 741 до 799/800. године, искључиво у тзв. "оригиналној" верзији, а да су обе рецензије надаље уједначене до 829. године – намеће се закључак да рецензија сачувана у рукописима А,Б, Ц, и Д групе заправо представља прераду предлошка који је по своме саставу био сасвим близу рецензије сачуване у Е групи рукописа. Није у питању само подударање употребе кључних речи из једне групе, већ из све три групе – изрази који указују на интервенције у тексту, политички и идеолошки изрази, показују концентрацију на истоветним местима. С друге стране, тешко је замислити да један раносредњовековни аутор, прерађујући наративни извор у којем се налази тако често Бог као заштитиник Франака – редовно уклони Бога из нарације; или, да такав писац сваки пут изостави епитете *magnus* или *gloriosus* испред имена владар; или да црквено *synodus* доследно замени са световним *conventus*. Таква особа била би попут паганина или јеретика – а као таква сигурно није могла да буде блиска двору и да буде задужена да "преради" Анале франачког краљевства. Стога, једино решење јесте да је рукописна традиција Е групе сачувала заправо "оригиналну" верзију, а да је рукописна традиција А, Б, Ц, и Д групе заправо "исправљена" верзија. Коначно, анализа представљена у овом раду указала је да је "исправљена" верзија настала највероватније 836. године у Сен Денију, под будним оком Хилдуина, тада блиског сарадника цара Лудвига Побожног, по свему судећи руком, тада још увек веома младог, Хинкмара, будућег архиепископа Ремса. Такође, рецензија сачувана у рукописима Е групе, осим што представља заправо "оригиналну" верзију, мора се довести у најближу везу са Ајнхардом, који је, по свему судећи, аутор Анала франачког краљевства. Такође, јавља се могућност да је Ајнхард око 805. године сачинио *ad hoc* верзију Анала од 741. до 805. године, а да је надаље, сваке године, проширивао своје дело све

до 829. године (али увек са годину дана “закашњења” у односу на описане догађаје).

Кључне речи*:* Карло Велики, Анали франачког краљевства, *Deo adiuvante*, *Deo auxiliante*, *gens Francorum*, *placitum, conventus.*

Чланак примљен: 01. 09. 2010.
Чланак коначно прихваћен за објављивање: 01. 11. 2010.

ИСТОРИЈСКИ ЧАСОПИС, књ. LIX (2010) стр. 59-76
HISTORICAL REVIEW, Vol. LIX (2010) pp. 59-76

УДК: 94(497.11):497.2):2-57”10”

Александар УЗЕЛАЦ
Историјски институт
Београд

СКИТСКИ РАЗБОЈНИЦИ У БУГАРСКОЈ ПУСТИЊИ: ПОГЛЕД ЈЕДНОГ ХОДОЧАСНИКА НА ПОМОРАВЉЕ СРЕДИНОМ XI ВЕКА*

Апстракт: Епископ Литберт из Камбреа, који се 1054. године отиснуо на ходочашће ка Палестини, био је један од првих средњовековних путника из западне Европе који су прошли крајевима Балканског полуострва. Међу епископовим пратиоцима налазио се и његов потоњи хагиограф, монах Радулф из опатије Светог гроба у Камбреу, чији је извештај о овој експедицији уклопљен у текст Литбертовог житија. У овом чланку представљена су и анализирана његова обавештења о номадским житељима *Бугарске пустиње*, односно данашњег Поморавља.

***Кључне речи*:** Радулф из Камбреа, Литберт из Камбреа, Поморавље, Печенези, XI век.

Почетком XI века ходочасници из западне Европе почели су да откривају копнени пут до Свете земље који их је водио преко крајева средњовековног Балкана. Писац *Историје Франака* Адемар из Шабана кратко је забележио како је 1026-1027. године гроф Вилљем од Ангулема, у пратњи истакнутих аристократа и прелата, ишао преко Баварске и Угарске за Палестину успут се сусревши са

* Рад настао као резултат истраживања на пројекту Министарства за науку и технолошки развој *Српске земље у раном средњем веку* (Ев. бр. 147025).

угарским краљем Стефаном I.[1] Анонимни писац *Историје ангулемских прелата и грофова* који се наслањао на Адемара, дописао је да је тада "хришћанство у Угарској и Склавонији још увек било ново".[2] Недуго затим, 1030. године, једна група ходочасника прошла је кроз Београд, "град на граници Угарске и Бугарске".[3] Истим путем је 1038. кренуо и верденски епископ Рајмберт, али је он у Београду преминуо.[4] Ови наводи, чији значај јесте неоспоран, ипак не пружају никаква обавештења о локалним приликама. Најранији такви подаци срећу се у житију епископа Литберта из Камбреа, још једног прелата из западне Европе који је 1054. године предузео тегобно путовање копном да би се домогао Палестине.[5]

Литберт је био изузетно значајна личност свога доба. Наследивши свог стрица Герхарда I, он је пуних двадесет пет година био на епископској столици у Камбреу (1051-1076). Захваљујући положају свог седишта које је у црквеном погледу било потчињено француској архиепископији у Ремсу, а политички улазило у границе Римско-немачког царства, Литберт је одржавао блиске везе и са француским и са немачким двором. Током своје каријере, углавном је успешно лавирао између две силе, а слично умеће је показао приликом борбе око инвеституре између папа и царева.[6] Са друге стране, о пи-

[1] *Historia d'Adémar de Chabannes*, ed. J. Lair, Paris 1899, 233-234. (=*Adémar de Chabannes*)

[2] *Historia pontificum et comitum Engolismensium*, ed. J. Boussard, Paris 1957, 18.

[3] *Ex miraculis S. Symeonis auctore Eberwino*, ed. G. Waitz, Monumenta Germaniae Historica, Scriptores (=MGH SS), VIII, Hannoverae 1848, 209-210.

[4] *Gesta Episcoporum Virdunensium*, ed. G. Waitz, MGH SS, IV, Hannoverae 1841, 49.

[5] *Vita Lietberti episcopi Cameracensis auctore Rodulfo monacho S. Sepulcri Cameracensis*, ed. A. Hofmeister, MGH SS, XXX-II, Lipsiae 1934, 838-866. (=*Vita Lietberti*). Старија издања овог текста: *De beato Lietberto episcopo Cameracensi et Atrebatensi*, Acta Sanctorum Junii, V, Antverpiæ 1707, 585-607; *Vita Lietberti episcopi Cameracensis*, Patrologia Latina, CXLVI, ed. J.P. Migne, Paris 1853, col. 1447-1484.

[6] J. Ott, *'Both Mary and Martha': Bishop Lietbert of Cambrai and the Construction of Episcopal Sanctity in a Border Diocese around 1100*, The Bishop Refomed: Studies of Episcopal Power in the Central Middle Ages, edd. J. Ott - A. Trumbore-Jones, Aldershot 2007, 137-159. (=Ott, *Lietbert of Cambrai*); E. van Mingroot, *Les chartes de Gérard Ier, Liébert et Gérard II, évêques de Cambrai et d'Arras, comtes du Cambresis*, Leuven 2005, 75-157; "Lietbert", *Neue Deutsche Biographie*, XIV, Berlin 1985, 542 (R. Schieffer); "Liberto, vescovo di Cambrai", *Bibliotheca Sanctorum*, VIII, Roma 1967, col. 28-29. (H. Platelle)

сцу његовог житија Радулфу (Rodulphus) зна се веома мало – готово ништа осим имена и чињенице да је био монах у опатији Светог гроба у Камбреу. Међутим, извесно је да се приликом Литбертовог путовања Радулф налазио у његовој пратњи. То се види из самог текста када у једном тренутку, уместо уобичајеног казивања у трећем лицу, он прелази на обраћање у првом лицу множине. Адолф Хофмајстер, приређивач *Житија Св. Литберта* који је први обратио пажњу на ову чињеницу, сматрао је да је Радулф своје дело написао након 1094. године, када је епископија у Арасу издвојена из јурисдикције Камбреа.[7] На основу унутрашње критике, новија истраживања још су приближније одредила време настанка текста у 1099. или 1100. годину.[8] С обзиром на време које је протекло између путовања и писања Литбертовог житија у коме је оно забележено, може се закључити да је Радулф средином XI века био у младићкој доби и да је готово пола столећа касније писао на основу личних сећања.

Литбертову одлуку да се отисне на ходочашће у Свету земљу, Радулф је простодушно образложио жељом да "пригрли и пољуби стазу којом су корачале Исусове стопе".[9] Осим личне побожности, на њу су утицале и актуелне политичке околности. Литберт је непосредно пре тога доживео тежак пораз у борби против свог супарника, кастелана Јована од Араса, који је уживао подршку цара Хенриха III (1039-1056). Епископ је био принуђен да се покори пред царем и покаје за своје поступке, чиме је његов углед био пољуљан.[10] Одлазак у својеврсно привремено изгнанство се у том тренутку вероватно чинио као добро решење. Са Литбертом је тада отишао велики број његових присталица и најближих сарадника. Радулф поименце наводи настојника његовог двора, градског прокуратора и једног капелана.[11] Такође, он сведочи да је његов одлазак веома ражалостио локалну паству и бројни људи из Камбреа, без обзира на пол и узраст, пратили су га три миље након што је напустио град, уз тешке уздахе и сузе.[12]

[7] *Vita Lietberti*, 838-839; cf. *Vita Lietberti*, 854: "...sicut ex eorum intefectis *vidimus*...".
[8] Ott, *Lietbert of Cambrai*, 141-142.
[9] "amplexandi et osculandi vestigia pedibus Iesu calcata", *Vita Lietberti*, 853.
[10] Ott, *Lietbert of Cambrai*, 151-152.
[11] *Vita Lietberti*, 853-854.
[12] *Vita Lietberti*, 854.

У тексту се даље приповеда како је ходочаснике пут водио све до земље коју настањују *Хуни* (Мађари). Чувши за њихов долазак у Панонију, владар ове земље (краљ Андрија I) је наредио да путнике доведу пред њега. Он је, видевши ходочаснике обучене у скромну одежду, био сумњичав и неповерљив према њиховим намерама. Разлог неповерења био је јасан, "јер је у то време, ретко ко, штавише готово нико, кретао на такав пут".[13] Сумњајући да су дошли неким другим послом, краљ је тајно наложио својим људима да прате путнике и спрече их, уколико науме да почине неки преступ. Међутим, после неколико дана, увидевши њихову искрену побожност и смерност, променио је своју одлуку и понудио им помоћ и све што им је потребно. Временом се око Литберта окупило толико мноштво људи, да се, како преноси епископов хагиограф, могло назвати "Божјом војском" (exercitus Domini).[14]

Праве тешкоће за ходочаснике су почеле након што су напустили краљеве земље. Радулф пише: "*Прешавши крајње границе Панонаца* [Мађара, Литберт] *уђе у шумовиту пустош, познату као Бугарска пустиња, коју настањују разбојници скитског народа. Они живе попут звери, неспутании било каквим законима и без градова. Бораве на отвореном, улогоре се када их ноћ натера. Нападају путнике, неке од њих убију, а друге опљачкају. Иду у гомили, носе све што имају са собом и воде децу и жене. Не припадају ниједној јереси, нити било којој божјој религији. Ипак, пошто смо видели једног од њих убијеног,* [сазнали смо да су] *обрезани према сараценском обичају. Варвари су, окрутни, убице, без осећања и безбожни.*

Ушавши са својом пратњом у ове смртоносне пустоши, прелат се на путу сусрео са неким бегунцима који су му уз сузе рекли разлоге свог бега. Многи су били застрашени и размишљали су да се повуку заједно са бегунцима. Ови су испричали да су налетели на групу разбојника, да су многи од њих страдали, да су остали тешко рањени и да су, као што је видео, једва избегли."[15] Епископ је успео

[13] "quoniam illis diebus vix quilibet aut pene nullus hoc iter arripiebat", *Vita Lietberti*, 854.
[14] *Vita Lietberti*, 854.
[15] *Vita Lietberti*, 854: "Pretergressus Pannoniorum fines limitaneos ingreditur solitudines saltuosas, quas deserta Bulgariae nominant quasque latrunculi Sciticae gentis inhabitant. Hi degentes more ferarum nullis cohercentur legibus, nullis continentur urbibus.

да сачува присебност. Узвишеним речима, молитвама и благословима повратио је самопоуздање пострадалима и охрабрио своје слуге и пратиоце. Потом су наставили пут и "*десет или више дана прелазили су ове пустоши по којима су, као што је речено, Сарацени* (sic!) *без станишта стално лутали тамо-овамо. Онда су седмог дана, док су веровали да су избегли опасност, изненада видели међу густим дрвећем разбојнике како јашу на коњима и камилама, полуголе, са перјаницама и повезима око глава, одевене у огртаче и са широким чизмама. Носили су незатегнуте лукове и дуга копља, а са рамена су им висили тоболци*."[16] Видевши како је његове пратиоце поново ухватила паника, Литберт се окренуо молитви, спреман да страда за веру уколико буде потребно. До тога није дошло и Радулф нас уверава да су, захваљујући Литбертовим молитвама и заслугом Божјег провиђења, ходочасници срећно напустили ове опасне крајеве и разбојничка боравишта.

Наставак извештаја монаха из опатије Светог гроба представља мешавину географске збрке и недостатка прецизних обавештења. Путници су ушли у Далмацију, "земљу у којој је император Диоклецијан изградио терме и казнио многе хришћанске мученике". Потом су, како стоји у тексту, скренули ка Исаврији и стигли у Коринт,

Sub divo manent, quas nox coegerit, sedes habent, pretereuntes obsident, obvios interficiunt, ceteros depredantur. Gregatim vadunt, omnia sua secum portantes cum tota supellectile, parvulis et uxoribus. Nullius heresis nominata secta, nullius religionis divino cultu tenentur; tamen, sicut ex eorum interfectis vidimus, more Sarracenorum circumciduntur barbari, crudeles, homicidae, sine affectu, sine pietate. Has mortiferas presul ingrediens cum illo suo comitatu solitudines, obvius fuit quibusdam refugientibus suique refugii causam flebiliter intimantibus. Quam plures terrentur pariterque retrocedere cum refugientibus meditantur. Narrabant sese latronum cuneos incurrisse, suorum plurimos oppetiisse, ceteros ad internitionem vulneratos, ut videre erat, vix evasisse." Фраза *quas nox coegerit, sedes habent* је по свему судећи преписана из *Дијалога* позноантичког црквеног писца Сулпиција Севера, cf. *Sulpicii Severi libri qui supersunt*, ed. C. Halm, Vindobonae 1866, 167. Радулф је користио Сулпицијеве списе и на другим местима у Литбертовом житију, cf. Ott, *Lietbert of Cambrai*, 148.

[16] *Vita Lietberti*, 855: "Decem et eo amplius diebus peragrant eas solitudines, per quas, ut dictum est, semper Sarraceni sedibus incertis huc illucque vagantur. Cumque iam die septimo crederent evasisse periculum, vident subito sessores equorum camelorumque latrunculos inter condensa silvarum cristatis vittatisque capitibus ac seminudo corpore pallia trahentes et latas caligas. Pendebant ex humeris pharetrae et laxos arcus et hastilia longa ferebant."

где су се налазиле мошти и гроб светог Димитрија. Радулф је овде свакако мислио на Солун, док помен малоазијске Исаврије, указује на то да је он на овом месту вероватно испремештао хронолошки ред области кроз које су ходочасници прошли. То се може закључити на основу даљег излагања. Након поклоњења моштима св. Димитрија, Литберт и његова пратња допутовали су у Лаодикеју, одакле су намеравали да поморским путем стигну до свог крајњег одредишта. Међутим, византијске власти одбијале су да ходочасницима дозволе слободан пролаз. Литберт је успео да стигне до обала Кипра, где је узалуд три месеца покушао да подмићивањем приволи локалног византијског *катепана* на попуштање. Након што су се сусрели са још једном групом западних ходочасника на челу са епископом Хелинандом од Лаона, путници су, схвативши да су њихове наде да се домогну чврстог копна Свете земље узалудне, одлучили да се заједно врате назад. После двогодишње пустоловине, епископ из Камбреа допутовао је у домовину одушевљено дочекан од својих суграђана, управо у време када је Хенрих III издахнуо на самртној постељи.[17]

*

Опис Литбертовог путовања био је познат домаћим историчарима, који су преносили његове наводе у склопу просторно и хронолошки шире замишљених истраживања.[18] Као основна карактеристика овог текста истакнуте су оскудност и непрецизност географ-

[17] *Vita Lietberti*, 855-858; cf. R. Beazley, *The Dawn of Modern Geography*, II, London 1901, 128-129; S. Runciman, "The Pilgrimages to Palestine before 1095", *History of the Crusades*, I, ed. K. Setton, Milwaukee – London 1969, 76.

[18] P. Matković, "Putovanja po Balkanskom poluotoku za srednjega vieka", *Rad JAZU* 42 (1878) 69-71. (=Matković, *Putovanja*); М. Динић, *Браничево у средњем веку* у: М. Динић, *Српске земље у средњем веку*, Београд 1978, 92; Ј. Калић, "Подаци Алберта Ахенског о угарско-византијским односима крајем XI века", *Зборник Филозофског факултета* 10-1 (1968) 187. (=Калић, *Подаци Алберта Ахенског*); N. Féjic, "Les Balcans aux yeuh des voyageurs occidentaux au Moyen Age", *Actes des congrès de la Société des historiens médiévistes de l'enseignement supérieur public*. *26e congrès: Voyages et voyageurs au Moyen Age*, Aubazine 1996, 282-283; М. Антоновић, "Црквене прилике у источној Србији у средњем веку", *Браничевски гласник* 3-4 (2006) 10-11; *idem*, *Етничка кретања у Поморављу у XI и XII веку*, Моравска Србија, историја – култура – уметност, ур. С. Мишић, Крушевац 2007, 77. (=Антоновић, *Етничка кретања*)

ских одредница.[19] Један од разлога за такав ауторов приступ лако се може приметити. Радулфово казивање имало је за циљ да покаже тешкоће путовања кроз страна пространства насељена дивљим и опасним људима. Прелазак границе између Угарске и Бугарске симболично је најавио долазак из цивилизованих у нецивилизоване земље, из земље градова у земљу номада и од народа који поштују божанске и људске законе до безаконих и неверних племена, по свом изгледу и понашању налик животињама.[20] Ипак, Радулф се потрудио да наведе једну изузетно важну одредницу у овом одељку која не оставља никакве сумње у правац и смер кретања ходочасника. Назив *Бугарска пустиња* (или *Бугарска шума*) за крајеве који су лежали између Београда и Ниша дуж саобраћајнице *Via Militaris* представљао је опште место код потоњих писаца крсташке епохе.[21] Да су се догодовштине Литберта и његових пратилаца одигравале у поморавским областима може се даље поткрепити на основу податка да је њихов пут кроз *Бугарску пустињу* трајао десетак дана. Према вестима Алберта Ахенског, крсташи на челу са Валтером де Поасијем су 1096. године превалили деоницу између Београда и Ниша за осам дана, у околностима које су биле погоднije за путовање.[22] Други потоњи историчар, Одон из Деја, сведочи да су 1147. године француски краљ Луј VII и његова војска путовали од града Браничева до Ниша пет дана и ови подаци су начелно у складу са временским оквиром који је пружио Радулф из Камбреа.[23]

Као што нема проблема у утврђивању слабо насељених крајева које су ходочасници прешли, тешкоће не представља ни идентификација опасног разбојничког народа који је настањивао ова пространства. На основу општих прилика тога доба поуздано је закључу-

[19] Matković, *Putovanja*, 69.
[20] Ott, *Lietbert of Cambrai*, 152-153.
[21] *Alberti Aquensis Historia Hierosolymitana*, Recueil des Historiens des Croisades: Historiens Oцcidentaux, IV, Paris 1879, 275, 278, 304 (=*Albertus Aquensis*); *Arnoldi abbatis Lubecensis Chronica Slavorum*, ed. I. Lappenberg, MGH SS XXI, Hannoverae 1869, 118; *Odonis de Deogilo Libro de via sancti sepulchri*, ed. G. Waitz, MGH SS XXVI, Hannoverae 1882, 61. (=*Odo de Deogilo*); *Historia de expedicione Friderici imperatoris,* Quellen zur Geschichte des Kreuzzuges Kaiser Friedrich I, ed. A. Chroust, MGH, Scriptores rerum Germanicarum, Nova series V, Berlin 1928, 28.
[22] *Albertus Aquensis*, 275.
[23] *Odo de Deogilo*, 62.

чено да су безбожни пљачкашки *Скити* из *Бугарске пустиње* заправо били Печенези.[24] У изворима посведочени као *Bdjānāk*, Πατζινάκοι, *Печенеги*, *Pincenarii* или *Bisseni*, припадници ове хетерогене номадске туркојезичне конфедерације били су током X века господари Понтијско-каспијске степе.[25] Под притиском Огуза и Кумана, они су били принуђени да пренесу своја станишта даље на запад, ка доњем Дунаву, где су у првој половини XI века дошли у додир, али и сукоб са Византијским царством. У зиму 1046-1047. године, између Царства и његових северних суседа избио је отворени рат. Печенешки главар Тирах успео је да непосредно пре тога уједини већину печенешких кланова и нанесе пораз свом противнику Кегену који је био принуђен да потражи уточиште јужно од Дунава. Након што је Византија пружила подршку пребегу који је наставио чаркање на граници, Тирах је предузео инвазију преко реке. После оштрих борби са коалицијом царских и Кегенових снага и пошто је његову војску проредила епидемија, он је био принуђен да положи оружје. Архонт теме Бугарска, Василије Монах, сместио је велики број Тирахових људи "по запуштеним пољима Бугарске", односно на равницама око Сердике, Ниша и на Овчем Пољу. Власти су настојале да им одузму оружје и населе их раштркано, да би их тако лакше држале под контролом. Међутим, план печенешке интеграције претрпео је потпуни неуспех. Дошљаци су се дигли на устанак, починили страховита пустошења, поразили и убили Василија Монаха. Борбе су биле окончане 1053. године склапањем тридесетогоди-

[24] Калић, *Подаци Алберта Ахенског*, 187; Антоновић, *Етничка кретања*, 77.

[25] Овде издвајамо само најопштију литературу о Печенезима: П. Голубовский, *Печенеги, торки и половцы до нашествія Татаръ*, Киевъ 1884; В. Васильевский, "Византия и печенеги (1048—1094)" у: В. Васильевский, *Труды*, I, Санкт-Петербург, 1908, 1-117. (=Васильевский, *Византия и печенеги*); C. MacArtney, "The Petchenegs", *The Slavonic and East European Review* 8 (1929) 342-355; P. Diaconu, *Les Petchénègues au Bas-Danube,* Bucharest 1970 (=Diaconu, *Petchénègues*); H. Gockenjan*, Hilfsvolker und Grenzwacshter im mittelalterlichen Ungarn*, Wiesbaden, 1972; O. Pritsak, "The Pechenegs: A Case of Social and Economic Transformation", *Archivum Eurasiae Medii* Aevi 1 (1975) 211-235; A. Pálótzi-Horváth, *Pechenegs, Cumans, Iasians - Steppe Peoples in Medieval Hungary*, Budapest 1989 (=Pálótzi-Horváth, *Pechenegs*); "Pečenegs", *Encyclopaedia of Islam*, VIII, Leiden 1995, 289-291. (P. Golden, =*Pečenegs*, EI); V. Spinei, *Great migrations in the East and South East of Europe from IX to XIII Century*, Cluj-Napoca 2003, 93-159. (=Spinei, *Great Migrations*)

шњег примирја, а њихов исход је Печенеге учинио правим господарима области између Дунава и Хема.[26]

Кратак преглед ових збивања показује важност Радулфовог извештаја за познавање локалних прилика. Прво што би требало приметити јесте да се путовање западних ходочасника одиграло непосредно након окончања великих византијско-печенешких сукоба. Наш извор недвосмислено наводи на закључак да су се дошљаци тада учврстили не само у Дунавској равници, већ и даље на западу. Може се наслутити да су Литберт и његови пратиоци вероватно срели исте оне Тирахове људе, претходно насељене у околини Ниша и даље на југу и истоку. Иако је спорадично печенешко присуство посведочено у овим крајевима и током прве половине XI века,[27] они су, по свему судећи, тек након велике победе остварене над византијским снагама преузели фактичку контролу над Поморављем.

Радулфов презрив поглед на људе номадских навика не одудара од виђења других савременика, који су се на ове номаде чак обрушивали много тежим речима од скромног монаха из Камбреа.[28]

---

[26] Васильевский, *Византия и печенеги*, 12-24; Diaconu, *Petchénègues*, 50-69; В. Златарски, *История на българската държава презъ средните векове. Томъ II: България под византийско владичество (1018—1187)*, София 1934, 88-119; В. Тъпкова-Заимова, *Долни Дунав – гранична зона на византийския запад*, София 1976, 75-80; E. Malamut, "L'image byzantine des Petchenegues", *Byzantinische Zeitschrift* 88 (1995) 123-128 (=Malamut, *L'image byzantine*); P. Stephenson, *Byzantium's Balkan Frontier - A Political Study of the Northern Balkans, 900-1204*, Cambridge 2000, 81-93. (=Stephenson, *Byzantium's Balkan Frontier*); F. Curta, *Southeastern Europe in the Middle Ages*, Cambridge 2006, 293-297. (=Curta, *Southeastern Europe*) Податак о насељавању Печенега на простору око Ниша, Сердике и на Овчем Пољу доноси Јован Скилица: *Ioannis Scylitzae Synopsis Hystoriarum*, ed. I. Thurn, Berlin 1973, 459 (=*Ioannes Scylitzes*); *Византијски извори за историју народа Југославије*, III, Београд 1966, 164. (Ј. Ферлуга, =ВИИНЈ, III)

[27] У тексту *Легенде о краљу Стефану* помиње се долазак групе од шездесет угледнијих *Бисена* из Бугарске у Угарску, који се по свему судећи односи на догађаје после 1018. године, I. Szentpétery, *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum*, II, Budapest 1938, 398. (=Szentpétery, SRH)

[28] Примера ради, византијски писац Лав Ђакон је средином X века тврдио да су Печенези толико прљави да се хране вашкама *Leonis Diaconi Caloënsis Historia*, ed. K. Hase, Bonn 1828, 157; Михаило Аталијат је са отвореним гнушањем помињао њихов нечист начин живота и исхрану, *Michaelis Attaliotae Historia*, edd. W. Brunet de Presle – I. Bekker, Bonn 1853, 30; cf. Malamut, *L'image byzantine*, 118-123.

Међутим, његов извештај о начину живота Печенега има посебну вредност из аспекта окружења у коме је забележен. Требало би имати у виду да номадски начин живота директно зависи од доступности воде и пашњака потребних за опстанак људи и њихових животиња. Према речима једног историчара, присуство или одсуство ових основних ресурса одређивало је и бројност номадских војски и радијус њиховог дејства.[29] Поморавски крајеви очигледно су могли да понуде и једно и друго мањој номадској популацији која је оно што јој је било потребно надокнађивала нападањем и пљачкањем путника, како преноси Радулф. Поред природних услова, таквом животу дошљака погодовало је још једно обележје ових области. Столеће након путовања епископа Литберта, Одон из Деја је области јужно од средњовековног града Браничева, називао "травнатом шумом" (*pratum nemorosum, vel nemus pabulosum*), тврдећи при томе да би земља била богата и плодна, само када би имала становника.[30] Слаба насељеност није била последица печенешких пустошења, већ је представљала и обележје старије епохе. Након победоносних похода Василија II и враћања византијске границе на Дунав, чини се да је царска влада области дуж *Via Militaris* намерно одржавала пустим и неутврђеним.[31] Спој природних и људских чинилаца тако је омогућио један друштвени феномен који се вероватно никада пре и никада после није одиграо у историји Поморавља - пресађивање номадског устројства са равница Доњег Дунава на ово подручје. Какав је био његов исход, видећемо нешто касније када будемо разматрали судбину Печенега у овим крајевима.

Везано за номадски начин живота дошљака, Радулф је оставио белешке о њиховом наоружању и опреми који се могу сматрати веродостојним. Археолошки налази широм источне Европе потврђују да су композитни лук и копље били основно оружје печенешке лаке коњице, као и да су чизме са меким дном, које су својом ширином вероватно привукле пажњу монаха из Камбреа, биле њихова

[29] D. Sinor, "Horse and Pasture in Inner Asian History", *Oriens Extremus* 19 (1972) 178. (*idem*, *Inner Asia and its Contacts with Medieval Europe*, Variorum Reprints, London 1977.)
[30] *Odo de Deogilo*, 62.
[31] C. Holmes, *Basil II and Governance of the Empire (976-1025)*, Oxford – New York 2005; Антоновић, *Етничка кретања*, 75-76.

уобичајена обућа.[32] Посебну пажњу у његовом опису, привлачи помен камила (дромедара), не само као товарних, већ и као јахаћих животиња. Сама ова чињеница пружа још један детаљ познавању привреде, али и начина ратовања тадашњих житеља Поморавља. Печенези су познавали и користили камиле у Понтијско-каспијским степама, о чему још почетком X века сведочи арапски компилатор Ибн-Руста.[33] Стога је могуће да су оне својим господарима доведене из прекодунавских крајева. Исто тако, дошљаци су могли да дођу у посед камила пљачком или трговином са локалним балканским живљем, с обзиром на то да су ове животиње, пренете из Мале Азије у балканске области, играле одређену улогу у регионалној привреди тога доба.[34] О њиховом присуству остали су као сведочанство и топономастички трагови (средњовековно име града Ћустендила - Велбужд).[35]

Једна особеност поморавских Печенега из Радулфовог описа захтева пажљиву интерпретацију. Он прво истиче да "Печенези" не припадају ниједној јереси или религији,[36] али у наставку излагања помиње леш обрезаног *Скита* који су он и његови сапутници лично видели и потом за њих употребљава назив *Сарацени*. Поједини арапски аутори пружају назнаке да су Печенези још у својој старој

[32] Cf. Pálótzi-Horváth, *Pechenegs*, 17-21; Curta, *Southeastern Europe*, 183-185; С. Плетнева, *Степы Евразии в епоху средневековья*, Москва 1981, 213-222.

[33] *The Cambridge History of Early Inner Asia,* ed. D. Sinor, Cambridge 1990, 248. (P. Golden)

[34] Cf. M. Rautman, *Daily Life in Byzantine Empire*, Westport CT 2006, 148. Овде није згорег подсетити на податке о потоњем присуству камила у средњовековној Србији. Стефан Првовенчани добио је на поклон од угарског краља Андрије II "с[а]рацинску стоку" под којом се вероватно мислило на ове животиње, Стефан Првовенчани, *Сабрана дела*, ed. Љ. Јухас-Георгиевска, Београд 1999, 104-105; Стефан Урош II Милутин поклонио је манастиру Трескавцу стада камила, Архиепископ Данило и други, *Животи краљева и архиепископа српских*, ed. Ђ. Даничић, Загреб 1866, 137.

[35] Вл. Георгиев et al., *Български етимологичен речник*, I, София 1971, 130.

[36] У ствари, судећи по гробним налазима и оскудним вестима других писаца, Печенези су били шаманисти, чији култови осликавају трагове анимизма, тотемизма и разних других елемената, E. Tryjarski, "Les Religions des Petchénègues", *Traditions religieuses et para-religieuses des peuples altaiques. Communications présentées au XIIe Congrés de la "Permanent International Altaistic Conference"*, Paris 1972, 139-148; Spinei, *Great Migrations*, 107-110.

постојбини били упознати са исламском религијом. Географ и историчар Абу Убаид Ал-Бакри (1014-1094) преноси како су се они придржавали "вере магова", све док након 400. године хиџре (1009-1010.) један учени муслиман (факих) кога су заробили, није успео да преобрати неколицину људи. Ови су затим наставили да пропагирају и шире исламску веру, што је довело до унутрашњих превирања у печенешком савезу. Да би свој извештај учинио уверљивијим, Ал-Бакри пружа и бројчане податке: муслиманских конвертита било је 12.000, а неверника двоструко више. Упркос томе што је била бројчано слабија, происламска странка успела је да однесе победу и натера преживеле противнике да приме нову религију.[37] Савремена наука је закључила да је ал-Бакријево казивање тешко одрживо по питању прихватања муслиманске вере имала међу овим номадима, као и да оно садржи многа општа места у усменим предањима исламске традиције.[38] Слична сумња се може изрећи за вести славног путника Абу-Хамида из Гранаде који је имао прилике да се средином XII века упозна са печенешким насељеницима у Угарској. Абу-Хамид је записао да они отворено исповедају ислам, али је, по сопственом признању, морао да их учи правилној муслиманској молитви и другим обичајима.[39]

Вести Радулфа из Камбреа потврђују закључке савремене науке по питању утицаја ислама на припаднике печенешког племенског савеза. Захваљујући трговачким везама које су повезивале арапски свет и туркојезичне номаде из Понтијских степа, они су могли да се упознају са Мухамедовим учењем, чак и да формално постану муслимани, али то није унело дубље промене у њихово друштво, нити је изменило њихове животне навике. У ствари, попут других источноевропских номада тога доба, Печенези по свему су-

[37] А. Куник – В. Розен, *Известія Ал-Бекри и другихъ авторовъ о Руси и Славянахъ*, I, Санкт-Петербургъ 1878, 59-60.

[38] Cf. D. DeWeese, *Islamization and Native Religion in the Golden Horde: Baba Tukles and Conversion to Islam in Historical and Epic Tradition*, University Park PA 1994, 79; *Pečenegs*, EI, 290. (P. Golden)

[39] О. Большаков - А. Монгайт, *Путешествие Абу Хамида ал-Гарнати в Восточную и Центральную Европу (1131–1153 гг.)*, Москва 1971, 39; cf. J. Калић, "Подаци Абу Хамида о приликама у јужној Угарској средином XII века", *Зборник Матице Српске за историју* 4 (1971) 25-37.

дећи нису били склони спољним религијским утицајима. Активности западних мисионара у њиховој постојбини северно од Дунава и Црног мора чешће су доносиле мучеништво него успех у преобраћивању. За немачког мисионара Бруна из Кверфурта, који је узалуд покушао да им приближи Христову реч управо у време када је ал-Бакри датовао њихов наводни прелазак у ислам, Печенези су били најгори пагани.[40] Они су били толико озлоглашени да је у већ спомињаној Адемаровој *Историји Франака* анонимни интерполатор Печенезима приписао кривицу за мучеништво светог Адалберта, као и самог Бруна (иако су ови мисионари у ствари страдали од паганских Пруса).[41] Након пријема у византијске земље, Кегенови и Тирахови људи покрштавани су у масама, али ни ови покушаји нису оставили дубљег трага међу номадским дошљацима.[42] Интеграција Печенега у југоисточној Европи до које је дошло у потоњим деценијама није била последица ни цивилизацијске надмоћи седелачког друштва, нити успеха мисионарских настојања цркве, већ страховитог војног пораза који им је Алексије I Комнин нанео уз помоћ куманских одреда у бици код Левуниона 1091. године.

*

Печенези, о чијим је навикама и начину живота монах из Камбреа оставио детаљне податке, наставили су да и у потоњим деценијама играју значајну улогу у историји региона. Угарска средњовековна традиција сачувала је успомену на догађаје с краја шездесетих и почетка седамдесетих година XI века у којима их срећемо као главне протагонисте. Према овој традицији, приликом једног пљачкашког похода, они су прешли Саву крај Београда, упали у јужну Угарску и награбили богат плен. Мађарима су печенешка дејства послужила као повод да нападну Београд. Браниоци града, Грци и Бугари, тајно су послали молбе за помоћ Печенезима у суседству.

[40] *Epistola Brunonis ad Henricum regem*, ed. A. Bielowski, Monumenta Poloniae Historica, I, Lwów 1864, 224-225.
[41] *Adémar de Chabannes*, 157-158; cf. Spinei, *Great Migrations*, 110.
[42] *Ioannes Scylitzes*, 457-459. Штавише, печенешки дошљаци су у земљама јужно од Дунава из политичких разлога нарочито спремно сарађивали са павликијанцима и другим јеретицима, cf. D. Obolensky, *The Bogomils: A study in Balkan Neo-Manichaeism*, Cambridge 1948, 189-193; Diaconu, *Petchénègues*, 111.

Предвођени својим вођом Казаром они су се спремно одазвали, али су претрпели тежак пораз у сукобу са угарском војском и велик број њих је тада настрадао.[43] Опис ових догађаја указује на претпоставку да су дошљаци још увек чували свој номадски начин живота који је одликовала пљачка, као и фактичку самосталност од византијске власти.

Крајем истог столећа, прилике су већ биле другачије. У времену након битке код Левуниона образована је тема Ниш-Браничево,[44] а новоуспостављену организацију је готово извесно пратило укључивање Печенега у локалне византијске војне структуре. Новонастале промене осликавају и писани и археолошки извори. Историчар I крсташког похода Алберт Ахенски, који је забележио да су "Печенези народ који настањује Бугарску", помиње их 1096. године као део регуларне византијске војске код Београда и Ниша. На својим малим пловилима они су ометали крсташе Петра Амијенског приликом преласка Саве.[45] Неколико грнчарских налаза нађених унутар београдске тврђаве, који се по аналогији са налазима северно од Дунава могу са сигурношћу атрибуирати Печенезима, показују да су они чинили део градске посаде у Београду.[46] На позив византијског дукса, Печенези су исте године притекли у помоћ Нишу угроженом од Петрових крсташа. Историчар из Ахена преноси да су били наоружани луковима начињеним од рогова и костију, обучени у панцир кошуље, и са барјацима на копљима.[47] Поређењем података Радулфа из Камбреа и Алберта Ахенског види се да су током времена међу Печенезима у региону наступиле значајне промене у ратној вештини. Од "полуголих дивљака", они су постали оклопљени ратници, чувајући као своје обележје композитни лук, најкарактеристичније и најубојитије оружје номада.

[43] Szentpétery, SRH, I, 369-375; cf. Калић, *Подаци Алберта Ахенског*, 187.
[44] Anne Comnène, *Alexiade*, ed. B. Leib, III, Paris 1945, 177-178; ВИИНЈ, III, 392. (Б. Крекић); О времену настанка ове теме, cf. Stephenson, *Byzantium's Balkan Frontier*, 152.
[45] *Albertus Aquensis*, 278; cf. Калић, *Подаци Алберта Ахенског*, 184-185.
[46] G. Marjanović-Vujović, "Archeological proving the Presence of Pechenegs in Beograd Town", *Balcanoslavica* 3 (1974) 183-188.
[47] "…Pincenariis, qui conventione solidorum ad urbis defensionem convenerant, arcus corneos et osseos arripiunt, loricas induunt, et vexillis hastae innexis", *Albertus Aquensis*, 279. Печенешки обичај ношења барјака на копљима помиње и персијски аутор ал-Гардизи, В. Бартольд, "Извлечение из сочинения Гардизи *Зайн ал-Ахбāр*" у: В. Бартольд, *Сочинения*, VIII, Москва, 1973, 56.

Екхард из Ауре, који је путовао од Београда за Константинопоље са омањом крсташком војском 1101. године, напомиње да су западњаци "почев од уласка у Бугарску", тј. након преласка Саве, пуних двадесет дана били изложени нападима Печенега који су час ударали на њихову заштитницу, час нападали са бока, понекад фронтално, а дешавало се и да ноћу упадну у њихов логор.[48] Пола столећа касније, Одон из Деја још увек спомиње мноштво Печенега и Кумана "у пустошима Бугарске".[49] Након тога, они полако нестају из казивања западних путописаца који су прошли овим крајевима. Крајем XII века, један извор говори о њиховим борбама против немачких крсташа Фридриха I Барбаросе, али је употреба печенешког етнонима у овом тексту вероватно анахронизам.[50] Ипак, успомена на њихово присуство сачувала се и у потоњим временима. У *Књизи путовања Јована Мандевила*, најчитанијем авантуристичком спису позног средњег века који је по броју сачуваних рукописа надмашио и дело Марка Пола, области Поморавља и Понишавља називају се "Земљом Печенега" (Lond of Pynzemarz, Terra Pynceras).[51]

Ови дошљаци из прекодунавских крајева, који су практично обележили једно столеће у историји Поморавља (друга половина XI – прва половина XII века), нису нестали без трага. Археологија пружа назнаке њихових додира са локалним словенским и хришћанским становништвом по ободима региона. На локалитету Гамзиград који, судећи по археолошким траговима није страдао од печенешких провала, пронађен је један раскошни примерак узенгије украшен отковавањем и инкрустрирањем сребра, налик на печенешке налазе северно од Дунава. Такође, њихов утицај откривају грнчарски налази који потичу из једне радионице са истог локалитета.[52] Могуће траго-

[48] *Ekkehardi Uraugiensis Chronica*, ed. G. Waitz, MGH SS VI, Hannoverae 1844, 220; cf. Антоновић, *Етничка кретања*, 79.
[49] *Odo de Deogilo*, 65.
[50] *Itinerarium Peregrinorum et Gesta Regis Ricardi,* ed. W. Stubbs, London 1864, 44-45.
[51] *The Defective Version of Mandeville's Travels*, ed. M. Seymour, Oxford 2002, 6; А. Узелац, *Од Енглеске до Константинопоља у "Књизи чудеса света Јована Мандевила*", Моравска Србија – историја, култура, уметност, ур. С. Мишић, Крушевац 2007, 203.
[52] *Гамзиград, Касноантички царски дворац*, прир. Д. Срејовић, Београд 1983, 156. (Ђ. Јанковић); М. Јанковић - Ђ. Јанковић, *Словени у југословенском Подунављу*, Београд 1990, 45.

ве културних контаката између Печенега и словенског становништва сугеришу и појединачни налази са локалитета Трњане, недалеко од данашњег Пожаревца и са локалитета Равно, на месту савремене Ћуприје.[53] Топономастички трагови: село Печеноге у Гружи, село Печењевце крај Лесковца и врх Печенци у кратовској области, посредно указују на то да се њихов утицај проширио и на пределе који су лежали западно и јужно од Моравске долине.[54]

*

На претходним страницама представљене су и анализиране вести монаха Радулфа из опатије Светог гроба у Камбреу, који је као млади ходочасник путовао у пратњи епископа Литберта у Свету земљу. Иако замагљен предрасудама и становиштима карактеристичним за људе крсташке епохе, његов извештај, писан на основу личног искуства, пружа важне податке на основу којих се могу сагледати прилике у Поморављу средином XI века и у каснијој епохи. То је живописно сведочанство о једном друштву које је играло важну улогу о историји овог региона, а о коме се, насупрот томе, изузетно мало зна. Сусрет *Божје војске* и *скитских разбојника* у *Бугарској пустињи* такође је значајан у ширем контексту, као пример додира два међусобно туђа света и двеју страних култура. Упркос обостраном неразумевању и непријатељству, овај сусрет је протекао мирно и без проливања крви. На крају, можда управо вреди истаћи ову чињеницу која даје потпуно другачију слику од оне потоњих путовања западних војски преко средњовековних балканских крајева.

[53] На локалитету Трњане откривено је једно кресиво правоугаоног облика са заобљеним дужим странама које одговара номадским налазима широм централне и источне Европе, Г. Марјановић-Вујовић, *Трњане – српска некропола (крај XI - почетак XIII века)*, Београд 1984, 101-102; У Равном је пронађена једна украсна апликација, израђена у техници ливења и украшена флоралним орнаментом, такође карактеристична за материјалне остатке степске културе, В. Манојловић-Николић, "Средњовековни накит из Ћуприје - Равно", *Истраживања* 16 (2005) 183-184.

[54] Й. Иванов, *Северна Македония – исторически издирванья*, София 1906, 43; К. Иречек, *История на българите*, ред. П. Петров, София 1978, 258.

Aleksandar Uzelac

SCYTHIAN BRIGANDS IN BULGARIAN DESERT: A PILGRIM'S VIEW OF GREAT MORAVA VALLEY IN MID 11th CENTURY

S u m m a r y

Bishop Lietbert of Cambrai, who went to the Holy Land in 1054, was one of the earliest western pilgrims who traversed Medieval Balkans. He followed the route already known to his contemporaries and compatriots - through Hungary and then along *Via Militaris* into the interior of the Peninsula. One of his companions was monk Raoul (Rodulphus) of Saint-Sepulchre of Cambrai, who almost half a century later wrote report of the pilgrimage, preserved on the pages of Lietbert's *Vita*. It is of primary importance as an eyewitness description of the district proverbially known as *Bulgarian desert* (modern Great Morava Valley).

Radul of St. Sepulchre depicted it as a wooded wilderness, inhabited only by *Scythian brigands* (Pechenegs) who led nomadic way of life without permanent settlements and who were always on the move with their properties and families. In addition, he described their appearance, weapons and military skills, including their use of camels as riding animals. He also indirectly provided clues for understanding the presence of islamic religion among the Pechenegs, which have had only superficial influence upon the nomads and their traditional society. Moreover, in comparison with other written and archeological sources, his report enables us to outline the subsequent gradual process of sedentarization and integration of newcomers into local socio-political and military structures.

Despite his apparent disinterest in local geography, the report is trustworthy source that casts much needed light on a nomadic society transplanted from the Lower Danube to the Balkan hinterlands; society that played an important role in local history, but has not left many traces of its existence.

Key Words: Raoul of Saint-Sepulchre, Lietbert of Cambrai, Great Morava Valley, Pechenegs, 11th Century

Чланак примљен: 21. 07. 2010.
Чланак коначно прихваћен за објављивање: 01. 11. 2010.

ИСТОРИЈСКИ ЧАСОПИС, књ. LIX (2010) стр. 77-102
HISTORICAL REVIEW, Vol. LIX (2010) pp. 77-102

УДК: 94(497.113) “04/13”

Александар КРСТИЋ
Историјски институт
Београд

ВРШАЦ У СРЕДЊЕМ ВЕКУ
I део: од раног средњег века до краја 14. столећа*

Апстракт: Околина Вршца била је насељена још од праисторије, а трагови насеља раног средњег века откривени су на више археолошких локалитета на ширем градском подручју. Најранији сачувани писани помен Вршца, под његовим мађарским именом Ér(d)somlyó, потиче из 1227. године, када је калочки надбискуп мењао овај свој посед са краљем Андријом II за град Пожегу у Славонији. Први сачувани податак о краљевској тврђави у Вршцу потиче из 1323. године. О развоју насеља Érsomlyó испод истоимене тврђаве има мало података. Доминикански манастир постојао је у Вршцу од прве половине 13. века, као трговиште насеље се помиње 1330. године, а као парохијско место 1334. године. Значај вршачке тврђаве порастао је од краја 14. века, са првим продорима Османлија у Подунавље.

***Кључне речи*:** Вршац, Ér(d)somlyó, Банат, средњи век, Угарска, тврђава, трг, доминиканци.

„Када се путник из било ког правца банатске равнице приближава Вршцу, из даљине га поздравља вршачки брег крунисан рушевином куле. Нехотице се путнику намеће питање: какав је то био замак и ко га је сазидао?” Овим речима започео је своју расправу о

* Рад настао као резултат истраживања на пројекту Министарства за науку и технолошки развој *Привредни, друштвени и културни развој српских земаља средњег века* (Ев. бр. 147030).

вршачкој тврђави дугогодишњи кустос вршачког музеја и вредни проучавалац средњовековне прошлости Баната и банатских насеља Феликс Милекер.[1] Заиста, питање настанка Вршца и његовог утврђења, као и средњовековна историја овог јужнобанатског града одавно је интригирала истраживаче, будући да су остаци града, са добро очуваном донжон кулом на Вршачком брегу, јасно указивали на његово средњовековно порекло, док писаних извора о Вршцу практично није било. Притом треба имати у виду да се за средњовековну историју Угарске сачувало сразмерно више извора него што је то, на пример, случај са простором српских земаља у средњем веку, па је непостојање вести о Вршцу било тим чудније. Мађарски, немачки и српски историчари су стога током 19. и 20. века покушавали, најчешће погрешно, да податке о појединим насељима сличног имена вежу за Вршац, о чему ће у наставку још бити речи.[2]

Разрешење загонетке везане за средњовековну прошлост Вршца било је могуће захваљујући објављивању података дефтера Темишварског санџака из 1579/80. године, у коме је убележена „*варош Шемлик, друго име Вршац*".[3] Тако је постало јасно да је град Ér(d)somlyó, иначе добро познат из средњовековних извора,[4] идентичан са Вршцем. Ер(д)шомљо је у старијој мађарској историографији лоциран код места Варадије, које се налази источно од Вршца,

[1] F. Milleker, *Das Wrschatzer Bergschloss. Historisch – Archaeologische Skizze*, Wrschatz 1934, 3; Ф. Милекер, *Вршачка кула. Историјско–археолошка скица*, превео А. Бобик, у: *Вршац у старини*, Милекерове свеске 2, Вршац 2009[2], 39 (прво издање на српском: С. Милекер, *Вршачки град, историјско–археолошка скица*, превод са немачког М. Јовановић, Вршац 1934, 1).

[2] Уп. С. Милекер, *Повесница слободне краљеве вароши Вршца I*, Панчево 1886, 28-38, где су резимирана и дотадашња настојања да се реконструише средњовековна прошлост Вршца; исти, *Кратка историја Вршца*, превод М. Јовановић, Вршац 1935 (=*Вршац у старини*, 186-188); Д. Поповић, *Срби у Банату до краја 18. века, Историја насеља и становништва,* Београд 1955, 102.

[3] „Varoş-i Şemlik, nam-i diğer Vırşaç": T. Halasi-Kun, *Unidentified Medieval Settlements in Southeastern Hungary: Alba Ecclesia, Castrum Ér-Somlyó, Castrum Somlyó, and Maxond,* Hungaro-Turcica. Studies in Honour of Julius Németh, ed. Gy. Káldy-Nagy, Budapest 1976, 298-299.

[4] Највећи број средњовековних докумената који садрже податке о Вршцу објављен је у трећем тому код нас тешко доступне *Историје Крашовске жупаније* Фрињеша Пештија, такође врло значајног истраживача средњовековне банатске прошлости: F. Pesty, *Krassó vármegye története I-IV,* Budapest 1882-1884.

у Румунији.[5] На брду Килија код Варадије заиста постоји археолошки локалитет, где су откривени остаци праисторијског насеља, римског утврђења, и једне цркве или манастира.[6]

И мађарско и српско име Вршца потичу од брега на чијем је врху сазидан град. Поред Вршачког брега, мађарски назив Somlyó имало је и брдо на коме је настао средњовековни град Mezősomlyó. Брдо се сада зове Sumiga, и налази се код насеља Велики и Мали Шемљуг (Şemlakul Mare и Şemlakul Mic) јужно од Гатаје у румунском делу Баната.[7] У изворима се некада и Мезошомљо и Ершомљо називају једноставно Шомљо, што је истраживачима стварало потешкоће и доводило до тога да подаци који се односе на један од ових градова буду у литератури погрешно приписани оном другом.[8] Како се из наведеног турског пописа види, мађарско и српско име Вршца били су паралелно у употреби до краја 16. века.

Белешку из дефтера Темишварског санџака која омогућава идентификацију Вршца са градом Ершомљо објавио је 1976. године у Мађарској османиста Тибор Халаши Кун, али је код нас још шест година пре њега Олга Зиројевић саопштила да се у османским дефтерима Семлик (Шемљуг) јавља као друго име Вршца, најављујући

[5] D. Csánki, *Magyarország történelmi földrajza II,* Budapest 1894, 95; B. Milleker, *Délmagyarország középkori földrajza*, Temesvár 1915, 51-52; уп. *Történelmi atlasz*, Budapest 1961, 12-13. Оваква убикација Ершомља може се наћи и у најновијим радовима објављеним у Србији: А. Медаковић, *Банатски српски устанак владике Теодора 1594. године*, Гласник музеја Баната (=ГМБ) 13/14 (2009) 112.

[6] http://www.cimec.ro/scripts/arh/cronica/detail.asp?k=1533. На основу пронађених фрагмената керамике, црква се датује у 11-12. век, а помиње се и у изворима из 18. века. У 19. веку на том месту сазидана је капела племићке породице Бајић од Варадије: D. Ţeicu, *Die Ekklesiastische Geografie des Mittelalterlichen Banats*, Bucureşti 2007, 145-146.

[7] D. Csánki, *Magyarország történelmi földrajza II*, 97; B. Milleker, *Délmagyarország középkori földrajza,* 52-55; G. Györffy, *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza (=Történeti földrajz) III*, Budapest 1987, 493-494; P. Engel, *Magyarország világi archontológiája 1301-1457 (=Archontológia) I*, Budapest 1996, 342.

[8] Тако се помени Шомља као седишта жупаније у другој половини 13. и почетком 14. века изгледа односе на Мезошомљо, а не на Ершомљо. Уп. G. Györffy, *Történeti földrajz III*, 493-494; P. Engel, *Archontológia I*, 174, 342; D. Ţeicu, *Mountainous Banat in the Middle Ages,* Cluj-Napoca 2002, 184-185.

и посебан рад о овом питању.[9] Рад Халаши Куна наишао је на одговарајући пријем у историографији Мађарске и Румуније, тако да се у стручној литератури насталој у овим земљама протеклих деценија Ершомљо редовно повезује са Вршцем.[10] С друге стране, у српској историографији није био запажен наведени податак из османских дефтера који је донела Олга Зиројевић, тако да је за нашу историјску науку дуго остало непознато да је Вршац у ствари Ершомљо. Сима Ћирковић је први домаћи историчар који је, у два своја рада објављена пре 15 година, узгред напоменуо да је град Ершомљо био на месту данашњег Вршца.[11] Најважније моменте из прошлости Ершомља, односно средњовековног Вршца, саопштио је писац ових редова у једном свом ранијем раду, а потом је објављена и књига Золтана Чемереа о средњовековним манастирима Баната и Поморишја, која такође садржи неколико података о средњовековном Вршцу и тамошњем доминиканском манастиру.[12] У најновијој монографији Марина Брмболића о вршачком утврђењу, у којој су објављени резултати археолошких истраживања у периоду од 1997-2002. године, прихваћена је идентификација Ершомља и Вршца, али је аутор и поред тога, ослањајући се на старију историјску литературу, постанак вршачког утврђења датовао у прве деценије 15. века.[13]

---

[9] T. Halasi-Kun, *Unidentified Medieval Settlements*, 298-299; О. Зиројевић, *Управна подела данашње Војводине и Славоније у време Турака,* Зборник за историју Матице српске (=ЗИМС) 1 (1970) 22. О. Зиројевић је поново навела да дефтери бележе Семлик као друго име Вршца у раду: *Турска утврђена места на подручју данашње Војводине, Славоније и Барање,* ЗИМС 14 (1976) 122.

[10] G. Györffy, *Történeti földrajz III*, 493-494; P. Engel, *Királyi hatalom és arisztokrácia viszonya a Zsigmond–korban (1387–1437)*, Budapest 1977, 109-110; idem, *Archontológia I*, 309; idem, *The Realm of St Stephen. A History of Medieval Hungary 895-1526,* London-New York 2001, 233, 287, 451; D. Ţeicu, *Mountainous Banat*, 113-114, 147, 171, 194, 221; idem, *Die Ekklesiastische Geografie*, 27, 148, 261-262.

[11] С. Ћирковић, *Неваде: непознати утврђени град у Србији,* Историјски гласник (=ИГ) 1-2 (1995) 14; исти, *Устанак банатских Срба*, Рад Музеја Војводине (=Рад) 37-38 (1995-1996) 241.

[12] А. Крстић, *Из историје средњовековних насеља Југозападног Баната (15. век – прва половина 16. века)*, Зборник Матице српске за историју (=ЗМСИ) 73 (2006) 27-55; Z. Čemere, *Srednjovekovni manastiri Banata i Pomorišja,* Kikinda, 2008, 64, 68, 85-89, 94, 140.

[13] М. Брмболић, *Вршачки замак*, Београд 2009, 11, 106-107.

*

Вршац је настао на месту где се сустичу две природно–географске целине, равничарски и планински Банат. Равничарски део Баната знатно је изменио свој изглед од средњег века до наших дана, будући да су ритови, баре и мочваре, који су се простирали дуж обала банатских река, углавном исушени мелиорацијама изведеним у протекла два и по столећа.[14] Северно и западно од Вршца, смештеног на западном побрђу Вршачких планина, налазила се велика мочвара Иган (касније названа Алибунарска), која је покривала низијско земљиште од данашње српско–румунске границе код Ватина све до Делиблатске пешчаре, средњовековног Максонског поља (Campus Maxons; Campus de Maxond).[15] Велика разноликост природних станишта у околини Вршца – текуће и стајаће воде богате разним врстама рибе, влажне алувијалне равни на којима су расле високе траве, трска и ритске шуме, лесни платои покривени степским травама и шибљем, планине обрасле густим зимзеленим и листопадним шумама пуним дивљачи – давала је средњовековним житељима овог краја различите могућности за привређивање. Поред значајног места које су у локалној економици заузимали лов и риболов, од пољопривредних делатности најважније су биле узгој житарица и сточар-

[14] G. Györffy, *Történeti földrajz III*, 305-306, 470; П. Вујевић, *Геополитички и физичко-географски приказ Војводине,* Војводина I, Од најстаријих времена до Велике сеобе, Нови Сад 1939, 6, 17-18; Ј. Марковић, *Географске области СФРЈ,* Београд 1967, 24-33; D. Ţeicu, *Mountainous Banat,* 154-166; А. Крстић, *Из историје,* 27-28; исти, *Банат у средњем веку,* Банат кроз векове: слојеви култура Баната, зборник радова, Београд 2010, 65-66; Z. Čemere, *Srednjovekovni manastiri,* 13-15.

[15] Мочвара Иган је настајала разливањем истоимене реке и више других водотокова, од којих је највећи река Моравица (средњовековни Копајт). Сама река Иган је, како се сматра, извирала са Вршачких планина, текла кроз долину северозападно од Вршца, где је стварала једну мању мочвару (Мали Вршачки рит), а затим је западно од села Павлиш, широко се разливајући, окретала на запад, а потом на северозапад, и текући поред Селеуша и Иланче (где су њене воде заједно са водама изливеним из Брзаве стварале још једну велику мочвару) стизала до Тамиша, у који се уливала између Боке и Неузине (Егентова бара): G. Györffy, *Történeti földrajz III*, 316, 470, и карте Ковинске и Крашовске жупаније у прилогу. Уп. карту Панонско–карпатског басена пре мелиорација: Н. Станојев, *Средњовековна насеља у Војводини,* Нови Сад 1996, 10-11.

ство. На осунчаним падинама Вршачких планина и околних побрђа било је и у средњем веку развијено виноградарство.[16]

Осим што су пружали погодности за живот људи у прошлости, наведени природно–географски услови утицали су и на то да поред Вршца, смештеног између планина, пешчара и мочвара, пролази значајан путни правац који је повезивао Подунавље са централним деловима Панонске низије. Пут који је од Банатске Паланке, средњовековног Х(а)рама, где је био један од важнијих прелаза преко Дунава, ишао до Вршца, а затим настављао до Темишвара, коришћен је и у антици, а задржао је свој значај током читавог средњег века и периода османске владавине.[17] Није стога чудно да је на месту Вршца у средњем веку постојало насеље, поред кога је затим сазидана тврђава ради контроле ове комуникације.[18] То је још више допринело развоју насеља и његовом потоњем прерастању у градски центар.

Подручје Вршца било је насељено још од праисторије, о чему сведоче бројни археолошки локалитети.[19] Неколико њих смештено је на лесној греди која одваја Велики и Мали Вршачки рит, северно од града. Локалитет *Am*, удаљен 1,5 km од града, вишеслојно је археолошко налазиште, са траговима насеобина од палеолита до гво-

[16] Н. Станојев, *Средњовековна насеља,* 90-95; D. Ţeicu, *Mountainous Banat,* 154-165; А. Крстић, *Из историје,* 28.

[17] G. Györffy, *Történeti földrajz III*, 475; D. Ţeicu, *Mountainous Banat,* 172; О. Зиројевић, *Мрежа турских путева (копнених и водених) на подручју данашње Војводине и Славоније*, Историјски часопис (=ИЧ) 34 (1987) 120-121. Поред широко прихваћеног става да систем „римских шанчева", канала и насипа насталих у позној антици, представља фортификације, постоји и мишљење да се ради о водопривредном систему, односно мрежи водених и копнених комуникација: Н. Станојев, *„Римски шанчеви" – водопривредни систем Панонске низије*, Рад 41-42 (1999-2000) 29-43. Један такав шанац спајао је Темишвар са Ковином, а други, који је пролазио поред Вршца, са Храмом. Без обзира на првобитну намену, постоје јасне индиције да су током средњег века ови канали и насипи коришћени као саобраћајнице, јер су на њиховој траси настала бројна средњовековна насеља и манастири у Банату: Z. Čemere, *Srednjovekovni manastiri,* 82-83, 95-99.

[18] „Вршачка тврђава имала је овај друм на најосетљивијем месту бранити", како је то приметио још С. Милекер, *Повесница*, 34; исти, *Вршац у старини*, 45.

[19] С. Барачки, Ш. Јоанович, Ј. Узелац, Љ. Бакић, *Археолошки налази југоисточног Баната*, каталог изложбе, Вршац 1991.

зденог доба, затим налазима античке грнчарије и накита који је опредељен као сарматски, и средњовековне, словенске грнчарије 9-10, односно 11-13. века. Локалитет *Анђелковићева одаја* налази се на ободу Великог рита, 4,5 km северно од града, где је поред сарматског материјала нађено и неколико фрагмената раносредњовековне керамике. На локалитету *Стрмоглавица*, 5 km северно од Вршца, такође смештеном на лесној греди поред обода Великог рита, пронађени су остаци насеља из бронзаног доба и раног средњег века, са грнчаријом која се такође датује у период 9-10. и 11-13. века.[20] Археолошки испитано насеље на локалитету *Црвенка,* 2,5 km северно од Вршца, налази се на ивици лесне греде, на надморској висини од око 100 метара, поред обода Малог рита, који је на висини од 84 метра изнад нивоа мора. Поред праисторијског хоризонта насеља, евидентирано је и насеље 3-4. века, које се везује за Сармате, и средњовековна насеобина 11-12. века која се сматра словенском. Поред неколико десетина кућа, пећи, житних и отпадних јама средњовековног насеља, откривени су и камени жрвњеви, од којих су неке покретале ветрењаче, грнчарија, као и две оставе гвозденог пољопривредног, ковачког и дрводељског алата. Куће на овом локалитету укопане су дубоко у лесу (око 1.40 m), што је штитило њихове житеље од снажних и дуготрајних ветрова који дувају у јужном Банату. Четвороугаоног облика и малих димензија (дужине до 4 m), имале су надземни део са дрвеном конструкцијом, која је носила зидове од плетара облепљеног блатом. Двосливни кровови били су покривени трском. Унутрашњост ових кућа је једноставна, са подом од набијене земље и и са по једном до две пећи или огњиштем у углу, на нивоу пода или на банку.[21]

Локалитет *Козлук*, пространа увала у подножју Превале, 4 km североисточно од Вршца, познат је такође као вишеслојно праисторијско насеље, али садржи и антички материјал, а са овог места по-

[20] С. Барачки, *Југоисточни Банат у раном средњем веку*, каталог изложбе, Вршац 1977, 16-17; С. Барачки, М. Брмболић, *Степен истражености средњовековних локалитета на подручју јужног Баната*, Рад 39 (1997) 215; В. Ђорђевић, *Подаци о грнчарији 9-11. века у области Вршца*, ГМБ 9/10 (2000) 21-22.

[21] С. Барачки, *Југоисточни Банат*, 16; С. Барачки, М. Брмболић, *Степен истражености*, 213-214; Н. Станојев, *Средњовековна насеља,* 90-95; М. Брмболић, *Средњовековна оруђа од гвожђа у Војводини*, Панчево 2000, 83-85.

тиче и један уломак грнчарије из 9-10. века, који се чува у Вршачком музеју. На локалитету *Црвенка на Брегу*, 3 km југоисточно од Вршца, откривени су праисторијски предмети (од неолита до бронзаног доба) и средњовековна грнчарија. Поред уломака грнчарије 9-10. века, у Вршачком музеју чувају се налази грнчарије са овог локалитета који се датују у 13-15. век. На локалитету *Циглана,* који се налазио на лесној греди дуж Малог рита, на западном ободу града, проналажен је неолитски и сарматски керамички материјал, као и остава пољопривредних алатки из раног средњег века. У атару села Павлиш, три километра западно од Вршца, на локалитету *Белуца* смештеном на рубу пространог узвишеног платоа који са северозападне стране прелази у ниже ритско земљиште, пронађено је такође вишеслојно налазиште са праисторијским (од неолита до гвозденог доба), античким (сарматским) и словенским керамичким материјалом, који се датира у 9-10. и 11-13. век. Вишеслојно налазиште, на коме су поред праисторијске и античке нађени и уломци раносредњовековне грнчарије, постоји и на локалитету *Брест*, километар југозападно од села Павлиш.[22]

Коначно, и у самом ужем градском језгру Вршца, поред већег броја енеолитских и касноантичких сарматских, откривено је и неколико локалитета који сведоче о постојању насеља на месту данашњег града током раног средњег века. Раносредњовековни археолошки материјал проналажен је током грађевинских радова у Подвршанској улици код Неуропсихијатријске болнице, затим у улицама Жарка Зрењанина, Вука Караџића, Стевана Немање, на Зеленој пијаци, на тргу Победе код робне куће.[23] На помоћном игралишту код градског стадиона, током сондажних ископавања 1947. године откривено је неколико јама које су садржале грнчарију, пепео, гареж и остатке животињских костију. Из веће групе грнчарије која се датује у 13-15. век издвојена су и 23 уломака за које се сматра да потичу из 9-11. века.[24]

[22] С. Барачки, *Југоисточни Банат*, 16-17; С. Барачки, М. Брмболић, *Степен истражености*, 215, 222; В. Ђорђевић, *Подаци о грнчарији,* 22-24.
[23] С. Барачки, *Југоисточни Банат*, 16-17; С. Барачки, М. Брмболић, *Степен истражености*, 215.
[24] В. Ђорђевић, *Подаци о грнчарији,* 22.

Догађај од огромног значаја за целокупну потоњу историју не само Карпатско–панонског басена, већ и околних земаља источне и јужне Европе, представљало је досељавање Мађара 895/896. године.[25] Према каснијем опису анонимног хроничара, насталом око 1200. године, Мађари су подручје Баната и Поморишја освојили победом над тамошњим поглаваром Гладом, који је држао „terram uero, que est a fluuio Morus usque ad castrum Vrscia". На другом месту се каже како су Мађари после Ковина заузели и castrum Vrsoua.[26] У историографији је одавно Анонимов град Vrscia/Vrsoua препознат као Оршава на Дунаву,[27] али је било и покушаја, сматрамо неутемељених, да се ова тврђава идентификује са Вршцем.[28]

Подручје данашњег Баната коначно је уклопљено у састав угарске државе у време првог краља Стефана I Светог (997-1038), победом над Ахтумом (Ајтоњем), господарем простране области од Кереша до Дунава и од Тисе до Јужних Карпата. Дотадашњи црквени утицај Византије замењен је католичком црквеном организацијом, и на простору Баната и Поморишја установљена је Чанадска бискупија. Подручје Баната је до краја средњег века остало под духовном јурисдикцијом Чанадске бискупије, која је припадала Калочко-бачкој надбискупији.[29] Након периода нестабилности и сукоба међу наследницима Стефана I, крајем 11. столећа долази до унутрашње

[25] P. Engel, *The Realm*, 11-12; П. Рокаи, З. Ђере, Т. Пал, А. Касаш, *Историја Мађара,* Београд 2002 (=П. Рокаи, *Историја*), 13-16. Уп. и зборник радова: *1100 година досељења Мађара и Војводина,* Нови Сад 1997.

[26] *Anonymi Bele regis notarii Gesta Hungarorum,* ed. G. Pope-Lisseanu, Bucureşti 1934, 34, 57-58. Постоје различита мишљења о изворној вредности Анонимовог описа досељавања Мађара, али се чини аргументованим став да због очитих анахронизама овај извор за наведене догађаје није веродостојан: C. A. Macartney, *The Medieval Hungarian Historians*, Cambridge 1953, 79; P. Engel, *The Realm*, 11. Уп. С. Ћирковић, *Кнежевачко Потисје у средњем веку,* Историја Новог Кнежевца и околине, Нови Кнежевац 2003, 110-112, 116.

[27] B. Milleker, *Délmagyarország középkori földrajza*, 150.

[28] M. Bizerea–F. Bizerea, *Localizarea aşezărilor din Banat consemnate in cronica „Gesta Hungarorum"*, Studii de Istorie a Banatului 5 (1978) 4-6; уп. D. Ţeicu, *Mountainous Banat,* 111.

[29] P. Engel, *The Realm*, 12-15, 41-42; П. Рокаи, *Историја*, 20-22, 25-26, 32-33; С. Ћирковић, *Кнежевачко Потисје*, 117-118; Z. Čemere, *Srednjovekovni manastiri*, 28-35, 119-12; А. Крстић, *Банат*, 68-69.

консолидације, и Угарска почиње да води експанзионистичку спољну политику. Већи део 12. века обележила је борба панонске краљевине за превласт у Подунављу са ојачалом Византијом под Комнинима, а после смрти цара Манојла Комнина (1180) краљеви Бела III (1173-1196), Емерик (1196-1204) и Андрија II (1205-1235) водили су, уз подршку папства, офанзивну политику према јужним и источним суседима Угарске, од Босне, преко Србије и Бугарске, до Галиције.[30]

То је период из кога потиче и први писани помен Вршца, то јест насеља Ердшомљо. Калочки надбискуп Угрин купио је од краља Андрије II град Пожегу у Славонији, дајући му заузврат, поред новца, и посед Ердшомљо (predio de Erdesumulua), који је држао „iure haereditario", што је својом повељом 11. јануара 1227. године потврдио и папа Хонорије III. Добијање Пожеге требало је, према папиним речима, да олакша Калочкој надбискупији мисионарску делатност против јеретика у „оним крајевима", и било је део шире акције замишљене тих година против јереси у Босни.[31] Негде у то време пада и оснивање доминиканског манастира у Ердшомљу, за који се сматра да га је подигао краљ Андрија II.[32]

Доминиканци су се у Угарској појавили свега шест година након оснивања реда, 1221. године, када је подигнут први доминикански манастир у Ђеру. Делатност домниканског реда била је првенствено мисионарска, повезана са експанзионистичком политиком

[30] П. Рокаи, *Историја*, 34-64; P. Engel, *The Realm*, 29-37, 49-54, 88-98; *Историја српског народа (=ИСН) I*, Београд 1981, 199-210, 251-252, 260-261, 265-270, 301 (Ј. Калић, С. Ћирковић, Б. Ферјанчић); С. Ћирковић, *Историја средњовековне босанске државе*, Београд 1964, 42-49, 58-65.

[31] G. Fejér, *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis III/2,* Budae 1829, 100; T. Smičiklas, *Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije III,* Zagreb 1905, 264; J. Šidak, *„Ecclesia Sclavoniae" i misija dominikanaca u Bosni*, Studije o „Crkvi bosanskoj" i bogumilstvu, Zagreb 1975, 183; S. Andrić, *Područje Požeške županije u srednjem vijeku*, Raukarov zbornik, Zagreb 2005, 231.

У првој половини 13. века термин *praedium* у Угарској још увек означава непокретно добро у пуној приватној својини, али је у деценијама након монголске најезде 1241-1242. године, услед велике депопулације и масовног бежања сељака са земље, променио значење, и од краја 13. и почетка 14. столећа почео да се користи за напуштене и ненасељене поседе – пустаре, односно селишта: P. Engel, *The Realm*, 80-81, 84, 111.

[32] Z. Čemere, *Srednjovekovni manastiri*, 94.

угарских краљева према њиховим јеретичким, „шизматичким" и паганским суседима. Доминиканци тако започињу да делују у Босни и у Куманији (на територији касније Влашке и Молдавије), где је основана и посебна Милковска бискупија.[33] Имајући то у виду, може се разумети и зашто су доминиканци, супротно свом обичају да се настањују у великим градским насељима, привредним и административним центрима, убрзо по доласку у Угарску основали свој манастир у малом и релативно сиромашном насељу недалеко од границе, какав је био Вршац. Доминикански манастир у Ердшомљу требало је, дакле, да има мисионарску улогу у Подунављу, како на подручју јужне Угарске, тако и у крајевима насељеним Србима, Бугарима и Власима који су доспели под угарски власт.[34]

Крајеви јужне Угарске су током 12. века спадали међу релативно развијеније делове земље због снажних економских и културних веза са Византијом. У то време истичу се градови Ковин и Храм на Дунаву, први као велико градско насеље и трговачко-занатски центар, а други као значајна погранична тврђава.[35] Одређени археолошки налази посредно указују да се на подручју Вршца у 12. и првој половини 13. столећа налазио занатски центар који је снабдевао грнчарским производима становништво више насеобина јужног Баната.[36] Поред грнчарства, на простору Вршца била је развијена и обрада камена – од гнајса су израђивани млински жрвњеви, потом продавани у околним крајевима где није било довољно камена. Камен

[33] J. Šidak, *„Ecclesia Sclavoniae"*, 184-202; С. Ћирковић, *Историја*, 61-69; P. Engel, *The Realm*, 95-96; П. Рокаи, *Историја*, 71; Z. Čemere, *Srednjovekovni manastiri*, 61-65.

[34] Z. Čemere, *Isto*.

[35] *Византијски извори за историју народа Југославије IV,* Београд 1971, 2007[2], 6-17, 39-44, 70-71, 117-119; Г. Шкриванић, *Идрисијеви подаци о југословенским земљама (1154),* Monumenta cartographica Jugoslaviae II, Београд 1979, 20; P. Engel, *The Realm*, 64, 103, 111; А. Крстић, *Банат*, 71.

[36] До закључка о постојању грнчарских радионица на простору Вршца дошло се на основу налаза лонаца, котлића и крчага на више локалитета у јужном Банату, израђених од глине у коју је ради чврстоће додавана одређена количина дробљеног лискуна. Лискуном је богат Вршачки брег: И. Пашић, *О датовању грнчарије 12. – 13. века из вршачких радионица*, Гласник Српског археолошког друштва (=ГСАД) 17 (2001) 177-194.

са Вршачких планина коришћен је и за прављење пећи по Банату, као и за грађевине у Ковину.[37]

Међутим, опадање угарске балканске трговине након пада Цариграда 1204. године, и нарочито најезда Монгола 1241-1242. године, довели су до пропадања јужних области Краљевине. Монголска најезда је донела огромна разарања, покоље и глад. Нарочито су били погођени централни делови Угарске, али је доста страдало и Поморишје и неки, претежно равничарски делови данашњег Баната. На монголска пустошења предела јужног Баната указују и резултати археолошких испитивања средњовековних локалитета. Поред других, монголска најезда означила је и крај постојања насеља на Црвенки код Вршца.[38] Након одласка Монгола у пролеће 1242. године, краљ Бела IV (1235-1270) је, да би ојачао одбрамбени систем земље, започео масовну изградњу камених утврђења широм Угарске, нарочито у пограничним подручјима.[39] Сматра се да је у деценијама које су следиле након монголске најезде подигнута и тврђава у Вршцу, као и друга утврђења на подручју Крашовске жупаније, у Шемљугу (Mezősomlyó), Илидији (Ilyéd), Крашову (Krassófő) и Кевежду (Kövesd, сада Бокша). Ипак, први сачувани податак о вршачком утврђењу потиче из 1323. године.[40]

Неколико помена Вршца у документима из друге половине 13. столећа не пружа никакве податке о самом насељу и животу у њему, али сведочи о боравку краља Ладислава IV Куманца (1272-1290) и високих дужносника Угарског краљевства у овом месту. Краљ Ладислав је у Ершомљу током октобра и новембра 1279. и маја 1284. године издао неколико аката. Ту су са краљем боравили магистар товарника (надзорник краљеве ризнице) Угрин 1279. године, и судија краљевског суда Амадеј 1284. године, који су такође издавали исправе у овом насељу.[41]

[37] М. и Ђ. Јанковић, *Словени у југословенском Подунављу*, Београд 1990, 62.
[38] М. и Ђ. Јанковић, *Словени*, 62, И. Пашић, *О датовању грнчарије*, 183-185.
[39] E. Fügedi, *Castle and Society in Medieval Hungary (1000-1437),* Budapest 1986, 50-62; P. Engel, *The Realm*, 98-105; П. Рокаи, *Историја*, 72-78.
[40] G. Györffy, *Történeti földrajz III*, 473.
[41] *Hazai okmánytár – Codex diplomaticus patrius I,* Győr 1865, 81; *VII,* Budapest 1880, 184-185; 340; I. Szentpétery–I. Borsa, *Regesta regum stirpis Arpadianae critico-diplomatica II/2–3 (1272–1290),* Budapest 1961, 336, no. 3306; G. Györffy, *Történeti*

После изумирања династије Арпадâ, краљу Карлу I Роберту Анжујском (1301-1342) била је потребна читава деценија борби са противкраљевима и њиховим присталицама да би се учврстио на престолу, а онда је започео вишегодишњу борбу са олигарсима у намери да скрши њихову моћ. Након победе над Теодором Вејтехијем из рода Чанад и његовим сином Јованом, који су држали под својом влашћу читаву територију од Тамиша до Северина, Карло Роберт је привремено пренео своју престоницу у Темишвар (1315-1323). Анжујски период угарске историје обележен је великим привредним и друштвеним променама, развојем градова, снажном краљевском влашћу и новом експанзивном спољном политиком. Поседи поражених олихарха прешли су у краљеве руке, које је он давао на управу и уживање, као *honor* оданим присталицама. Већину жупанија држали су на тај начин угарски барони, а кастелани краљевских градова постали су језгро новоформиране анжујске аристократије.[42]

У то време у изворима се јављају и кастелани краљевске тврђаве Ершомљо. Године 1323. ову дужност обављао је Никола, син Дионисија из породице Јанки,[43] а 1335. године вршачки кастелан био је Чока Толди, потоњи тамишки жупан.[44] Вршачки кастелани били су уједно и заповедници града Крашова (сада Карашева у румунском Банату). Крашовски жупан Поша Сери (de Zeer), један од најзначајнијих краљевих људи на подунавској граници, држао је четрдесетих година 14. века као honor краљевске градове Ершомљо и Голубац. Он се као управитељ ових поседа помиње између 1342. и

földrajz III, 493. Могуће је да су краљеве повеље од 30. 11. 1279. и 3. 5. (вероватно) 1284. године, датоване *in Sumlo*, односно *in Sumulu*, издате у Мезошомљу (Шемљугу), а не у Ершомљу (Вршцу): G. Fejér, *Codex diplomaticus V/3,* 1830, 58; G. Wenzel, *Árpádkori új okmánytár IX,* Budapest 1871, 264; I. Szentpétery–I. Borsa, *Regesta,* 335, no. 3305.

[42] P. Engel, *The Realm*, 124-134; П. Рокаи, *Историја*, 92-97; G. Györffy, *Történeti földrajz III*, 474, 477; Ф. Милекер, *Банатске историје,* Милекерове свеске 3, Вршац 2003, 23-24; А. Крстић, *Банат*, 72-74.

[43] G. Kristó, *Anjou-kori oklevéltár VII,* Budapest-Szeged 1996, 712. Николу Јанкија, кастелана Ершомља и Крашова, треба разликовати од његовог истоименог синовца званог „Мали" или „Клерик", тамишког жупана (1329-1333): P. Engel, *Archontológia I,* 202, *II,* 113.

[44] F. Pesty, *Krassó vármegye története III,* 10-11; I. Nagy, *Anjoukori okmánytár III,* Budapest 1883, 201.

1346. године.[45] Вршачки кастелан је 1357-1358. године био Јован, син Михаила од Бешенова,[46] фамилијар крашовског жупана Дионисија Лацкфија (Лацковића).[47]

Вршачка тврђава, подигнута на брегу који се издиже 399 метара изнад нивоа мора, доминира над градом. Изглед овог утврђења, који је приказан и на градском грбу Вршца,[48] могуће је највећим делом реконструисати након недавних археолошких истраживања. Вршачко утврђење или замак је малих димензија (дужине 58 m и ширине у средишњем делу 21 m), издужене основе прилагођене рељефу, која се пружа у правцу исток –запад. Најбоље је очувана троспратна донжон кула, уграђена у средишњи део источног бедема утврђења. Грађена од ломљеног камена, локалног гнајса, правоугаоне је основе, спољних димензија 13 x 11 m, зидова дебелих око 2,5 m, и висине 19,85 m. Други спрат куле, који има прозорску нишу са клупама и пећ са пространим ложиштем, служио је за становање посаде. Са супротне, западне стране налазила се друга, полукружна кула, пречника око 10 m, висока вероватно око 8 m, која је првобитно била отворена, а потом затворена према дворишту замка и такође прилагођена за становање. Простор између кула, са северне, јужне и источне стране затворен бедемима, био је преграђен посебним зидом, делећи двориште замка на источни и западни део. На овом преградном зиду налазила се капија која је повезивала два дела замка. Дебљина бедема кретала се од 1,9 m у источном до 1,6 m у западном делу, а висина бедема од 11 m (јужни бедем код донжон куле) до 8 m (северни бедем). Куле и бедеми били су покривени дрвеним крововима, што је додатно штитило браниоце од стрела и камених пројектила. Сматра се да се улазна капија замка налазила са северне

[45] I. Nagy, *Anjoukori okmánytár IV,* Budapest 1884, 321; P. Engel, *Archontológia I*, 309, *II*, 23. О Поши од Сера уп. и: F. Milleker, *Die Familie Poscha im mittelalterlichen Krascho*, Wrschatz 1936, 3-6.

[46] F. Pesty, *Krassó vármegye története III,* 32-40; G. Györffy, *Történeti földrajz III*, 495; D. Ţeicu, *Mountainous Banat,* 143.

[47] Из једног доста оштећеног документа сазнаје се да је у Вршцу 6. октобра 1357. године пред жупаном Лацкфијем и племићким судијама Крашовске жупаније вођена парница због пустошења једног поседа: Magyar Országos Levéltár (Мађарски државни архив), Budapest, Collectio Antemohacsiana (Dl) 91506.

[48] О грбу Вршца: *Два века вршачког грба*, ГМБ 13/14 (2009) 139-142.

стране, поред објекта четвороугаоне основе који се наслањао на донжон кулу, и који је вероватно служио за одбрану капије. Археолошким истраживањима дошло се до закључка да је источни део утврђења са донжон кулом, палатом и цистерном подигнут у првој фази изградње, а да је потом, у кратком временском року, дозидан и западни део са полукружном кулом.[49]

Палата у источном дворишту замка, прислоњена уз јужни бедем, четвороугаоне је основе и димензија 18,7 x 5,2 m. Палата је имала приземље и спрат. У приземљу су постојале две просторије неједнаке величине: већа је, како се сматра, служила као спремиште, а мања, где је пронађена једна пећ, као кухиња. На спрату, где се такође у западном делу налазила једна пећ, биле су стамбене просторије кастелана. Цистерна за воду смештена је у североисточном углу утврђења, између донжон куле и палате. Кружног облика, пречника 7 m , укопана је у стени у дубини од 3, 5 m. Над цистерном се налазио објекат од кога је остао очуван само део зида. У западном дворишту, уз северни бедем поред полукружне куле, постојао је дрвени објекат за кога се претпоставља да је служио као штала и поткивачница.[50]

О развоју насеља Ердшомљо испод истоимене тврђаве има врло мало података. Извесно је само да је до првих деценија 14. века Ердшомљо стекао право на одржавање годишњег сајма и седмичног трга. Ово насеље је 1330. године наведено као једно од пет трговишта у Крашовској жупанији у којима је жупан Поша Сери, по заповести краља Карла Роберта, објавио позив за суђење неким оптуженим племићима пред судом племства те жупаније.[51] Доминикански манастир у Вршцу је преживео монголску најезду. Према житију светог Доминика са краја 13. столећа, манастир у месту *Sumlu* је због реликвија овог светитеља које су у њему чуване уживао велики

[49] М. Брмболић, *Вршачки замак*, 19-48, 106-112, где је изнет и закључак да је вршачко утврђење настало у првим деценијама 15. века. Међутим, подаци из угарских дипломатичких извора недвосмислено указују да је тврђава старија бар сто година.

[50] М. Брмболић, *Вршачки замак*, 48-56, 89.

[51] „ad Comitatem de Karassou ..... per fora provincialia eiusdem Comitati, videlicet in foro Mezeusomlou, in villa Bodugazunfolwa, Erthsomlou, Tyvyssed et foro Zeredahel.... convocassent....": Dl. 91246; G. Györffy, *Történeti földrajz III*, 479, 488-489, 494-495, 497; D. Ţeicu, *Mountainous Banat,* 171.

углед и био познато место ходочашћа.[52] Манастир се помиње и у првом попису доминиканских манастира у Угарској, који је 1303. године сачинио Бернардо Гвидонис.[53] Ердшомљо је као парохијско место убележено 1334. године у попису папске десетине, која је у Угарском краљевству скупљана од 1332. до 1337. године. Парохијска црква била је посвећена Богородици, како се види из једне папске исправе настале 1429. године (*ecclesia B. Marie de Ersomellia, Senad diocesis*),[54] мада је могуће да је том приликом поменута и нека друга црква у овој вароши.

Ове штуре податке о Вршцу из писаних извора донекле употпуњују археолошки налази. На основу њих може се закључити да се средњовековно насеље, подграђе, простирало на уздигнутом терену од северозападних и западних падина Вршачког брега испод тврђаве до обода Малог рита. Трагови средњовековне насеобине налажени су на Брегу, на простору око католичке капеле Светог Крста из 18. века (где се сада налази и нова православна црква Светог Теодора Вршачког), на локалитету *Мајдан* под Брегом, затим у ували *Ђаволља јазбина* западно од Куле, која је због заштићености од јаких ветрова представљала погодно место за насељавање, у кругу Неуропсихијатријске болнице, као и на другим локацијама у њеном непосредном суседству, од помоћног терена градског стадиона до штампарије у Подвршанској улици број 17. На том простору, који је, како је речено, био насељен још од енеолита, археолошки су потврђени слојеви раносредњовековног словенског насеља 9-10. века, затим насеобине 12-13. столећа, као и позносредњовековног насеља (15-16. век).[55] У средишњем делу овог простора, што вероватно одгова-

[52] Theodoricus de Apolda, *Vita s. Dominici fundatoris ordinis fratrum Praedicatorum*, in: *Catalogus fontium historiae Hungaricae aevo ducum et regum ex stirpe Arpad descendentium ab anno Christi DCCC usque ad annum MCCCI*, Tomus III, Collegit A. F. Gombos, Budapestini 1938, 2336-2337; G. Györffy, *Történeti földrajz III*, 493; D. Ţeicu, *Die Ekklesiastische Geografie,* 148-149.

[53] G. Györffy, *Történeti földrajz III*, 493-494; Z. Čemere, *Srednjovekovni manastiri,* 67-68; D. Ţeicu, *Die Ekklesiastische Geografie*, 148.

[54] P. Lukcsics, *XV. századi pápák oklevelei I*, Budapest 1931, 237, наведено према: D. Ţeicu, *Die Ekklesiastische Geografie*, 261.

[55] Ф. Милекер, *Вршац у старини*, 186; M. Aralica, *Nalaz eneolitske kulture Salkuca IV u Vršcu*, Рад 47/48 (2006) 29-39; исти, *Два гроба касноантичког доба из Подвршанске улице у Вршцу*, ГСАД 18 (2002) 183-198. Захваљујем археологу Миодрагу Аралици,

ра и средишту средњовековне насеобине, на локацији у Карпатској улици број 20, приликом копања темеља за кућу 1979. године откривени су зидови једне грађевине са апсидом, око које се налазило неколико гробова. Оправдано се претпоставља да се ради о сакралном објекту са некрополом, али није било могуће утврдити план и димензије ове цркве. Она би могла да се повеже са поменутом парохијском црквом, а можда и са вршачким доминиканским манастиром.[56]

Вршачки парох Михаило је 1334. године скупљачима десетине предао свега 12 банских динара, што је била доста скромна сума за парохије у Чанадској бискупији.[57] Треба ипак имати у виду да је у то време мрежа католичких парохија знатно гушћа у северним деловима бискупије него у јужним, а њихови приходи у Чанадском, Арадском и Тамишком архиђаконату били су осетно већи од оних у Торонталском и Крашовском архиђаконату, којем је припадао и Вршац. Разлог томе је што је на територији јужног Баната, која је због наведених природних услова спадала у ређе насељене крајеве Угарске, у првој половини 14. века било много некатоличког живља. Наиме, тада је у овим пограничним крајевима поред Мађара, Јаса (Алана) и Кумана, и словенског, српског и бугарског становништва, живео и велики број Влаха.[58]

кустосу за антику и рани средњи век Градског музеја у Вршцу, што ми је љубазно ставио на увид још необјављену документацију о средњовековним налазима на поменутим локалитетима.

[56] J. Uzelac–M. Aralica, *Note archéologique sur une église médièvale de Vârşeţ*, Banatica 17 (Reşiţa 2005) 597-600. Милекер помиње да су на падини под Брегом крајем 19. века пронађени капители са стубова и фрагменти осликаног малтера, што би упућивало на црквену грађевину: Ф. Милекер, *Вршац у старини*, 186. Он такође наводи да су на локалитету *Монастириште* на потесу Физеш (сада Визош са јужне стране Вршачког брега), у 19. веку у једном винограду откривени трагови простране грађевине: С. Милекер, *Повесница*, 42. Топоним *Манастириште* могао би се везати за овај доминикански, али и за православни манастир Вереш Свети Никола у Вршцу из 16. века, о коме ће у другом делу овог рада још бити речи. Уп. T. Halasi-Kun, *Unidentified Medieval Settlements,* 299-300; P. Engel, *A Temesvári és Moldovai szandzsák törökkori települései (1554-1579),* Szeged 1996, 147, 169.

[57] *Rationes collectorum pontificiorum in Hungaria 1281-1375,* Monumenta Vaticana historiam regni Hungariae illustrantia I-1, Budapestini 1887, 153; T. Ortvay, *Magyarország Egyházi földleirása a 14. század elejen. A pápai tizedjegyzékek alapján feltüntetve,* Budapest 1891, 488-489.

[58] G. Györffy, *Történeti földrajz I*, 845, *III*, 310, 312-313, 475-476; Z. Čemere, *Srednjovekovni manastiri*, 34-37; А. Крстић, *Из историје,* 32; исти, *Банат*, 75-76.

Насељавање Влаха у жупске пределе источних области Угарске, укључујући и Крашовску жупанију, из планинских крајева Баната, Ердеља, Влашке и Молдавије, трајало је током 13. века, али је врхунац достигло у време Карла Роберта.[59] Извесни војвода Богдан је, на пример, прешао са својим народом 1335. године „*из своје земље у Угарску*", и населио се на краљевим поседима у Крашовској жупанији. Усељавање ових Влаха се продужило, тако да је калочки надбискуп Ладислав Јанки у три наврата током те године провео више месеци у Крашовској жупанији, бавећи се проблемима њиховог смештања на краљевим имањима. У његовој служби тада је био магистар Чока (Thouka), кастелан Вршца и Крашова, као специјални представник задужен, између осталог, да обезбеди средства за покривање трошкова надбискупове мисије у Подунављу. У том својству он је изгледа починио извесне злоупотребе на поседима надбискуповог рођака, тамишког жупана Николе „Малог" Јанкија, у местима Jam и Borzascenthgyurgy.[60]

Влашка насеља груписана око тврђава организована су у посебне дистрикте, који су имали првенствено војну функцију, и временом су добили уређење слично жупанијском (племићке скупштине, судије).[61] У историографији до сада није било регистровано по-

[59] G. Györffy, *Történeti földrajz III*, 474-475; P. Engel, *The Realm*, 117-119, 270-271. Румунска историографија заступа становиште о аутохтоности Румуна у Банату, те стога не прихвата да је до њиховог насељавања дошло тек у 13-14. веку: D. Ţeicu, *Mountanious Banat*, 18, 139, 146-147, са старијом литературом.

[60] Надбискуп је тим поводом од краља тражио и добио потврду да нема никаквих дуговања и обавеза према било коме: F. Pesty, *Krassó vármegye története III,* 10-11. У питању су насеља Жам југоисточно од Вршца (а не Мали и Велики Жам североисточно од Вршца) и Сент Ђурађ (Sângeorge) на Брзави, између Денте и Гатаје у Румунији: G. Györffy, *Történeti földrajz III*, 474, 485-486, 495.

Постоји мишљење да се наведена скупина Влаха на просторе Баната преселила из северне Србије, током тадашњег српско–угарског ратовања: P. Engel, *The Realm*, 135, 271.

[61] Румунска историографија дистрикте сматра изразом етничке и територијалне аутономије Влаха, уклопљене у политички и војни систем угарске државе. Кнезови и племићке скупштине би тако били најважнија румунска средњовековна институција која је функционисала у оквиру локалне аутономије: D. Ţeicu, *Mountanious Banat*, 189-217, са изворима и ранијом литературом.

стојање вршачког дистрикта, који се помиње крајем 14. века,[62] а сачувана су и нека сведочанства о Власима у служби вршачке тврђаве током тог столећа. Тако је 1346. године краљев службеник сведочио пред Чанадским каптолом да је магистар Јован син Луке, који држи посед Селеуш у Крашовској жупанији, такође заузео обрадива земљишта и друга добра у више села „ad castrum Erdsomlow pertinentium", и произвољно одредио границе свог поседа, упркос протестима „universorum kenezyorum vicinorum suorum nec iudicis ipsorum". Да су наведене заједнице кнезова припадале селима на подручју Вршца, види се и из записа на наличју документа: „pro universis kenezis ad castrum Erdsomlow pertinentibus".[63] Године 1368. кнез Павле Борш de Zuhaca, који је био у служби тврђаве Ершомљо, протествовао је пред жупанијским властима у Храму због тога што су му неки кметови Николе Иванкија из села Biserfalua и Sarkolch у Крашовској жупанији украли вола.[64]

Данас није могуће утврдити границе подручја које је припадало вршачкој тврђави, нити омеђити атар самог градског насеља. Разлог томе лежи пре свега у фрагментарно сачуваној изворној грађи, али и у нестанку старе средњовековне топонимије, изазване каснијим етничким променама и преображајем пејсажа јужног Баната. Крашовски жупан Поша од Сера је, на пример, 1343. године пред

[62] У повељи краља Жигмунда за Петра Перењија од 29. 8. 1399. године наводи се како су Турци (око 1392-1395) опустошили „districtum nostrum Erdsomlyo", што се са незнатним изменама понавља и у краљевим повељама овом великашу од 1. 8. 1411. и од 8. 2. 1419. године: L. Thallóczy-A. Áldásy, *Magyarország melléktartományainak oklevéltára II, A Magyarorszag es Szerbia kozti összeköttetések oklevéltára 1198-1526 (=Oklevéltár)*, Budapest 1907, 40; G. Fejér, *Codex diplomaticus X/5*, 163; I. Tringli, *A Perényi család levéltára 1222-1526*, Budapest 2008, 121-122, 167, 181.

[63] Dl 91368; G. Györffy, *Történeti földrajz III*, 496.

[64] Оптужени су кметови Budizlo, Borzan, Dragamer, Sal, Prodan из Бисерфалве и Farkas из села Сарколац (Шарковац): Dl 91739. Ова села нису убицирана, а Сухача се изгледа налазила негде око садашњих села Врани и Јертоф са румунске стране границе: P. Engel, *A Temesvári és Moldovai szandzsák*, 132.

Бројни су примери словенских топонима и антропонима у Крашовској жупанији, као и у другим деловима Баната, у документима из 14. века, дакле из периода пре масовних српских сеоба изазваних продором Турака. У документима се не мали број лица са словенским именима изреком означава као Власи, или се за њих посредно може закључити да су Власи. Феномен славизације код Влаха северно од Дунава превазилази тему овог рада.

Арадским каптолом поднео тужбу против извесног Лукача, сина Рајка, због тога што је овај бесправно заузео и држи села Steepkfolua, Lucacya, Bykesd, Haraschowch, Wrancfolua, Feketeyzwar и Neuegteluk са њиховим брдима и другим добрима, која припадају краљевском граду Ершомљу.[65] Села су данас неубицирана, а помен брда упућује на насеља подно Вршачких планина.

Десет година раније, исти жупан је по захтеву краља тражио од Арадског каптола да одреди међе села Rudarow, које се граничило са вршачким властелинством.[66] Међу осуђеним лицима из Крашовске жупаније 1370. године били су и краљеви кметови Друган из села Basta и Братак из села Soma, која су такође припадала Вршцу.[67] Село Basta није убицирано, док је Soma један од два Жама (Велики или Мали) североисточно од Вршца. Источно од Великог Жама (Jamul Mare са румунске стране границе) налази се и поток Rudar, поред кога је, сматра се, лежало средњовековно насеље Rudarow.[68] На основу тога произилази да су се *pertinenciae* вршачке тврђаве на североистоку протезале скоро 20 km од града, али зато нису обухватале атар вароши Средиште (Велико Средиште 11 km североисточно од Вршца). Наиме, актом Чанадског каптола из 1363. године одређене су и међе половине поседа Bastuisse (Bach Tiuisse), које је краљ Лудовик I за 3400 форинти откупио од магистра Јована од Бешенове и заједно са поседима Воја, Секашпоток и Кевешпоток дао пожунском жупану Бенедикту Химфију и његовој браћи и рођаку. Том приликом извршено је разграничење атара села Bach Tiuisse према атару Вршца и поседу извесног Стефана сина Беде. Нажалост, ни положај насеља Bach Tiuisse није познат, осим да је лежало „a parte occidentis cuiusdam vallis silvati". Имајући то у виду, као и захтев Стефана Химфија од Ремете из 1411. године, да се грађанима вароши Средиште (universos cives et hospites de Zeredahel) и другим суседима забрани коришћење земље и скупљање плодова у атару него-

[65] I. Nagy, *Anjoukori okmánytár IV,* 321.
[66] Dl 91261.
[67] F. Pesty, *Krassó vármegye története III,* 97.
[68] G. Györffy, *Történeti földrajz III*, 492-493; P. Engel, *A Temesvári és Moldovai szandzsák*, 115, 117.

вог поседа Bastuisse, може се закључити да се и ово насеље налазило негде североисточно или источно од Вршца.[69]

На југоистоку, границу вршачког властелинства чинила је река Караш, што се види из акта којим су 1378. године одређене међе поседа Воја (друго име Поток), који се налазио код данашњег села Врани са румунске стране садашње државне границе.[70] Из већ поменуте парнице вођене 1346. године, сазнаје се да су Вршцу припадала села Terkeu (или Harumturku), Terkeu Galad, Galad (Gyalad), Wyzwar (Yzwar), Tudortelky, Igun (Igon), други Igun, звани Mykula, и Wraychfolua.[71] Османски пописи из 1569. и 1579. године показују да је село Извор идентично са данашњим Николинцима југоисточно од Алибунара (средњовековног Максонда) на ободу Делиблатске пешчаре,[72] а како је село Иган извесно лежало на обалама истоимене реке, односно мочваре, може се претпоставити да су се и остала наведена села налазила између мочваре, пешчаре, Вршца и Алибунара, односно да је западна и југозападна граница вршачког властелинства допирала до међе Крашовске и Ковинске жупаније.[73]

Међутим, треба имати у виду да се подручје вршачког властелинства временом мењало. Тако су 1390-1392. године *pertinenciae* тврђаве Ersomlyo обухватале, поред истоименог подграђа, и насеља Crassofew (Карашова јужно од Решице у Румунији), Chernech (Черновац, тј. Комориште северозападно од Оравице у Румунији), Jabolnok (Јабланка југоисточно од Вршца), Waradya (Варадија западно од Вршца у Румунији) и Wizwar (Извор, тј. Николинци југозападно од Вршца). У складу са уобичајеном угарском дипломатичком

[69] F. Pesty, *Krassó vármegye története III,* 55, 268. Милекер доводи Bácstövise у везу са потоком и брдом Bachi (Bákhi) западно од Коморишта (североисточно од Вршца) у Румунији; Ђерфи на својој карти Крашовске жупаније у 14. веку лоцира Bácstövise приближно код садашњег села Марковац источно од Вршца, у подножју северне стране Вршачких планина: B. Milleker, *Délmagyarország középkori földrajza*, 61-64; G. Györffy, *Történeti földrajz III*, 478, 495-496, и карта у прилогу.

[70] Међа је ишла „ .... ad dictum fluvium Crassou, ubi idem distingeret ipsam possessionem Waya a possessione Ersumplyo vocata .... ”: F. Pesty, *Krassó vármegye története III,* 147; G. Györffy, *Történeti földrajz III*, 497.

[71] Dl 91368; Dl 91369.

[72] P. Engel, *A Temesvári és Moldovai szandzsák,* 68.

[73] Ђ. Ђерфи је сматрао да су ова села била североисточно од Вршца: G. Györffy, *Történeti földrajz III*, 484, 496-497.

праксом, у краљевој повељи се наводи да се побројана насеља дају са свим имањима и правима која чине ово властелинство: обрадивим и необрадивим земљиштима, виноградима, њивама, ливадама, пашњацима, водама и воденим токовима, млиновима, потоцима, шумама, луговима, пољима и брдима са њиховим именима у оквиру истинских и старих међа.[74] Вршачко властелинство у ово време очигледно није чинило заокружену целину, јер је широко подручје међу његовим појединим деловима било испуњено бројним другим поседима.

У време побуне присталица напуљских Анжујаца против краљице Марије и њеног супруга Жигмунда Луксембуршког 1386. године, Вршац је као honor држао Никола Горјански Старији. У руке Горјанског, који се читаву деценију (1375-1385) налазио на положају палатина, град је доспео бар неколико година раније, пошто је његов фамилијар, магистар Григорије, обављао функцију вршачког кастелана још 1382. године.[75] Након погибије Николе Горјанског у сукобу са снагама напуљске странке 25. јула 1386. године, Жигмунд је већ 22. августа исте године градове Вршац, Лугаш, Себеш и Шемљуг уступио на управу новим тамишким и чанадским жупанима, браћи Ладиславу и Стефану Лошонцију.[76] Међутим, банатски градови Темишвар, Бечеј, Вршац, Жидовар, Себеш, Мехадија и Оршава пали су потом у руке побуњеника, али су краљу одани великаши,

[74] F. Pesty, *Krassó vármegye története III,* 209, 220-221. О овим насељима видети: D. Csánki, *Magyarország történelmi földrajza II*, 95-96, 100, 103-104, 108; B. Milleker, *Délmagyarország középkori földrajza*, 77, 94; P. Engel, *A Temesvári és Moldovai szandzsák,* 42.

[75] Кастелани Ковина и Вршца, Димитрије и Григорије, били су 16. марта 1382. године судије „per dominum nostrum palatinum ad id specialiter commisi" у једном спору око крађе три вола неком кмету властелина Стефана, сина Поше од Сера. Како су волове украли краљеви јобађи из места Вараље на подручју града Илидије, кастелани Ковина и Вршца наредили су кастелану Илидије да се волови врате оштећеном: F. Pesty, *Krassó vármegye története III,* 158. Две недеље раније, вршачки кастелан се помиње у једном другом спору, поводом крађе коња властелина Стефана, сина Петра Реметског. Он је оптужио Стефана званог Секељ од Сарваштелека и његовог кнеза Тому (Thomas Kenesius) да су задржали ухваћеног лопова и украденог коња, али се речени кнез пред поджупаном и племићким судијама Крашовске жупаније бранио да је лопова у свом заточеништву задржао вршачки кастелан Григорије: *Ibidem,* 156-157.

[76] F. Pesty, *Krassó vármegye története III,* 164.

предвођени Николом Горјанским Млађим и Ладиславом Лошонцијем, успели да их поврате круни у пролеће 1387. године.[77] Након пораза побуњеника, Жигмунд је награђивао своје присталице. Као награду за показану верност њему и краљици Марији, краљ је 8. јуна 1389. године у Будиму издао повељу магистру Стефану и његовој браћи Петру и Ђорђу, синовима Стефана и унуцима Поше Серија, и њиховом синовцу Гаврилу, сину Николе, којом њих и њихове потомке, као и њихове јобађе (кметове) који бораве или ће боравити на њиховим поседима, ослобађа плаћања винске деветине од винограда које имају или ће имати у брдима Макре (код Арада) и Ершомља.[78]

Продором Османлија у Подунавље након Косовске битке, Угарска се, после вишедеценијске експанзије, суочила са великом спољном опасношћу, истовремено са нестабилним унутрашњим приликама. Краљ Жигмунд је настојао да се активно супротстави османском притиску, па борбе са Турцима и њиховим српским савезницима које су уследиле наредних година нису мимоилазиле ни јужни Банат.[79] Краљ Жигмунд је 1390. године поклонио тврђаву Вршац са њеним већ наведеним припадностима северинском бану Николи Перењију,[80] али је, због својих потреба у датим околностима,

[77] Ладислав Лошонци је 1387. године вршио дужност и северинског, и славонског и хрватског бана. Његове заслуге у ослобађању банатских и славонских градова (Илок, Врбова, Храстовица, Бела) из руку побуњеника наведене су у краљевој повељи од 25. јула 1387. године: F. Pesty, *Krassó vármegye története III,* 168. Уп. и Ф. Милекер, *Банатске историје,* 24. Општи преглед догађаја 1386-1387. године: P. Engel, *The Realm*, 197-201; П. Рокаи, *Историја*, 124-125; E. Peričić, *Vranski priori Ivan od Paližne i Petar Berislavić*, Radovi Historijskog instituta JAZU u Zadru 18 (1971) 265-272; С. Ћирковић, *Косовска битка у међународном контексту*, Глас САНУ 378, Одељење историјских наука, књ. 9 (1996) 61-63.

[78] E. Mályusz, *Zsigmond-kori oklevéltár I (1387-1399),* Budapest 1951 131, бр. 1051. Брда Макра код Арада била су познато виноградарско подручје у средњем веку: P. Engel, *The Realm*, 275. О Пошиним наследницима уп. F. Milleker, *Die Familie Poscha*, 6-12; P. Engel, *Középkori magyar genealógia*, Magyar Középkori Adattár, CD-Rom, Budapest 2001, tab: *Bárkalán nem 1. Szeri ág 2. Pósafi*; idem, *Archontológia II*, 198.

[79] В. Трпковић, *Турско-угарски сукоби до 1402. године,* ИГ 1-2 (1959) 93-120; С. Ћирковић, *Неваде*, 13-14.

[80] Увођење Перењија у посед вршачког властелинства обављено је у присуству краљевог преставника Јована од Гребенца и каноника Чанадског каптола предвођених препозитом Николом, те суседа и сумеђника, о чему је каптол 12. 12. 1390. године издао одговарајући документ: F. Pesty, *Krassó vármegye története III,* 209-210.

богатства овог властелинства и користи коју би оно могло донети круни, већ 1392. године одлучио да узме Вршац натраг, дајући Перењију у замену тврђаву Патак, вароши Патак и Ујхељ са припадајућим поседима у Земпленској, и посед Зину у Абаујварској жупанији. Будући да је вршачко властелинство доносило веће приходе од поседа које је Никола Перењи добио у замену, краљ се повељом издатом 12. јула, током своје ратне кампање „in Rasscia districtu Brancho prope portum Danubii", обавезао да ће Перењију и његовим наследницима ову разлику надокнадити.[81] Одлазећи у војни поход у Браничево, угарски краљ је крајем маја 1392. године и лично боравио у Вршцу.[82] Османлије су, међутим, узвраћале нападе преко Дунава, тако да је у пљачкама и пустошењима крајем 14. века страдала и околина Вршца. Приликом једног таквог упада Турака на територију вршачког дистрикта, у борби се истакао великаш Петар Перењи, ослободивши силно робље које су нападачи ухватили. До овог сукоба, у коме је Перењи рањен, дошло је између 1392. и 1395. године.[83]

Тешки пораз код Никопоља 1396. године означио је крај Жигмундових илузија да је одлучним офанзивним ратом могуће избацити Османлије из Европе.[84] Међутим, османски притисак на угарске границе ослабио је после Ангорске битке 1402. године и склапања угарско–српског савезништва 1403/4. године, оличеног у

Сачувано је једно Перењијево писмо настало у Вршцу, вероватно 1391. године, у вези са ослобађањем из затвора неког Влаха Богдана, кога су заточили службеници Химфијевих: E. Mályusz, *Zsigmond-kori oklevéltár I*, 202, no. 1823.

[81] F. Pesty, *Krassó vármegye története III,* 219-223; E. Mályusz, *Zsigmond-kori oklevéltár I,* 279, no. 2563, 286, no. 2634; I. Tringli, *A Perényi család levéltára*, 102-103. Ујхељ је садашњи Шатораљаујхељ на граници Мађарске са Словачком, поред кога се налазио и Патак.

[82] Уп. краљево писмо упућено из Вршца у Венецију 28. маја: G. Wenzel, *Magyar diplomacziai emlékek az Anjou korából III*, Budapest 1876, 710-711; E. Mályusz, *Zsigmond-kori oklevéltár I*, no. 2529; В. Трпковић, *Турско-угарски сукоби,* 111.

[83] L. Thallóczy-A. Áldásy, *Oklevéltár*, 40; G. Fejér, *Codex diplomaticus X/5*, 163; В. Трпковић, *Турско-угарски сукоби,* 113-114; С. Ћирковић, *Неваде*, 13-14. E. Fügedi, *Castle and Society*, 133, османски напад на Вршац датује у 1393. годину.

[84] Најновија литература о Никопољској бици наведена је у: М. Шуица, *Битка код Никопоља у делу Константина Филозофа*, ИЧ 58 (2009) 109-124.

вазалству деспота Стефана према краљу Жигмунду.[85] Тада су наступиле и нове околности у историји средњовековног Вршца.[86]

[85] Ј. Калић-Мијушковић, *Београд у средњем веку*, Београд 1967, 83-84; *ИСН II,* 70-74 (Ј. Калић); P. Engel, *The Realm*, 232.

[86] О историји Вршца током 15. и прве половине 16. века видети мој рад у наредном броју Историјског часописа.

Aleksandar Krstić

VRŠAC IN THE MIDDLE AGES
Part I: Early Middle Ages – end of 14th century

Summary

The territory of Vršac, town situated in the Southern Banat, were inhabited since prehistory. Traces of early medieval settlements have been discovered on numerous archaeological localities on the wider area of the town. The earliest written mention of Vršac, under its Hungarian name of Ér(d)somlyó, dates from 1227, from the times when the archbishop of Kalocsa exchanged his land property with Hungarian King Andrew II for the town of Požega in Slavonija. Dominican monastery has existed in Vršac since the first half of 13th century. The first information on the royal fortress of Vršac, considered to be built in the decades that followed the Mongolian invasion (1241-1242) was recorded in 1323. The fortress, or a castle of Vršac was situated on a hill rising above the plain of Banat, and was of small proportions (with length of 58, and width of 21 m), with elongated foundations, corresponding to the relief, a massive donjon tower on the Eastern, and a semi-spherical tower on the Western side. This fortification has gained on importance from the end of 14th century, with first Ottoman incursions in the Danube basin area. However, there is a limited amount of information on the development of the Érsomlyó settlement, lying underneath the identically named fortification. We can conclude, on the basis of archaeological findings, that the settlement was lying on the elevated surface, stretching from the North-Western and Western slopes of the hill Vršački breg to the edge of the marsh Mali Vršački rit. Ér(d)somlyó was mentioned as a market place in 1330, and as a parish in the year of 1334.

Keywords: Vršac, Ér(d)somlyó, Banat, Middle Ages, Hungary, fortress, market place, Dominicans.

Чланак примљен: 27. 05. 2010.
Чланак коначно прихваћен за објављивање: 01. 11. 2010.

ИСТОРИЈСКИ ЧАСОПИС, књ. LIX (2010) стр. 103-130
HISTORICAL REVIEW, Vol. LIX (2010) pp. 103-130

УДК: 904:738”12”:72.033(497.11)

Дејан БУЛИЋ
Дејан ЦРНЧЕВИЋ
Историјски институт
Београд

ЗВУК И ГРАЂЕЊЕ: ПРИМЕРИ АКУСТИЧКИХ СУДОВА ИЗ ЦРКВЕ МАНАСТИРА ДАВИДОВИЦА*

***Апстракт*:** Рад има за циљ да презентује два примера керамичких посуда у функцији акустичких резонатора, пронађених у цркви Богојављења манастира Давидовице (XIII век) приликом њених новијих археолошких истраживања. Ови примери представљају, међутим, повод за отварање сложених питања типологије, карактера и функције наведених керамичких посуда у српској средњовековној архитектури. Радом се покушавају разрешити и комплексни проблеми досадашње непрецизне терминологије типова ових посуда, њиховог порекла, те питања њихове истинске функционалности. Сучељавање историјских, археолошких и историјско-уметничких факата са емпиријски утемељеним сазнањима савремених акустичких лабораторијских испитивања доноси коначно нове увиде у истинску природу ове врсте средњовековне керамике, као и карактера средњовековних градитељских обичаја и менталитета.

***Кључне речи*:** српска средњовековна архитектура, црква Богојављења манастира Давидовица, акустички резонатори, керамичке посуде.

Сагледано из позиције рецентног историјског тренутка, са већ око два миленијума дугом архитектонском традицијом, устројство хришћанског богослужбеног простора представља резултат прожимања многобројних разнородних чинилаца. Природа саме

* Рад настао као резултата истраживања на пројекту Министарства за науку и технолошки развој *Српске земље у раном средњем веку* (Ев.бр.147025).

градитељске целине, сакралне по свом карактеру, неминовно је условљавала сложеност постављеног задатка. Склоп хришћанског богослужбеног простора произилазио је стога из укрштања затеченог, историјског, и очекиваног будућег, есхатолошког. Наиме, појединe већ постојеће и сразмерно развијене градитељске праксе приватних (античка римска породична кућа) и јавних грађевина (јеврејска сакрална архитектура), у оквиру којих је настајала и развијала се нова вера, неминовно су нудиле сопствена решења као могуће готове одговоре на новопостављене задатке. Но, пресудан елемент обликовања богослужбеног простора нове вере представљала је природа и смисао самог богослужбеног живота Цркве, усмереног на есхатолошки догађај Будућег Века као једину истину постојања света.

Наиме, централни догађај хришћанског богослужбеног живота, Св. Евхаристија, догађај је par excellance есхатолошког карактера. Сваки сегмент евхаристијске богослужбене реалности указује увек на очекивани Будући Век – од сабрања свих служби (епископске, презвитерске, ђаконске и лаичке) на једном месту, као сабирања расутог народа Божијег, око једног, првог (епископа, а касније и презвитера који служи у име његово), као иконе Христове, до сваког појединачног чина, радње, покрета и изговорене речи. Св. Евхаристија тако представља икону истинске Евхаристије, појмљене не у платоновској традицији као одраз некакве небеске реалности која се вечно врши, него као оне која бива у *стварности будућег времена*, тј. у *будућем* Царству Божијем.[1] Наиме, како о томе сведочи, у својим *Коментарима* на дело *О Црквеној јерархији* Дионисија Ареопагита, један од најпоштованијих тумача Св. Евхаристије, Св. Максим Исповедник (580. - 662. год.) „иконама је назвао (Ареопагит) радње својствене истини које се врше сада на сабрању... Јер су оне симболи, а не истина... онога што је проузроковано... Наиме, догађаји Старог Завета представљају сенку, Новога Завета икону, а истина је стање будућег века.“[2]

Целокупна богослужбена пројава Цркве, а посебно Св. Евхаристија, носи тако и симболички карактер. Сваки њен симбол налази

[1] О есхатолошком карактеру хришћанског богослужења види: J. Зизиулас, *Евхаристија и Царство Божије*, Саборност 3-4/VIII (Пожаревац 2002), 23-87.
[2] Ово место Св. Оца преведено је према Migne, *Patrologiae Graecae,* 4, 137.

своје оправдање само уколико изражава, иконизује *будућу* есхатолошку реалност постојања.[3] Тако се од најранијих времена као позајмљенице за изражавање личног присуства у иконичном симболизму Св. Евхаристије, почињу употребљавати време и простор, материја, боје, мириси, па и слух и говор. Људски глас је, при том, кључни елемент којим се обликује атмосфера евхаристијског чина. Управо стога, са развојем и усложњавањем начина богослужења, питање употребе гласа и начина појања бива од пресудне важности. Избор начина произношења евхаристијских молитава, као год и библијских одељака (простим или појућим гласом), остаје такође непосредно везан за есхатолошки приступ Св. Евхаристији.[4]

Због свега наведеног, у архитектонском устројству богослужбеног простора наметало се, као незаобилазно, и питање његове акустичности. Наиме, ради стварања особене богослужбене атмосфере, у хришћанском сакралном простору покушавао се различитим акустичким средствима постићи додатни звучни ефекат, усаглашен са појањем. Намера је била обогатити и улепшати постојеће акустичко окружење, ради успостављања свеукупног амбијента који би иконизовао очекивану реалност будућег века – Царство Божије, већ сада и овде, на сличан начин као што су, када је реч о визуелном окружењу, томе доприносили и елементи ликовних уметности.

Градитељи хришћанских богослужбених простора нису, међутим, били први који су се бавили питањем акустичких својстава својих архитектонских остварења. Ова врста знања била је, наиме, добро позната и античком свету. Током средњег века практична знања и искуства на пољу акустике преношена су како писаним, тако, сва је прилика, највећим делом и најједноставнијим, усменим путем.

[3] О овоме види посебно: J. Зизиулас, *Симболизам и реализам у православном богослужењу (особито у Св. Евхаристији)*, Саборност 1-4/VII (Пожаревац 2001), 13-35.

[4] Тако се читање библијских одломака не чини превасходно са дидактичким или моралистичким циљем. Оно се произноси у славословном духу, по коме се „речи „шире“ (одакле потиче и мелодија), да би оне „обухватиле“ и „запоселе“ људски говор“. Оваква врста славословног произношења библијских одељака тако „директно разобличава рационализам, који верификује „запоседање“ истине“. Види: J. Зизиулас, *Симболизам и реализам у православном богослужењу (особито у Св. Евхаристији)*, Саборност 1-4/VII (Пожаревац 2001), 34-35, нап. 29.

У западном хришћанском свету највећи део средњовековних писаних сведочанстава о проблему звука сачуван је у расправама о музици. Оне су служиле као приручници за учење предмета *musica* који је предаван у манастирским или катедралним школама, а од XIII века и на универзитетима, као део образовног курикулума quadriviuma. Обично се узима да је дело позноантичког аутора Боетија (Anicius Manlius Severinus Boethius, око 480. – 524. године), *Принципи музике (De institutione musica)*,[5] настало почетком VI века, било једно од главних извора за ову врсту знања. Потоње теоретичаре средњега века посезање за античким или библијским ауторитетима добрим делом ослобађало је од експерименталног проверавања чињеница.[6]

Но, већ од IX века, упоредо са превођењем акустичких знања античког доба на свој језик, научници средњовековног арапског света започињу и са експериментима и практичном применом теоретских резултата, преносећи их у форми очишћеној од извесних несигурности и погрешака које су се могле наћи у делима античких аутора.[7] Коначно, жива преводилачка активност усмерена на ову врсту арапских текстова, довешће већ у XII и XIII веку до снажног процвата акустичке науке и на хришћанском Западу.[8] Даљи сигнификантан напредак у акустици биће остварен тек пошто технике мерења буду узнапредовале у XVII веку.[9]

---

[5] Boethius, *De institutione musica libri V,* ed. G. Friedlein, Leipzig 1867; Frankfurt 1966; Boethius, *Fundamentals of Music,* New Haven 1989.

[6] О овоме види: D. Baumann, *Musical Acoustic in the Middle Ages*, Early Music 18/2 (Oxford 1990), 199.

[7] Таква су примера ради дела Ал Фарабија *Kitab ihsa al-u'lum* (IX век), Иквана ал Сафе *Rasa'il* (X век) или Авероесови коментари на Аристотелово дело *De Anima* (XII век), сва углавном добро позната у преводима већ у XII и XIII веку и на латинском Западу. О овоме види: M. Kayili, *Use of Cavity Resonators in Anatolia since Vitruvius*, 7th International Congres on Sound and Vibration (2000), 1621-8.

[8] Тако ће магистер регенс и каноник у Оксфорду, а потоњи бискуп у Линколну, Роберт Гросетесте (Robert Grosseteste, око 1175. – 1253. године), услед доброг познавања грчке и арапске науке, базирати своје дело не више само на ауторитетима, већ сад готово искључиво на индукцији, експерименту и математици (Уп. његово дело *De generatione sonorum*).

[9] D. Baumann, *Musical Acoustic in the Middle Ages*, Early Music 18/2 (Oxford 1990), 201.

Ако је акустика наука о звуку, која обухвата начин његовог произвођења, преношења, као и ефекте, њена примена у градитељској пракси потпуно је разумљива. Њени научни принципи примењени су у архитектури ради побољшања чујности звука у изграђеним просторима. Резонантне шупљине, међу којима су керамички судови били често и уобичајено употребљавано средство, коришћене су у одређеним временима за остваривање управо оваквих резултата.

Практична примена акустичких керамичких посуда у унутрашњим просторима великог броја европских цркава, претпоставља се, директно или индиректно, потиче од сазнања коју је о корисности њихове употребе оставио римски архитекта Витрувије (Marcus Vitruvius Pollio, крај I века пре Христа)[10] у свом знаменитом делу *О архитектури* (*De architectura libri decem),* насталом између 30. и 20. године пре Христа. Наиме, у петом одељку пете књиге свог дела, говорећи о начину и поретку зидања позоришта, он говори и о акустичким судовима, начињеним од метала или печене глине, које би ваљало у њих уграђивати у функцији звучника.[11]

Веома су ретки данас сачувани примери у ове сврхе употребљених бронзаних или керамичких судова из античког периода. Када је реч о бронзаним, на основу писаних извора позната су нам само два античка позоришта у којима су примењена,[12] а није много

[10] F. Pellati, *Vitruvio*, Roma 1938; B. Baldwin, *The Date, Identity and Career of Vitruvius*, Latomus 49 (Bruxelles 1990), 425-434.

[11] „У складу са математичким законима ових истраживања, металне посуде треба правити пропорционално величини позоришта, а да су израђене тако да, када се додирну, међу собом производе тонове кварте, квинте и тако даље, до двоструког дијапазона. Затим, када се сагради нише између седишта позоришта, по њима треба разместити ове посуде у складу са математичким законима, а тако да нигде не додирују зид и да око њих и изнад њих буде празан простор, затим да стоје наглавце и да се на оној страни која је окренута према сцени подупру клиновима не мање висине од две стопе. На површини првог нижег седишта, тачно наспрам сваке нише, треба да се направе отвори да сваки буде дуг по две стопе и дубок по пола стопе. ...Многи вешти архитекти су у градњи позоришта по мањим градовима због недостатка средстава користили велике посуде од глине, али једнаке звучности, и постигли врло лепе успехе постављајући их онако како сам описао.“ Види: Витрувије, *О архитектури*, Београд 2009, 146, 148.

[12] У питању су, наиме, оно у Коринту, из кога је, према сведочењу самог Витрувија, римски конзул Луције Мумије (Lucius Mummius Achaicus), након што је разорио овај град 146. године пре Христа, „звучнике пренео у Рим“ где их је као ратни

другачија ситуација нити када је реч о оним сачињеним од керамике. У целини гледано, поуздана археолошка сведочанства указују на то да је свега шест или седам грчких и римских античких позоришта извесно имало акустичке судове или нише у којима су ови могли бити смештени. Витрувије је изгледа дао искључиво теоретску препоруку, која је одговарала његовом добу и култури, но тек само као основу за будућу практичну примену.[13]

Разумљиво је стога да је питање корисности употребе оваквих акустичких судова било оспоравано како у доба самог Витрувија, тако и касније током средњег века, а код неких акустичара и археолога и до данас. Мерења извршена у првим деценијама прошлог века разјаснила су, међутим, да њихове резонаце воде ка повећању реверберације.[14]

Без обзира на горе наведене дилеме, археолошка истраживања и архитектонска испитивања спровођена у претходних готово век и по на широком простор хришћанског Запада потврдила су постојање завидног броја цркава у чије су зидове, сводове или подове од дрвета, камена или опеке уграђене керамичке посуде са акустичком наменом. Грађевине које одликују оваква решења заступљене су на широком простору западне Европе – од британских острва и скандинавских земаља, преко Данске, Немачке, Белгије, Француске, те широм континенталне Европе, све до Русије, Грчке и острва Кипра.[15] Без обзира на толику заступљеност, сматра се да је још увек тешко прецизно закључити када је пракса коришћења оваквих кера-

плен заветовао храму богиње Луне, те Одеијон Ирода Атике у Атини, у коме су чак и нађени фрагменти сломљене бронзе, но који су могли припадати и некој од скулптура.

[13] О овоме види: R. G. Arns, B. E. Crawford, *Resonant Cavities in the History of Architectural Acoustics*, Technology and Culture 36/1 (Chicago 1995), 112.

[14] L. Cremer, *Die wissenschaftlichen Grundlagen der Raumakustik,* Stuttgard 1976, 179-180. Овај ефекат може се, наиме, чути на одређеним местима у црквама ако су посуде постављене на исправним геометријским тачкама и побуђене правилним фреквенцијама. Посуде проучаване у црквама на простору Енглеске, Француске, Данске и Шведске одјекују на фреквенцијама између 90 и 350 Hz. Види: D. Baumann, *Musical Acoustic in the Middle Ages*, Early Music 18/2 (Oxford 1990), 202.

[15] R. G. Arns, B. E. Crawford, *Resonant Cavities in the History of Architectural Acoustics*, Technology and Culture 36/1 (Chicago 1995), 113.

мичких акустичких судова заправо започела. Извесно је једино рећи да су најстарији међу њима настали већ почетком X, док најмлађи датирају из XVII века. Но, највећи број их је сагрђен у периоду од XII до XIV века, дакле у романичком или раноготичком архитектонском стилу.[16]

Иако је понекад тешко одредити тачно време када су уграђени у зидове цркава, има много случајева у којима остаје мало простора за сумњу да су керамички акустички судови уграђени у време иницијалне конструкције зидова или сводова ових западноевропских цркава. Запажено је да се број оваквих судова уграђених у појединачну цркву креће од три до чак сто тринаест. Остављајући ове екстремне вредности по страни, просечан број креће се око двадесет и два.[17] У црквама западне Европе највећи број оваквих керамичких акустичких судова уграђен је у горње делове зидова или сводове цркве, било у хору или њеном главном броду, ретко у оба. Они су најчешће распоређени у правим, хоризонталним редовима, но понекад и по каквом геометријском обрасцу (нпр. троуглу на зиду на врху лука или дуж криве изнад лучног завршетка прозора).[18] У највећем броју случајева ови судови представљају типичну утилитарану керамику произведену у тој области у време конструисања зида или свода у који су уграђени. Само у мањем броју случајева облик или детаљ конструкције јасно показује да су они били произведени баш ради уградње у зидове цркве у функцији акустичких резонатора.[19]

У средњовековној градитељској пракси западне Европе запажен је и случај уградње керамичких акустичких судова испод дрвених подова хорова ових цркава. У питању је била керамика готово истоветна оној каква је уграђивана у зидове или сводове цркава. Број судова уграђених испод дрвених подова хорова ових цркава кретао се од девет до четрдесет.[20] Такође, постоје и веома ретки и готово необјашњиви примери уграђивања керамичких судова испод камених подова цркава. Поред неколико изузетака, није било другог веродостојног разлога за уградњу оваквих керамичких судова у зи-

[16] Ibid, 114.
[17] Ibid, 114.
[18] Ibid, 114.
[19] Ibid, 114.
[20] Ibid, 115.

дове, сводове или испод подова хорова средњовековних цркава западне Европе до уверења да се тиме побољшава њихова акустика.[21]

Широко распрострањена вера у ефикасност керамичких акустичких судова трајала је очигледно током значајног временског периода. Како они нису пронађени у црквама насталим након XVII века, неки истраживачи сматрају да се не случајно њихов нестанак поклопио са нестанком уверења о хармоничним пропорцијама као детерминантом визуелне лепоте у архитектури.[22] Оба, наиме, наводе на уверење о узносећим ефектима универзалних хармонија.

Примена керамичких судова у акустичке сврхе није била непозната ни у оквирима српске средњовековне сакралне архитектуре. Наиме, у зидовима појединих сакралних грађевина средњовековне Србије налазе се узидани судови од печене глине, коришћени у сврху побољшања акустичности простора. Њихово сад већ више деценија дуго регистровање омогућава нам данас да са већом сигурношћу можемо говорити о њиховим облицима, броју и месту на коме су уграђивани у црквама, те ефектима и оправданости њихове употребе.

Тако је у српској средњовековној архитектури досада констатована њихова примена у следећим храмовима: цркви Св. Петра код Новог Пазара, цркви Св. Апостола Петра и Павла код Брвеника (Старој Павлици), цркви Св. Николе код Куршумлије, цркви Преображења Христовог у селу Придворици, цркви Вазнесења Христовог манастира Жича, цркви Св. Апостола у Пећи, цркви Вазнесења Христовог манастира Милешева, цркви Богојављења манастира Давидовица, цркви Св. Николе код Скадра, цркви Св. Николе код Жагубице (Тршкој цркви), цркви Св. Николе у Љуботену, цркви Ваведења Пресвете Богородице код Брвеника (Новој Павлици), цркви Пресвете Богородице у Доњој Каменици, цркви у селу Комаране, цркви Вазнесења Христовог манастира Раваница, параклису у пиргу Св. Ђорђа манастира Хиландара. Неузидани акустички судови нађени су у већем броју и у цркви Св. Софије у Охриду, те при-

[21] Ibid, 115-116.
[22] R. Wittkower, *Architectural Principles in the Age of Humanism*, London 1952, 124-135.

ликом археолошких радова на тврђави у Нишу и Соко граду. Један резонаторски суд нађен је и у Купинову,[23] а навешћемо и примере из Београда, где су акустички судови откривени у затвореним целинама кула.[24]

На основу наведеног, може се закључити да су керамички акустички судови били употребљавани у свим периодима нашег средњовековног градитељства. За разлику од западне Европе, где та традиција нестаје након XVII века, у српској средини она наставља да траје и током XVIII и XIX века. Занимљиво је тако напоменути да је употреба сличних керамичких судова запажена чак и на црквама брвнарама у Србији (нпр. већи број судова у крову цркве у селу Брзану, над сводом цркве у Рачи Крагујевачкој, итд.). Разумљиво, сама природа градитељског поступка није омогућавала њихово уграђивање у зидове цркава брвнара, сачињене од дрвене грађе, па су овакви керамички судови постављани да слободно висе у њиховом таванском простору. Уколико у црквама брвнарама овакви судови нису постављани из каквог другог културног разлога, лако је могуће да је њихова употреба ипак била изазвана потребом градитеља да унутрашњој шупљини оваквих простора, сачињених искључиво од дрвене грађе, обезбеде боља акустичка својства.[25] Занимљив пример коришћења керамичких судова у каснијим временима представљала је архитектура старе цркве Св. Марка у Београду, настала 1835. године. Наиме, давно је било примећено да је у њеном грађењу употребљен већи број делимично глеђосаних лончића, уграђених дном са мањим отвором ка унутрашњости цркве, а већим отвором ка маси зида.[26] Ваља такође приметити да се традиција уграђивања керамич-

[23] С. М. Ненадовић, *Резонатори у црквама средњевековне Србије*, Зборник Архитектонског факултета V (Београд 1960), 3-11; М. Бајаловић – Хаџи-Пешић, *Керамика у средњовековној Србији*, Београд 1981, 71-73.

[24] V. Bikić, *Gradska keramika Beograda (16.-17. vek)*, Beograd 2003, 116. Ни у једном случају са наведених тврђава судови нису пронађени узидани, па се може сумњати у њихову функцију акустичких посуда.

[25] Д. Ст. Павловић, *Цркве брвнаре у Србији*, Саопштења Републичког завода за заштиту споменика културе V (Београд 1962), 70-71.

[26] П. К. Крстић, *Стара палилулска црква Св. Марка*, Годишњак Техничког факултета Универзитета у Београду (Београд 1949), 64; С. М. Ненадовић, *Резонатори у црквама средњевековне Србије*, Зборник Архитектонског факултета V (Београд

ких посуда у функцији акустичких резонатора наставила на нашим просторима и приликом градње сакралних објеката других конфесија (нпр. џамије на простору Новога Пазара, Бајракли џамија у Београду, итд.).[27]

Може се претпоставити да број цркава у којим су употребљене керамичке посуде у функцији акустичких резонатора у нашој средини није коначан. Могуће је, наиме, да се они, покривени слојевима малтера, незапажени могу крити и у ентеријерима неких других наших цркава, као што их је можда могло бити и у оним сакралним грађевинама које су до наших дана доспеле у девастираном стању или су потпуно порушене.

Како је већ наведено, појава керамичких судова употребљених у акустичке сврхе у српској средњовековној архитектури није остала незапажена у домаћој науци. Но, како су наведене посуде различитог облика и величине, у научним радовима на ову тему сусреће се неуједначена терминологија. Тако се за њих најчешће користе уопштени, а самим тим и непрецизни термини судови и посуде. С обзиром на њихову функцију, међутим, за исте се најчешће користе термини акустички судови и резонатори. Како ове термине држимо за најадекватније, ми ћемо се њима и користити. Када је, међутим, реч о њиховом типу за њих је најчешће употребљаван термин лонац, уз додавање придева земљани или специјални.[28] Строго узевши, овај термин је погрешан, јер ове посуде нису лонци (осим у изузетним случајевима, каква је нпр. црква Св. Николе код Жагубице -

1960), 7-8 и сл. 10; С. М. Ненадовић, *Грађевинска техника у средњовековној Србији,* Београд 2003, 439, 442 и сл. 725.

[27] На ову појаву указао је још Коста Ј. Јовановић у свом раду о Старој Павлици. Он претпоставља да су ову праксу новим поручиоцима могли пренети локални неимари са ових простора. Види: К. Ј. Јовановић, *Стара Павлица,* Старинар IV (1909) (Београд 1911), 136.

[28] С. М. Ненадовић, *Грађевинска техника у средњовековној Србији,* Београд 2003, 434-443. Аутор је и сам свестан чињенице да се ради о неодговарајућем термину. Недовољно познавање различитих врста грнчарских судова не дозвољава му, међутим, да се исправи. Он стога каже: „Има лонаца који су, у ствари, средњовековни крчази, а само су адаптирани за резонаторе“. Но, како није у питању грешка која може довести до забуне, она самим тим и није знатна. Слична погрешка може се запазити и у раду: В. Р. Петковић, *Жича*, Старинар IV (1909) (Београд 1911), 104.

тзв. Тршка црква),[29] већ припадају типу крчага (адаптираних за ову намену), амфора (у црквама на далматинској обали) или наменски посебно рађених посуда.

Број акустичких судова који се уграђују у поједине цркве крајње је неодређен. Њихов првобитни број је у појединим случајевима утолико теже утврдити и услед недостатка делова оригиналних зидова грађевине. Они су најчешће распоређени на зидовима поткуполног простора (у пандантифима или испод прислоњених лукова), а ређе и на зидовима других простора цркве (у олтарској апсиди, западном травеју наоса или првобитној припрати). Уграђивани су најчешће у хоризонталном положају, обично са отвором окренутим ка унутрашњости цркве, а дном ка маси зида. Но, има примера уграђивања и са обрнутим положајем отвора. Њихови отвори су потом били у потпуности покривани слојем малтера или остајали непокривени. Ови акустички судови израђени су увек од печене глине и најчешће су неглеђосани.[30] У циљу њихове адаптације за уградњу и нову намену, дршке би им обично биле поломљене, а дно избушено.[31] Неки од пронађених примерака имају такође и декорисану спољашњост, што је додатан показатељ њихове првобитне употребе у неакустичке сврхе. Висина судова варира од 250 до 450 mm.

Ванредно занимљив пример акустичких судова представљају, међутим, они који су наменски посебно израђивани за ову употребу. На основу цртежа и фотографија ових судова, објављених у стручним радовима, у ред посуда наменски израђених за ову употребу спадају оне из цркве у селу Комаране, а могле су спадати и оне про-

[29] М. Чанак-Медић, *Архитектура друге половине XIII века I*, Београд 2006, 191 и сл. 51 и 55. У северном зиду западног травеја наоса цркве Св. Николе код Жагубице (Тршке цркве), иза реда тањих блокова седре, на висини 3,75 m од пода, нађен је низ од девет керамичких лонаца отвором окренутим надоле. Овакви лонци налазили су се такође и на наспрамном јужном зиду (приликом конзервације ове посуде су оштећене или уништене). Аутор претпоставља да су постојали и у порушеном западном зиду наоса. Систем акустичких лонаца цркве Светог Николе је јединствен и није са акустичног становишта сасвим јасан.

[30] Изузетак представљају глеђосани крчази уграђени у зидове цркве Вазнесења Христовог манастира Милешеве.

[31] С. М. Ненадовић, *Резонатори у црквама средњевековне Србије*, Зборник Архитектонског факултета V (Београд 1960), 8.

нађене у цркви Св. Апостола Петра и Павла код Брвеника (Старој Павлици) и цркви Св. Николе код Куршумлије.

Међу наведеним, посебно занимљив случај представљају и два примерка керамичких судова употребљена у акустичке сврхе пронађена у зидовима поткуполног простора цркве Богојављења манастира Давидовице.

Цркву манастира Давидовица, код Бродарева на Лиму, подигао је монах Давид, некадашњи жупан Димитрије, син кнеза Вукана и унук великог жупана Стефана Немање. У истој је по свом упокојењу и сахрањен.[32] Црква, посвећена празнику Богојављења, подигнута је у рашком градитељском стилу, особеном за време њеног настанка. Унутрашњи простор цркве, уобичајеног једнобродног облика основе, издељен је на травеје, а са источне стране завршен споља и изнутра полукружном апсидом. Над централним травејем цркве подигнуто је кубе, са тамбуром правилног кружног облика основе. Особеност архитектонског решења ове грађевине представљају, ме-

[32] Иако још увек без посебног монографског дела које би целовитије сагледало њену историју и уметнички склоп, црква манастира Давидовица добро је позната стручној јавности: А. Дероко, *На светим водама Лима*, Гласник Скопског научног друштва XI (Скопље 1932), 131; М. Ћоровић, *Црква у Бродареву*, Старинар 7 (Београд 1932), 77-80; Ђ. Бошковић, *Основи средњевековне архитектуре,* Београд 1947, 207, нап. 13; В. Р. Петковић, *Преглед црквених споменика кроз повесницу српског народа,* Београд 1950, 84-85; А. Дероко, *Монументална и декоративна архитектура у средњевековној Србији,* Београд 1953, 84; Ј. Нешковић, *Црква манастира Давидовице на Лиму*, Саопштења Републичког завода за заштиту споменика културе IV (Београд 1961), 88-111; М. Ћоровић-Љубинковић, *Археолошка ископавања у Давидовици*, Саопштења Републичког завода за заштиту споменика културе IV (Београд 1961), 113-122; М. Ћоровић-Љубинковић, *Остаци живописа у Давидовици*, Саопштења Републичког завода за заштиту споменика културе IV (Београд 1961), 124-136; В. Кораћ, *Градитељска школа Поморја*, Београд 1965, 192; В. Ј. Ђурић, *Дубровачки градитељи у Србији средњег века*, Зборник за ликовне уметности Матице српске 3 (Нови Сад 1967), 88-93, 101; В. Ј. Ђурић, *Византијске фреске у Југославији*, Београд 1974, 43-44, напомена 45; М. Чанак-Медић, *Да ли је Давидовица изгледала као гробне цркве Немањића*, Саопштења Републичког завода за заштиту споменика културе XIII (Београд 1981), 67-85; С. Поповић, *Крст у кругу,* Београд 1993, 185-186, 299, 383; В. Ј. Ђурић, Г. Бабић-Ђорђевић, *Српска уметност у средњем веку I*, Београд 1997, 147; М. Чанак-Медић, *Архитектура друге половине XIII века I*, Београд 2006, 61-91.

ђутим, њене бочне капеле, засведене мањим куполама, а сазидане не уз бочне зидове западног травеја или припрате, како је у то доба било уобичајено, већ уз северну и јужну страну поткуполног простора. Црква манастира Давидовица особена је и по драгоценом писаном извору који сведочи о раду на њој. Наиме, према једном од ретко сачуваних уговора о градњи, склопљеном 30. августа 1281. године у Дубровнику између монаха Давида, некадашњег жупана Димитрија, и мајстора камена Десине де Риса и сина му Блажа, црква је коштала 150 солида.[33] Овај писани документ драгоцен је за познавање и разумевање деловања градитеља из Приморја у унутрашњости српске средњовековне државе.

Употреба керамичких судова у сврху регулисања акустичких својстава унутрашњег простора цркве манастира Давидовица већ је примећена. Наиме, још пре пола века, при конзерваторским радовима изведеним на овом споменику током 1958/59. године, као руководилац ових радова, Јован Нешковић запазио је поменуте керамичке судове, те изнео основне податке и услове налаза. Том приликом он указује на број од четири употребљена суда и на њихово оштећење, али не указује на број затечених.[34] Такође, у свом синтетском раду посвећеном проблему акустичких судова у српској средњовековној градитељској пракси, Слободан М. Ненадовић наводи и керамичке судове употребљене за ту намену у цркви манастира Давидовица. Он помиње остатке два земљана лонца, уграђена „на западној страни, испод кубета“, и то не на средини пандантифа, као што је било уобичајено, већ „с краја у масу зида, на месту где се преломљени лук додирује са ивицом пандантифа“. Аутор такође наводи и материјал од кога су ове керамичке посуде израђене, дебљину зидова суда и њихову дубину, одлике облика и стање оштећености, те положај у коме су постављени у масу зида.[35] Исте керамичке судове по-

[33] *Канцелариски и нотариски списи 1278-1301,* прир. Г. Чремошник, Београд 1932, 65-66.

[34] Ј. Нешковић, *Црква манастира Давидовице на Лиму*, Саопштења Републичког завода за заштиту споменика културе IV (Београд 1961), 96.

[35] С. М. Ненадовић, *Резонатори у црквама средњевековне Србије*, Зборник Архитектонског факултета V (Београд 1960), 4-5; С. М. Ненадовић, *Грађевинска техника у средњовековној Србији,* Београд 2003, 438-439. Аутор наводи да је од једног акустичког суда очувана само доња половина, док је други имао и дршку. На

миње у одељку о акустичким лонцима у свом замашном синтетском делу о керамици у средњовековној Србији и Марија Бајаловић - Хаџи-Пешић, преносећи сумарно у науци већ изнете чињенице.[36]

У новембру 1997. године, непосредно пре постављања новог каменог пода, спроведена су краћа археолошка истраживања поткуполног простора цркве Богојављења манастира Давидовице.[37]

Том приликом, од првобитна четири, пронађена су два керамичка акустичка суда узидана у западни зид цркве, испод њеног кубета (Т. 1/1). Посуде су биле постављене у западни зид цркве тако што су им отвори били делимично или у потпуности омалтерисани. Од керамичког резонатора пронађеног са северне стране западног зида сачувана је само његова доња половина (Т. 1/2 и Т. 2/1). Дно суда ширине је 90 mm, док је највећа ширина његовог бокастог трбуха 150 mm. Суд је сачуван у висини од 105 mm. На спољној површини суда примећени су трагови кала или излагања ватри. Дно суда испупчено је на унутрашњој, а равно са спољашње стране, са техничком ознаком витла – централног кружног удубљења ширине 25 mm и три угаоно распоређена отиска на међусобном растојању од око 45 mm. На трбуху посуде констатована је перфорација изведена ради заустављања даљег ломљења посуде. Наведено би могло да указује на претходну употребу ових судова, као и на то да готово извесно нису рађени за ову сврху.

Други керамички акустички суд, пронађен на јужној страни западног зида цркве, нешто је ширег дна од претходно наведеног, но изведен је на идентичан начин, тј. са испупчењем са унутрашње стране дна, и са истим техничким ознакама (Т. 1/3 и Т. 2/2). Ширина дна овога суда износи 106 mm. Суд је бокастог тела које прелази у врат на висини од 160 mm. Суд је имао мању тракасту дршку, са

основу овога закључено је да нису израђени посебно за ову сврху. Опис ових судова подудара се са стањем затечним приликом археолошких истраживања цркве 1997. године.

[36] М. Бајаловић – Хаџи-Пешић, *Керамика у средњовековној Србији*, Београд 1981, 71.

[37] Руководилац ископавања био је др Михаило Милинковић, са Одељења за археологију Филозофског факултета у Београду, док су екипу сачињавали Дејан Радичевић и Дејан Булић, тада дипломирани археолог, односно студент археологије. Ископавања су делом имала ревизиони карактер, јер су истраживањем биле делом обухваћене и површине које су археолошки третиране 1958. године.

дугметастим проширењем. Наиме, с обзиром да је кроз отвор могао проћи само један прст, ово проширење изведено је ради лакшег држања. Дршка је постављена изнад грлића суда, косо навише. Спољна површина суда је црвено-мрке боје.

Обе посуде рађене су на спором витлу, техником зидања од тамно-сиве земље са додацима „врсте“, са дебљином судова до 5 mm. Исти распоред техничких ознака на дну посуде, тј. трагова витла, показује да су оба примерка продукт исте радионице (Т. 1/2-3 и Т. 2/3). Ово такође наводи и на закључак да би се изглед слабије очуване посуде могао претпоставити на основу аналогије са боље очуваном.

Наведени примери керамичких акустичких судова из цркве Богојављења манастира Давидовице особити су јер представљају редак случај резонатора који могу бити прецизно датовани. Terminus post quem non за датовање ових акустичких судова јесте 1282. година, тј. време када је црква најраније могла бити завршена.[38] Рупа на резонатору пронађеном на северном делу западног зида цркве, настала ради санирања напуклине посуде, могла би указивати и на то да су судови могли настати и нешто раније. Но, овај отвор је могао настати и непосредно пре узиђивања.

Наведни керамички крчази, у овом случају у служби акустичких судова, немају аналогија у средњовековном керамичком материјалу. Овакав облик посуда није познат ни у савременој етнолошкој пракси. Дршка, каква је изведена на једном од два наведена суда, припада по типу примерима који потичу још из бронзаног доба, из кога датира и овакав принцип употребе посуда придржавањем палцем дугметастог дела дршке. [39]

За разумевање појаве оваквог типа керамичких посуда у архитектури ове грађевине најинтересантнији су, наравно, примери временски и просторно најближи цркви манастира Давидовица.

[38] Црква је, наиме, најраније могла бити довршена 1282. године с обзиром на датум склапања већ наведеног уговора. О склопљеном уговору види напомену 33.

[39] Посуде са сличним дршкама примећене су на неколико гвозденодопских локалитета: Сарине међе, Кремна, Карагач, Прчево... Могуће је да су овакве дршке биле инспирација локалном грнчару. О овоме види: M. Jeftić, *Keramika starijeg gvozdenog doba na centralnobalkanskom području*, Beograd 1983, 15, 21, 29, 32 и Т. 17/5, Т. 24/1-2, Т. 33/14, Т. 39/3.

У неким прероманичким црквама насталим на простору данашње Далмације пронађене су амфоре или друге керамичке посуде, коришћене у функцији акустичких резонатора. Ове посуде биле су уграђене у сводове ових цркава, отвором окренутим према унутрашњости цркве.[40]

Најбољи примери керамичких акустичких посуда, сачуваних in situ, откривени су у двема јужнодалматинским црквама с куполом на Елафитским острвима. Ове цркве, као и највећи број грађевина овога типа, датују се у XI век.[41] У питању су цркве Св. Ивана Крститеља на Лопуду и Св. Николе на Колочепу. Керамичке посуде у овој намени констатоване су такође и у црквама Св. Ивана у Шиловом Селу и Св. Михајла у Пакљени, обе на острву Шипану.[42] Остаци керамичких посуда уграђених у свод пронађени су у цркви Св. Панкрација на острву Мљету, а керамичке „жаре“ уграђене у своје сводове имала је и знаменита црква у форми ротонде у Ошљу, настала око X столећа.[43] Керамичке жаре пронађене су и у севернодалматинској цркви Св. Марије у Малом Ижу, сграђеној око IX века.[44] На

[40] T. Marasović, *Patere i amfore u svodovima ranosrednjovjekovnih crkava u Dalmaciji*, Starohrvatska prosvjeta III/30 (Split 2003), 113-125; T. Marasović, *Dalmatia Praeromanica. Ranosrednjovjekovno graditeljstvo u Dalmaciji, 1. Rasprava*, Split - Zagreb 2008, 306.

[41] T. Marasović, *Graditeljstvo starohrvatskog doba u Dalmaciji,* Split 1994, 162.

[42] T. Marasović, *Elafiti u ranom srednjem vijeku*, Split 1997, 25, 28; T. Marasović, *Patere i amfore u svodovima ranosrednjovjekovnih crkava u Dalmaciji*, Starohrvatska prosvjeta III/30 (Split 2003), 118. T. Marasović, *Dalmatia Praeromanica. Ranosrednjovjekovno graditeljstvo u Dalmaciji, 1. Rasprava*, Split – Zagreb 2008, 307. Само у апсиди цркве Св. Ивана Крститеља на Лопуду било је уграђено пет „жара“, те још по две у своду сваког травеја. Сличан распоред имале су керамичке „вазе“ и у цркви Св. Николе на Колочепу.

[43] T. Marasović, *Patere i amfore u svodovima ranosrednjovjekovnih crkava u Dalmaciji*, Starohrvatska prosvjeta III/30 (Split 2003), 119; T. Marasović, *Dalmatia Praeromanica. Ranosrednjovjekovno graditeljstvo u Dalmaciji, 1. Rasprava*, Split – Zagreb 2008, 307. У цркви у Ошљу, међу урушеном грађом, пронађени су, наиме, и уломци амфора византијског типа. Оне су вероватно биле уграђене на почетку сводова конхи или можда средишње куполе. О овој цркви види и: P. Vežić, *Rotonda u Ošlju*, Zbornik Tomislava Marasovića (Split 2002), 222, 226.

[44] I. Petricioli, *Srednjovjekovnim graditeljima u spomen*, Split 1996, 18; T. Marasović, *Patere i amfore u svodovima ranosrednjovjekovnih crkava u Dalmaciji*, Starohrvatska prosvjeta III/30 (Split 2003), 119-120; T. Marasović, *Dalmatia Praeromanica. Ranosrednjovjekovno graditeljstvo u Dalmaciji, 1. Rasprava*, Split – Zagreb 2008, 307.

црквама лонгитудиналног типа на средњодалматинском подручју пронађене су in situ амфоре у функцији акустичких судова у црквама Св. Јураја на Вису и Св. Мартина (Св. Барбаре) у Трогиру.[45]

Запажа се да су се у свим наведеним грађевинама на далматинској обали, изузев када се за наведене судове не наводи општи термин жара, увек у функцији акустичких резонатора употребљаване амфоре, и то оне византијског типа. Ово не треба да чуди, с обзиром на чињеницу да је највећи број наведених грађевина настао у време живог византијског присуства на источној обали Јадрана.[46]

Наведени примери из прероманичких цркава са простора данашње Далмације особито су драгоцени јер представљају ране случајеве употребе керамичких судова зарад побољшања акустичности ентеријера средњовековних сакралних грађевина на овим просторима. Када је њихова појава у питању могло би се логично помишљати на могуће директне утицаје архитектуре византијског културног круга или чак старијег античког градитељства, премда на основу наведених очуваних примерака ово не бисмо могли потврдити.

Када је, међутим, реч о оним млађим примерима заступњеним на сакралним грађевинама српске средњовековне архитектуре, какви су и наведени случајеви из цркве Богојављења манастира Давидовице, а с обзиром на то да је у то доба већ реч о готово успостављеној вишедеценијској градитељској пракси у српској средини, чини се да је тешко говорити о утицају, него само о пореклу овог поступка у архитектури византијског света.

---

[45] I. Vojnović, *Vis, Crkva Sv. Juraja*, Hrvatska zora (Zagreb 1999), 6; T. Marasović, *Patere i amfore u svodovima ranosrednjovjekovnih crkava u Dalmaciji*, Starohrvatska prosvjeta III/30 (Split 2003), 120-121; T. Marasović, *Dalmatia Praeromanica. Ranosrednjovjekovno graditeljstvo u Dalmaciji, 1. Rasprava*, Split – Zagreb 2008, 307-309. Црква Св. Јураја на Вису је ранохришћанска црква која је сводну конструкцију добила највероватније током XI века.

[46] На ово, у свом већ наведеном раду, указује и Т. Марасовић: „Posude ugrađene u ranosrednjovjekovnim crkvama u Dalmaciji različitih su oblika i veličina, a većina ih pripada bizantskom tipu amfora s dvjema ručkama.“ Исти аутор указује и на сличне примере са простора данашње Италије, настале у дугом временском периоду од XII до XVII века, као и на изузетан пример њиховог коришћења у профаној архитектури, на средњовековном замку Castel Ursino у Катанији из XIII века. Види: T. Marasović, *Patere i amfore u svodovima ranosrednjovjekovnih crkava u Dalmaciji*, Starohrvatska prosvjeta III/30 (Split 2003), 122-124.

На основу свега изреченог намеће се коначно и питање правих разлога за праксу уградње оваквих керамичких судова, те њихове стварне ефикасности у побољшавању акустичких својстава наших средњовековних сакралних грађевина.

Помисао да су овакви керамички судови, као лак грађевински материјал, могли имати и функцију олакшавања горњих конструкција здања могао би имати основа једино у случају прероманичке архитектуре. Лаки, а при том покривени малтером, те самим тим и невидљиви за око посматрача, они су у античко и рановизантијско доба могли бити употребљени и у ову сврху. Оваква претпоставка могла би се можда усвојити и када је реч о примерима из цркава са простора данашње Далмације. Но, чини се да се оваква могућност тешко може прихватити када су у питању примери из касније историје српске средњовековне архитектуре, с обзиром на чињеницу да је број оваквих керамичких судова употребљен у њима увек крајње занемарљив. Чињеница да су након уградње у зидове здања једино видљиви остајали њихови отвори, непокривени или у потпуности покривени малтером, искључује такође и могућност њихове претпостављене естетске функције. Намеће се стога као једини могућ одговор на питање разлога за уградњу, њихова функција у акустичке сврхе. Строго узевши, употребом у друге сврхе то више и не би били акустички судови.

Како је већ речено, настанак средњовековног сакралног здања, како на хришћанском истоку, тако и на западу, подразумевао је несумњиво увек и значајно обраћање пажње на акустичка својства будуће грађевине. Многобројни елементи, почев од избора посебно тихог места, до планиране дебљине зидова и броја отвора, те целокупне архитектонске композиције, тј. структуирања унутрашњег простора и распореда равних и сферних површина у њему, брижљиво су промишљани, несумњиво и са становишта њене идеалне акустичке ситуације.[47] Логично је стога закључити да су и керамички судови уграђени у горње зоне грађевине постављани такође са вером у њихову ефикасност у ове сврхе.

[47] С. М. Ненадовић, *Резонатори у црквама средњевековне Србије*, Зборник Архитектонског факултета V (Београд 1960), 10; С. М. Ненадовић, *Грађевинска техника у средњовековној Србији,* Београд 2003, 435.

Но, новија истраживања обављана на домаћем материјалу показују, међутим, зачудне резултате. Наиме, последњих деценија вршена су детаљнија научна истраживања акустичких својстава цркава у Србији. Том приликом вршена су такође и лабораторијска испитивања акустичких својстава резонатора од печене земље, пронађених у српским средњовековним црквама.[48]

Наиме, посматране са становишта њихових акустичких својстава, српске средњовековне сакралне грађевине представљају објекте релативно мале запремине унутрашњег простора, без значајније фрагментације ентеријера, те са зидовима чија је унутрашња површина изведена искључиво каменом или покривена малтером. С обзиром на релативно мале волумене ових цркава, обавезни елементи црквеног мобилијара у њиховим ентеријерима, сачињени углавном од дрвета и тканина, такође играју несумњиво важну улогу у њиховом акустичком обликовању.[49]

Поред наведених елемената, обликовању акустичких својстава српских средњовековних цркава требале су доприносити и керамичке посуде, различитих типова, у функцији акустичких резонатора о којима говоримо. По својој дефиницији, акустички резонатори су заправо једноставни уређаји који су способни да апсорбују акустичку енергију из ваздуха кроз свој отвор.[50] Сви акустички резонатори регистровани у архитектури српских средњовековних цркава сврставају се по свом типу у групу тзв. Helmholtz резонатора. У пита-

[48] На ову проблематику односе се радови експерата лабораторије за акустику Електротехничког факултета у Београду: M. Mijić, *Serbian Orthodox Church – An Acoustical View*, 17th International Commission for Acoustics, Rome 2001; M. Mijić, D. Šumarac-Pavlović, *Preferred Reverberation Time of Serbian Orthodox Churches*, 17th International Commission for Acoustics, Rome 2001; M. Mijić, *Design Requirements for Sound Reinforcement Systems in Serbian Orthodox Churches*, Convention Paper, 111th Convention of Audio Engineering Society (New York 2001), 1-5; M. Mijić, D. Šumarac-Pavlović, *Acoustic Resonators in Serbian Orthodox Churches*, Forum Acusticum, Sevilla 2002; M. Mijić, D. Šumarac-Pavlović, *Analysis of Contribution of Acoustic Resonators Found in Serbian Orthodox Churches*, Building Acoustics 11/3 (Brentwood 2004), 197-212.

[49] M. Mijić, *Serbian Orthodox Church – An Acoustical View*, 17th International Commission for Acoustics, Rome 2001.

[50] M. Mijić, D. Šumarac-Pavlović, *Analysis of Contribution of Acoustic Resonators Found in Serbian Orthodox Churches*, Building Acoustics 11/3 (Brentwood 2004), 198.

њу су, наиме, резонатори сачињени од затворене шупљине са довољно масивним зидовима и једним отвором који је релативно мали у односу на пречник најширег дела резонатора. Ово значи да они имају једну звучну фреквенцију.[51]

Доскоро су вршени покушаји да се егзактно процене акустичка својства резонатора пронађених у српским црквама, но искључиво на основу доступних цртежа истих, а не и на основу директних мерења.[52] Но, пре сад већ пола деценије извршена су и прва директна мерења њихових акустичких својстава, изведена у за то унапред припремљеним лабораторијским условима. Том приликом мерења су вршена управо на примерцима наменски рађених средњовековних керамичких судова у функцији акустичких резонатора, позајмљених у ову сврху из музејских колекција. Мерена је њихова звучна фреквенција, ширина опсега и унутрашње време реверберације резонатора. На овај начин добијени резултати мерења наводе на прилично изненађујуће закључке.[53]

Наиме, могући акустички утицај резонатора уграђених у цркве двоструко је детерминисан: њиховим физичким карактеристикама и укупним бројем резонатора у звучном пољу. Главне физичке карактеристике акустичких резонатора у српским црквама јесу веома ниска вредност звучних фреквенција и веома уска ширина опсега.[54]

Вредности утврђене мерењем показују да су ови резонатори имали такве звучне фреквенције (испод 200 Hz) које не могу бити побуђене звуком какав је био уобичајен за оновремено предањско хорско појање и свештеничко произношење молитава. Но, уколико би им се резонанце и кретале у оквирима појућег људског гласа, уска ширина опсега (испод 2, 5 Hz) такође указује на то да би ови резонатори тешко могли бити побуђени звучним ефектима произве-

[51] Ibid, 198, 200.
[52] D. Kalić, *Acoustic Resonators in Serbian Medieval Churches,* II Joint Meeting of Greek and Yugoslav Acoustical Societies Proceedings (1984), 91-97.
[53] M. Mijić, D. Šumarac-Pavlović, *Analysis of Contribution of Acoustic Resonators Found in Serbian Orthodox Churches*, Building Acoustics 11/3 (Brentwood 2004), 197-212.
[54] Звучне фреквенције испитиваних резонатора су мање или једнаке 131 Hz, ширина опсега је мања или једнака 2,5 Hz, а унутрашње време реверберације протеже су у вредности 0, 64 – 0, 86 секунди (Ibid, 208).

деним током редовних богослужења.[55] Трећи параметар – време реверберације – показује такође својим измереним вредностима (испод 0, 86 s) да ови резонатори нису могли доприносити субјективној перцепцији реверберације. Српске средњовековне цркве у којима је до сада запажена употреба акустичких резонатора углавном су грађевине релативно малих волумена унутрашњег простора (између 1000 и 2000 m^3, а већина испод 1000 m^3). У таквим црквама оптимално време реверберације постизано је без било каквих посебних акустичких интервенција. Акустички одговор је дефинисан волуменом, геометријским облицима простора и стандардним елементима црквеног мобилијара у ентеријеру. Цркве тако малих волумена, опремљене фреско декорацијом и уобичајеним црквеним мобилијаром, имају време реберберације које се налази на доњем крају опсега прихватљивих вредности. Закључак извршене анализе мерења говори о томе да би увођење било ког другог елемента који доприноси апсорпцији звука, а какви су и акустички резонатори, било контрапродуктивно.[56]

Коначно, можда и најзначајнија чињеница у вредновању могућег утицаја резонатора на акустичка својства српских средњовековних цркава јесте њихов број. Чињеница је, наиме, да су у питању грађевине релативно малог волумена унутрашњег простора, у којима је такође уграђен обично и релативно мали број акустичких резонатора. Тако мали број резонатора није могао имати значајнији физички утицај на звучно поље.[57]

Цркве на хришћанском Западу у којима је запажена употреба акустичких резонатора биле су, међутим, већег волумена, а и број употребљених резонатора у њима је био већи, као и очекивано време реверберације, те су била нужна некаква средства за повећање апсорпције звука. Коначно, коришћење у богослужењу инструмената са веома ниским фреквенцијама (нпр. оргуља) чинило је и употребу резонатора ниске звучне фреквенције у њима ефектним.[58]

[55] Ibid, 209.
[56] Ibid, 209-210.
[57] Ibid, 209.
[58] Ibid, 210-211.

Поменути примерци акустичких судова из цркве Богојављења манастира Давидовице, који су предмет наше пажње, нису били обухваћени наведеним лабораторијским истраживањима акустичких својстава. Стање њихове очуваности знатно би, чини се, отежавало могућност оваквих испитивања. Но, генерално негативни резултати споменутих експертских анализа о доприносу акустичких резонатора у побољшању акустичких квалитета српских средњовековних цркава уопште, дају нам, чини се, за право да и о овим конкретним примерцима закључујемо на исти начин. Наиме, на основу научно утемељене анализе акустичких карактеристика богослужбених простора у којима су пронађени, те лабораторијског испитивања њихових акустичких својстава, закључено је, дакле, да акустички судови нису доприносили акустичком квалитету српских средњовековних цркава у које су били уграђивани.[59] Сматра се да постоје барем три разлога за њихову неефикасност: 1) цркве у које су постављани су релативно малог волумена унутрашњег простора, те додатна апсорпција звука није значајна, а даље повећавање времена реверберације није од велике користи; 2) звучна фреквенција резонатора је веома ниска да би могла бити побуђена фреквенцијом људског гласа коришћеном у ондашњој богослужбеној пракси; 3) резонатори су постављани у тако малом броју да нису могли остварити уочљивији утицај на промену акустичких својстава простора конкретне сакралне грађевине.[60] Како се и акустичка ситуација у цркви Богојављења манастира Давидовице у овом смислу не разликују од напред наведених општих карактеристика српске средњовековне архитектуре, склони смо да закључимо да ни примерци акустичких судова из ове цркве, који су предмет наше пажње, готово извесно нису играли значајнију улогу у обликовању акустичких својстава простора у коме су били постављени.

На крају, ако су акустички резонатори, у форми керамичких посуда различитог типа, заиста имали у архитектури српских средњовековних цркава тако скромну улогу у обликовању њихових акустичких својстава, остаје питање где леже прави разлози праксе њихове уградње, чије се трајање протеже на временски период који чак

[59] Ibid, 197.
[60] Ibid, 211.

за неколико векова превазилази обичај њихове употребе у сакралној архитектури других делова хришћанске васељене. Њихова употреба у грађењу црква на овим просторима очигледно није произилазила из поштовања каквих унапред постављених теоријских оквира о њиховој утилитарности, нити је пак била утемељена на емпиријски провереним и утврђеним мерењима њихове корисности. Она је стога вероватно представљала део усмено преношене градитељске традиције, засноване на обичају који се очигледно није темељио на знању о њиховим истинским акустичким ефектима.[61]

Одговор на сложено питање дуге употребе оваквих керамичких судова у градитељској традицији српске сакралне архитектуре остаје надаље добрим делом магловит. Рецентна емпиријски утемељена сазнања о њиховом занемарљивом доприносу у уобличавању акустичких својстава простора грађевина као да још више усложњавају питање о томе што је стајало иза обичаја њихове употребе. Уобичајени изостанак непосредних писаних извора који би директно сведочили о покретачким силама за њихову употребу онемогућава нас да потпуно извесно закључујемо о интенцијама оновремених градитеља.

Но, иако о наведеном не можемо говорити са потпуном сигурношћу, чини се да нам сам дух хришћанског богослужбеног живота, ради кога су сакралне грађевине и подизане, можда омогућава да разумемо и обичај употребе оваквих градитељских елемената. Све наведено као да нас враћа на основна и суштинска запажања изнесена на почетку овога рада. Симболички карактер целокупног богослужбеног живота Цркве, посебно њене суштинске пројаве – Св. Евхаристије, остварује се коришћењем природних елемената као позајмљеница за изображавање будуће есхатолошке реалности.

Чињеница да се обичај употребе акустичких резонатора могао темељити на вери средњовековних градитеља у њихову стварну акустичку корисност могао би говорити о жељи да и звук у простору који се гради допринесе иконичном симболизму богослужбеног живота Цркве. Градитељски обичај употребе акустичких резонатора

[61] На овакав закључак такође указују: M. Mijić, D. Šumarac-Pavlović, *Analysis of Contribution of Acoustic Resonators Found in Serbian Orthodox Churches*, Building Acoustics 11/3 (Brentwood 2004), 211.

могао би тако указивати на литургијску свест о значају и вредности звука, тј. гласа, у обликовању амбијента који, већ сада и овде, у простору цркве, уз друге природне елементе, иконизује очекивану реалност будућег века – Царство Божије.

Употреба керамичких судова у акустичке сврхе, као обичај дугог трајања, можда више од свега, говори нам тако о историји једног менталитета, утемељеног на вери као фундаменту једног начина мишљења, градитељског закључивања, надања и очекивања. Њихова употреба могла се темељити на претпостављеним и очекиваним ефектима којим су они, уз све елементе визуелног обликовања, украшавања и оприсутњавања нове измењене стварности очекиваног Будућег Века ликовним изражајним средствима, и у звуковном смислу требало да доприносе. Стога, када закључујемо о акустичким судовима у форми различитих типова керамичких посуда, о њима можда ваља размишљати не само као средствима кориговања мањкавости у конкретном акустичком окружењу. Они, као особене акцесорије, оприсутњују једну врсту менталитета и градитељског обичаја и могли би такође бити репрезенти вере средњовековног човека у улогу музичког тона у узношењу човекове личности ка Богу.

Т. 1

1.

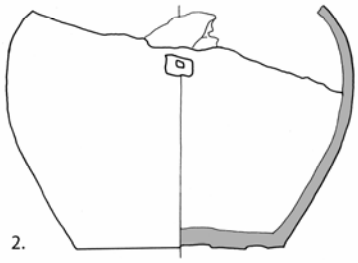

2.

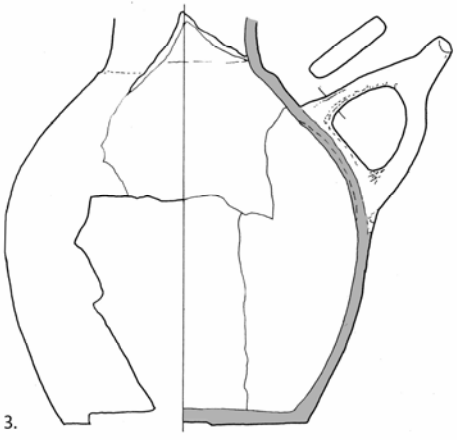

3.

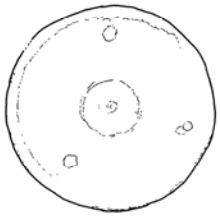

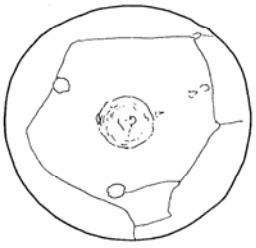

Т. 2

1.

2.

3.

Dejan Bulić
Dejan Crnčević

SOUND AND CONSTRUCTION: EXAMPLE OF ACOUSTIC RESONATORS IN THE CHURCH OF THE DAVIDOVICA MONASTERY

Summary

This work presents the two examples of ceramic vessels, in function of acoustic resonators, discovered during archaeological excavation in 1997 in the church of the Epiphany of the Davidovica monastery (XIII century), immediately preceding church reconstruction. These two examples of ceramic acoustic resonators represent a rare specimen, subject to accurate dating. Terminus post quem non regarding dating is 1282, i.e. the time when the church could possilby be finished, at the earliest, according to one of the rare preserved medieval construction contracts (signed on 30th August 1281).

The cited examples of acoustic resonators raise the question of correctness of scientifically employed terminology, used to designate this type of ceramic vessels. The term pot was most commonly used to designate the pottery type, accentuated by epithets earthen or special, although these vessels do not, in a strict sense, fall in that category, but can rather be classified in jugs, amphoras, or pottery intended for a specific purpose.

This also raises the question of the authentic reasons that induced building practice of this kind of ceramic vessels in the structure of our medieval sacral objects, i.e. of their genuine efficiency in the light of improving the acoustic features of these buildings. Recent lab experiments on acoustic features of these ceramic acoustic resonators have shown that they, in fact, have not greatly contributed to the acoustic quality of the buildings they had been built in. Their building-in, present for a long time in Serbia (XI-XIX centuries), has thus probably represented a segment of the orally conveyed building tradition, based on the practice that was probably not grounded in knowledge of their genuine

acoustic effects. Consequently, more than anything else, this practice might depict the history of mentality, that had its roots in faith, being a foundation of particular pattern of thinking, building performance, hopes and expectations.

***Keywords*:** Serbian medieval architecture, church of the Epiphany of the Davidovica monastery, acoustic resonators, ceramic vessels.

Чланак примљен: 01. 06. 2010.
Чланак коначно прихваћен за објављивање: 01. 11. 2010.

ИСТОРИЈСКИ ЧАСОПИС, књ. LIX (2010) стр. 131-140
HISTORICAL REVIEW, Vol. LIX (2010) pp. 131-140

УДК: 728.81:551.4.035](497.11)"04/14"

Владета ПЕТРОВИЋ
Историјски институт
Београд

ГОРА ПРОЗРАК И ДВОР НЕРОДИМЉА*

Апстракт: У раду ће бити представљени, до сада неискоришћени, подаци из путописа и турских катастарских пописа, који су важни за утврђивање положаја на коме се налазила планина Прозрак и двор Неродимља.

Кључне речи: Неродимља, Прозрак, Петрич, двор, Косово.

Српски средњовековни дворови, заокупљају пажњу историчара више од једног века, а да при том још увек нису дати сигурни одговори на низ значајних питања. Захваљујући историјским околностима, истраживачи су се у неким случајевима налазили, пред готово нерешивим проблемима. Турска освајања и миграциони процеси, који су у каснијем периоду захватили језгро средњовековне српске државе, препустили су забораву и пропадању многе урбане целине, међу којима и резиденције српских владара. Трагови о постојању ових здања, нарочито из немањићког периода, остали су сачувани само у писаним изворима, без сигурне убикације и потврде на терену.

То је случај и са дворовима у Сврчину, Паунима, Неродимљу, Штимљу и Породимљу, које више дипломатичих и биографских извора везује за релативно мали простор околине данашњих

* Рад настао као резултат истраживања на пројекту Министарства за науку и технолошки развој *Српске земље у раном средњем веку* (Ев.бр.147025).

насеља Штимља и Урошевца.[1] Интересантно је да се насеља и локалитети који се могу повезати са наведеним дворовима, налазе на простору које је некада представљао обод релативнно пространог језера, окруженог богатим рибњацима и бројним воденицама.[2] Постојање више владарских дворова у околини Паун-поља и некадашњег језера, нашло је одјека и у народном предању, које у Горње Неродимље и његову околину смешта дворове краља Милутина и царева Душана и Уроша.[3]

Нажалост, до данас није убициран ниједан од ових објеката, нити су на поменутом терену извршена детаљна археолошка истраживања, због чега морамо бити изузетно опрезни и имати у виду да се иза два или више назива, може крити један двор и обрнуто.[4] Пример за то је двор Неродимље, који су истраживачи, заведени народним предањем, поистоветили са Породимљем или Родимљем.[5] На

[1] Целовите студије о владарским дворовима на Косову дали су Стојан Новаковић и Сима Ћирковић. Видети: С. Новаковић, *Немањићке престонице Рас – Пауни – Неродимља*, Списи из историјске географије, Сабрана дела, књига друга, Београд 2003, 213-250; И. Здравковић, *Прилози за проучавање двораца и других споменика културе у средњовековној Србији*, Зборник заштите споменика културе 16 (1965), 143-1555; И. Здравковић, *Средњевековни градови и дворци на Косову*, Београд 1975; С. Ћирковић, *Владарски двори око језера на Косову*, Зборник за Ликовне уметности Матицке српске 20 (1984), 67-83.

[2] На локацију језера први је указао С. Ћирковић. О истој теми су писали и Г. Томовић и М. Поповић. Видети: С. Ћирковић, *Владарски двори око језера на Косову*, 67-82; Г. Томовић, *Косово на старим картама до краја XV века,* Насеља и становништво области Бранковића 1455, Београд 2001, 139-147; М. Поповић, *Владарско боравиште Стефана Немање у Расу,* Стефан Немања – Свети Симеон Мироточиви. Историја и предање, Београд 2000, 236-237.

[3] Тако се првог дана Ускрса одржавао сабор у Горњем Неродимљу на месту где се по предању налазио двор краља Милутина. У близини села су се, према народној традицији, налазили и дворови царева Душана и Уроша. Душанов је био између Петрича и Неродимаља, а Урошев у близини Петрича. Видети: М. Влаховић, *Етнолошка проматрања по Косову пољу,* Јужни преглед 5 (1930), 467, 576.

[4] Нажалост, готово је извесно да, захваљујући политичкој ситуацији, озбиљнија истраживања неће бити спроведена у догледној будућности. О досадашњим археолошким истраживањима на Косову и Метохији погледати зборник радова *Археологија Косова и Метохије*, (уредник А. Бачкалов) Београд 2007.

[5] Први је ове поистовећивање извршио Константин Јиречек. Видети: К. Јиречек, *Трговачки путеви и рудници Србије и Босне у средњем вијеку*, Зборник Константина Јиречека I, Београд 1959, 301.

очигледну омашку указао је Марко Поповић који је, на основу картографског материјала, Породимље повезао са непосредном околином Штимља.[6]

Предање, које је довело до поменуте забуне, односи се на култ цара Уроша, чије убиство смешта у околину Неродимља, које се, према истом предању, пре цареве смрти звало Породимље. Како се у наведеној области налазило и утврђење Петрич, чије су рушевине и данас јасно видљиве, разумљиво је што су се, током 19. и почетком 20. века, бројни истрживачи и путописци заинтересовали за долину Неродимке и, поред описа села, оставили бројне забелешке о остацима на терену и легендама.[7]

Обимни материјал, етнолошког и путописног карактера, остаци бројних цркава[8], као и стари новац, печати, римске опеке, и

---

[6] Видети: М. Поповић, *Владарско боравиште Стефана Немање у Расу,* 237. На потес Породимље први је указао Татомир Вукановић, пишући о култу цара Уроша. У заоставштини Дене Дебељковића, који је зналачки описао Липљан и околна села, такође се помиње топоним Породимље. Он, говорећи о Штимљу, помиње Породимље-ливаде близу пута за Феризовић (Урошевац). Видети: Т. Вукановић, *Култ цара Уроша*, Скопље 1938, 43; АСАНУ, Е-469-III-36; АСАНУ, Е-469-III-29. О животу и раду Дене Дебељковића погледати В. Бован, *Дена Дебељковић: живот и дело*, Приштина 2001.

[7] Г. І. Јуришић, *Дечански првенацъ*, Нови Сад 1852, 115, 116, 119; М. С. Милојевић, *Путопис дела "Праве Србије" од млогих сада тако зване" Старе Србије"*, Београд 1871, 201-203; *Собранıе сочиненıй А. Гильфердинга*, III, С. –Петербург 1873, 154-155; И. Иванић, *На Косову*, Београд 1903, 22-26; Б. Нушић, *Косово*, II свеска, Нови Сад 1903, 67-70; И. С. Ястребов, *Стара Сербия и Албания*, Споменик СКА 41 (1904), 52, 64, 66, 98, 102-106; Т. П. Станковић, *Путне белешке по Старој Србији 1871-1898*, Београд 1910, 54, 60-61; М. Влаховић, *Етнолошка проматрања по Косову Пољу*, 466-467; Т. Вукановић, *Манастир Светог Уроша у Неродимљу*, Хришћанско дело 3/3 (1937), 204-218; Т. Вукановић, *Култ цара Уроша*, Скопље 1938; А. Урошевић, *Косово*, Насеља и порекло становништва, књига 39, Београд 1965, 181-182; М. Ивановић, *Црквени споменици XIII-XX века*, 423-424, 437.

[8] Црква Св. Арханђела у Горњем Неродимљу изграђена је у 14/15. веку, а преправљена је и обновљена око 1700. Храм су минирали и спалили Албанци 1999. године, након доласка KFOR-а, као и цркву Св. Стефана у Доњем Неродимљу и цркву Св. Уроша, која се налазила узводно од Горњег Неродимља. У Горњем Неродимљу налазе се и остаци цркве посвећене Св. Јовану, а на брду, више села, остаци Св. Богородице. Две црквине непознатог посвећења налазе се у Доњем Неродимљу и у Манастирцу, југоисточно од Доњег Неродимља. У засеоку Пророк, у Малопољској шуми, налазе се остаци цркве по којој Албанци тај гребен зову *Киша е*

темељи различитих објеката, које су проналазили мештани широм овог подручја, нису побудили довољну пажњу археолога, због чега је до данас археолошки испитана само рушевина на узвишењу између Горњег и Доњег Неродимља, у народу позната као црква Св. Николе. Положај и остаци зидина, навели су Ивана Здравковића да шездесетих година прошлог века, започне сондажна ископавања у циљу проналажења немањићког двора.[9] Међутим, ископавања извршена током осамдесетих и почетком деведесетих година, показала су да објекат представља антички ексклузивни грађевински комплекс, разорен, вероватно, крајем 6. века, након чега није обнављан.[10]

ћмартне - Покварена (срушена) црква. Вероватно се на ове рушевине односи и прича Т. Станковића, који каже да у арнаутском селу Језерцу постоји црква у рушевинама, до Еминове куће. Видети: М. Ивановић, *Црквени споменици XIII-XX века*, 423-424, 452-453; И. Здравковић, *Прилози за проучавање двораца*, 149-152; Т. Станковић, *Путне белешке по Старој Србији*, 60; www.kosovo.net/sk/mnemosyne/projekti/urgentna01-02.html

[9] Том приликом, испитао је само једну просторију грађевине непознате намене. И. Здравковић, *Прилози за проучавање двораца*, 149-152.

[10] Приликом сондажних истраживања спроведених крајем осамдесетих година, откривени су остаци монументалне грађевине. Археолошки су испитане две просторије, као и делови дворане са базеном, украшене мозаиком и живописом. У западном делу дворане приказана је аркада са ликовима седам грчких мудраца и мисли по којима су познати. Утврђено је да мозаици потичу из 6. века. Само су две просторије, највероватније током 12. века, адаптиране за становање изградњом примитивних сухозида, огњишта и ватришта. На чињеницу да се током средњег века на овом месту није налазио репрезентативни објекат попут двора, указује и то што је пронађена само обична грнчарија која припада 6. и 14/15. веку и која не одговара монументалности грађевине. Сви откривени делови грађевине коришћени су и у 17/18. веку, када је зграда презиђивана. У том периоду је дно пећи или ватришта уништило мозаик северо-источно од базена. Десетак уломака из позног средњег века нађено је у слоју са грнчаријом 17/18. века. Формирање српске средњовековне некрополе, која се налази уз испитивани објекат, може се, на основу ретких налаза датовати у временско раздобље од 15. до 17. века. Види: Г. Коваљев, *Касноантичка палата у Неродимљу*, Старине Косова 9 (1989-90), 87-91; Г. Коваљев, Ђ. Јанковић, *Саопштења о археолошким ископавањима у Неродимљу*, Косовско-метохијски зборник 1 (1990), 41-44; М. Лазић, *Терме у Доњем Неродимљу*, *Vestigatio Vetvstatis: Александрини Цермановић-Кузмановић од пријатеља, сарадника и учитеља*, Београд 2001, 245-274; А. Фидановски, *Античко наслеђе Косова и Метохије*, Археологија Косова и Метохије, 114-115.

Како су археолошка истраживања искључила поменути локалитет, као место на коме се налазио средњовековни двор, у потрази за Неродимљем, морамо се поново окренути писаној грађи. Од средњовековних извора, нешто више података о простору о коме говоримо, даје нам житије Стефана Дечанског, на месту на коме описује побуну младог краља Душана и збацивање старог краља са престола 1331. године. Наиме, Душан је успео да неочекиваним и брзим походом из Скадра изврши напад на дворац Неродимље у коме се налазио његов отац са породицом. Краљ је успео да се склони у оближње утврђење Петрич. Након предаје Петрича, Душан се крунисао у Србчину, док је Стефан Дечански последње дане проживео у Звечану.[11]

Од непроцењивог значаја за нашу тему је опис самог напада на Неродимље, о коме Данилов настављач пише: „**семоу же родителю кго благочьстивомоу кралю тогда стокштоу вь славьнѣмь дворѣ своѥмь рекомѣмь Неродимлѣ, и сиковомоу же дѣлоу николиже надѣюштоу сѥ, си же сьвькоупивьше сѥ сь сыномь кго, такоже выше оуказахомь, и вьставьше оть землѥ зетьскыѥ, оть града же Скьдра, и дьневи глаголѥмомоу срѣдѣ свитаюшти, ставьше по срѣдѣ (насрѣдь) гори Прозрака разредише сѥ коѥмоу оубо ихъ оть коѥѥ страны приити сь вои своими. и тако вь ѥдинь часъ сътворише нашьствиѥ около двора кго и вьплю великоу бывьшоу, сь родитель кго прѣвысокыи краль вьсѣдь на конь свои и прибѣже вь градь глаголѥмыи Петрьчь сь нѣкоторыими малы властель своих.**“[12]

Стојан Новаковић и Сима Ћирковић, који су се бавили проблемом убикације двора Неродимља, препознали су значај наведених редова, у исто време верујући да је Прозрак давно заборављени

[11] *Животи краљева и архиепископа српских*, Загреб 1866 (издао Ђ. Даничић), 212-213.

[12] Двор се помиње од времена краља Милутина, који је и умро у њему. Крај владавине Стефана Дечанског везан је, такође, за овај двор. У њему је краљ Душан издао једну повељу Дубровчанима. Смрт цара Уроша везана је, такође, за Неродимље. Видети: *Животи краљева и архиепископа српских*, 155, 212-213; Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма* I, Београд-Сремски Карловци 1929, 47; Т. Јовановић, *Житије светог цара Уроша*, Књижевно дело патријарха Пајсеја, Београд 2001, 296-297.

ороним.[13] Ипак траг о њему сачуван је у неколико извора. Најмлађи је свакако картографски материјал израђен у другој половини 19. и почетком 20. века. Међутим, на аустријским и српским генералштабним картама, простор између Сиринићке жупе и Штимља израђен је са низом погрешака, међу којима је и положај Прозрака, који је уцртан, као и Петрич, јужно од Великог Потока и Плешинке.[14]

Разрешење проблема доноси нам Иван Степанович Јастребов, руски конзул у Призрену и један од назначајнијих путописаца који је обишао Косово оставивши о њему белешке непроцењиве вредности. Боравећи у Неродимљу, он је записао неке од легенди и описао локалну топографију и знаменитости. Након описа остатака тврђаве Петрич он говори о планини Прозрак: „На лѣвой сторонѣ Петрича чрезъ потокъ, который зовутъ и Езерскою Рѣчкою и Потокомъ Шайковскимъ, лежитъ гора Прозрак, тоже упоминаемый въ исторіи Душана.“ Она је чинила источну границу Призренске области, заједно са висовима Буковом главом, Иконом и Студеницом, који су се простирали на југу ка Шари. Јастребов даље пише да се са југоисточне стране ове планине налазе села Мачитево, Пророк, Вртиште – Вериште, Малопољци и Катун..[15]

Наведена насеља су данас засеоци села Језерца у чијем атару би требало тражити остатке некадашњег двора Неродимља, тим пре што се на истом простору налазе и рушевине тврђеве Петрич, познате као Велика Калеја, а нешто јужније, 3,5 – 4 km узводно од ушћа Мале реке, остаци Мале Калеје, или Малог Петрича.[16]

[13] С. Новаковић, *Немањићке престонице*, 232; С. Ћирковић, *Владарски двори око језера на Косову*, 80.

[14] На чињеницу да се ороним Прозрак сачувао на српским генералштабним катрама, указао је Марко Поповић. Међутим, очигледне погрешке на генералштабним картама и неслагање са савременим картографским материјалом, навеле су га на погрешан закључак да се Прозрак налазио на месту планине Шареник, између Големе и Мале реке. Упореди: М. Поповић, *Владарско боравиште Стефана Немање у Расу,* 236, 238; Топографска карта 1 : 200 000, лист Скопље, Топографско одељење, Главни Ђенералштаб, Крф 1916; Topografska karta 1 : 25 000, sekcija 681-1-3, Vojnogeografski institut 1972.

[15] И. С. Ястребов, *Стара Сербия и Албания*, 52, 102.

[16] Велики Петрич се налази изнад ушћа Големе и Мале реке, на средњем од три врха једног овећег брда. Утврђење је било издуженог овалног облика, са дужом основом од 180-200m, ширине око 80m. Зидови су од ломљеног камена, везани

Интересантно је да путописци, који су током 19. века прошли овим крајем, не говоре о Малој Калеји нити о Малом Петричу. Под именом Мале Калеје, рушевине на обали Мале реке, први помиње Стојан Новаковић, ослањајући се на белешке Т. Станковића и Ст. Дајића. Он је сматрао да је ово утврђење било у некој вези са Петричем, јер је са њим било спојено путем крај кога се налазило место које је народ звао *град Петрић*, а на коме се према предању налазила велика варош.[17] На Малу Калеју се највероватније односи помен града Шареника, о коме пише Митар Влаховић, који је обишао ову област крајем треће деценије прошлог века.[18]

Град Шареник, као ни Малу Калеју или Мали Петрич, не помиње Јастребов, који је обишао цео крај око Големе и Мале Реке. Међутим, он је описао остатке старог села Шареника, које се налазило на самој планини, у буковој шуми, недалеко од села Шајковаца, где су се познавали темељи кућа. У близини ових остатака видео је чудотворни извор *Крони Шареникутъ*. На Малу Калеју вероватно се односио опис остатака утврђења које се, према речима Јастребова, налазило у планини Плешини. Уз саму реку лежале су: „развалины замка; старой постройкй; стѣны замѣчательно толосты; въ 3 аршина ширини, судя по фундаментам...Оно выстроено было изъ нетесаныхъ каменей“. Старо име се није сачувало, али су се према казивању старца Бекзенеља из Језерца, који је Јастребову био нека врста водича, ове старе развалине звале кула *Караадемитъ*. Предање их је

кречним малтером у који је мешан бели брдски песак. У граду се налазе остаци једне куле, која није била везана са спољашњим зидом. Мала Калеја или Мали Петрич налази се на омањем брежуљку, кота 860, на ушћу потока у Малу Реку. На два места се очувао зид грађен од ломљеног камена, везаног кречним малтером. Рушевине заузимају простор у виду троугла који чине токови Мале реке и потока, као и страна високог брега. Трагова од кула нема а остаци других грађевина нису видљиви. Више о овој теми погледати: И. Здравковић, *Петрич – град*, Старинар 1 (1950), 220-221; И. Здравковић, *Прилози за проучавање двораца*, 153-154; И. Здравковић, *Средњевековни градови и дворци на Косову*, 18-22, 54-57.

[17] С. Новаковић, *Немањићке престонице,* 242.

[18] Јован Ердељановић, који је предводио студентску екскурзију на којој је био Митар Влаховић, забележио је да се град Шареник налази *лево од града Петрича* и да су му зидине попут оних у Петричу. Занимљиво је да је он забележио да је Мала Калеја град Петрич, а Велика Шареник. Упореди: М. Влаховић, *Етнолошка проматрања по Косову Пољу*, 467; АСАНУ, Е-451-49.

везивало за град Петрич и остатке зидина у планини Прозрак. Према традицији сачуваној код арбанашког становништва, у старо време *каурски* краљ је живео у граду Петричу, док је краљева жена са харемом живела, током лета и зиме у дворцу на Плешини, а током пролећа и јесени у дворцу на Прозраку. О рушевинама у Прозраку Јастребов, који их је обишао, пише: „Мѣстоположеніе восхитительное. Окруженое горами покрытыми вековымъ лѣсомъ съ протекающей рѣчкою полною форели. Оно поистино могло служить жилищемъ и монастыремъ для прекраснаго пола.“[19]

Предање о постојању дворца на Прозраку, које је до нас дошло искључиво захваљујући Јастребову, његовом марљивом обиласку терена и разговору са становницима албанског села Језерца, враћа нас на почетну претпоставку о локацији двора Неродимља. На жалост, сем поменутог описа, других писаних трагова о овим рушевинама немамо, те не можемо са сигурношћу утврдити њихов положај. На то да су поменуте рушевине двор Неродимље, указује чињеница да је Душанова војска извршила непосредне припреме пред напад на самом Прозраку, разврставши се у неколико група, које су истовремено извршиле брзи напад. Највероватнији правац из кога су превратници приспели је стари пут који је спајао Призренску котлину са Неродимљем. Пут је пролазио крај села Будакова, прелазио Прозрак и доспевао у долину Неродимке на месту данашњег села Језерца.[20] Постојање овог путног правца и у средњем веку, поткрепљују подаци из три турска пописа сачињена током 16. века у којима се помиње село Прозрак и истоимени дербенд који је чувао поменути путни правац.[21]

[19] И. С. Ястребов, *Стара Сербия и Албания*, 102-103.

[20] О овом путу Тодор Станковић пише: „А још је краћи пут за Призрен, којим се само на коњу или пешке може ићи, који иде преко Неродимља, Језерца, па поред Будакова, које остаје десно, па на Враниће, Саврово и преко Целогражда изађе се на главни друм на један сат пред Призреном.“ Видети: Т. П. Станковић, *Путне белешке по Старој Србији*, 50.

[21] Тако се у попису призренског санџака из 1518. године помиње село и дербенд Прозрак. У опширном попису истог санџака из средине 16. века, село Прозрак има 18 људи који плаћају дербендске порезе; регистровано је и још 7 војнучких кућа. У опширном катастарском попису Призренског санџака из 1571. године наводи се да село Прозрак, припада Призрену, у њему је уписано 18 дербенџија и 10

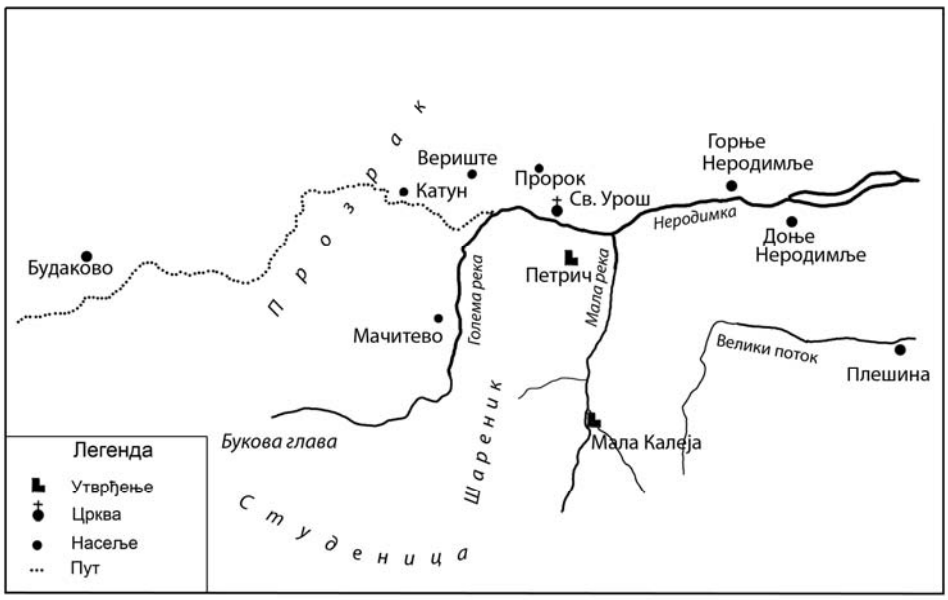

рајетинских кућа и 2 неожењена. Видети: Т. Катић, *Опширни попис Призренског санџака из 1571. године*, Београд 2010, 108-109; TD 92; TD 368. За податке из необјављених турских пописа дугујемо захвалност Татјани Катић.

Vladeta Petrović

PROZRAK MOUNTAIN AND NERODIMLJE PALACE

S u m m a r y

In a series of Serbian medieval palaces, whose placement has not been accurately established, is Nerodimlje palace as well. Hagiography of Stefan of Dečani provides us with significantly important information on its placement, in the episode of the attack undertaken by Dušan's army and dethronement of the old king. The army had effectuated preparation for the forthcoming attack on the mountain of Prozrak, which points to the fact that Nerodimlje palace was situated on the mountain itself, or in its vicinity. Russian consul Jastrebov, who visited the area surrounding Nerodimlje and recorded local legends and microtoponimy, wrote also of the ruins, lying on the mountain of Prozrak, which people held for the medieval Serbian royal palace. According to his writings, on the slopes of the Prozrak mountain lie small villages of Mačitevo, Prorok, Verište, Malopoljce and Katun. In the ancient times, a road was passing by, leading from Prizren to the valley of Nerodimka, via Budakovo and Prozrak. Information from Turkish registers confirm the fact that it was indeed an ancient, medieval road. They speak of the village called Prozrak and the identically named derbend, throughout 16th century, that lied on the already mentioned travel route. It was most probably the same road Dušan's army followed before reaching the palace – from West and from the direction of Skadar. Running before the rebels, Stefan of Dečani was headed towards the East and the fortification of Petrič, where he found shelter. After the fall of Petrič, Dušan was crowned in Svrčin; his father spent his last days in Zvečan.

Keywords: Nerodimlje, Prozrak, Petrič, palace, Kosovo.

Чланак примљен: 07. 07. 2010.
Чланак коначно прихваћен за објављивање: 01. 11. 2010.

ИСТОРИЈСКИ ЧАСОПИС, књ. LIX (2010) стр. 141-154
HISTORICAL REVIEW, Vol. LIX (2010) pp. 141-154

УДК: 39.56(497.16):929”13”

Марица МАЛОВИЋ ЂУКИЋ
Историјски институт
Београд

ТОМА БУГОН, КОТОРСКИ ВЛАСТЕЛИН И ТРГОВАЦ (14. ВЕК)*

***Апстракт**:* На основу извора и литературе, објављене и необјављене которске и дубровачке архивске грађе, приказана је пословна и друштвена делатност которског властелина и трговца Томе Бугона. Истакнуто је Томино успешно трговачко и кредитно пословање са својим сународницима и најближим суседима, пре свих Дубровчанима и трговцима из Венеције и других места у Италији. Приказано је улагање стеченог капитала истовремено у разгранате трговачке и кредитне послове и непокретну имовину (куће и земљу) у Котору и Србији. Дате су породичне прилике и имовно стање.

Кључне речи: Котор, Србија, Венеција, Дубровник, трговац, сребро, олово, со.

О которској породици Бугон има мало података у историографији. О појединим члановима породице Бугон има по неки податак у делима општег карактера,[1] као и у студијама које се баве друштвено-економским односима средњовековне српске државе и меди-

* Рад настао као резултат истраживања на пројекту Министарства науке Републике Србије *Србија и медитерански свет у позном средњем веку* (ев. бр. 147026А).
[1] К. Јиречек*, Историја Срба* II, Београд 1978, 86, 93 (репринт издање); *Историја Црне Горе 2/1,* Титоград 1970, 40, 85 (С.Ћирковић).

теранских земаља.[2] На основу литературе и објављене и необјављене грађе из Которског и Дубровачког архива приказаћемо живот и рад Томе Бугона, једног од најистакнутијих чланова ове познате которске патрицијске породице.

Тома Бугон издвојио се међу браћом по способностима и умешности у трговачком пословању. Када се родио Тома Бугон нема вести. У Котору се јавља 1326. године као зрео послован човек. Бавио се трговачким пословањем и склапао је мешовита трговачка друштва са својим сународницима, Дубровчанима и Млечанима. Захваљујући успешном бављењу трговином стекао је велики капитал, који је улагао у непокретну имовину у Котору и Србији, вероватно и у Дубровнику. Он је као сви велики трговци истовремено давао и узимао кредите, посебно онда када му је био потребан готов новац да би га инвестирао у робу. Тома се појављује у Котору у улози јемца, повериоца и дужника.

Пословао је са оним Которанима који су као и он боравили у Србији и бавили се посредничком трговином између Србије и Венеције и других места у Италији у двадесетим и тридесетим годинама 14. века. То су они Которани који су били углавном на српском двору и пословали у Србији (Никола и Михо Буђа, Марин Мекша, Бисте Примути, Петар Катена, Петар Сабо, Михо Спица, Мате Абра и други).

Када је боравио у Србији био је у служби српског краља. У време владе краља Стефана Дечанског 1327. године Тома је био краљев цариник.[3] Имао је средином априла 1330. и неке неприлике са краљем Стефаном Дечанским, јер сам Тома наводи да је имао велике трошкове за краља и његове бароне. У све ово био је уплетен Петар Сабо за кога се зна да је често био у Србији и бавио се трговином сребром.[4]

---

[2] Р. Ћук, *Србија и Венеција у XIII и XIV веку,* Београд 1986, 151 види Табелу V; J. Martinović, *Prilozi proučavanja heraldike i genealogije znamenitim vlasteoskih rodova u Kotoru prve polovine XIV vijeka,* Godišnjak PM u Kotoru XII (1964), 58; М. Антоновић, *Град и жупа у Зетском приморју и северној Албанији у XIV и XV веку*, Београд 2003, 41, 89, 92.

[3] *Prva knjiga kotorskih notara od god. 1326-1335,* ed A. Mayer, Zagreb 1951 (даље: *Kotorski spomenici* I), nr. 398, 145-146.

[4] *Kotorski spomenici* I, nr. 528, 189-190. Тома Бугон тужио је Петра Саба средином априла 1330. што је наговорио краља да не отпусти Тому, већ је Тому задржао да

Када је био у Србији Тома није само трговао већ је делио велику имовину коју су стекли у Србији са братом Петром и Пашковим наследницима, сином Павлом и женом Братом.[5] Подела имовине у Србији извршена је крајем децембра 1327. и Томи је као најугледнијем међу браћом припала кућа у Брвенику, пола куће у Брскову и половина велике земље у Руднику.

Бавио се трговином металима (бакром, сребром, оловом) и сољу. Тома је склапао трговачка друштва ради трговине металима. Такво једно друштво основао је крајем јула 1329. са својим сугрђанима Џивом Главатовим, Петром Бисанти и Павлом Бућом[6] и требало је да Трипуну Бући и Бисти Примути довезу у Котор до 15. августа текуће године 25 хиљада фунти бакра по дубровачкој мери. Уколико би неко прекршио договор морао је платити 45 перпера за сваку хиљаду фунти бакра уз уобичајену глобу.

Трговачку сарадњу са својим сугрђанима наставио је током следеће године. Тома и Петар Сабо заједно са Николом Бућом и Трифуном Паскаловим основали су трговачко друштво почетком априла 1330.[7] ради испоруке одређене количине финог сребра. Уговор вероватно није био испоштован што је довело до судског спора око испоруке сребра. И овог пута Петар Сабо се није појавио на суду, јер је био у Рашкој. Пресуђено је да Петар надокнади свој део као један од чланова друштва.

Током 1331. пословао је и са својим најближима, братом Петром. Почетком октобра 1331. Тома је требало да испоручи 5 милијара и 6 центенара олова италијанском трговцу Албертину (Alberti-

и даље тргује у Србији. Тома се жалио да му је то проузроковало велику штету. Не знамо зашто је краљ хтео да забрани Томи да се бави трговачким пословима. Да ли се можда Тома престројио и пришао на страну младог краља Душана онда, када је властела у Зети издала старог краља и била уз младог краља Душана. Или је, пак, као краљев цариник направио неки пропуст, па је зато морао да надокнади штету, не само краљу већ и његовим дворанима, односно баронима како их Тома назива. Тома Бугон је добио је овај спор, на основу исказа његових сведока јер се Петар Сабо није појавио на суду. Суд је одлучио да Петар Сабо надокнади штету Томи Бугону.

[5] *Kotorski spomenici* I, nr. 496, 175; К. Јиречек, *Историја Срба* II, Београд 1978, 93.

[6] *Kotorski spomenici* I, nr. 525, 187-188.

[7] *Kotorski spomenici* I, nr. 511, 182.

nusu de Barnis) из Медиолана, који је заступао свог брата Амбросина. Пошто се Тома није појавио у Котору у року од месец дана, (био је на путу ради трговине, вероватно у Србији) када је требало да направи рачун са Амбросином, одлучено је да речено олово уместо Томе испоручи његов брат Петар, сада Албертиновом заступнику, млетачком трговцу Андриолу Венецијану.[8]

Плодну пословну сарадњу остваривао је Тома са браћом Бућа, Николом и Михом. Тома се током двадесетих година 14. века интезивно бавио трговином сољу. Имао је неприлика због тога. И поред старих закона и уговора, по којима је Котор био законити трг за продају соли, Дубровчани су настојали да га угуше кад год су били у прилици. Стога су често спречавали довоз соли у Котор. Дубровчани су искористили сукоб са Србијом, на чијој страни је био Котор и учествовао са својим бродовима. Сукоб се претворио у отворени рат, а почео је крајем августа или почетком септембра 1327. и трајао је годину дана. Дубровачки наоружани бродови су већ у лето 1327. године напали которске бродове натоварене сољу које су краљеви цариници Никола Бућа, Тома Бугон, Грубе Пасквали и Климе из Улциња упутили у Котор. После тога, которска општина затражила је од Дубровчана да одустану од таквих акција, повуку своје бродове и цариницима надокнаде штету, која је била процењена на 14000 перпера. Дубровчани нису прихватили захтеве Которана. Зато је которска општина крајем септембра 1327. дала цариницима овлашћења да свуда по српској краљевини могу одузимати робу Дубровчанима док не намире тај високи износ.[9] Которани су чак и претерали у томе. После закључивања мира остали су дужни Дубровчанима 2500 перпера.[10] Почетком децембра 1328. године долазе у Дубровник два которска посланика, Грубе Пасквали и Никола Бућа и нуде Дубровчанима горе речену суму.[11]

[8] *Kotorski spomenici* I, nr. 979, 327.
[9] Б. Крекић*, О рату Дубровника и Србије 1327-1328*, ЗРВИ 11 (1968) 200-203.
[10] *Kotorski spomenici* I, nr. 398, 145-146; Б. Крекић, *О рату Дубровника и Србије,* 202-203; *Историја српског народа* I, Београд 1981, 500 (С. Ћирковић). Которани су 19. октобра изабрали capitaneos de guerra generales (*Kotorski spomenici* I, nr. 486, 171-172).
[11] HAD*, Diversa Cancellariae IX fol.*11'; *Историја српског народа I*, 500 (С. Ћирковић).

Тома Бугон, Никола Буђа, Климе из Улциња и Грубе Пасквали помињу се у наведеном документу 1327. као краљеви цариници.[12] Каква је улога краљевих цариника, међу којима је у то време био и Тома Бугон, не може се са сигурношћу утврдити. Краљеви цариници били су према мишљењу неких научника домаћи људи.[13] Истина, у наведеном случају у Котору у првој половини XIV века, краљеви цариници били су Которани, изузев једног Улцињанина. Према томе из овог једног података било би смело закључити да су краљеви цариници били углавном људи из зетских приморских градова. Могло би се закључити да је међу краљевим цариницима изгледа било највише Которана, што не значи да их није било из других приморских места. Они су вероватно бринули и наплаћивали краљева регална права, а то су наплата дела царина од соли и руда која су припадала владару. Тома и други краљеви цариници имали су изгледа задатак да брину, између осталог, и о наплати и трговини краљевог кумерка солског у Котору.

Следећи пример говори о томе ко је све имао право на которски кумерак солски. Из једног которског документа од 3 јануара 1333. године сазнаје се да је, уз сагласност српског краља, познатим которским трговцима: Миху Буђи, Петру Катени, Томи Бугону, Марину Мекши и Павлу Трипуна Буће, општина дала у закуп трг соли на две године са соланама и 4500 модија соли по которској мери за 10 000 перпера које је већ примила. Договорено је да за ове две године нико не сме продавати со осим наведених цариника-закупаца. Једино општина сме набавити 800 модија соли годишње да подели грађанима и такође купити 450 модија соли за цркве.[14] Овај уговор могли су раскинути на првом месту српски краљ, општина, и архиепископ, вероватно тада власник трга соли у Будви. Уколико би срп-

[12] *Kotorski spomenici* I, nr. 398, 145.

[13] Д. Ковачевић, *Развој и организација царина у средњевјековној Босни,* Годишњак Историског друштва Босне и Херцеговине VI (1954) 238-240. Професорка Десанка Ковачевић Којић објаснила је ко су били краљеви цариници у средњовековној Босни. Према њеном мишљењу били су то домаћи људи а не Дубровчани који су узимали често у закуп делове или целе босанске царине.

[14] *Druga knjiga kotorskih notara god.* 1329, 1332-1337, ed. A. Mayer, Zagreb 1981. (даље*: Kotorski spomenici* II), nr. 244, 60; М. Јанковић, *Поседи и привилегије српске цркве у Будви,* ИЧ *XXXV* (1988), 35.

ски владар у наведеном року одузео трг соли, требало је да општина надокнади штету на тај начин, што би закупци трга задржали све општинске дажбине до намирења дуга. Ако им општина то учини у наредне две године, судије и већници ће бити кажњени по 1000 перпера сваки појединачно. Можда је наведене године легализован трг соли у Будви и тако изишао испод окриља которског кумерка солског, или је само остао за поданике архиепископског властелинства, с правом поставља питање Сима Ћирковић.[15] Месец дана касније, то јест 15. фебруара 1333. године, наведени закупци которског кумерка солског склопили су трговачко друштво у које су уложили сваки понаособ по 1666 перпера и 8 гроша за куповину которско трга соли, изузев Павла Трипуна Буће који је сам уложио 3333 перпера.[16] Они су у овом уговору изнели како и на који начин су узели у закуп которски трг соли још 3. јануара 1333. године. Једино је у уговору од 15. фебруара изостао Марин Мекша а појавио се Илија Загуровић. Уговором је наглашено да се, уколико се Марин Мекша буде бунио због изостанка, Илија Загуровић обавезао се да му да надокнаду. Према овом уговору требало је да се добитак и штета сносе према уложеном капиталу.

У истој 1333, Тома Бугон је као которски цариник наставио такође да се бави продајом соли. Средином јануара 1333.[17] Михо Спица и Мате Абра купили су од которских цариника Тома Бугона, Миха Буће и Павла Трипуна Буће 1500 модија соли, које ће преузети у току августа текуће године и тада ће платити половину цене, а другу половину исплатиће у року до годину дана. Ономе ко се не би придржаво уговора следила је казна од 200 перпера. Наведени цариници могли су да им продају и већу количину соли у наведеном року уколико су купци били заинтересовани. Истога дана и исте године Мате Абра и Михо Спица задужили су се код Томе Бугона на суму од 1400 перпера. Рок враћања дуга је био шест месеци.[18]

[15] *Kotorski spomenici* II, nr 244, 60; S. Ćirković*, Starigrad - srednjovekovna Budva* (предговор за Ž. Bujuklić*, Pravno uređenje srednjovekovne budvanske komune*), Nikšić 1988, 17.
[16] *Kotorski spomenici* II, 71 nr 287.
[17] *Kotorski spomenici* II, nr 261, 64. Тома Бугон био је изгледа истовремено краљев и которски цариник.
[18] *Kotorski spomenici* II, nr. 247, 61.

Тома је остваривао плодну пословну сарадњу са Михом Буђом. Тома и Михо Буђа тргују сољу, као што смо навели, сребром[19] и другом робом. Заједно су повериоци многим Которанима, како властели тако и пучанима, током 1335. и 1336. године[20]

Тома није пословао само са својим сугрђанима и другима, већ и са својом родбином. Код њега се задужио Петар Бугон крајем јула 1326. на доста висок износ од 680 перпера.[21] Брат Петар је био Томин заступник, онда када Тома није био у Котору, већ се бавио трговачким пословима у Србији и Дубровнику.[22]Заједно су били повериоци својим сугрђанима и дужници млетачких трговаца.[23]

Осим са Которанима пословну сарадњу остваривао је са дубровачком властелом Растићима,[24] Соркочевићима,[25] Рањинама[26] Бинчулићима[27] и другима. Павле Растић из Дубровника задужио се почетком јула 1326. код Томе Бугона на високу суму од 1500 перпера, које ће вратити за осам месеци.[28] Почетком септембра 1332. Тома Бугон и Пале Растић имају заједничко трговачко друштво.[29] Код Павла Растића био је депозит (залог) Томиног нећака Вите Пашкова,

[19] *Kotorski spomenici* I, nr. 511, 182.
[20] *Kotorski spomenici* II, nr. 1179 304, nr. 1182 305, nr. 1573 392, nr. 1574 392.
[21] *Kotorski spomenici* I, nr. 34, 32.
[22] *Kotorski spomenici* I, nr. 979, 327; II, nr. 245, 60.Тома даје пуномоћство брату Петру 18. јануара 1333. да га заступа у свим пословима.
[23] *Kotorski spomenici* I, nr. 896 303, II, nr. 1275 328.
[24] *Kotorski spomenici* I, nr. 1136, 386.
[25] *Kotorski spomenici* I, nr. 1244, 416.
[26] *Kotorski spomenici* I, nr. 1146, 390.
[27] *Kotorski spomenici* II, nr. 577, 144, nr. 586, 146. Да ли је у питању један те исти залог Вите, сина пок. Пашка Бугона похрањен у Дубровнику, вероватно за позајмљени новац или је Вита позајмљивао новац од различите дубровачке властеле па је и залога било више. Вита је оставио у Дубровнику неко сребро, као залог, вероватно за позајмљени новац, мада се то у документу не каже. (Међутим, из даљег текста види се да се ради о залогу за позајмљени новац). После Витине смрти то је наследила његова мајка Богдана почетком септембра 1334. године. Њени заступници у Дубровнику поводом овог залога били су Тома Бугон и Петар Сабо. На крају се овај залог у сребру нашао кад Михаила-Михе Бинчулића и њему је требало да се врати новац. Његови заступници у овом случају били су Теодор Бодачић и Јуре Кабужић, који су у року од два месеца требало да наплате Михаилов дуг од Томе Бугона и Петра Саба, заступника Богдане, мајке покојног Вите.
[28] *Kotorski spomenici* I, nr. 3, 23-24.
[29] HAD, *Aptagi* II *fol.* 156', 1. IX 1332.

па су Тома и Петар Сабо, Витини заступници, овластили Миха Буђу да подигне од Пала Витин депозит.[30] Још једном пословао је Тома са Растићима. Он се 11. септембра 1332. задужио код двојице Растића: Франа Илије Растића и Павла Слава Растића на износ од 1100 перпера. Тома се обавезао да ће им дуг вратити за месец дана.[31] Тома је склапао трговачка друштва и са оним Дубровчанима који нису припадали властели већ богатом грађанству. Он је почетком марта 1331. примио 258 перпера од двојице Дубровчана (Pecinega de Drinkas i Johanusa de Finis) од дуга који је износио 1040 перпера. Вероватно су њих тројица имали заједничко трговачко друштво или су се двојица Дубровчана задужила код Томе, раније, јер се позивају на исправу од 15. фебруара 1326. године.[32] У том периоду Тома је био у Дубровнику и ширио је своју плодну пословну сарадњу. Он је од раније имао неке пословне контакте са дубровачким властелином Гервасијем Јунија Соркочевићем. Почетком децембра 1332. Тома је изјавио у Дубровнику да је примио од епитропа и комисара покојног Гервасија Соркочевића све оно што му је он оставио у тестаменту.[33] Тома је пословао још са једним из рода Соркочевића. У пролеће 1332. задужио се код Марина Павлова Соркочевића и Лампра Петра Менчетића на суму од 420 перпера, које ће им вратити током априла.[34] Тома је заступао Дубровчане у Котору и утеривао њихова потраживања.[35] Пословну сарадњу остваривао је са трговцима из Шибеника[36] и Задра.[37] У Томином трговачком пословању у оптицају су биле различите врсте новца: дукати, перпери и крстати перпери.

Посебне пословне контакте имао је са Млечанима који су у двадесетим и тридесетим годинама 14. века боравили у Котору, Дубровнику и Србији. Међу Млечанима са којима је пословао били су Марко Квинтавало, Перончело и Јакобело Болани, Филипино Молина, Јакобело Белончело, Франциско Скарпачо, Николето Балдела и

[30] *Kotorski spomenici* I, nr. 1136, 386.
[31] *Aptagi* II *fol.* 158', 11. IX 1332.
[32] *Aptagi* II *fol.* 65', 8 III 1331; *Kotorski spomenici* I, nr. 210, 84, nr. 1245, 417; II, nr. 98, 25.
[33] *Aptagi* II *fol.* 175', 6 XII 1332.
[34] *Aptagi* II *fol.* 171', 1332.
[35] *Kotorski spomenici* II, nr. 294, 73.
[36] *Kotorski spomenici* II, nr. 689, 169.
[37] *Kotorski spomenici* I, nr. 1266, 422.

други.[38] Томини кредитори углавном су били трговци из Венеције. Колико су износила Томина дуговања млетачким трговцима у том периоду не може се поуздано израчунати, зато што поједини млетачки трговци тада често изјављују да им је Тома све дугове подмирио не наводећи износ дуга. Исто тако велики део кредита био је у роби. Навешћемо један пример који сликовито говори о томе. Крајем августа 1332. изјавила су четворица млетачких трговаца (Франциско Скарпачо, Јакобело Томадо, Филипино Молина и Николето Балдела) да им је Тома Бугон подмирио цео дуг.[39] Како и на који начин се задуживао Тома код млетачких трговаца речито нам говоре следећи примери. Тома се задужио у Дубровнику у истом дану (првог септембра) и исте године (1332) код двојице млетачких трговаца, код Марка Кондолмара на износ од 847 перпера, а код Филипина Молине на суму од 500 перпера. Обавезао се да ће дуг обојици вратити током септембра текуће године.[40] Четири дана касније петог септембра текуће године задужио се код Венецијанца Јакобела Белончела на суму од 2514,5 перпера које му враћа за три месеца.[41] Овај податак говори да се радило о кредиту у роби пошто цифре нису биле заокружене. Интезивну пословну сарадњу остваривао је током 1336. са млетачким трговцем Рамбалдом Боном. Само за један дан Тома се задужио код Рамбалда Бона из два пута у 1336. години на суму од 1253 перпера. Истог дана и исте године 1336. задужио се код још једног трговца из Венеције (Ђанина Ђорђија) на износ од 94 перпера. Тако је Томин дуг двојици млетачких трговаца у једном дану у 1336. износио 1347 перпера.[42]

[38] *Kotorski spomenici* I, nr. 884, 300, nr. 208, 84; II, nr. 90, 24, nr. 91, 24, nr. 92, 24, nr. 93, 24, nr. 1106, 286.

[39] *Kotorski spomenici* II, nr. 91, 92, 93, 94. Још септембра 1326. изјавио је млетачки трговац Перончело Болани да му је Тома Бугон измирио целокупно дуговање (*Kotorski spomenici* I, nr. 208, 84). Такође двојица млетачких трговаца (Јакобело и Перончело Болани) почетком 1332. изјавили су да су им измирили све што су им дуговали Тома и Петар Бугон (*Kotorski spomenici* I, nr. 896, 302).

[40] *Aptagi* II *fol.* 156', 1 IX 1332.

[41] *Aptagi* II *fol.* 157, % IX 1332. У исто време у року од шест дана задужио се 11. септембра 1332. код двојице дубровачких трговаца на износ од 1100 перпера (види нап. 32). Све ово говори да му је био потребан готов новац који би инвестирао у робу, за коју се већ био задужио пре неколико дана.

[42] *Kotorski spomenici* II, nr. 1659 412, nr. 1661 413, nr. 1662 413. Код Рамбалда Бона задуживао се и претходних година. Тако је Тома остао дужан Рамбалду Бону 374

Тома се поред Млечана задуживао и код осталог пословног света из Италије. Пословао је са познатим Фирентинцима из породице Дучи. Он се задужио почетком априла 1331. у Дубровнику код фирентинског трговца Томазија Дучија (Tomasio Duçy) на 40 перпера које ће му вратити за месец дана у Котору или Србији.[43] Овај податак као и други речито говори о томе да је Тома често пословао у Србији у којој је вероватно неко време и живео. Када је био у Котору обично је куповао куће и продавао земљу[44]. Био је често сведок у судским парницама.[45] Јавља се и као јемац својим сународницима.[46] Бринуо је о својој послузи. Имао је Тома своје сељаке као и друга которска властела.

Породица Бугон имала је велики углед у Котору у првој половини 14. века. О томе говори податак да су браћа Тома и Петар добили земљу у Грбљу, вероватно после прве поделе Грбља која је извршена након припајања Грбља Котору 1. октобра 1307. године. Из *Роанаског катастика* сазнаје се да су Тома и Павле Бугон добили од которске општине два карата земље у Горњем Грбљу који су током прве поделе земље у Грбљу припадали једном од другова (Пасквалу Симоновом) у ждребу Трифуна Примути. Ту земљу коју су добили тада у Грбљу могли су само наследити и дати у мираз. Нису је смели продати, заложити или било на који други начин отуђити како је било прописано Которским статутом. Такође смо сазнали које све могао наследити земљу у Грбљу од Томиних односно Петрових наследника. Тома није имао мушко потомство па је земљу у Грбљу наследила ћерка Нуце и њен син Драгоје Лонго, затим Драгојев син Никша. Томина ћерка Нуце била је удата за Драга Марка Драгона-Драго.[47]

перпера првог децембра 1332. Дуг је требало да врати за осам дана (*Aptagi* II fol. 175, 1 XII 1332).

[43] *Aptagi* II *fol* .75, 9 VI 1331.

[44] *Kotorski spomenici* I, nr. 444, 159, nr. 505, 179 II, nr. 180, 45 nr. 275, 67 nr. 1590, 396.

[45] *Kotorski spomenici* I, nr. 402, 147, nr. 456-458, 163-164, nr. 460, 164, nr. 949, 318.

[46] *Kotorski spomenici* II, nr. 611-612, 152-153.

47 Историјски архив Котор=ИАК, Роански препис Грбаљског катастика из 1457 = *Catasticum contractae Zoppa de Gerbili* - Катастик дијелова жупе Грбаљ = Liber legiptimationum župe Grbalj, Prolog, us, 1, 48 (=*Роански катастик*, *Roanneski katastik* како га је називао сам проналазач Мухамед Незировић. У даљем тексту *Роански*

О породичним приликама и Томином имовном стању у целости, немамо сазнања јер није сачуван његов тестамент као ни друге которске властеле и грађана из тог периода зато што од 1337. до 1395. нису сачуване судско-нотарске књиге у Историјском архиву у Котору. На основу штуре и раштркане которске грађе покушаћемо да склопимо мозаик о Томином породичном стаблу и имовини.

Име Томиног оца остаје непознато. Не зна се ко му је била мајка. Имао је два брата: Пашка и Петра. Томин брат Пашко имао је четири сина Виту, Павла, Ивана и Циву. Витина мајка се звала Богдана и надживела је сина. Друга Пашкова жена звала се Брата и са њом је имао синове Павла, Ивана, Циву и ћерку Виницу која је била удата у Дубровнику. Тома је био ожењен Аном која је била од рода Катена, ћерка Грубеше Катене.[48] Била је блиска рођака Петра Катене, Томиног пословног партнера. Тома је имао само једну ћерку Нуцу која је била удата за которског властелина Драга Марка Драго.[49]

Ова грана породице Бугон угасила се крајем 14. века јер није имала мушких потомака (Тома и Петар и њихови наследници). Наследници Томиног брата Пашка нису били познати у друштвено-економском животу Котора.

катастик). Љубазношћу Душана Синдика и Љуба Мачића добила сам CD снимак односно ксерокс копије Роанског катастика који је сада похрањен у Историјском архиву у Котору. Овом приликом срдачно им се захваљујем. Наведени Роански препис Грбаљског катастика из 1457. године (Роански катастик) пронашао је Мухамед Незировић у Градској библиотеци у француском граду Roanneu, у фонду Boullier број 5, Види: M. Nezirović, Liber Legiptimationum Nepoznati katastik župe Grbalj iz XV stoljeća, Melanges Skok, Zagreb 1985, 357-374; Isti, *Da li je jedan rukopis iz Zadra iz 1429. godine izvor katastika Liber Legiptimationum župe Grbalj,* Radovi FF u Sarajevu XII (2002)209-223. Мухамед Незировић сматра да је которски нотар Johannes de Luxia преписао Задарски катастик из 1429. године (Балбијев катастик) када је био нотар у Котору (1431-1458) и препис је био готов 1457. године и то је Роански катастик из 1457. године. Значај *Роанског катастика* у томе што што доноси вести о првом власнику то јест почиње од првих уживалаца карата у Грбљу, међу којима је било оних који су добили земљу када је била прва подела карата - земље у Грбљу првог октобра 1307. године. Он затим прати све промене, односно његове наследнике и завршава се именом уживаоца у чијем је поседу био (карат) у том тренутку.

[48] *Kotorski spomenici* I, nr. 488, 172.

[49] *Роански катастик,* 48.

Поседовао је Тома велику непокретну имовину (куће и земљу) како у Котору тако и у Србији. Имао је земљу и винограде на целокупној которској територији (Плату, Пучу, Слипу, Друмидрани, Грбљу) и другим местима.[50] После припајања Леденица (Његуша) Котору Бугони су добили земљу у Леденицама.[51] Осим у Котору, имао је непокретну имовину и у Србији, у местима где су се налазиле которске колоније: у Брскову и Брвенику и вероватно Руднику. Раније смо навели да је имао кућу у Брвенику и пола куће у Брскову и земљу у Руднику коју је делио са братом Петром.[52]

Из свега изложеног може се закључити да је Тома Бугон поседовао велико богатство које је стекао захваљујући успешном бављењу трговачким и кредитним пословима. Без обзира на то што је поседовао богатство а стога био угледан, ретко је учествовао у управи града, јер није неко време живео у Котору већ у Србији, па је у Котор долазио само повремено. Када је био у Котору учествовао је у управи града. Обављао је дужност аудитора у Котору с повременим прекидима од краја јануара до краја јула 1336. године.[53] Био је сведок у судским парницама. Бугони су били угледна и богата которска патрицијска породица. Одмах после Томе по богатству и угледу истиче се његов старији брат Петар Бугон.

[50] *Kotorski spomenici*. II, nr. 345, 86 nr. 437, 109 nr. 568, 142 nr. 1229, 316 nr. 1590, 396.
[51] *Kotorski spomenici* II, nr. 1066, 275-276.
[52] Види нап. 5.
[53] *Kotorski spomenici* II, nr. 1555-1769, 388-392, 394-396, 400-402, 404, 406-409, 411, 416-422, 436.

Marica Malović Đukić

TOMA BUGON, LORD AND MERCHANT OF KOTOR (14th CENTURY)

S u m m a r y

According to the sources, literary works, as well as published and unpublished material from the Archives of Kotor and Dubrovnik, the life and work of Toma Bugon has been portrayed, representing a successful man of affairs, typical of maritime regions of the Late Middle Ages. Toma's successful commercial and credit affairs with his compatriots and nearest neighbours (above all inhabitants of Dubrovnik, merchants of Venice and other Italian towns) have been emphasized; investment of the acquired capital into developed commercial and credit affairs simultaneously, as well as into the real estate property (houses and lands) in Kotor and Serbia; familial circumstances and financial state. Successful commercial affairs and social respect this prominent merchant of Kotor enjoyed have served as a basis for the study of the social and economic history of Kotor of the first half of 14th century.

Keywords: Kotor, Serbia, Venice, Dubrovnik, merchant, silver, lead, salt.

Чланак примљен: 08. 06. 2010.
Чланак коначно прихваћен за објављивање: 01. 11. 2010.

ИСТОРИЈСКИ ЧАСОПИС, књ. LIX (2010) стр. 155-176
HISTORICAL REVIEW, Vol. LIX (2010) pp. 155-176

УДК: 339.56(497.15):929 “13”

Ђуро ТОШИЋ
Историјски институт
Београд

НИКОЛА БОКШИЋ
(на странпутици пословне каријере)*

***Апстракт*:** Никола Бокшић је рођен крајем 70-их година XIV вијека у браку између оца Жоре и мајке Маруше. За разлику од оца Жоре, који је од сина малог и анонимног каменара из Котора, захваљујући своме раду и свестраним пословним залагањима, постао крупан трговац, посједник пространих земљишних имања, закупац царина, протовестијар, члан корпорације Анунина, господин и пресвијетли витез, Никола, не само да није успио да учини ништа на плану властите пословне каријере, већ му није пошло за руком да сачува ни оно што му је отац оставио у наслијеђе. О томе најбоље свједочи сума од 10.000 златних дуката које је Жоре оставио за спас своје "душе" бројним црквама, самостанима и добротворним установама у Дубровнику и изван њега, док је Никола "остао дужан нашјем властелем много тисућа дукат" и тако, често узнемираван и прогањан због огромних дугова, скончао готово на ивици финансијског банкротства.

***Кључне ријечи*:** Бокшићи, Никола, Жоре, Маруша, Дубровник, жупа Лука, Олово, протовестијар, цариник, олово, со, дугови.

Мало је људи који су успјели да од сина једног сиромашног и анонимног каменара, својим радом и свестраним пословним ангажовањем, постану крупни трговци, посједници великих земљишних имања, закупци царина, протовестијари, чланови корпорације Анту-

* Рад настао као резултат истраживања на пројекту Министарства за науку и технолошки развој *Привредни, друштвени и културни развој српских земаља средњег века* (Ев. бр. 147030).

нина, господа (dominus) и пресвијетли витезови (egregius miles), како је успио Жоре Бокшић – у историјској литератури узиман као примјер успјелог човјека који је направио сјајну пословну каријеру у Босни у другој половини XIV вијека.[1] Дода ли су томе и импозантна сума од 10.000 дуката које је оставио тестаментом за спас своје "душе" цркви Св. Марије и самостану Св. Кларе у Дубровнику, самостану Мале браће у Ријеци Дубровачкој, цркви Св. Јеронима у Сланом, те ходочасницима отпремљеним у Рим, Бари, Ратац и друга позната светилишта, Великој болници у граду и другим болницама и лепрозоријима изван града и нећакама (кћерима брата Матка), Маргарити и Јелуши за мираз приликом удаје,[2] произлази да ни остављштина млетачких племића који су се у то вријеме бавили трговином није достизала толики износ.[3] Зато Жорин пословни успон, у свјетлу таквих података, најконкретније одсликава могућности напредовања једног успјелог човјека у Дубровнику друге половине XIV вијека.

*

Некако баш у вријеме када се средином 60-их година XIV вијека, заједно са братом Матком, укључује, углавном, путем кредита, у трговачке послове, Жоре се оженио Марушом, кћерком scribana Обрада из Котора.[4] У браку с њом изродио је, колико је познато, двоје дјеце: Николу који је, судећи по стицању пунољетства крајем 1396, могао бити рођен око 1378. године[5] и кћерку Катарину која је

[1] Р. Ковијанић и И. Стјепчевић, *Босански протовестијар Жоре*, Историски записи VIII, XI, 1-2 (1955) 353-356 и D. Kovačević, *Žore Bokšić, dubrovački trgovac i protovestijar bosanskih kraljeva (Žore Bokšić)*, Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine (GDI BiH) XIII (1953) 289-310.

[2] Historijski arhiv Dubrovnik (HAD): Diversa Notariae (Div. Not.) XVI fol. 188', 5. II 1430.

[3] Gino Luzzato, *Studi di storia economica Veneciana*, Padova 1964, 155-157. Цитирано према: D. Kovačević, *Žore Bokšić*, 309, нар. 128.

[4] HAD: *Genaologia Cingria, origine e genaologia dei citadini Ragusei che furono in officio con fraternita di San Antonio (Genaologia Cingria)*, fol. 296, 14. I 1369. Упор. Р. Ковијанић и И. Стјепчевић, *Босански протовестијар Жоре*, 354.

[5] О добу стицања пунољетства мушкараца у Дубровнику види опширније: D. Dinić-Knežević, *Homo sui juris – emancipacija u srednjovekovnom Dubrovniku*, Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu XVII (1972) 28-29.

морала бити знатно млађа од брата, пошто је умрла тек 1465. године.[6] Када је стекао пунољетство (са навршених 18 година), Никола је на сопствени захтјев – уз дату сагласност и лично присуство – затражио пословну "еманципацију" у чијем је остварењу, умјесто другим обавезама заокупљеног и одсутног оца Жоре, учествовала мајка Маруша. Она је, услишивши синовљеву вољу, ослободила "њега и његову дјецу и насљеднике од свих очинских права" (et illum et eius liberos et heredes ab omni jugo paterno), како би убудуће "био човјек својих права и живио по властитој вољи" (sit sui juris et vivat in eius propria et libera potestate), у складу с обичајима слободних грађана. То би значило да је, без очеве сагласности, могао обављати све послове везане за "куповину, продају, отуђивање и изнајмљивање", по властитој (а не по очевој) вољи.[7] Прије ће бити да се радило о уобичајеној формули према којој су приликом "еманципације" били ослобођени од очеве власти он, његова дјеца и насљедници, неголи о стварној Николиној породичној ситуацији, будући да му се жена (Клара) помиње тек након његове смрти, а о дјеци као директним насљедницима извори не говоре ништа.[8] Остаје непознато и то да ли је Никола када је постао "homo sui juris" добио нешто и од очеве имовине. Знано је само да га Жоре ни послије стечене "еманципације" није укључивао у своје послове, већ га је и даље заступала мајка, чију је наклоност, изгледа, уживао далеко више од наклоности оца у пословним подухватима разне врсте. Објашњење за то требало би, можда, потражити и у чињеници да Никола, иако једини мушки насљедник у породици, ни послије очеве смрти (1400) није преузео имовину на управљање, већ је – под условом да "не буде хтјела да се преуда" (non se volesse maritar) – Жорина удовица постала "господарица и патрона" (dona et patrona) свих његових "покретних и непокретних добара у Дубровнику и изван Дубровника" (bene mobili e stabili in Ragusa et fuori Ragusa).[9] И, заиста, Маруша је надживјела

[6] HAD: Testamenta Notariae (Test. Not.) XVIII fol. 140, 27. IV 1465.
[7] HAD: Diversa Cancellariae (Div. Canc.) XXIII fol. 73, 17. XII 1396.
[8] HAD: Div. Canc. XXXVIII fol. 225', 16. XII 1411.
[9] HAD: Test. Not. VIII fol. 135', 8. I 1400. Упор. М. Динић, *Дубровчани као феудалци у Србији и Босни (Дубровчани као феудалци)*, Историски часопис IX-X (1959) 1960, 145, нап. 22 и D. Kovačević, *Žore Bokšić*, 305.

Жору дуже од тридесет година и читавом заједничком имовином управљала како је најбоље знала и умјела.

*

Послије Жорине смрти на самом почетку 1400. године наслиједио га је у послу син Никола. Он се од првог дана у изворима помиње као протовестијар босанског краља, што значи да је кренуо утрвеним путем свога оца.[10] У ишчекивању користи од свога утицајног грађанина, прагматични Дубровчани нису ни часа губили већ су одмах исте године писмом препоручивали младог протовестијара и мајку му Марушу војводи Хрвоју Вукчићу, на шта им је Хрватинић одговорио да су ово двоје "имали вазда за многосрдачне", а сада "за Вашу љубав и од увијек".[11] Тиме је почетак Николине министарске службе на босанском двору помјерен за двије године унапријед.[12] Пословну каријеру протовестијара увелико је обављао средином 1402. године када је узео од Михаила Буниħа шест печа свилених тканина црвене, плаве и зелене боје у вриједности 189 дуката и послао их краљу Остоји, који је од ових тканина широког асортимана задржао само комад свиле од 70 дуката, а остале, преко свога протовестијара, вратио њиховом власнику.[13] Сличном услугом краљ се користио и онда када му је Никола набавио 15 балистара у граду подно Срђа.[14] И Дубровчани су, природно, рачунали да ће им сугра-

[10] D. Kovačević, *Žore Bokšić*, 308.
[11] М. Пуцић, *Споменици српски I*, Београд 2007, 31, бр. 57, од септембра 1400.
[12] Први је К. Јиречек (*Романи у градовима Далмације у средњем веку (Романи у градовима Далмације)*, Зборник Константина Јиречека I, Београд 1963, 249) устврдио да се Никола Бокшић среће у дубровачким изворима од 1402. до 1407. као протовестијар на босанском двору, а од њега је такво мишљење преузела И. Манкен (*Дубровачки патрицијат у XIV веку (Дубровачки патрицијат)*, Београд 1960, 251).
[13] HAD: Div. Canc. XXXIV fol. 121', 20. V 1402. Овај документ је дјелимично искористила и Д. Динић-Кнежевић, *Тканине у привреди средњовековног Дубровника*, Београд 1982, 59.
[14] HAD: Reformationes (Ref.) XXII fol. 136', 8. I 1403. Погрешним читањем и публикацијом једног дубровачког документа N. Jorga (*Notes et extraits pour servir a l'histoire des croisades II (Notes et extraits II)*, Paris 1899, 90, нар. 2) је унио забуну и у историјску литературу, према којој је Жоре био још жив и 1403. године, на шта је указала Д. Ковачевић у својој исцрпној студији о овом дубровачком послeнику (*Žore Bokšić*, 307, нар. 218).

ђанин Бокшић "ићи на руку" приликом сређивања односа са босанским владарем. О томе свједочи и њихово настојање да убиједе младог протовестијара за интервенцију код краља поводом незаконито подигнутог кумерка соли у Суторини у Которском заливу.[15] Да му Дубровчани нису остајали дужни показује једна, у знак захвалности, учињена "милост" (una grate) Остојином протовестијару.[16] Било је, међутим, и неспоразума међу њима, какав је онај који се у љето 1403. године завршио испитивањем свједока "поводом држања протовестијара Николе у дубровачком рату са Босном".[17]

*

Вођен свакодневним пословима, Никола се налазио у готово сталном покрету на релацији између босанског двора и дубровачке владе. Мало је дана у години колико је било послова које би могао позавршавати самостално и без помоћи са стране. Зато је од самог почетка многе од тих послова обављао помоћу своје кућне послуге која је била једно од важних статусних обиљежја сваке виђеније породице у Дубровнику. Николина слушкиња, звана Богна (fantesca, Bogna nominata) остала је упамћена по томе што је "на средини трга" (in mezzo alla piaza) била спаљена због тога што није властима пријавила Милоша (Милтоша!) Куделиновића и Daliscina Musachia (?) који су крајем XIV вијека учествовали у неуспјелој завјери против Дубровника.[18] Судбина је са много више среће обдарила његовог слугу Радина Сисојевића који је добио пристојан "кров над главом" у једној каменој кући коју му је, уз износ од 100 великих перпера, донијела жена у мираз.[19] Бокшићев слуга Франко Ђорђић, преко којег је Никола набављао со у неретљанском тргу, аванзовао је време-

[15] N. Jorga, *Notes et extraits II*, 90, nap. 3, 8. I 1403. О свим овим Николиним пословима у својству протовестијара на Остојином двору види опширније: A. Babić, *Diplomatska služba u srednjovjekovnoj Bosni*, Iz istorije srednjovjekovne Bosne, Sarajevo 1972, 137.
[16] N. Jorga, *Notes et extraits II*, 86, 28. X 1402.
[17] М. Динић, *Дубровчани као феудалци*, 145-146.
[18] *Annales Ragusini Anonimi item Nicolai de Ragusa digessit speratus Nodilo*, Zagreb 1883, 245. Упор. Б. Крекић, *Прилози унутрашњој историји Дубровника почетком XV века*, Историски гласник 1-2 (1953) 64.
[19] HAD: Liber Dotium (Lib. Dot.) III fol. 51 (atergo)', 10. VI 1403.

ном и до писара дријевске царине.[20] За оне сложеније, него што су били обични кућни послови, Никола је ангажовао, вјероватно, за то специјално припремане, а можда и посебно обучаване, официјале, преко којих је најчешће управљао дријевском царином.[21] У свему томе он је, разумљиво, имао највише повјерења у мајку Марушу, о чему свједоче и подаци о њој као "procuratrixa domini Nicolay protouistario eius fily".[22] То се у доброј мјери поклапа и са тестаментом Николиног оца, а Марушиног мужа Жоре, по којем је Никола постао насљедник имовине, а Маруша "епитропа" посљедње мужевљеве жеље.[23]

Када је ступио на нову дужност, Никола је, по свему судећи, напустио родни крај и из мајчине куће "exportavit sechum in Bosna" неке прекриваче и другу постељину са њеног кревета.[24] Тешко је утврдити да ли је он до свога одласка у Босну живио у кући, смјештеној поред фрањеваца, коју је Маруша, касније у његово име, "дала у закуп" (dedit ad affictum) Аугустину Галатнеју уз годишњу закупнину од 40 перпера.[25] Прије ће бити да је живио у прелијепој очевој кући коју је убрзо продао за 2.000 перпера влади, а ова ју је предала Радосаву Павловићу приликом куповине његовог дијела Конавала.[26] И док је, с једне стране, продавао и давао куће под закуп, Никола је, с друге стране, и то по високим цијенама, куповао друге куће у граду. Тако је почетком 1403. купио од Николе Менчетића кућу у секстерију св. Влахе за 4.000 перпера. Да ли због високе цијене, или из неког другог разлога, протовестијар ни послије пет година није исплатио уговорену цијену старом кућевласнику, па му је зато од суда наложено да то учини у одређеном року, или ће неисплаћена кућа бити дата на јавну лицитацију.[27]

[20] О Франку Ђорђићу као писару дријевске царине види опширније: Ђ. Тошић, *Трг Дријева у средњем вијеку (Трг Дријева)*, Сарајево 1987, 215 и Исти, *О дријевској царини*, Прилози Института за историју у Сарајеву 16, 15 (1979) 194, нап. 40.
[21] HAD: Div. Canc. XXXIV fol. 211, 25. IV 1403. Упор. Ђ. Тошић, *Трг Дријева*, 258.
[22] HAD: Div. Canc. XXXV fol. 5, 6. VI 1403.
[23] HAD: Test. Not. VIII fol. 135', 8. I 1400.
[24] HAD: Div. Canc. XXXV fol. 23', 23. IX 1404.
[25] HAD: Div. Canc. XXXV fol. 192, 15. VI 1405.
[26] HAD: Acta Consilium Rogatorum (Cons. Rog.) V fol. 83', 10. V 1432. Упор. Д. Динић-Кнежевић, *Положај жена у Дубровнику у XIV и XV веку (Положај жена у Дубровнику)*, Београд 1974, 34.
[27] HAD: Div. Canc. XXXVI fol. 188', 16. VI 1407; HAD: Lettere e Commissioni di Levante (Lett. di Lev.) V fol. 70', 14. XI 1408.

*

Захваљујући неким од архивских обавјештења сазнајемо да је син познатог трговца и министра финансија на двору босанских краљева – нови протовестијар Никола – наслиједио од оца и закуп дријевске царине.[28] Иако се уз његово име готово редовно наводи само титула протовестијара,[29] то никако не значи да је он једино у том својству званичника босанског двора, био носилац неке власти на неретљанском тргу, као што је то до сада у литератури било истицано.[30] За Николу Бокшића се крајем јула 1403. године, приликом примања неке валонске соли у Дријевима, изричито каже да је, поред протовестијара, био и цариник чувеног трга (... domino Nicolao protouestiario, doanerio dicti mercati).[31] Његово присуство тамо, лично, а много чешће преко постављених службеника и заступника, било је, разумљиво, највише везано за набавку соли као главног увозног артикла у овом мјесту, у чему је предњачила пожртвована и агилна мајка као "procuratrixa ... eius fily".[32] О томе рјечито свједочи Марушин уговор с Михаилом Буњићем којим се овај еминентни властелин обавезао довести једну барку валонске соли "aplicando ad Ussinum", уколико може ући у ријеку Неретву, а "si aqua fluminis non laverat", Никола је, у чије је име и био склопљен овај уговор, пристао да на свој трошак допреми со до крајње дестинације у Дријевима.[33] Много више невоља од водостаја ријеке, Маруши је задавао предстојећи "рат са Босном" (gueram cum Bosina) – вођен од 18. VI 1403. до маја 1404. – због којег у читавом тргу није преостала готово ниједна личност усљед страха од болести, грознице и рата, изузимајући оних двадесетак најодважнијих (non remansit quassi ulla persona timore infirmitatis, februm et etiam guerre viginti ad prestos). У свему томе забринутој мајци је најтеже падало сазнање да јој је "син међу

[28] Ђ. Тошић, *Трг Дријева*, 125.
[29] HAD: Ref. XXXII fol. 129', 28. II 1402; HAD: Div. Canc. XXXIV fol. 211, 25. IV 1403.
[30] D. Kovačević, *Žore Bokšić*, 308.
[31] HAD: Sentenza Cancellariae (Sent. Canc.) IV fol. 146, 25. VII 1403.
[32] HAD: Div. Canc. XXXV fol. 5, 6. VI 1403.
[33] HAD: Div. Canc. XXXV fol. 139, 7. I 1405.

болеснима" (quod eius filius est infirmus).[34] Зато је у општем метежу који је завладао у доњем току Неретве отпремљена посебна барка да превезе ове усамљене несрећнике у неко безбједније мјесто у Стону.[35] Иако је почетком рата, као синовљева опуномоћница, гарантовала за безбједност неких превозника соли, Маруша је "propter guerram motam per Bossenienses contra comuni Ragusi" који је убрзо завршио "destructionem Narenti" у неколико наврата одбила да прими раније поручену со у Дријевима.[36] Свака таква испорука у међувремену приспјеле соли (попут оних 1.310,5 модија соли преузетих од апотекара Занина Салимбене као заступника Јакоба Барбе, власника барке из Венеције) није обавезивала реченог Николу да прихвати њене раније уговорене количине које су пристизале у данима рата на договорено мјесто истовара.[37] Колика је позорност владала у томе смислу најбоље показује владино наређење њеним поданицима, уз поименично истицање Жорине удовице и Николине мајке Марушe, да се не усуђују куповати, продавати и слати со "у неке крајеве Босне, нити у било које мјесто наших непријатеља" (ad aliquam partem Regni Bosne, nec aliquam alium locum inimicorum nostrorum).[38] Да се то неспорно односило на со коју је Маруша слала у име свога сина Николе, упућује и истовјетна забрана његовом слуги Франку Ђорђићу и официјалу Јуреку који су се такође бавили набавком соли за потребе царине.[39] Да би се осигурала у том смислу, влада је почетком марта 1404. упутила на ушће Неретве једну дубровачку армаду да пази да неко са сољу и другим робама не би пловио у Дрије-

[34] HAD: Div. Canc. XXXV fol. 16, 17. VIII 1403.
[35] Ђ. Тошић, *Трг Дријева*, 121.
[36] HAD: Div. Canc. XXXV fol. 79', 26. VI 1403. И мљетски опат М. Орбин (*Краљевство Словена*, Београд 1968, 157, 350) је однекуд знао да је дубровачка флота – састављена од пет галија и других наоружаних барки – предвођена Вуком Бобаљевићем спалила трг на Неретви, што коинцидира са поменутом одлуком Умољених "ad destructionem mercati Narenti" од 19. јула 1403. године. О томе види опширније: Г. Шкриванић, *Рат босанског краља Остоје с Дубровником*, Весник Војног музеја 5, 2 (1958) 59.
[37] HAD: Div. Canc. XXXV fol. 79', 12. VI 1404.
[38] HAD: Ref. XXXII fol. 163', 14. VIII 1403; HAD: Div. Canc. XXXV fol. 15, 14. VIII 1403.
[39] HAD: Div. Canc. XXXV fol. 15, 14. VIII 1403.

ва или у неко друго од босанских мјеста, те да обавијести оне са Ластова да из својих солана престану слати со у ове крајеве.[40]

Чини нам се да је Никола обављао дужност протовестијара у Босни, а, вјероватно, и цариника у Дријевима, само до прогона краља Остоје с пријестоља (1404), а не до 1407. године, како се то обично узимало у литератури.[41] За владавине Остојиног насљедника краља Твртка II, ражеловани протовестијар и цариник Бокшић је, по свој прилици, обављао само послове у приватној режији, носећи, ипак, иза свога имена и даље, по инерцији навођену титулу протовестијара која, изгледа, није имала никакве стварне вриједности приликом обављања тих приватних послова.[42]

*

Већ је поодавно у историјској литератури примијећено да је Никола имао статус босанског племића и као такав посједовао одређена имања у Босни.[43] Нису ли то могла бити она "beni stabili ... fuori Ragusa" која је, према Жорином тестаменту, примила његова удовица, а Николина мајка Маруша на управљање.[44] Остаће, нажалост, отвореним питање да ли је и Жоре за живота постао босански племић, с обзиром на то да му се одмах након смрти у изворима среће син Никола у улози протовестијара и цариника, а, вјероватно, и у статусу босанског властелина.[45] У саслушању једног свједока, поводом Николиног држања у босанско-дубровачком рату – вођеном у љето 1403. године – помињу се протовестијарова села у Луци – ad

[40] Ђ. Тошић, *Трг Дријева*, 197.
[41] О његовој дјелатности у звању протовестијара у Босни и цариника у Дријевима за вријеме прве владавине краља Твртка II Твртковића извори не говоре ништа.
[42] Не би то био никакав изузетак ако се зна да је Твртков протовестијар Трипе Бућа и послије обављања дужности министра финансија носио, по инерцији стављану, титулу протовестијара, а не и протовестијара босанског краља, иза његовог имена. О томе види опширније: Ђ. Тошић, *Tripe Buća, dubrovački trgovac i protovestijar bosanskog kralja Tvrtka I Kotromanića*, GDI BiH XX (1972-1973) 1974, 36 и Исти, *По други пут о Твртковом протовестијару Трипи Бући*, Историјски часопис LV (2007) 90-91.
[43] М. Динић, *Дубровчани као феудалци*, 145-146.
[44] Види нап. 9.
[45] D. Kovačević, *Žore Bokšić*, 305.

Lucham ad villas protouestiari – а у њима и протовестијаров жупан Доброслав (Dobroslauo zupano protovistiarii). И други Бокшићев слуга у истом контексту помиње његовог жупана Доброслава (Dobroslauus zupanus) који им је уступио коње док су разговарали "cum hominibus protouistiari ... ad Lucham".[46] Погледајмо зато сада гдје су се налазила "villas protouestiari" у којима је морала бити "domo sua in Lucha prope Narentum", као и неко складиште олова у којем је Маруша депоновала овај надалеко тражени артикал "ad Lucham".[47] Ако се зна да је жупа Лука захватала предио око ушћа Неретве – с обје стране ријеке – и да се забрана донесена 1374. о добијању села односила на крајеве од Боке Которске до Неретве, то су се протовестијарова села, са кућом и ускладиштеним оловом, морала налазити у оном дијелу Луке који је био смјештен десно од ријеке Неретве.[48] Постаје, најзад, и име протовестијаровог жупана Доброслава препознатљиво у личности "Dobrosaui conte di Luca di Slano" и "Dobrosaui giupano" – једног од учесника побуне старе хумске властеле приликом продаје Приморја Дубровнику (1399) у служби Санковића, за којег неки аутори тврде да је потицао из реда ниже (локалне) властеле.[49]

Надаље, аутор генеалогије дубровачких грађана из реда Антунина донио је, на основу загубљене књиге Reformacija (од 1404. до 1406. године), занимљив податак о писменом захтјеву протовестијару Николи да се, под пријетњом казне због непослушности, не усуђује ангажовати дубровачке самострижелце (balistrarios) у његовом утврђењу (in eius Castro), а уколико је већ ангажовао неке да их мора одмах отпустити из службе. Да би се стало на пут томе енергично је

[46] М. Динић, *Дубровчани као феудалци*, 145.
[47] HAD: Ref. XXII fol. 176', 3. XI 1403.
[48] М. Динић, *Дубровчани као феудалци*, 146.
[49] G. Luccari, *Copioso ristretto degli annali di Ragusa*, Ragusa 1790, 128-129 и М. Орбин, *Краљевство Словена*, 156. За разлику од жупана Тврткa (око 1284/85), Тољена (у првим деценијама XIII вијека) и Петра (у трећем десетљећу тога вијека) који су као потомци хумског кнеза Андрије били феудални господари Приморја, Доброслав је био жупан каснофеудалног типа у служби великаша Санковића. О свему томе види опширније: G. Čremošnik, *Prodaja bosanskog Primorja Dubrovniku god. 1399. i kralj Ostoja*, Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine (GZM BiH) XL (1928), 125, нар. 5 и P. Anđelić, *Srednjovjekovna župa Primorje u Humskoj zemlji*, Tribunia 6 (Trebinje 1982) 30, 37.

наложено дубровачком конзулу на Неретви да нареди Дубровчанима настањеним у Дријевима да не узимају плату (stipendium) од Бокшића за обезбјеђење поменутог утврђења, а ако су је узели неки од њих да је с мјеста врате назад. Руковођени тиме, представници власти су се обраћали и кнезу Стона да нареди својим поданицима да се "клоне" такве работе.[50]

Поред посједа којег је имао у жупи Луци – састављеног од села, поменутог утврђења и властите куће – а смјештеног с десне стране Неретве, Никола је имао и други посјед у унутрашњости Босне "ad locum ubi fit Piombum protouistiario", који се и послије његове смрти и помиње као "la città di Piombo che fu de protouistiario".[51] Зна се да је још његов отац Жоре градио, односно дограђивао древни град Олово и да се, вјероватно, његова кућа налазила у старом дијелу града који се – према изјавама старијих житеља мјеста – звао Цецина. То нас подсјећа на писмо краља Дабише, писано 6. марта 1392. "на Цецини у дворих протовестијара Жорете".[52] И Никола је, још док је био протовестијар, наставио да ради "ad eius castrum Plumbi in Bossina". Зато је ангажовао зидара Петра Павловића за наредних осам мјесеци, уз мјесечну плату од 15 перпера и трошкове издржавања, за обављање поближе непознатих послова. Уз то се поменути зидар обавезао повести са собом Радјена Љубеновића, дјечака исте струке којем је протовестијар обећао обезбиједити трошкове живота и за његов рад плаћати по 5 перпера сваког мјесеца.[53]

[50] HAD: *Genaologia Cingria*, fol. 296', 24. I 1405.

[51] М. Динић, *Дубровчани као феудалци*, 146, нап. 23 и Ђ. Тошић, *Писмо дубровачког посланика Ивана Гундулића о смрти кнеза Павла Раденовића*, Земља Павловића средњи вијек и период турске владавине, Бања Лука, Српско Сарајево 2003, 361, нап. 11.

[52] Љ. Стојановић, *ССПП I/1I*, 171, бр. 177, 6. III 1392. Упор. P. Anđelić, *Srednjovjekovna župa Kamenica ili Krivaja*, GZM BiH, Arheologija, N. S. XXXII (1977) 1978, 340-341, nap. 36.

[53] HAD: Div. Canc. XXXIV fol. 195, 24. II 1403. Упор. М. Динић, *Дубровчани као феудалци*, 146 и Д. Ковачевић-Којић, *Прилог проучавању занатства у средњовјековној Босни*, Градски живот у Србији и Босни (XIV-XV вијек), Београд 2008, 359, нап. 37 и М. Поповић, *Средњовековне тврђаве у Босни и Херцеговини*, Прилог проучавању фортификационих структура, Зборник за историју Босне и Херцеговине 1 (1995) 51.

Нису ово једини подаци који указују на везе протовестијара Николе са Оловом. Поводом једног доста замршеног судског заплета помиње се неко писмо упућено Николи послато "ad Georgium castelanum castri Nicolay protouistiario". У томе владином писму протовестијару наводи се да су дубровачки курири стигли "alto castello di Ymplombi", гдје су им његови официјали узели писма – tolgele per li toy officiali le letere – због чега влада изражава чуђење "de tanta presontione de li toy officiali".[54]

Било лично, или преко својих представника (жупана Доброслава и кастелана Георгија), Никола је обављао на својим имањима приватне послове у Луци и Олову.[55] Дио времена проводио је у стоном граду кнеза Павла Раденовића "у Борчу у кући у којој је тамо становао" (in Borez in domo in qua ibi habitant), при чему се не зна да ли је у Борчу располагао и неком другом непокретном имовином.[56] Николу као да није држало мјесто, па су га владини курири узалудно тражили у Подвисоком и тек по повратку кући пронашли у његовом дому у Луци.[57] Како би му предали позив да се одазове суду дубровачки поклисари су га други пут пронашли "in loco dicto Jarach in Bossina".[58]

Док је боравио у Босни Никола се највише бавио извозом олова. Тако се већ крајем фебруара 1403, обавезао Пасквалу Рестићу, прокуратору Ивана Бунића, довести преко Дријева у Венецију количину олова у вриједности 240 дуката, по цијени по којој се продавало тамо, урачунавајући у набавну цијену и трошкове транспорта настале на тој релацији.[59] Одмах је Никола ангажовао и лађе неких својих људи за превоз поменутог олова у Млетке[60]. Тиме није престајала његова активност у трговини оловом. Исте године је узео зајам од чувеног дубровачког трговца Влахоте Хранковића у висини од 450 дуката, уз обавезу да му испоручи у Дријева 50 милијара оло-

[54] HAD: Lett. di Lev. V fol. 90, 7. X 1405; fol. 95, 13. X 1405. Упор. М. Динић, *Дубровчани као феудалци*, 146.
[55] HAD: Lett. di Lev. V fol. 90, 7. X 1405; fol. 95, 13. X 1405.
[56] HAD: Lett. di Lev. V fol. 70, 14. XI 1408; fol. 70', 14. XI 1408.
[57] HAD: Lett. di Lev. V fol. 95', 22. X 1405.
[58] HAD: Lett. di Lev. V fol. 64, 26. VII 1407.
[59] HAD: Deb. Not. XI fol. 36', 24. II 1403.
[60] HAD: Ref. XXII fol. 129', 28. XII 1402. Упор. Ђ. Тошић, *Трг Дријева*, 218.

ва по дубровачкој мјери. Олово је Влахота требао пренијети на Николин ризик и трошкове и тамо га продавати по цијени од 9 дуката по продатом милијару.[61] Бокшић је морао бити у поменутој години веома активан, о чему свједоче и ликвидације послова са неколико дубровачких трговаца.[62] По истом пословном принципу он је узео кредит и од Ивана Гундулића у висини од 600 дуката. Уколико се не би придржавао уговореног рока при враћању дуга (до краја јуна исте године), Иван је могао "узети путем мјенице" (accipere ad cambium) посуђени новац или упутити захтјев за испоруку трговачке робе.[63] Још занимљивију технику пословања Никола је успоставио са Жуном (Трифуна) Журговићем који је изјавио да се у Венецији налази у рукама Матка Менчетића количина од 160 милијара олова, што представља остатак олова којег је послао тамо протовестијар Никола. Никола се обавезао да ће Жуну, на име продатог олова, исплатити суму од 2.380 дуката, 16 гроша и 2 парвула, што ће рећи да се радило о количини (2380:9) од 265 милијара олова. Уколико Журговић не би примио поменуту новчану суму, Бокшић би му морао издати облигацију на назначени износ.[64] Не заборавимо на крају и то да је 1439. Николин зет и муж његове сестре и насљеднице Катарине, Марин Држић, морао да исплати Франческу из Венеције неких 70 милијара олова за које је немарни протовестијар остао дужан његовом оцу Фантину још далеке 1404. године.[65] Поред најчешће отпреманог олова у Венецију, Никола је посредством мајке као опуномоћнице,

[61] HAD: Deb. Not. XII fol. 134', 23. V 1403. Упор. I. Voje, *Bosenski svinec v kreditni trgovini srednjeveškega Dubrovnika (Bosenski svinec)*, Zgodovinski časopis 32 (1978) 41; Isti, *Neka pitanja u trgovini sa bosanskim olovom u Dubrovniku (Neka pitanja u trgovini sa bosankim olovom)*, Radovi sa Simpozijuma Rudarstvo i metalurgija Bosne i Hercegovine od prahistorije do početka XX vijeka, Zenica 1999, 338-339 и Б. Храбак, *Довоз босанског олова на Приморје 1370-1599. године*, Из старије прошлости Босне и Херцеговине V, Београд 2008, 17.

[62] Били су то Влахота Хранковић (HAD: Deb. Not. XII fol. 134', 22. V 1403), Жун Журговић (HAD: Deb. Not. XII fol. 137-137', 1. VI 1403 и Мартол и Михаило Јунија Цријевића (HAD: Deb. Not. XII fol. 138', 1. VI 1403).

[63] HAD: Deb. Not. XII fol. 122-122', 8. II 1403. Упор. I. Voje, *Bosenski svinec*, 41 и Isti, *Neka pitanja u trgovini sa bosanskim olovom*, 339.

[64] HAD: Deb. Not. XII fol. 137'-138, 1. VI 1403.

[65] HAD: *Genaologia Cingria*, fol. 296', 29. I 1439.

повремено, додуше, у мањим количинама, довозио овај артикал и у Дубровник.[66]

*

Николино, на први поглед успјешно, пословање босанским оловом имало је и другу страну медаље која се најбоље одсликава у писму Павла Раденовића Дубровчанима да је узео олово протовестијара Николе на име новчаног дуга и намјерава га послати у њихов град, у нади да ће му најсигурније бити тамо, на шта, увијек опрезни и тактични, Дубровчани одговорише своме "почтеном пријатељу" како је, вјероватно, чуо "да је Никола длжн у Дубровник нашјем властелем много тисућа дукат", те зато не могу никако његовом олову "вјере дати" и ако дођу "свог длга искат", они неће моћи друго него "по правдје учинити".[67] Ако пођемо путем Павловићевог казивања у овом писму неће нам промаћи пажњи да се протовестијар Никола, живјећи у његовом главном граду Борчу, сигурно задуживао на лицу мјеста код имућног босанског великаша. Са друге стране, међутим, када су у питању његова задужења код дубровачких повјерилаца, имамо и још егзактније доказе за то међу списима Дубровачког архива. У времену док је обављао још дужност протовестијара на Остојином двору и цариника у Дријевима, он се почео нагло задуживати у Дубровнику, о чему говори и доњи преглед података о дуговима које је, понекад и по два пута, узимао у истом дану.[68]

[66] HAD: Lett. di Lev. V fol. 96, 4. XII 1403. Упор. Ђ. Тошић, *Трг Дријева*, 218.
[67] Љ. Стојановић, *ССПП I/1*, 247-248, бр. 261, 18. VII 1404. и E. Fermendžin, *Acta Bosnae potissimum ecclesiastica cum insertis editorum documentorum regeste ab anno 925 usque ad annum 1752*, Zagreb 1892, 74, br. CCCXLVI, 18. VII 1404.
[68] HAD: Div. Canc. XXXIV fol. 130, 20. V 1402; fol. 134, 30. VI 1402; fol. 134', 30. VI 1402; fol. 135, 30. VI 1402; fol. 135', 9. VII 1402; fol. 138, 9. VII 1402.

Датум	Кредитори	Јамци	Износ задужења			Рок враћања дуга
			У дукатима	У перперима	У грошима	
1	2	3	4	5	6	7
20. V 1402.	Марко Бенешић	Јуније Ђорђић	75	/	/	Крај јуна
30. VI 1402.	Марин Цријевић	/	100	300	16	Крај августа
30. VI 1402.	Gorulo de Rosa из Задра Циво Менчетић	/ Јакоб Гундулић	1.300	/	/	Крај августа
9. VII 1402.	Влахо Соркочевић	/	190	/	/	Крај октобра
9. VII 1402.	Лука Бунић	Јуније Ђорђић	1.054	/	6	Крај јула

Већ при првом погледу на горњу табелу пада у очи да се Никола за непуних два мјесеца (од 20. маја до 9. јула исте године) задужио на приближно 3.000 дуката. Повјериоци код којих се задуживао, као и јамци о благовременом враћању дуга, били су махом представници истакнуте дубровачке властеле Менчетић, Бунић, Гундулић, Соркочевић, Цријевић и Ђорђић, што говори о повјерењу којег су ови имали у свога клијента. Њихов број био је, разумије се, знатно већи, у шта нас увјерава списак његових кредитора у којем се помињу: Јуније Ђорђић, Никола и Павле Гундулић, Иван и Влахо Менчетић, Симон Бунић и Влахо Соркочевић. Набројани кредитори су тражили да им се из Бокшићевог олова и неке секвестриране сребренине у Стону врате дугови којима је рок исплате већ био одавно прошао, а неки на тај моменат чекали и дуже од десетак година.[69] Табеларно приказани износ његових дугова и велики број повјерилаца, уз дуг од 4.000 перпера за неисплаћену кућу Николе Менчетића и 210 дуката за неке јунице Мирка Зуготића, у потпуности се уклапају у малочас помињану владину тврдњу да се Никола задужио "нашјем властелем много тисућа дукат".[70] Вријеме је, дакле,

[69] HAD: Div. Canc. XXXV fol. 135', 20. II 1405.

[70] HAD: Div. Canc. XXXVI fol. 188', 16. VI 1407; HAD: Lett. di Lev. V fol. 70', 14. XI 1408; С. Ћирковић, Р. Ћук и А. Веселиновић, *Србија у дубровачким тестаментима у XV веку*, Мешовита грађа (Miscellanea) XXII (2004) 21, 27. IX 1405.

пролазило, дугови из дана у дан расли, а рокови њиховог враћања прекорачивани, што је водило Николу у све незавиднију и тежу финансијску ситуацију. Безнадежне повјериоце је почело да издаје стрпљење, па су тражили од јамаца да им они, у складу с преузетим обавезама, враћају дугове с насталим каматама. Зато су се неки, попут Јунија Ђорђића, дали лично у потјеру за многоструким дужником.[71] Дошло је, најзад, и оно од Дубровчана наслућивано вријеме када су повјериоци почели да траже да им се дугови врате из Бокшићевог секвестрираног олова. У то нас увјерава захтјев Николе Гундулића да се за његов рачун први пут секвестрира 81 комад Николиног олова у рукама Antoja de Gellito, а други пут сво његово олово смјештено у дубровачкој царини.[72] На сличан начин је, према захтјеву поменутог Јунија Ђорђића, два пута секвестрирано Николино олово, и то само једном у износу од 340 комада, или у укупној тежини од 50 милијара олова, у рукама Vlahote de Cotesa у Стону.[73] Напоменимо и то да је свакога пута приликом подношења захтјева било наглашавано да се секвестрирано олово не смије препустити ником другом док се не сазна пуно право својине над њим.[74]

*

Како Никола није оставио тестамента иза себе остаћемо ускраћени за бројне појединости из његовог личног и породичног живота, тако да о дјетињству и младости не знамо ништа. Тек са стицањем пунољетства средином 90-их година XIV вијека, он, његова дјеца и насљедници бивају ослобођени "ab omni jugo paterno", иако се зна да потомства уопште није имао. С друге стране, међутим, Чингријину аподиктичку тврдњу да Никола "није имао жене" (non habbe moglie) оповргава помен "госпође Кларе удовице Николе протовестијара" (domina Clara relicta Nicole protouistiario).[75] Иако једини му-

[71] HAD: Lett. di Lev. V fol. 95, 22. X 1405; fol. 96-96', 4. IX 1405.
[72] HAD: Div. Canc. XXXV fol. 38', 4. XII 1403; fol. 95, 13. XII 1403.
[73] HAD: Lett. di Lev. V fol. 95', 22. X 1405.
[74] HAD: Div. Canc. XXXV fol. 38', 4. XII 1403; HAD: Lett. di Lev. V fol. 95', 22. X 1405.
[75] HAD: *Genaologia Cingria*, fol. 296', 16. VI 1396; HAD: Div. Canc. XXXVIII fol. 225', 6. XII 1411.

шки насљедник у породици, Никола ни послије очеве смрти није преузео имовину на управљање, већ је њоме и даље управљала мајка Маруша као именовани извршилац тестамента покојног мужа којег је надживјела више од тридесет година.[76] И послије његовог напуштања родног града и одласка у Босну, Маруша је преузела од Николиних пословних компањона неке његове ствари да их "преда сину Николи" (ut illas daret Nicolao eius filio), у шта се морала и по други пут заклињати над светим Јеванђељем. Упитана шта има од Николиних покретних добара у кући, она је одговорила да нема ништа друго осим три вунена прекривача, четири јастучића и једног платна са протканим нитима од злата и свиле, од којих је своју половину Никола, са неком другом постељином, покупио и однио у Босну, а другу половину оставио мајци. Посебан предмет интересовања ове "пописне комисије" била је енормна количина од 205 ведара вина у подруму, за које је Маруша тврдила да је било већ попијено.[77] Све то говори у прилог мишљењу да се у кући Бокшића спавало у скромној постељини, али се зато, изгледа, пило много вина, што је, поред осталог, водило, разумије се, младог протовестијара благом странпутицом његове пословне каријере.

Осим финансијских невоља због којих је "западао" у честе и велике дугове, Никола је имао проблема и са здрављем, остајући међу оних двадесетак најодважнијих који су, упркос страху од болести, грознице и рата, проводили тешке и неизвјесне дане у дријевском тргу.[78] Нису много забавнија била ни честа и дуга путовања на релацији од Луке, на ушћу Неретве, преко Борча и Олова до Високог, пошто су га и тамо вребале бројне опасности и велика искушења. Све то, ипак, не би могло бити довољно оправдање за неразумно узимање високих дугова – у износу хиљадама дуката – колико је оно било посљедица његовог несналажења у пословима које га је постепено водило у правцу властитог банкротства.[79]

У старијој литератури се обично узимало да се послије 1404, односно 1407. године, престаје у потпуности помињати име прото-

[76] D. Kovačević, *Žore Bokšić*, 308.
[77] HAD: Div. Canc. XXXV fol. 23', 23. IX 1404.
[78] HAD: Div. Canc. XXXV fol. 16, 17. VIII 1403.
[79] D. Kovačević, *Žore Bokšić*, 308.

вестијара Николе у писаним изворима.[80] Међутим, један новопронађени архивски податак "продужује" Николин животни вијек за неколико година уназад. Тачније крајем октобра 1410. године његова мајка Маруша је, као "епитропа" Жориног тестамента, тражила да се из његових добара дâ 50 дуката које је "Никола наш син" (Nicola filius noster) требао предати за удају Јелуше (maritari Jellusa), кћерке Жориног брата Матка.[81] То је посљедњи податак који помиње Николу међу живима. Непуних годину дана касније први и једини пут у изворима се јавља "госпођа Клара удовица Николе протовестијара" (domina Clara relicta Nicole protouistiari) која се одриче посједа (possedium) ако га има међу добрима свога покојног мужа, изјављујући да ће ићи и боравити "код својих у својим крајевима, а не у Дубровнику" (apud suos in partibus suis et non Ragusio) и да неће тражити ништа од мужевљевих добара.[82] Овако срочена формулација документа не допушта нам, нажалост, да било шта ближе кажемо ко је и одакле је била – а из Дубровника очито није – Николина жена Клара. У складу са одлуком дубровачког Статута удовица која није имала дјеце, уколико јој муж не би осигурао егзистенцију уредбама свога тестамента, морала се иселити из његове куће и сродницима покојника предати сву заједнички стечену имовину у року од 30 дана.[83] Зато се и Николина удовица тако "великодушно" одрицала мужевљевих добара, јер је већ унапријед знала да јој према Статуту не припадају.

[80] О томе види опширније: D. Kovačević, *Žore Bokšić*, 308; К. Јиречек, *Романи у градовима Далмације*, 289 и И. Манкен, *Дубровачки патрицијат*, 251.
[81] HAD: Lib. Dot. III fol. 82'-83, 31. X 1410. И у Марушином тестаменту помиње се износ од 100 перпера остављен истој Јелуши (HAD: Test. Not. XVI fol. 188', 5. II 1439), којег је исплатио извршилац Марушиног тестамента Јелушином опуномоћенику которском ђакону Драгоју Ивановом Драгу (HAD: Distributiones Testamentorum (Dist. Test.) XII fol. 104', 10. XI 1441).
[82] HAD: Div. Canc. XXXVIII fol. 225', 16. XII 1411.
[83] Z. Janeković-Römer, *Rod i grad (Dubrovačka obitelj od XIII do XV st.)*, Dubrovnik 1994, 136.

*

Николи је, дакле, као једином мушком насљеднику оца Жоре припала огромна имовина, а уз то је, захваљујући очевом угледу, наслиједио и титулу протовестијара на двору босанског краља и цариника у Дријевима. Полазећи добро утрвеним очевим путем он, ипак, није ништа учинио на даљем унапређењу властите каријере, па чак није одржао ни оно што му је отац годинама стварао. Како је вријеме пролазило огромна новчана задужења, подизана код најистакнутије дубровачке властеле, су га сустизала са свих страна, а почетком друге деценије XV вијека стигла га је и неуимитна смрт као тридесетогодишњака када је требао бити у напону снаге.[84] Ни у мајчином тестаменту (1430), као ни у тестаменту сестре му Катарине (1465), његово име се више не помиње, пошто су га и једна и друга наджживјеле деценијама.[85] Можда је једино у знак сјећања на брата јединца Катарина дала име Никола своме сину који се у вријеме настајања њеног тестамента среће као већ зрео и човјек у годинама који је имао тада одрасле и пословно способне насљеднике којима је тестаторка распоређивала своју имовину.[86]

[84] Уколико је са навршених 18 година живота стекао крајем 1396. године пунољетство, Никола је могао имати око 32 године када је умро.
[85] D. Kovačević, *Žore Bokšić*, 308.
[86] HAD: Test. Not. XVIII fol. 140, 27. IV 1465.

Djuro Tošić

NIKOLA BOKŠIĆ (Sidestepping out of his career)

S u m m a r y

The absence of Nicola's will disables researchers to discover numerous details of his private and family life. It was only during the mid- 1390's that we observe a pale figure of a man who has just turned 18, and who did not undertake the property his father had bequeathed to him, inspite of the fact that he was the only male successor in the family. His mother Maruša was still the administrator of his father's property, in the role of executor of his late husband Žora's will. Upon leaving his hometown and moving to Bosnia, Nikola was firstly employed as a *protovestijar* at king Ostoja's court and as a custom renter of Drijevi. He later completely dedicated himself to accomplishment of his private affairs in the districts of Luka and Olovo. Main segment of Nikola's affairs of the time represented the Bosnian lead he dealt in, by means of merchandise credits, and trade with the prominent Bosnian lords. As a consequence, he found himself frequently severely indebted. If we add to this his frequent and tiring trips from Luka, at the mouth of Neretva, to Visoki, via Boreč and Olovo, as well as his evident unresourcefulness, we get the clear picture of Nikola's bankruptcy and failure.

Analogous to the modest results Nikola achieved in his affairs and public life, he was neither the luckiest man in his private and family life. Supported only by his mother Maruša, being "procuratrixa ... eius fily", he met his life's end, as it seems, in the household together with "Mrs Klara, widow of Nikola the *protovestijar*", of whom shall be spoken afterwards. We know that she accepted to go "to her family and her homeland, not to Dubrovnik", upon her husband's death, which corresponds to the decree of the Statute of Dubrovnik, that obliged childless widows to leave their late husband's house in a month's time, as well as to restitute their property to their relatives.

Keywords: Bokšići, Nikola, Žore, Maruša, Dubrovnik, district of Luka, Olovo, *protovestijar*, customs officer, lead, salt, debts.

Чланак примљен: 08. 06. 2010.
Чланак коначно прихваћен за објављивање: 01. 11. 2010.

ИСТОРИЈСКИ ЧАСОПИС, књ. LIX (2010) стр. 177-196
HISTORICAL REVIEW, Vol. LIX (2010) pp. 177-196

УДК: 339.56(450:497.13):929 “1414/1428”

Радмило ПЕКИЋ
Универзитет у Приштини
Филозофски факултет
Катедра за историју
Косовска Митровица

ПОСЛОВАЊЕ ИТАЛИЈАНСКОГ ТРГОВЦА ЂОРЂА ГУЧИЈА У ДУБРОВНИКУ (1414-1428)

Апстракт: Током развијеног средњег вијека, Дубровник је био један од најважнијих пословних пунктова западног Балкана. Град подно Срђа, у коме се пружала могућност добре зараде, био је привлачан за многе трговце не само Балканског, већ и Апенинског и Пиринејског полуострва. Посебно мјесто међу странцима у Дубровнику заузимају учени Италијани, који су својим дјеловањем ширили европска достигнућа на пољу занатства и трговине. Један од најистакнутијих странаца у Дубровнику био је и Ђорђо Гучи, трговац из Фиренце, чија је дјелатност, на темељима необјављене и објављене архивске грађе, приказана у овом раду, у времену од половини друге деценије XV вијека, па до његове смрти.

Key words*:* Georgi Guccii, Merchants, Dubrovnik (Raguse), Florentine, trade, testaments.

Ђорђо Гучи поријеклом из Фиренце, био је један од најзнаменитијих троваца који је дјеловао у Дубровнику, током друге и треће деценије XV вијека. Под којим околностима, и када се тачно доселио у Дубровник није нам познато. Да ли је Гучи дошао у Дубровник са намјером да развије самосталан бизнис или је пословао за рачун неког фирентинског предузећа, за сада остаје отворено питање. Неопходно је нагласити, да се често дешавало да након унутрашњих

сукоба између зараћених гвелфа и гибелина, поражени истакнути Фирентинци морају напустити родни град, па су се неки од њих тако насељавали на Балканско полуострво.[1]

На темељу необјављених и објављених дубровачких докумената пословно присуство Ђорђа Гучија у Дубровнику могуће је пратити од 1414. године до његове смрти, 1428. године.[2] У исто то вријеме, у Дубровнику, пословно активани били су и Ђорђова рођена браћа, Матео и Антоније. Ђорђов брат Матео Гучи налазио се у Дубровнику 1413. године, када је дубровачкој комуни јамчио за мању новчану своту за рачун Каталонца Переа.[3] Пошто се населио у Дубровнику, фирентинском племићу и трговцу Матеу, према тадашњем обичају неопходна је била послуга, па је почетком 1414. године узео на службу Дубровчанку Владну, ћерку Бијелоја Стојчинића. Владна се обавезала да ће Матеа Гучија служити у периоду од осам година у Дубровнику, Венецији, Фиренци и Анкони.[4]

Из претходно наведеног видимо гдје је пословао Ђорђов брат Матео. Као човјек од угледа и повјерења, Матео Гучи јавља се као свједок приликом склапања уговора. Почетком фебруара, 1414. године, у једном уговору везаном за испоруку 150 модија пшенице евидентиран је Ser Matheus olim Georgi domini Guzini и његов земљак Фирентинац Петар Руфоли који је у Дубровнику обављао дужност општинског рачуновође.[5] И током 1415. године у Дубровнику се налазио Матео Гучи. Наиме, неки Каталонац приликом позајмљивања мање новчане своте од једног трговца, морао је да положи залог код Матеа Гучија.[6] Исте године у октобру пословао је са Манфредонцем Ђованијем и познатим апотекаром из Фиренце Ђованијем Ричијем.[7]

---

[1] Р. Пекић, *Фирентинци на Балкану* 1300-1600, (необјављена докторска дисертација), Кососвска Митровица 2009, 16-30.
[2] DAD, Diversa Cancellariae (у даљњем тексту: Div. Canc.) XL, f.121' (14. II 1414).
[3] B. Hrabak, *Katalonci između italijanskih gradova i Dubrovnika 1390-1530*, „Acta historico-oeconomica Iugoslaviae“ XII, Zagreb 1986, 176.
[4] DAD, Diversa Notariae (у даљњем тексту: Div. Not). XII, f. 9 (5. I 1414).
[5] DAD, Div. Not. XII, f. 12-12' (1. II 1414).
[6] DAD, Div. Canc. XL, f. 121' (14. II 1415); B. Hrabak, *Katalonci između italijanskih gradova i Dubrovnika 1390-1530*, 176.
[7] DAD, Div. Not. XII, f. 107' (20. X 1415).

Матео Гучи није дуго поживио, био је кратка вијека и убрзо је умро у Дубровнику, а његово тијело покопано је у фрањевачкој цркви.[8]

Посматрајући изворе, стичемо утисак да је за разлику од брата Матеа други брат Ђорђа Гучија, Антоније, повремено баровио у Дубровнику. Године 1417. као Антонијев заступник регистрован је Ђорђо Гучи. Наиме, поменуте године Ђорђо је у име брата Антонија потраживао 664 дуката на име мјенице адресиране из Венеције од стране „sociorum Palle de Stroçis in manibus Luxe Braico dicti Debean". У питању је била трговина сребром.[9]

Антоније Гучи налази се у Дубровнику крајем 1421. године, када је склопио кредитни уговор са земљаком из Фиренце, Папием Петровим. Договорени период повратa новца био је пола године.[10]

Године 1423. Антоније Гучи и његов пословни партнер поднијели су пријаву дубровачком суду, тврдећи да су их на ушћу Неретве покрали Иван и Санко, синови Андрије Русина. Том приликом Антоније је регистрован као становник мјеста Ортона.[11] Овај судски спор није био окончан ни крајем 1424. године.[12]

У вези са испоруком и осигурањем сребра у више наврата регистрован је Ђорђо Гучи. Извоз балканског сребра и друге робе у Фиренцу усмјерен је био ка Пезару а не на Анкону, на што је одавно пажњу скренуо професор Б. Храбак. Овом путном дионицом најчешће се користио Ђорђо Гучи, што нам потврђује већи број уговора. Почетком 1418. године регистрован је уговор у којем су партиципирали Ђорђо Гучи и Марин Радосалић, а радило се о сребру упућеном ка Пезару.[13]

Поред претходно наведеног Дубровчанина, пословни сарадници Ђорђа Гучија у трговини балканским сребром били су брат Антоније, Дубровчанин Ђорђо Гучетић као и Фирентинци Роберт

[8] DAD, Testamenta Notariae, XI, f.180 (24. VII 1428).
[9] DAD, Div. Not. XII, f. 81 (8. VII 1417).
[10] "Ego Anthonius quondam Georgi domini Guccii de Florentia habitator nunc Ragusii super me e omnia bona mea me debitorem esse Pappi Pietri de Florentia habitatoris nunc Ragusii M. ducatis auri trecentis et quinquaginta duobus...". DAD, Debita Notariae (у даљњем тексту: Deb. Not.) XIII, f. 344 (5. XII 1421).
[11] DAD, Lamenta de foris, V, f. 186' (12. VIII 1423); Ђ. Тошић, *Трг Дријева у средњем вијеку*, Сарајево 1987, 229, нап. 16.
[12] DAD, Lam. de for., V, f. 187 (17. XII 1424)
[13] DAD, Div. Not. XII, f . 208' (18. I 1418).

дел Боно и Петар Франческов дела Луна, који се помињу приликом једне испоруке сребра чија је вриједност износила 580 дуката.[14] Петнестак дана касније, Ђорђо Гучи поново се помиње у вези са трговином сребром чија је вриједност износила 1400 дуката. Овом приликом пословни партнери били су му Микое Прибиловић, брат Антоније и фирентински племић Тиери де Андреа, становник Венеције.[15]

И сљедећег мјесеца Ђорђо Гучи бавио се извозом сребра, које је барком Јакше Петровића требало бити превезено за Италију. Поред Фирентинца Ђованија, пословни сарадник био му је и Руско Николе Пуцић.[16]

Када је у питању трговина сребром, Ђорђо Гучи сарађивао је и са чувеним извозницима овог племенитог метала браћом Кабужићима Николом и Луком,[17] али и са Петаром Примом и Томом Гучетићем који је становао у Венецији.[18] Осигурањем сребра које је требало да стигне у Фиренцу, Гучи се бавио и у новембру 1420. године. У том уговору партиципирали су Никола Гучетић и Лука Соркочевић.[19]

Поред сребра, у више наврата, осигуравао је и восак који је упућиван из Дубровника ка Пезару а потом у Фиренцу. Тако се крајем 1419. године обавезао Дубровчанину Марину да ће му осигурати 16 кола воска, који је требало да буде превезен пловилом извјесног Стјепана у Пезаро.[20] Восак је осигуравао и у сљедећем периоду. Данијелу Влаха Соркочевићу осигурао је 10 свитака воска, чија је вриједност износила 500 дуката, док је извјесном Ђованију најприје осигурао 14 милијара воска, а потом 15.090 либри чија је вриједност износила 1200 дуката. Ђованијев восак требало је да превезе пловило Џива Петровића, и да се испоручи познатим трговцима из Пезара Ардуину Ардуинису и Бартоломеу Чопиу.[21]

[14] DAD, Div. Not. XIII, f. 5 (23. VIII 1419); Упор: B. Hrabak, *Trgovinske veze Pezara i Dubrovnika do 1700. godine,* Anali zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku, sv. XIX, Dubrovnik 1991, 25.
[15] DAD, Div. Not. XIII, f. 9' (7. IX 1419).
[16] DAD, Div. Not. XIII, f. 21' (9. X 1419).
[17] DAD, Div. Not. XIII, f. 33 (17. XII 1419).
[18] DAD, Div. Not. XIII, f. 41' (22. I 1420).
[19] DAD, Div. Not. XIII, f. 132 (5. XI 1420).
[20] DAD, Div. Not. XIII, f. 34 (22. XII 1419); B. Hrabak, *Trgovinske veze Pezara i Dubrovnika,* 25.
[21] DAD, Div. Not. XIII, f. 73 (30. IV 1420); f. 131 (4. XI 1420); f. 158' (21. II 1421); B. Hrabak, *Trgovinske veze Pezara i Dubrovnika,* 25.

Фирентинац Ђорђо Гучи припадао је групи предузимљивих пословних људи који су улагали капитал у најразличитије послове, само ако су у том видјели могућност добре зараде. Током 1420. године пословни сарадник био му је и Петар де Лупцинис, Фирентинац настањен у Манфредонији, али и архиепископ дубровачки Радин.[22]

Ђорђо Гучи бавио се и трговином житом. На пловилу носивости 400 млетачких стара, а изнајмљеног са једног дубровачког острва, Гучи је за свог земљака Стефана Лоренциа укрцао жито у Драчу и отпремио га у Задар.[23] Током разних трансакција приликом трговине житом Фирентинац је имао и одређених неприлика. Тако је у мају 1422. године пред грађанским судом у Дубровнику Гучи поднио тужбу против једног трговца из Валенсије потражујући одређени новчани износ остварен у заједничкој трговини житом.[24]

На руку су му ишле повољне могућности које је тада пружао Дубровник. Он је представљао важну карику између Истока и Запада, преко кога је пролазила разнолика роба у транзиту. Између осталог, са Истока и са Запада стизале су тканине у Дубровник. Међу најцјењенијим тканинама биле су оне произведене у родом крају Ђорђа Гучија у Фиренци, које су биле разноврсне како по боји, тако и по величини и квалитету. Преко Дубровника фирентинске тканине пласиране су у унутрашњост Балканског полуострва и даље на Левант. На колико су цијени биле фирентинске тканине, свједочи податак да је један дубровачки трговац почетком 1418. године за двије пече фирентинских тканина морао да издвоји 596 фирентинских флорена.[25]

Године 1418. Ђорђу Гучију је један трговац испоручио у Дубровнику тканине чија је вриједност износила 618 дуката. Међутим, Фирентинац није успио да их прода па је намјеравао да их извезе.[26]

Половином друге децније XV вијека Дубровчани отпочињу са припремама за самосталну производњу тканина. Да би ови плано-

[22] DAD, Div. Not. XIII, f. 44 (31. I 1420); f. 94 (23. V 1420).
[23] Б. Храбак, *Арбанашке студије,* књ. III, Београд 2005, 379.
[24] B. Hrabak, *Katalonci između italijanskih gradova i Dubrovnika 1390-1530,* 176; Н. Фејић, *Шпанци у Дубровнику у средњем веку*, Београд 1988, 119.
[25] DAD, Deb. Not. XIII, f. 6. (9. I 1418).
[26] Д. Динић-Кнежевић, *Тканине у привреди средњовековног Дубровника*, Београд 1982, 227.

ви заживјели, Дубровчанима је било неопходно ангажовати стране мајсторе, првенствено стручњаке из Тоскане, гдје је производња тканина била на високом нивоу. Током наредног периода у Дубровник долази већи број Фирентинаца који су на разне начине учествовали у производњи и промету тканина, што за посљедицу има све већу присутност фирентинске златне монете, а то потврђује архивска грађа која се односи на кредитно пословање.[27]

И у кредитном пословању Ђорђо Гучи био је једна од најзначајнијих личности у Дубровнику крајем друге и почетком треће деценије XV вијека. О каквом се кредитору ради најбоље илуструје податак до којег је дошао Б. Крекић, да је Ђорђо Гучи у временском интервалу од 1418. до 1421. године позајмио пословним људима укупно 14.000 дуката, што у овом периоду представља више од трећине тосканских кредита у Граду.[28]

Многе кредитне трансакције Гучи је усмјерио ка финансирању текстилне продукције и балканске трговине тканинама. Након Ђорђове смрти, 1428. године , из његовог тестамента сазнајемо да је 1350 дуката инвестирао у кредите разним дубровачким и италијанским трговцима.[29]

Поред Дубровчана и Италијана, Ђорђо Гучи кредитирао је и шпанске трговце који су набављали вуну дубровачким произвођачима тканина. Године 1418. Фирентинац Гучи кредитирао је Каталонца Бартола Факса износом од 306 дуката, а Хуана из Валенсије износом од 400 дуката.[30] Двије године касније каталонски трговац Хуан поново је кредитиран од стране Фирентинца Гучија, мањим новчаним износом..[31] Неколико година касније ова двојица пословних

[27] DAD, Deb. Not. XIII, -f. 256' (20. I 1421); f. 262' (13. II 1421); f. 276' (4. IV 1421).
[28] B. Krekić, *Italian creditoris in Dubrovnik (Ragusa) and the Balkan Trade*, Thirteenth through Fifteenth Centuries The dawn of modern banking, Yale Universiti press, New Haven, 1979 249.
[29] DAD, Test. Not. XI, f. 178-180.
[30] DAD, Deb. Not. XIII, f. 8', (18. I 1418); f. 27 (30. III 1418); B. Hrabak, *Katalonci između italijanskih gradova i Dubrovnika,* 176, 184; Н. Фејић, *Шпанци у Дубровнику у средњем веку*, 124.
[31] DAD, Deb. Not. XIII, f. 193 (14. V 1420); Н. Фејић, *Шпанци у Дубровнику у средњем веку*, 119.

партнера нашла су се пред судом у Дубровнику. Тужбу је поднио Фирентинац Гучи.[32]

Кредитирао је и познатог бојаџију у Дубровнику, Луку, сина чувеног задарског сукнара Милка.[33] Проблем је настао након што је Луку задесила смрт. Увидом у Лукин прилично опширни тестамент, сачињен на пет листа, који је написан 12. јуна 1419. године, у присуству свједока и епитропа: Блажа Луке Бунића, Лукиног брата, Новака Милковог и Фирентинца Петра Руфолија, сазнајемо да је тастатор поред Ђорђа Гучија, имао неизмирена дуговања и према Фирентинцима: Спинелиу Адимарису, Петру Руфолиу и Ђованију Ричиу. У тестаменту се наводи и други Лукин брат, Петар, такође бојаџија у Задру, од којег је Лука захтијевао да он и други му брат Петар измире дуговања према Фирентинцу Гучију.[34]

Новак и Петар нису очигледно испоштовали тестаментарну вољу брата Луке да се Фирентинцу намире дуговања, па сходно томе 7. маја 1420. године упућено је судско писмо у Задар на захтјев Ђорђа Гучија, једном од насљедника Лукиних, и то брату му Петру. Писмо је у Задар стигло 22. маја, а Петар је добио рок, да најкасније за мјесец дана по пријему овога писма лично дође или преко свог прокуратора одговори на захтјев Ђорђов, који је тражио да му се од Лукиних добара исплати 530 дуката.[35]

Потраживање дугова од насљедника имовине Луке Милковог није се одвијало жељеном динамиком вјеровника, па је Ђорђо Гучи у дубровачком Нотаријату публиковао два акта. Један документ био је сачињен руком Бенедикта Скиериса, судије и нотара дубровачког, а односио се на обвезницу некадашњег општинског бојаџије Луке, који је остао дужан Фирентинцу Спинелиу Маинарда Адимарису 205 перпера. Други предочени акт, од стране Ђорђа Гучија, сачињен је био од нотара Francisca de Boscho а односи се на Алберта Адимариса, рођеног брата и прокуратора реченог кредитора Спинелија.[36]

---

[32] DAD, Sent. Canc. VI, f . 242 (18. V 1422); B. Hrabak, *Katalonci između italijanskih gradova i Dubrovnika,* 176; Н. Фејић, *Шпанци у Дубровнику у средњем веку*, 119 .
[33] DAD, Deb. Not. XIII, f. 85 (25. II 1419).
[34] DAD, Test. Not. XI, f. 19'-21'. (12. VI 1419).
[35] Д. Динић-Кнежевић, *Тканине у привреди средњовековног Дубровника*, 194.
[36] DAD, Deb. Not. XIII, f. 319 (17. IX 1421).

У другој половини 1419. године Гучи је склопио кредитни уговор са Павлом Николе Гучетићем, гдје је вриједност кредита износила 150 перпера с роком отплате од два мјесеца,[37] док је двадесетак дана касније склопио кредитни уговор са Марином и Паском Соркочевић. Вриједност овог кредита износила је 221 златни дукат.[38]

Ђорђо Гучи је у јуну 1420. године, кредитирао једног Дубровчанина, уз обавезу да му овај врати дуг у фирентинској златној монети, најкасније до маја наредне године.[39]

Тканинама је трговао и током 1420/21. године. Не поштујући рокове и не измирујући обавезе на које се био обавезао према пословним партнерима, приликом склапања уговора, Фирентинац се током поменутих година у више наврата налазио пред судом. Године 1420. Антоније Контарини испоручио је Фирентинцу Гучиу робу у вриједности од 700 дуката, коју је требао исплатити до краја године. Међутим, Гучи није испоштовао договор већ је исплатио само један дио вриједности у износу од 233 дуката. Сходно томе Гучијев пословни партнер Контарини активирао је своје заступнике Матију и Марина Градића који су 29. августа 1421. године затражили да се преосталих 467 дуката наплати судским путем. Фирентинац се правдао да му купци нијесу исплатили новац за продату робу, па је најприје требало испитати њихову платежну способност. Договорено је: ако се утврди да не могу наручиоци тканина да плате дугове, да Гучи одмах исплати Антонијевим заступницима 390 дуката, а остатак касније.[40]

Средином јануара 1422. године, Ђорђо Гучи поново се нашао пред дубровачким судом. Спор је настао око депозитног кредита гдје је износом од 204 дуката кредитирао једног Млечанина, становника Шибеника, који је за наведени износ кредита заложио код Фирентинца сукно у вриједности од 400 дуката. Међутим, заложени материјал није припадао Млечанину већ неким његовим земљацима, који су преко заступника захтијевали да им се он врати, јер је тајно узет и заложен. Суд је одлучио да Фирентинац Гучи Млечанима

[37] DAD, Deb. Not. XIII, f. 102' (7. VIII 1419).
[38] DAD, Deb. Not. XIII, f. 109 (30. VIII 1419).
[39] DAD, Deb. Not. XIII, f. 206' (26. VI 1420); I. Voje, *Kreditna trgovina u srednjovjekovnom Dubrovniku*, Sarajevo 1976,154, нап. 326.
[40] Д. Динић-Кнежевић, *Тканине у привреди средњовековног Дубровника*, 227.

врати заложену робу, а они да му исплате 204 дуката. Међутим, овом одлуком спор није закључен. Млетачки трговци жалили су се 6. фебруара исте године да им је Фирентинац Гучи предао 13, 5 а требао је 20 сукана. Увидом од стране дубровачког канцелара Руска и једног од оштећених, утврђено је да недостаје само један лакат. Међутим, ни његови партнери нису били тачнији, па је 22. августа 1422. године интервенисала фирентинска влада упутивши писмо дубровачкој. Фирентинци су протестовали што дубровачки трговци, који купују сукно од њеног грађанина Ђорђа Гучија и његових компањона не измирују своје дугове. Шест дана касније одговорила је дубровачка влада, да са тим дешавањима није упозната и да их фирентински трговци нису о томе обавијестили, у супротном, према дубровачком обичају, предузели би одговарајуће мјере.[41]

Дужници Фирентица Гучија били су различитих професионалних занимања. Један од његових дужника био је свештеник из Бара, Иван Бачани (Johannes Baçani), који је позајмио 30 златних дуката. Пошто је новац позајмио у мају, а период поврата кредита био три мјесца, Гучи реагује у децембру мјесецу. У овом кредитном уговору учествовао је и presbiter Demetri Nicole Antibaro.[42]

Кредитирао је мањим новчаним износом и дубровачког златара Милана, али ни он није поштовао рок враћања, па је око његовог поврата Гучи потегао питање пред судијом Клементом Будачићем.[43]

Током априла 1421. године потраживао је 150 дуката од Бернарда Мариновог Гундулића, коме је позајмио новац прије двије године са роком отплате од три мјесеца.[44] Неколико дана касније финансирао је Андрију Волчића и Ивана Менчетића.[45]

Боравећи у Дубровнику Ђорђо Гучи је понекад био ангажован од стране својих земљака појављујући се као њихов заступник. Тако је крајем 1421. године у својству прокуратора Стефана Ваниса Риковериа, фирентинског трговца настањеног у Напуљу, потражи-

[41] Д. Динић-Кнежевић, *Тканине у привреди средњовековног Дубровника*, 224, 227.
[42] DAD, Deb. Not. XIII, f.253 (20. XII 1420).
[43] Ego Milanus Bogzich aurifex confiteor pro super me e super omnia bona mea obligo me dare e soluere Ser Georgio condam Georgi domini Gucii de Florentia habitator Ragusi ypperperos septuaginta usque mensis sex proxime futuris. Et sit e presentia viagio. DAD, Deb. Not. XIII, f. 266 (25. II 1421).
[44] DAD, Deb. Not. XIII, f. 279' (9. IV 1421).
[45] DAD, Deb. Not. XIII, f. 282' (16. IV 1421).

вао 750 и по дуката од четворице браће: Николе, Влаха, Ивана и Јакова, синова дубровачког племића Матеа Ђорђића.[46]

Пословао је и са браћом Иваном, Марином и Паладином, синовима Јакова Гундулића,[47] али и са неким Стјепком Николиним којем је позајмио 82 перпера и шест гроша.[48] Два дана касније, од претходно регистрованог уговора, Ђорђо Гучи је предочио исправу коју је написао 10. августа 1418. године судија и нотар дубровачки Бенедикт Скиерис из Прата, на основу које је потраживао 65 дуката позајмљених Анђелу, сину покојног Влаха, на период од шест мјесеци. Гучи је био сагласан да се позајмљени износ врати из два дијела. Најприје 35 дуката, а остатак послије [49]

Био је финансијер и гарант Добрашину Рађевићу којем је најприје позајмио 130 дуката на период од четири мјесеца, а потом је за истог јамчио код Августина ланара из Прата, за одређену количину сукна чија је вриједност била 32 дуката. Рок отплате био је пола године. Истог дана мању новчану своту позајмио је Мартину Гојчићу са роком отплате од мјесец дана.[50]

У више наврата пословао је са Гојком Прибојевићем из Драчевице, којем је 10. јула 1421. године позајмио 100 дуката.[51] Претходно наведени Рађевић и Прибојевић били су пословни партнери и Гучијевог блиског сарадника Папиа Петровог.[52]

Рокове отплате кредита нису поштовали ни браћа Зорановић са острва Шипана (Pethar et Sergulus fratres de Zupana). Они су се задужили 22. априла 1420 године, позајмивши од Гучија 60 златних дуката на период од мјесец дана.[53]

Поред кредитирања, Ђорђо Гучи укључио се и у друге послове везане за процес производње тканина. Опште је познато, да је јед-

[46] DAD, Deb. Not. XIII, f 334' (2. XI 1421).
[47] DAD, Deb. Not. XIII, f. 280- 281'(13. IV 1421).
[48] DAD, Deb. Not. XIII, f. 288 (7. V 1421).
[49] DAD, Deb. Not. XIII, f. 288' (9. V 1421).
[50] DAD, Deb. Not. XIII, f. 300 (8. VII 1421).
[51] DAD, Deb. Not. XIII, f. 300' (10. VII 1421); Goyachus Priboevich de Drazeviza confiteor p(ro) sup(er) me e super omnia bona mea obligo me dare e soluere Ser Georgio quondam Georgii domini Guccii de Florentia ducatos auri triginta hinc usque menses tres proxime futuros. Et sit de presentia viagio. DAD, Deb. Not. XIII, f. 303 (19. VII 1421).
[52] DAD, Deb. Not. XIII, f. 313 (4. VIII 1421).
[53] DAD, Deb. Not. XIII, f. 343 (5. XII 1421).

на од сложенијих етапа приликом финализације тканина била њихово бојење. У Дубровнику није било специјализованих мајстора па је ангажовао бојаџије са стране. Након смрти Луке Милковог који је дјеловао са извјесним прекидима од 1411. до 1420 године, општинску бојаџиницу преузели су Фирентинац Брујор Бонисења и извјесни Влахо, који су се обавезали да ће у наредних пет година бојити свима тканине, под пријетњом новчане казне. Један од њихових гараната био је Ђорђо Гучи, који их је снабдијевао потребним инвентаром.[54]

Међутим, у бојаџиници која је са радом почела у јулу 1420. године, Гучи није био само гарант. Почетком септембра Гучи је ангажовао двојицу страних бојаџија Johannesa Planea et Baltronea de Narbona који су се обавезали да раде у наредних годину дана.[55]

Да Гучи није био само спољни сардник, већ да је од профита бојаџинице имао одређени дио, потврђују нам каснији уговори на основу којих видимо да је удружен пословао. У два наврата, октобра мјесеца, регистровани су; „Georgi Georgia domini Guccii de Florentia, Brunoris domini Bonisegna et Blasius Tome Taglucis de Luca socius arti tintori panorum.[56] Међутим, сљедећег мјесеца Ђорђо Гучи, Брујо Бонисења и Филип из Пјаћенце склопили су уговор о заједничком пословању у периоду од три године.[57]

Током 1421. године сарађивао је са Љубишом Ивановићем, али и са чувеним трговцем и сукнаром Петром Пантелом, којем се обавезао да ће му у име двојице трговаца из Пезара исплатити 100 дуката.[58]

У овом периоду бавио се Ђорђо и трговином робљем. Никола Главић је у мају 1421. године продао дубровачком канцелару Бенедикту Скиерису из Прата робињу Милицу из Босне, купљену од Турака у Приштини за 300 аспри. Послије нешто више од три мјесеца ову робињу канцелар је препродао за износ од 10 дуката Ђорђу Гучију.[59]

---

[54] Д. Динић-Кнежевић, *Тканине у привреди средњовековног Дубровника,* 190-195.
[55] DAD, Div. Not. XIII, f. 116 (2. IX 1420).
[56] DAD, Div. Not. XIII, f. 125' (7. X 1420), f. 130' (26. X 1420).
[57] „Georgi Georgia domini Guccii, Brunoris domini Bonisegna de Florentia et Filippus mag. de Georgio de Placentia societatem e colegancia duratura annis tribi proxime futuris una apoteca de tintoria..." DAD, Div. Not. XIII, f. 134' (9. XI 1420).
[58] DAD, Deb. Not. XIII, f. 316-316' (3. IX 1421); Div. Not. XIII, f. 161' (4. III 1421).
[59] М. Динић, *Из Дубровачког архива,* књ. III , Београд 1967, 97-98, №. 208.

Послови са бојаџиницом нијесу се сретно завршили, јер су 13. јула 1423. године дубровачки званичници раскинули уговор. Сјутри дан, 14. јула Ђорђо Гучи склапа значајан уговор са дубровачком владом а везан је за покретање производње стакла.[60]

Након неколико година проведених у граду светог Влаха, нема сумње да је био добро упознат са животом, обичајима и потребама становништва. Као кредитору, трговцу житом, сребром, воском, робљем, тканинама и сировинама неопходним за бојење, познате су му биле привредне прилике и могућности које су му се пружале за добру зараду у Дубровнику. Разне ове активности нису сметале Гучију да се прихвати још једног значајног посла, а то је производња стакла у Дубровнику. На руку му је ишло и то што је за разлику од Дубровника у Фиренци стакларство имало своју двовјековну традицију.

На основу поменутог уговора влада је преузела обавезу да ријеши питања везана за инфраструктуру која су била предуслов покретању производње. Неопходо је било саградити радионицу, обезбиједити простор за складиштење сировина и пронаћи просторије у граду у којима би Фирентинац продавао своје стакло. Са друге стране Ђорђо Гучи био је обавезан да доведе стакларске мајсторе, уз клаузулу да Дубровачка влада за вријеме трајања уговора, склопљеног на пет година, не запосли у граду друге стакларе. Фирентинац се обавезао да ће „земљу“ снабдијевати потребним количинама стакла и да ће то стакло у односу на царину, и уопште, важити као дубровачко. Утврђена је и локација за стаклану; требало је да се подигне изван града, у његовом западном предграђу, на Пилама, испод тврђаве св. Ловријенца, гдје се већ налазило неколико занатских радионица, кречана, општинска сапунара, ливница лумбарди а производио се и барут.[61]

До краја 1423. године градња објекта је била завршена. Посљедњег дана новембра мјесеца 1423. године Мало вијеће донијело је одлуку да се финансирају завршни радови, тј. да се опеком поплоча под куће гдје је Фирентинац Гучи требало да покрене производњу стакла.[62]

---

[60] В. Хан, *Архивска грађа о стаклу и стакларству у Дубровнику* (XIV-XVI век), (у даљњем тексту: *Архивска грађа о стаклу и стакларству*), САНУ, Балканолошки институт, посебна издања, књ. 9, Београд 1979, № 47, 33-34.
[61] В. Хан, *Архивска грађа о стаклу и стакларству,* 33-34, № 47;
[62] В. Хан, *Архивска грађа о стаклу и стакларству,* 36, № 51.

У непосредној близини новоизграђеног објекта, Фирентинцу Гучију је уступљена кућа на Пилама у којој су раније ливени топови, да би је употријебио као складиште. Поред наведеног пословног простора, на темељу уговора из 1423. године Фирентинац Гучи изнајмио је на петогодишњи период и општинску кућу с дућаном у граду у Широкој улици, у којој је прије њега боравио и радио Бернард, мајстор за самостреле (Bernardo balestero).[63]

Ђорђо Гучи испоштовао је одредбе уговора и довео је стакларске мајсторе у Дубровник. За производњу стакла ангажовао је мајстора Доната из Мурана који је требало да покрене производњу почев од 1. јануара 1424. године, и ради у наредних пет година. Из склопљеног уговора сазнајемо да је мајстор Донат требало да ради по потреби и дању и ноћу, укључујући радне дане и благдане, а мјесечна плата му је износила 12 златних дуката. Када се не би радило код пећи, мајстор Донат је имао дозволу да иде куд хоће. Пошто се бавио и трговином сребра, Фирентинац Гучи обећао је поред плате мајстору Донату давати сваке године пола либре сребра за појас, који је у тадашње вријеме био модни детаљ у граду Дубровнику, а и шире.[64]

У вези са производњом стакла, исте године 26. августа ангажовао је још једног мајстора. Ђорђо Гучи склопио је уговор са мајстором Ђованијем, који равна стакло. За његово мјесечно ангажовање требао је издвојити седам дуката. Мајстор Ђовани почиње са послом онога дана када се запали пећ за обраду стакла, а прекида посао, када се угаси ватра у пећи и прекине производња стакла. Плаћено му је само оно вријеме док се тали стакло.[65]

Произведену стаклену робу Фирентинац је продавао у свом дућану у Широкој улици. Међутим, иако је с дубровачком владом склопио петогодишњи уговор о производњи стакла, након нешто више од годину дана прекинута је производња. Најприје је Мало вијеће 28. децембра 1424. године донијело одлуку да се оспособи за становање четвртина или трећина куће у којој је Фирентинац Гучи про-

[63] В. Хан, *Архивске* вести *о стаклу у Дубровнику из XIV и прве половине XV века*, Зборник бр. 15, Музеј примењене уметности, Београд 1971, 61, № 2.
[64] DAD, Div. Not. XIV, f. 63 (20. II 1423); В. Хан, *Архивска грађа о стаклу и стакларству,* 37-38, № 54; D. Roller, *Dubrovački zanati u XV i XVI stoljeću*, Zagreb 1951, 137.
[65] DAD, Div. Not. XIV, f. 129 (26. VIII 1424); В. Хан, В. Хан, *Архивска грађа о стаклу и стакларству,* 38, №.55; D. Roller, *Dubrovački zanati u XV i XVI stoljeću*, 137.

изводио стакло. Нешто више од два мјесеца касније, 2. марта 1425. године Ђорђо Гучи склопио је уговор са Анђелом из Сијене обавезавши се да му уступи продавницу у Широкој улицу са свом стакленом робом за износ од 300 златних дуката. Осам дана потом, на засједању Малог Вијеће, донесена је одлука да се Великом вијећу упути предмет, који се односи на раскид уговора између општине и Фирентинца Гучија. Три дана послије, Велико вијеће ослобађа Ђорђа Гучија уговора који је склопио са дубровачком општином у вези са производњом стакла.[66]

Прекид склопљеног уговора између Фирентинца и дубровачке општине за собом је повлачио и низ других одредаба проистеклих из њега. Фирентинац је напуштао једну за другим све зграде које му је општина била додијелила. Тако је истог дана на поменутој сједници Великог вијећа, када је Гучи разријешен обавеза, донешена одлука да се општинска кућа на Пилама гдје се производило стакло, изнајми Марину Бици и његовим компањонима Марину Мишљеновићу и Ђулијану из Прата, на период од пет година. Сјутри дан, 14. марта на сједници Малог вијећа донијета је одлука да се „од сада па до средине мјесеца августа“ дозволи Ђорђу Гучију да станује у општинској кући, за шта ће кирију морати да плаћа у износу од 40 перпера. Међутим, Мало вијеће је 14. јуна донијело другу одлуку да се изнајми кућа заједно са дућаном у Широкој улици у којој станује Ђорђо Гучи. Изнајмљивач куће био је мајстор тополивац Мафео из Апулије, који је имао обавезу да плати 50 перпера за кућу изнајмљену на годину дана, почев од средине мјесеца августа.[67]

Након ликвидације радионице за производу стакла, Фирентинац је и даље остао у Дубровнику, послујући путем продавнице. Почев од 1. септембра 1425. године Гучи је од Марина Јунија Буниа изнајмио кућу са продавницом на период од годину дана. У новембру 1425. године Марин Бунић потврдио је да је од стране Фирентинца Ђорђа исплаћен износом од 45 перпера за кућу и продавницу у којој Гучи продаје стакло.[68] Ђорђо Гучи у Дубровнику је остао до краја живота.

[66] DAD, Div. Not. XIV, f. 173 (2. III 1425); В. Хан, *Архивска грађа о стаклу и стакларству*, 39-41, № 57, 58, № 59, № 60.
[67] В. Хан, *Архивска грађа о стаклу и стакларству*, 42-44, № 61, № 62, № 65, № 67.
[68] DAD, Div. Canc. XLIII, f. 229' (10. XI 1425).

Фирентинац Гучи у изворима се помиње 17. маја 1426. године када је јамчио дубровачкој комуни за Ђан Галеаца, који је тражио финансијску подршку за производњу фустана.[69] Десет дана касније презентовао је исправу коју је написао нотар Франческо. Потраживао је 100 дуката од Петра Пантеле и мајстора Филипа који су се обавезали вратити дуг након пет мјесеци.[70]

Неизмирене новчане обавезе према Ђорђу Гучију 22. јуна 1426. године имала су тројица браће Иван, Марин и Паладин, синови покојног Јакова Гундулића.[71] Истога дана склопио је кредитни уговор са Каталонцем Берернардом, становником Дубровника. Вриједност кредита износила је 600 перпера.[72] Мјесец дана касније, Ђорђо Гучи склопио је кредитни уговор са Фирентинцем Бернардом Сивестреовим Белфрателисем. Вриједност кредита износила је 50 дуката златних.[73]

У јуну 1428. године Ђорђо Гучи био је пословно активан. Наиме, 4. јуна наведене године јамчио је за Марина Николиног де Ратко, који се обавезао Николи де Нале да ће му вратити 70 перпера и шест гроша до Михољдана.[74] Сљедећег дана склопио је два кредитна уговора. Први кредитни уговор склопио је са раније поменутим Марином Николиним, гдје је вриједност кредита износила 62 перпера, а рок враћања шест мјесеци. Други Ђорђов кредит био је везан за Ђованија Ричија, фирентинског апотекара настањеног у Дубровнику. Вриједност кредита износила је 100 перпера и два гроша, уз рок отплате од три мјесеца.[75]

Међутим, наведени договори нијесу могли бити испоштовани. Мјесец и по дана касније Ђорђо Гучи у својој кући у Дубровнику болестан је лежао и имао је слабу моћ говора. Посљедње жеље изрекао је 23. јула 1428. године, и одмах потом је склопио очи.[76]

[69] Д. Динић-Кнежевић, *Тканине у привреди средњовековног Дубровника*, 23.
[70] DAD, Deb. Not. XIV, f. 24 (27. V 1426).
[71] DAD, Deb. Not. XIV, f. 35 (22. VI 1426).
[72] DAD, Deb. Not. XIV, f. 35' (22. VI 1426).
[73] DAD, Deb. Not. XIV, f. 42 (22. VII 1426).
[74] DAD, Deb. Not. XIV, f. 194 (4. VI 1428).
[75] DAD, Deb. Not. XIV, f. 194' (4. VI 1428).
[76] DAD, Test. Not., XI, f. 178'-180 (24. VII 1428).

На темељу његовог тестамента стичемо утисак да је Ђорђо живот окончао релативно млад. Што се тиче његове породице, колико нам је познато, имао је сестру Бартоломеу која је била удата у неко мјесто у близини Фиренце звано „Samaia“ за Рудолфија (Ridolfia) Ћулетинија. Ђорђо Гучи је у Дубровнику тражио слушкињу за своју сестру Бартоломеу. Мјесеца марта 1417. године, пронашао је малољетну дјевојчицу поријеклом из Дабра у Херцеговини, која се звала Добра. Како је у питању била малољетна особа, чији отац Гојач тад није био жив, Фирентинац Гучи склопио је уговор са слушкињиним рођеним братом Гојиславом Гојчићем и њеним братом од стрица Радашином Милокнићем, који су пристали да њихова сестра Добра оде у близину Фиренце и да служи Ђорђову сестру Бартоломеу на период од седам година, с тим да иде свугдје гдје иде и госпођа Бартоломеа. За обављање службе поменута Дабарка у првој години добиће храну и одјећу, док ће за осталих шест година добијати плату у роби, за сваку годину по 3, 5 млетачка дуката. Након истека уговора, Бартоломеин брат Ђорђо може задржати слушкињу Добру код себе или је вратити у Дубровник.[77]

Поред сестре Бартоломее имао је и два брата, Матеа и Антонија. Као што смо раније навели, брат Матео живио је као и Ђорђо у Дубровнику. Матео је умро у младој доби у Дубровнику, а ту је и покопан у цркви Мале браће. Антоније се приликом састављања Ђорђовог тестамента вратио из Дубровника у Фиренцу.[78]

Када је у питању његов брачни статус можемо констатовати да се није женио. Љубавну везу имао је са својом слушкињом коју у тестаменту назива некад Милисава, а некад Мила. Са њом је имао и ванбрачну ћерку Елизабету, која је у тренутку његове смрти била малољетна.

Како је Ђорђо Гучи био племићког поријекла „nobile sapiens“ своју љубавну везу законом није озваничио, па тако није ни вјенчао слушкињу Милу. Међутим, тестаментом се побринуо да јој обезбиједи сигурнију будућност. Тако јој је, између осталог, завјештао једну кућу у сувозидини која се налазила под кулом Менчетића, а коју

[77] DAD, Div. Can. XLI, f. 90-91'; Р. Пекић, *Жупа Дабар у средњем вијеку*, Билећа 2005,160.
[78] DAD, Test. Not., XI, f. 179' (24. VII 1428).

за свог живота држи кожар Стјепан. Након Стјепанове смрти, на темељу исправе из Нотаријата, Фирентинац Гучи оставља поменуту кућу својој служавци Мили и 10 перпера или у новцу или у роби. Истовремено у тестаменту Фирентинац истиче: „својој служавци Мили, мајци Елизабете, моје ванбрачне ћерке, поред ствари, одјеће и сребренине, остављам 60 перпера за Елизабетину удају", док је износ од 10 дуката завјештао на њихово годишње издржавање. Такође, обавезује свога брата Антонија да по својој вољи може преузети Елизабету од њене мајке Миле.[79]

Да би изрекао своју последњу жељу, 23. јула 1428. године у Дубровнику у своју кућу позвао је Ђорђо дубровачког племића Андрију Ивановог Волчића, који је био те године судија у граду, као и низ утицајних и њему блиских особа које су наведене као свједоци његовог тестамента. Сва наведена лица замолио је Фирентинац да дођу и да посвједоче његовој предоченој изјави, а били су то: љекар Тома из Анконе, Полонио Леонарди из Риминија, Пасквал Јунко, Микел Ђовани из Прата, Никола Матеи из Прата, Ђулијано Мерои, Буосио Бартоломеи из Прата, Анђело Гори из Рабате близу Фиренце и Фабијано Влахов из Прата.

У тестаменту је побожни Фирентинац даривао самостане и цркве. Тако је за зарђење свештеника, цркви Св. Марије Велике оставио један перпер; цркви Мале браће гдје треба да буде покопан, за читање миса за његову душу 10 перпера; браћи проповједницима доминиканцима („fratribus predicatoribus") за душу своју оставио је три перпера; цркви Св. Јакова у Вишњици, тј. на Плочама у Дубровнику оставио је једну либру у новцу коју ће замијенити старјешина цркве; свештеницима цркве Св. Петра 10 перпера; болесном Данијелу Соркочевићу 25 дуката. Наредио је да се бискупу Мркана „мом духовном оцу" да 10 перпера за Гргуријанске мисе, а 40 перпера расподијели сиромашнима у славу његове душе. Није заборави вјерске објекте у родној Фиренци, па између осталог даривао је цркву Св. Репарата.

Легат од 20 дуката оставио је златару Дабиживу Франишићу, а потом је навео да се 45 дуката остави Ивану и Паладину Гундулићима; а њиховом брату Марину Гундулићу 240 дуката, а у вези с не-

[79] DAD, Test. Not., XI, f. 179' (24. VII 1428).

ком нотарском исправом, и за камате. Сем тог наводи низ неких неразријешених потраживања са браћом Гундулић. Након тог, наредио је да се остави Марину Рестићу око 80 златних дуката (ducatos auri ocuaginta vel chirca); Ђорђу Бруњолу из Мантове 90 дуката; љекару Томи 25 перпера, за љубав; Јакову де Атри 60 дуката; поменутом Јакову и браћи Ратку и Марину, синовима Николиним око 200 перпера, Јакши и Паскоју Јунаковићима 230 златних дуката.

Одредио је да Фирентинац Бернард Силвестра Белфрателис за себе задржи неке предмете и робу. Један дио од добара да се прода, да би се у износу од 29 дуката раздужио Филип де Рукералис који је био у Дубровнику 1426. године. Изразио је жељу да се Фирентинцу Стефану де Вани де Риковери, бившем становнику Напуља, остави 40 дуката; насљедницима Јакоба из Болоње 100 дуката; Фирентинцу Елиу де Гади 25 дуката за раздужење, тако и за господу, Петра Пантелу и још једног пословног партнера нејасног имена. Наредио је да се остави Новаку Милковом из Задра и насљедницима његовог брата Луке око 300 дуката, молећи и желећи да се разријеши тај спор.

У свим осталим добрима својим, како покретним тако и непокретним, како у Фиренци или дистрихту, тако и у Дубровнику, пошто најприје разријеши легате горе речене, себи за универзалног насљедника поставио је брата Антонио Гучија, којега моли да се присјети његове душе, као и речене ћерке Елизабете.

Одредио је повјерљиве особе (fideo comitore) за себе и своје тестаментарне одлуке и епитропе у Дубровнику: Антонија Ђорђовог, свог брата, Бернарда Скиериса из Прата нотара, Доменика Барела из Напуља, Столда Гориа де Рабат; за исто то у Фиренци овластио је брата Антониа, сестру Бартоломеу, жену покојног Ридолфија, која је у Самаи. [80]

Сјутри дан, тачније речено 24. јула, проглашен је тестамент Ђорђа Гучија, а два дана касније 26. јула у тестаменту је забиљежен тзв. додатак тестаменту у коме се наводи да су пред дубровачким конзулом Марином Рестићем и судијама, тројица свједока дали изјаву да је у њиховом присуству тастатор Ђорђо рекао: да има облигацију или исправу на име Трипка из Котора коју поништава, те износ

[80] DAD, Div. Not. XIII, f. 113 (8. VIII 1420).

од два дуката даје реченом Трипку које он може да присвоји. У питању је био Трипко Андрин, којег је Гучи 1420. године ангажовао на једногодишњу службу у производњи сукна. Ђорђо Гучи сахрањен је у цркви Мале браће у Дубровнику у гробу његовог брата Матеа („et Ecellesiam fratrum minoris de Ragusio ubi sepultus est Mateus frater suis“).[81]

[81] DAD, Test. Not., XI, f. 178'-180 (24. VII 1428).

Radmilo Pekić

BUSINESS DEALINGS OF ITALIAN MERCHANT GEORGI GUCCII IN DUBROVIK (1414-1428)

S u m m a r y

Italian merchant Georgi Gucii is of the one most important economi figures who worked in Dubrovnik during the second and third decade of the XV century.

The subject of his merchandise were different kinds of goods like wheat,wax,textile,wool,products for painting,glass and other items.He was dealing with insurance which was just in its beginings in Dubrovnik. He was working with bank drafts and credits. Because of his wealth and because he was a good merchant, in town below Srđ he excelled as one of the greatest creditors of his time. The greatest amount of his wealth he used for a producing and selling textile, working on his own or with other merchants.Different merchandise activities weren't too much for him and he started another important business,with which he made a greate influence on others,becoming a greate glass merchant in Dubrovnik. He had a business cooperation with merchant from Balkan, Apennin and Pyrenees peninsulas. However after little more then a year he stopped producing glass and continued to work throught his shops.Three years after he stopped working with glass, he made a will and died soon.He made a wish to be burried in Dubrovnik, in Little brothers church, in the grave were his brother Mateo was burried. Georgi Gucii wasn't married but he left a minor daughter Elisabeth,who he had from a relationship with a maid. His assets in Dubrovnik and Florens were inherited by his brother Antonio.

Key Words: Georgi Guccii, Merchants, Dubrovnik (Raguse), Florentine, trade, testaments.

Чланак примљен: 31. 05. 2010.
Чланак коначно прихваћен за објављивање: 01. 11. 2010.

ИСТОРИЈСКИ ЧАСОПИС, књ. LIX (2010) стр. 197-224
HISTORICAL REVIEW, Vol. LIX (2010) pp. 197-224

УДК: 622.344 (497.11)"15"

Срђан КАТИЋ
Татјана КАТИЋ
Историјски институт
Београд

РУДНИК ЖЕЖНА И РУДАРСТВО РОГОЗНЕ И ПОДБУКОВИКА У 16. ВЕКУ*

Апстракт: Рад се бави рудником Жежна и седам припадајућих рудника на планини Рогозна. Око рудника је формиран хас, а касније и нахија Жежна, која је у административном погледу била у саставу Призренског санџака. Ова нахија била је у судској надлежности кадилука Брвеник, а под финансијским надзором Скопског незарета. Посебна пажња посвећена је убикацији Жежне, њеној производњи, као и закупима, у чије приходе су, поред рудника, хаса и топионичарске чистиље, били уврштени и бројни локални порези и таксе.

***Кључне речи**:* Османско царство, рударство, Рогозна, Жежна, рудник, сребро, *хас*, закуп, XVI век.

Планина Рогозна богата је оловно-цинканим рудиштима. У старом и средњем веку на њима је ископавана сребоносна руда, с већим или мањим примесама злата. Писани извори о средњовековном рударству Рогозне веома су ретки и углавном посредни. У њима се помиње да је већ 1303. године, негде на Рогозни постојала като-

* Рад настао као резултат истраживања на пројекту Министарства за науку и технолошки развој *Српско друштво од друге половине 17. века до краја Првог светског рата. Постојаност и промене* (Ев. бр. 147027).

личка епархијска црква.[1] Према подацима из 1348. рударско насеље Рогозна имало је кнеза немачког порекла, чији је син Ајан био златар.[2] Четири деценије касније, наводе се трошкови копања једне рударске јаме, коју су поседовала двојица Дубровчана.[3] До краја XIV и током XV века нема вести о рударењу на Рогозни.

На основу наведеног може се закључити само да је Рогозна била један од најстаријих српских средњовековних рудника, у коме су, поред локалног становништва, пословали и Саси и Дубровчани. С обзиром на изузетно оскудне писане изворе, њихов садржај и временски оквир, може се претпоставити да средњовековно рударство Рогозне није било већег обима и да су рударски радови обустављени знатно пре трајног успостављања османске власти. Непостојање континуиране производње је и главни разлог због кога је рударство на овој планини обновљено тек почетком XVI века у руднику Жежна.

О руднику Жежна у време Османског царства доскора се мало знало. Фехим Спахо је 1913. године објавио превод рударских закона султана Сулејмана Величанственог из 1536, у којима се Жежна наводи међу дванаест најзначајнијих рудника у Румелији.[4] Глиша Елезовић је 1940. објавио збирку османских извора, међу којима и докумената с најранијим поменом рудника Жежна из 1514. и 1515. године. Они се не односе на сам рудник, већ на активности извесног Џелала, емина Жежне, у вези са издавањем потврда о плаћеној царини.[5] Елезовић је име Жежна погрешно читао као Дрина, што је исправио Хазим Шабановић. у критичком осврту на Елезовићеву збирку докумената.[6] Х. Шабановић је 1950. објавио кануннаму Босанског санџака из 1516. у којој је наведено припајање прихода рудника Жежна државној благајни.[7]

---

[1] М. Динић, *За историју рударства у средњовековној Србији и Босни*, I, Београд 1955.
[2] *Исто*; Г. Томовић, *Сопотски забел Чрмањ*, [у даљем тексту: Томовић, *Чрмањ*] Историјски часопис, XXXVI (1987), 45.
[3] Томовић, *Чрмањ*, 46.
[4] F. Spaho, *Turski rudarski zakoni*, Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, 1-2 (1913), 32 [166], даље Spaho, *Rudarski zakoni*.
[5] Г. Елезовић, *Турски споменици* 1, Београд 1940, док. бр. 164, 184-188.
[6] H. Šabanović, *Turski dokumenti u Bosni iz druge polovine. XV stoljeća*, Prilozi za orijentalnu filologiju, II (1952), 346.
[7] H. Šabanović, *Kanun-nama Bosanskog sandžaka iz godine 922/1516*, Prilozi za orijentalnu filologiju I (1950), 164 [у даљем тексту Šabanović, *Kanun-nama*]; турско изда-

Међутим, иако је још тада било потпуно извесно да се један од важнијих рудника у европском делу Османског царства зове Жежна, у наредне три деценије, њено име је погрешно читано као Сер-серне, Лозна или Ржана.[8]

Постојање Ржане, рудника сличног имена, који такође није био убициран, унело је додатну забуну, јер је већина научника сматрала да се ради о истом руднику. Иако је једини оријентир за убикацију Жежне била релативна близина Новог Пазара, Хатица Чар Дрнда у раду о овом граду, уопште не помиње Жежну, већ као руднике гвожђа у непосредном окружењу наводи Ржану и Глухавицу.[9] Због близине Новог Пазара и сличности с именом села Жажа на Копаонику, Скендер Ризај је изнео противуречан закључак да: „Жежна треба да буде на Копаонику, негде између Новог Пазара и Трепче“[10] (?!).

Тек на основу података из садржаја опширног пописа Призренског санџака из 1571. године, који је превео Момчило Стојаковић, Гордана Томовић је на планини Рогозна убицирала села нахије Жежна, док је сам рудник лоцирала на брду Жежница у централном делу Рогозне.[11]

Међутим, и након потпуно неспорних доказа да су се рудник, хас и нахија Жежна налазили на Рогозни, то није усвојено у делу историографије. Тако се у монографији *Старо српско рударство* рудник Жежна уопште не помиње, осим када се, у пасусу о рудницима у околини Трепче, наводи да је рудник Ржана некада погрешно читан као Жежна.[12]

ње истог закона у A. Akgünduz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, III, Istanbul 1991, 376 [у даљем тексту Akgünduz, *Kanunnâmeler*]

[8] H.Kaleshi, *Jedna prizrenska i dve vučitrnske kanunname*, Glasnik Muzeja Kosova i Metohije II (1957), 293; O. Zirojevic, *Vučitrnski i Prizrenski sandžak u svetlosti turskog popisa 1530/31. godine*, Gjurmime Albanologjike, 2 (1968), 113. О. Зиројевић, *Вучитрнски и призренски санџак у време владавине Сулејмана Величанственог*, Историјски часопис XIX (1972), 272.

[9] Х. Чар Дрнда, *Оснивање Новог Пазара и његов развитак до краја XVI столећа*, Новопазарски зборник 8 (1984), 91.

[10] S. Rizaj, *Rudarstvo Kosova i susednih krajeva od XV do XVII veka*, Priština 1968, 180.

[11] Томовић, *Чрмањ*, 46.

[12] С. Ћирковић, Д. Ковачевић-Којић, Р. Ћук, *Старо српско рударство*, Београд – Нови Сад 2002, 156.

На основу извора којима располажемо с потпуном извесношћу можемо тврдити да су Жежна (*Jejna*) и Ржана (*İrjana*) била два различита рудника. Довољно је навести да се у попису закупа Румелије из двадесетих и тридесетих година XVI века, њихови приходи наводе одвојено, и то у обрачунима различитих санџака.[13] Према подацима опширног пописа Босанског санџака из 1530. године, Ржана је била средиште најисточније нахије тог санџака, која је обухватала простор омеђен Трепчанском реком с југа, Ибром са запада и планинским билом Копаоника с истока.[14] Нахију Ржана сачињавало је осам села. Сам рудник налазио се на месту, или у непосредној близини, данашњег села Ржана, смештеног на планинском билу Копаоника, код врха Оштро Копље.[15] Према истом попису Ржана је била рудник сребра и имала је свој трг. Из Ржане среброносна руда превожена је на прераду у топионице рудника Трепча, а од добијеног чистог сребра државна петина износила је свега 530 акчи.[16] Упркос занемарљиве производње у том периоду рудник није престао с радом, и у османским документима помиње се све до аустро-турског рата (1716-1718).[17]

Хас и нахија Жежна

У XV и првим деценијама XVI века, у Османском царству је било уобичајено да се рудишту које добије статус рудника дају два-три околна села. Већим рудницима су потом додељивана села целе рударске регије, која су, обједињена у хас, имала имунитетни статус.

Жежна се не помиње у изворима с краја XV века. Стога се може претпоставити да је статус рудника стекла у првој, или најкасније почетком друге деценије XVI века, када су јој и додељена села Јошаница и Бањска. Рудник Жежна био је у Босанском санџаку до

[13] Başbakanlık Arşivi Istanbul [у даљем тексту: BBA], Maliye defteri – Maliyeden müdevver defteri, [MAD] 656, 143, 170-175

[14] BBA, Tapu tahrir defterleri, [TD] 157, s. 128-133. Нахија Ржана била је уписана и у следећем дефтеру Босанског санџака из 1541/42. године (TD 211, s. 116-126).

[15] Карта Куршумлија, 1:50.000, 581-3, *Војно географски институт Београд* [у даљем тексту: ВГИ], 1984.

[16] TD 157, s. 128.

[17] A. Refik*, Osmanlı devrinde Türkiye madenleri (967-1200)*, Istanbul 1931, 53.

1516/1517.[18] Већ 1518. године око рудника је формиран хас, који је трајно припојен Призренском санџаку. Поред поменутих Јошанице и Бањске, сачињавало га је још десет села, која су издвојена из нахије Трговиште, и шест села из нахије Вучитрн.[19] Села хаса Жежне највећим делом налазила су се на простору омеђеном рекама Ибром на истоку, Јошаничком реком на северу и Бањском и Кашаљском реком на југу и југозападу (карта 2).

У наредних неколико година, развој рудника Црнац на Рогозни утицао је да око тог рудника буде формирана мала нахија Црнац, од свега три села Вучитрнског кадилука: Црнца, Рогозне и Угракиника (Гркаје). Она су, најкасније 1525/26. такође припојена хасу рудника Жежна. Нахија Црнац је, упркос томе, још деценијама вођена у пописима Вучитрнског санџака.[20]

Највећу недоумицу око села хаса Жежна стварају подаци о самом селу Црнац, које је у сажетом попису Румелије из 1530. године уписано и у хасу Жежне у Призренском и у поменутој нахији Црнац у Вучитрнском санџаку.[21] Исто је поновљено и у опширним пописима Призренског и Вучитрнског санџака, који су сачињени средином XVI века.[22] Подаци су различити, па се може претпоставити да се ради о два дела истог села, нешто слично као што су и села Горње и Доње Гњеждане, пре стварања хаса, припадала Вучитрнској, односно нахији Трговиште.[23]

[18] Šabanović, *Kanun-nama*, 163-166; Akgündüz, *Kanunnâmeler*, 376.
[19] TD 92, 1-2.
[20] TD 133, s.137-139; TD 234, s. 133-135. Тек у попису Призренског санџака из 1571. године ова села су уписана у нахији Жежна (Т. Катић, *Опширни попис Призренског санџака из 1571. године*, [у даљем тексту: Т. Катић, *Опширни попис*], Београд 2010, 251.
[21] *167 numaralı muhâsebe-i vilâyet- Rûm-ili defteri (937/1530), II, Vılçıtrın, Prizrin, Alaca-hisâr ve Hersek Livâları*, (Dizin ve Tıpkıbasım), Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu: 69, Defter-i Hâkânî Dizisi: IX, [у даљем тексту: *167 Numaralı*, II], Ankara 2004, s. 341, 371.
[22] TD 368, s. 6; TD 234, s. 133.
[23] TD, 92, s. 1-2.

ТАБЕЛА 1: *Настанак хаса и нахије Жежна*

Села рудника Жежна пре 1518. године	
Бањска	Јошаница
Села нахија Трговиште и Вучитрн припојена хасу 1518. године[24]	
нахија Трговиште	**нахија Вучитрн**
Бирова	Горње Гњеждане
Вучје (дн. Вуча)	Грубовица
Гребно	Дубокова (дн. Дубока)
Доње Гњеждане	Извор (дн. Извори)
Захова	Придворица
Косова	Поповце
Мијачиновић	***Села нахије Црнац 1525/26. године***[25]
Чрљан (дн. Црвени)	Рогозна
Црнац	Црнац
Шмрека	Угракиник (дн. Гркаје)

Према попису Призренског санџака из средине XVI века, рудник Жежна и њој припадајућа села, била су део нахије Трговиште. Тек од пописа из 1571. срећемо посебну нахију Жежна. Велика већина села хаса и нахије Жежна убицирана је и приказана на карти 2. Положај села Шмрека и Косова остао је непознат, јер су она била међу најмање насељенима и релативно рано су остала без становника. Село Шмрека опустело је пре пописа 1550. године, а на списку насељених места остало је само захваљујући досељавању неколико породица из Заплане.[26] Село Косова трајно је запустело после 1550. године и зато се не наводи у попису из 1571. И положај слабо насељеног села Мијачиновић, које данас не постоји, такође није утврђен. Међутим, на основу једне напомене из пописа 1683. године сазнаје-

[24] TD, 92, s. 1-2. У овом сажетом попису наведени су само приходи села, без података о становништву.
[25] TD 133, s.137-139.
[26] TD 368, 7. Село Шмрека наведено је и у сажетом попису из 1599/1600. (TD 664, s. 72) и у опширном попису из 1683. године, када су у њему уписана само два пореска обвезника (MAD 600, s. 105)

мо да су се у то, тада пусто село, доселиле две породице из суседне Јошанице, што омогућава приближну убикацију.[27]

У историографији је било неслагања око локације села Рогозна. Г. Томовић је закључила да се налазило: „између села Брђани и Трнава, где сачувана топонимија указује и на постојање дубровачке колоније“.[28] П. Петровић је као могућу локацију поменуо потес Каравасалија (Крвосалија) код села Рајетића, који је, према народном предању, тако назван по некадашњем каравансарају.[29]

Према нашем мишљењу Рогозна се налазила управо на месту Каравасалије. Њен положај одговара опису руског конзула у Сарајеву, А. Гиљфердинга, који је 1857. године прешао пут од Бањске до Новог Пазара: „на четири сата од манастира [Бањска] налази се хан Рогозна на дивном пропланку, готово на врху планинског била. Од овог хана пут се нагло спушта и после четири сата хода долазимо до речице Рашке и Новог Пазара“[30]

Хан је добио име по насељу Рогозна, које је, као „коначиште путника и каравана, који долазе с разних страна“, добило дербенџијски статус 1544/45. године.[31]

Хан Рогозна и још седам ханова и четири каравансараја између Бањске и Новог Пазара, уцртано је на аустријској генералштабној карти из 1905. године (карта 1).[32] У насељу Рогозна, као и у селима Грижани и Брђани, постојали су и хан и каравансарај. Каравансарај Рогозна налазио се на месту данашњег потеса Каравасалије, док је хан Рогозна био удаљен око један километар у правцу Новог Пазара. Од каравансараја Рогозна до два и по километра удаљеног Чешмели

[27] MAD 600, s. 105. Постојање винограда у селу Мијачиновић такође указује на то да то село није припадало брдским селима хаса, већ онима у подножју Рогозне, близу Ибра. Међу селима у долини Ибра виногради су уписани још у Јошаници и Придворици (TD 368, s. 4-13; Т. Катић, *Опширни попис*, 256-257, 262-263).

[28] Томовић, *Чрмањ*, 46. Г. Томовић, у истом раду, у напомени на претходној страни, навела је да Рогозну „треба тражити код села и врха Златни Камен“ (*исто*, 45).

[29] П. Петровић, *Рашка, антропогеографска проучавања*, (Етнографски институт Српске академије наука и уметности, Посебна издања, књ. 26) I, Београд 1984, 41.

[30] А. Гиљфердинг, *Путовања по Херцеговини, Босни и Старој Србији*, Сарајево 1972, 263.

[31] TD 234, s. 134. Исте године статус дербенда добило је и село хаса Бањска (TD 368, 6

[32] Novi Pazar, zone 33 kol. XXIII, Masstab 1:75.000, изд. Militärgeographisches Institut, Wien.

хана[33] постојао је и краћи алтернативни путни правац. Село Рогозна, на пола пута између Бањске и Пазара било је главно одморište путника и каравана. То је разлог, што су доста касније, на истом месту подигнути и Мурат-бегов хан и каравансарај Азизије.[34]

КАРТА 1: *Део секције аустријске генералштабне карте*

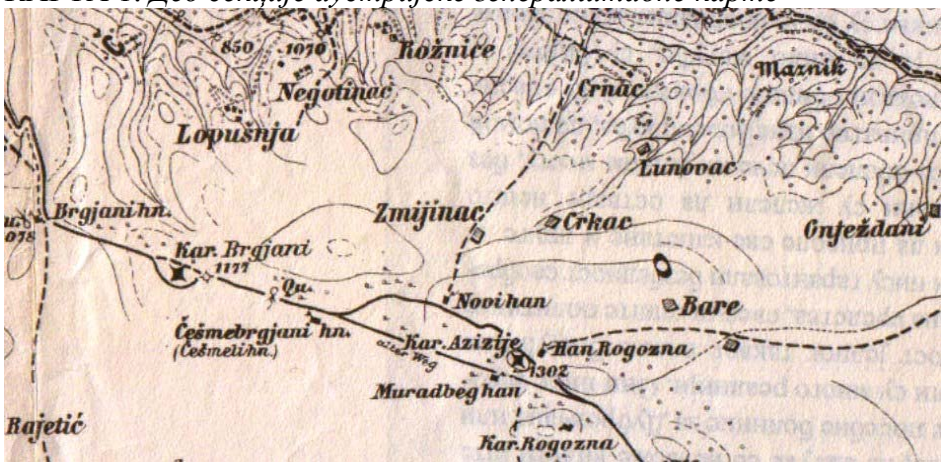

Геолог Фран Туђан, који је 1925. године обилазио Рогозну, детаљно је описао локални пут од хана Рогозна до Плакаонице. Прво село на које је наишао биле су Баре, што такође указује да се Рогозна налазила у реону Каравасалије, или у непосредној близини.[35]

С обзиром на то да је насеље Рогозна у средњем веку било важно рударско средиште, реон Каравасалије морао је бити богат рудом. Савремена геолошка истраживања то и потврђују, убрајајући Каравасалију међу најзначајнија оловно-цинкана рудишта на планини Рогозни (види карту 2). О вишевековној рударској активности у том крају сведоче и бројни трагови старог рударства, као и савремена експлоатација.

***

[33] Чешмели хан се налазио на месту данашњег потеса Чешмалије, такође у реону села Рајетића (Карта Нови Пазар, 1:25.000, 580-3/4, ВГИ, 1992).
[34] Novi Pazar, zone 33 kol. XXIII, Masstab 1:75.000. Каравансарај Азизије назван је тако у част султана Абдулазиза (1861-1876).
[35] Ф. Туђан, *Минеролошко-петрографска проучавања у Јужној Србији*, Гласник Скопског научног друштва, I, 2 (1926), 482.

Хас Жежна специфичан је по томе што није имао карактер радничког хаса, уобичајен за хасове рудника. Становници радничких хасова имали су радне обавезе, најчешће везане за прављење и допремање ћумура и дрвне грађе, као и за разне помоћне службе у јамама и топионицама. Они су били плаћени према количини произведеног ћумура и дрвета, или према броју радних дана у руднику, а уживали су и значајне пореске олакшице. У селима хаса Жежна убирани су уобичајени рајински порези, што значи да њихови становници нису имали значајније радне обавезе, које би завређивале умањење пореза.

Извесно је, међутим, да је део становника хаса ипак обављао послове везане за рударско-топионичарску делатност. Међу дажбинама села Рогозна и Црљан наводи се такса на ћумур (*bac-i engişt*).[36] То значи да је, поред производње ћумура у околини, у тим местима, обављана и продаја тог, за рад топионица, неопходног погонског горива.[37]

У неколико села хаса: Дубокој, Црљану, Гњеждану и Јошаници теренским истраживањима уочени су остаци рударских окана и поткопа.[38] Уколико се не ради о исцрпљеним рудиштима из предосманског периода, може се закључити да производња у њима није била довољна за стицање статуса самосталног рудника, па су у управном и организационом погледу припадали руднику Жежна. Рударске послове у овим местима свакако је обављало локално становништво, јер је близина рударских станишта била један од предуслова за успешну производњу.

На изостанак рударских повластица у селима хаса вероватно је утицао неуобичајено велики број рудника и рударских насеља на његовој територији. Становници тих рудника, међу којима и они из Жежне, по свему судећи, уживали су посебан статус, па нису евидентирани у пописима хаса, већ у посебним финансијским дефтери-

[36] BBA, TD 133, s.138-139.
[37] Топоним Бацана, у близини села Рогозна (Каравасалија), вероватно је назван по објекту у коме је наплаћиван бац (*bac-hâne*). Карта Нови Пазар, 1:25.000, 580-3/3, ВГИ, 1992.
[38] Петровић, *Рашка*, I, 40.

ма. На њихов повлашћен положај указује и једна белешка из пописа 1530. године, у којој се наводи да су 43 становника рудника Жежна били ослобођени од свих обичајних терета и изванредних пореза.[39]

Становништво села на хасу било је хришћанско, а педесетих и шездесетих година XVI века у посед муслимана прешло је само неколико чифтлика, баштина, винограда и њива, који су се налазили у селима у близини Ибра и то у Вучју, Придворици, Јошаници и Мијачиновићу.[40]

Велике демографске промене карактеристичне су за ово подручје. Подаци из табеле 2. показују да се између 1530. и 1550 године на хасу Жежне број становника смањио за чак 41 %. И у наредне две деценије тај процес је настављен, али не у толикој мери као у претходном периоду, па је укупан губитак становништва до 1571. године износио 62%.

Депопулација узрокована великим миграцијама у новоосвојене крајеве и епидемијама куге била је присутна и у већем делу Румелије. Када се ради о хасу Жежне губитак становништва би се могао повезати и с евентуалним опадањем производње у локалним рудницима. Међутим, бројност рударске управе у Жежни из седамдесетих и осамдесетих година указује на значајне приходе, па би разлоге можда требало тражити у оснивању новог хаса рудника Жежна. Он се у документима којима располажемо, изричито не помиње, али се у закупу Жежне из 1583. године наводи да је закупац преузео приходе рудника и старог хаса, што значи, да је постојао и нови хас, чије су повластице можда привукле део становништва.[41] На постојање новог хаса указује и документ из 1577. године, према коме је емин рудника Жежна био надлежан за села Горња и Доња Супња, која се иначе не наводе на списковима старог хаса. Њихови становници били су задужени да скелом превозе путнике и робу преко Ибра.[42]

[39] *167 Numaralı*, II, s. 371.
[40] TD 368, s. 4-13; Т. Катић, *Опширни попис*, 256, 257, 259, 262, 263.
[41] BBA, *Maden mukâtaasi kalemi*, D.MMK 22704.
[42] MAD 7534, s. 1612. Б. Храбак је користио податке из истог документа (збирка необјављених докумената, коју је за Академију наука и умјетности Босне и Херцеговине превео А. Полимац). У тексту који му је био на располагању поменута села прочитана су као Горња и Доња Сопотна, што је он и навео, иако се та села не на-

Табела 2: *Пописи кућа, неожењених (н.) и удовица (у.) на хасу Жежна*

	1530.[43]			**1550.**[44]			**1571**[45]		
СЕЛО	куће	н.	у.	куће	н.	у.	куће	н.	у.
Бањска	15	2	3	8			11		
Бирово	55	4	6	31	7		19	9	1
Вучје	54	3	5	28	5	1	21	5	
Горње Гњеждане	12	4		8	3	1	10	3	
Гребно	27		4	8	3		7	3	
Грубовица	21			12	12		6	4	
Доње Гњеждане	19	1	3	19	2		13	2	
Дубокова	68	6	8	36	4	3	26	6	1
Захова	31	3	4	24	3	3	9	3	
Извор	17	1		14	3		8	2	
Јошаница	65	5	8	38	8	2	29[46]	7	
Косова	5	1		3					
Мијачиновић	12	1	4	10	1	2	5		
Поповце	23			10	2		6	1	
Придворица	13	1	2	17	2		6	2	
Рогозна	81	2	2	15	1	1	19		
Угракиник	57	4	6	36	7	7	24	6	
Црнац	40	4		13	3	2	11	4	
Црнац (Вучитрн)	34	3	2	37		2			
Црљан	19	3	3	8	2		7	4	
Шмрека	24	3		4	1		3	1	
УКУПНО:	**692**	**51**	**60**	**379**	**69**	**24**	**240**	**62**	**2**
СВИ УКУПНО:	**803**			**472**			**304**		

лазе на Ибру (Б. Храбак, *Нови Пазар и околина у почетној фази декомпозиције отоманског царства (1560-1580)*, Новопазарски зборник, 17, (1993), 62-63).

[43] *167 Numarali*, II, s. 341, 371; Подаци за Рогозну, Угракиник и део Црнца који је припадао Вучитрну потичу из пописа тог санџака из 1525/26. (TD 133, s.137-139).

[44] TD 368, s. 4-13. За три села наведена у претходној напомени подаци су преузети из пописа Вучитрнског санџака сачињеног 1544/45. године (TD 234, s. 133-135).

[45] Т. Катић, *Опширни попис*, 253-267).

[46] У дефтеру из 1571. године уписан је јошанички заселак Поповце са шест кућа и три неожењена мушкарца, које нисмо посебно издвојили на табели, већ смо их урачунали у становнике Јошанице (Т. Катић, *Опширни попис*, 262)

За хас Жежне везана је институција кнеза, коме је, како се наводи у документима, главна дужност била да еминима и царским службеницима помаже у прикупљању царских прихода. Кнезови су решавали мање спорове између локалног становништва и старали се о испуњавању радних обавеза, а за узврат су, са синовима, браћом и братанцима, били ослобођени од пореских обавеза. У попису из 1571. у селу хаса Бирову уписан је кнез Радош Радичев син. Њега је наследио брат Радоња, који је 1577. године имао проблема с обновом царског берата. Носилац молбе преминуо је на путу за Истанбул, па је кадија Трговишта послао захтев да му се хитно изда берат.[47]

У значајнијим рударским насељима постојао је и рударски кнез, који се бавио рударском проблематиком, док је у мањим рудницима један кнез обједињавао послове у руднику и на хасу. Двадесетих и тридесетих година XVI века у Жежни су сигурно постојала два кнеза, док се за кризне периоде то не може тврдити. Тек извесно је да је та институција очувана у Жежни све до Бечког рата, јер је у попису из 1683. године, царском заповешћу уписан Вукман Ђурин син, као кнез рудника Жежна.[48]

Нахија Жежна, коју први пут региструје попис из 1571., је у војно-административном погледу била у Призренском санџаку. Међутим, с обзиром на то да је цела представљала царски хас, призренски санџакбег у њој није имео никакве ингеренције. У нахији Жежна није било тимара спахија којима је заповедао, трупе задужене за унутрашњу безбедност нису имале приступ, јер се радило о имунитетном добру, а прикупљање пореза било је у надлежности емина рудника и хаса. Емини су на хасовима имали толико широка овлашћења, да су чак издавали тескере о поседовним правима над виноградима, њивама, воденицама и сличним непокретностима,[49] што је иначе спадало у ингеренције кадија.

[47] *Исто*; MAD 7534, s. 1636.
[48] MAD 6000, s. 104-105.
[49] TD 368, 11.

Карта 2: *Хас и нахија Жежна, с рудницима на Рогозни и у Подбуковику*[50]

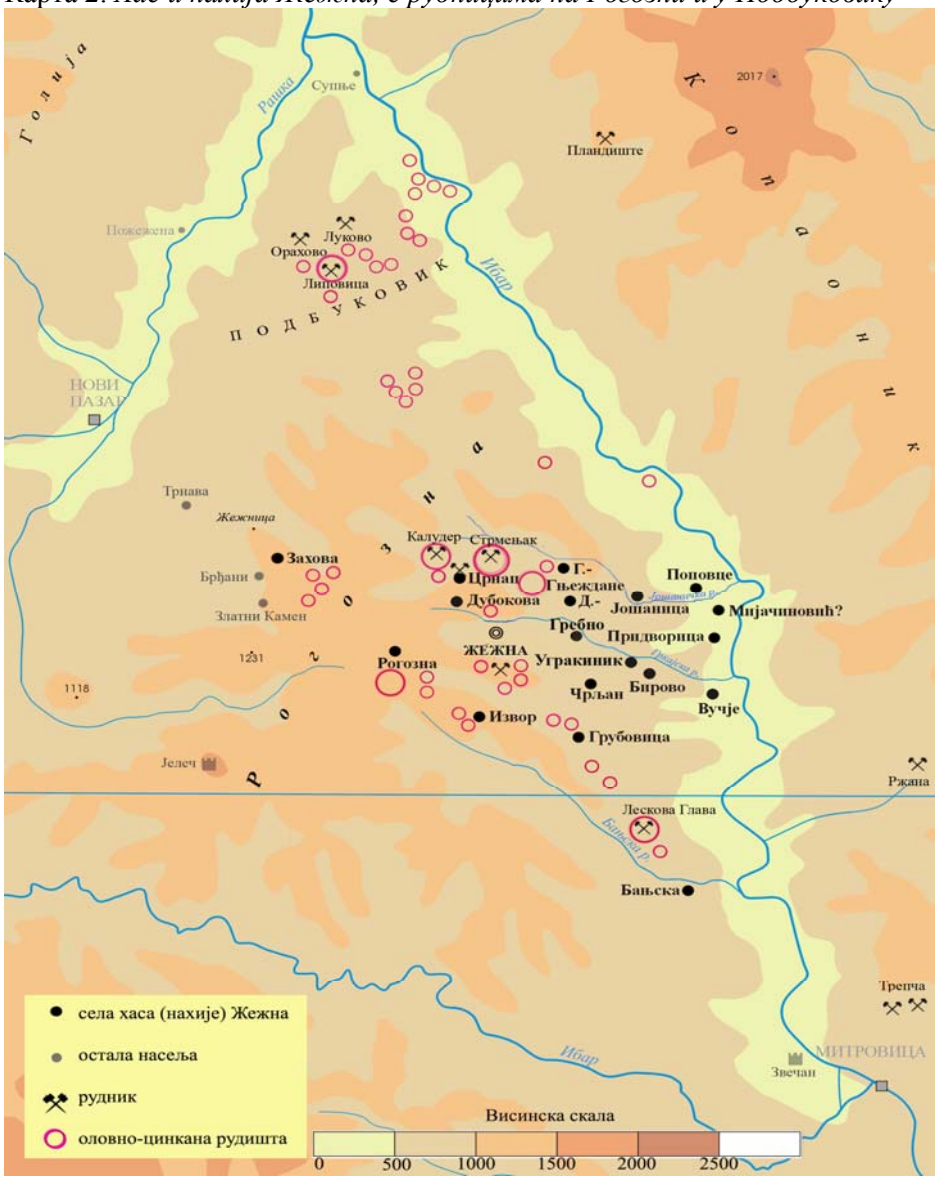

[50] Приказ оловно-цинканих рудишта урађен је на основу: S. Borojević Šoštarić, *Genetski model ležišta olova, cinka i srebra Crnac, na planini Rogozna, Kosovo*, doktorska disertacija odbranjena na Prirodoslovno-matematičkom fakultetu u Zagrebu, 10.07.2009 [у даљем тексту: Borojević Šoštarić, *Genetski model*].

Рударство Рогозне

У османском периоду на планини Рогозни није постојао доминантан рударски центар, већ се производња одвијала у неколико мањих рудника. То је наговештено већ у кануннами Босанског санџака из 1516. године, у којој се помињу „Жежна и <u>мајдани</u> [подв. аут.] у њеном подручју“.[51]

Службеници задужени за контролу царских прихода нешто су одређенији у документима о закупима из двадесетих и тридесетих година XVI века, у којима, поред Жежне и неименованих „осталих“ рудника, увек наводе и рудник Лескова Глава.[52]

Тај рудник налазио се на јужним обронцима Рогозне, око четири километра северозападно од Бањске, на брду које и данас носи исти назив.[53] На Лесковој Глави и у реону суседне Кадијаче сачувани су бројни остаци старог рударства,[54] о коме сведоче и оближњи топоними Плакаоница, Рудине и хидроним Златни Поток.[55] У руднику Лескова Глава производња сребра била је примарна, док је олово добијано као секундарни производ. Геолог В. Симић сматра да је на Рогозни, поред производње сребра и пратећих производа, једино на Лесковој Глави могла да постоји и производња гвожђа, јер се на том брду налази велики „гвоздени шешир“, с бројним рударским рупама.[56] Топионице рудника Лескова Главе налазиле су се на Бањској реци код Бањске, где су поред троски сачувани и остаци топионица.[57]

Имена осталих рудника пронашли смо у једном од фрагмената регистра дворске канцеларије задужене за рад рудника, из осам-

[51] Šabanović, *Kanun-nama*, 164.
[52] MAD 656, s. 171-175.
[53] Карта Нови Пазар 1:25.000, 580, 4/3, ВГИ, 1992.
[54] V. Simić, *Istorijski razvoj našeg rudarstva* [у даљем тексту: Simić, *Istorijski razvoj*], Beograd 1951, 205, 224. В. Симић, *Рударство гвожђа средњовековне Србије и Босне* [у даљем тексту: Симић, *Рударство гвожђа*], Београд 1988, 177. П. Петровић, *Рашка*, I, 40, уочио је у овој области бројна стара рударска окна код села Ораховице и у потесима села Рудине: Чивутска рупа и Шумната Чука.
[55] Карта Нови Пазар 1:25.000, 580-4/3; 580-3/4, ВГИ, 1992.
[56] Симић, *Рударство гвожђа*, 177.
[57] Исто; Simić, *Istorijski razvoj*, 224

десетих година XVI века, у коме су уписани подаци о постављењима чланова рударских управа.[58] У њему се поред већ поменутих Жежне, Лескове Главе и Црнца, наводе и рудници Калудере, Стрмељ, Орахово, Луково и Липовица.

Калудере и Стрмељ налазили су се у североисточном делу Рогозне, у непосредној близини рудника Црнац. Први је вероватно био на брду Калуђер,[59] а други на брду Стрмењак.[60] И данас у том делу Рогозне постоје бројни остаци старих рударских радова, код Црнца, Зминца, Змињака и Плакаонице.[61] Брдо Плакаоница било је богато водом, па су главна испиралишта руде, по којима је и добило име, била на његовим обронцима. Изгледа да су „стари" рудари у окнима на Плакаоници имали великих проблема с подземним водама. Решавали су их копањем хоризонталних поткопа, који су у средњем веку називани штолнама, а у османском периоду лагумима. Управо из највећег поткопа на брду Плакаоница и извире Плакаоничка река, чији је водени ток покретао највише топионичарских кола на Рогозни. Троскишта на тој речици показују да је главна пажња топионичара посвећивана сребру, док се о олову није толико водило рачуна. Стога је на троскиштима остало доста глеђи, коју су сељаци, у новије време, скупљали и продавали грнчарима.[62]

За поменуто рудиште на североисточној Рогозни везан је и један изузетно редак феномен. Наиме на старим оловно-цинканим рудиштима веома ретко се могу пронаћи комади руде, а на брду Змињак, које се налази између Црнца и Плакаонице, остављено је огромно купиште од 33.000 тона оловно-цинкане руде.[63] Гомилање,

[58] D.MMK 22704.

[59] Извесну дозу сумње у убикацију уноси то што се калуђер на османском пише *kaluger*, а не *kaluder*. Ипак, због чињенице да је један шафар опслуживао сва три рудника, што указује на њихову близину, определили смо за поменуто брдо, а не за рудник Калудра, коме наведени облик речи више одговара, јер се исти налазио с друге стране Рашке, у подножју Голије. Осим тога, у опширном дефтеру Босанског санџака из 1530. године, у нахији Рас уписано је село Калудра, без икаквих назнака о постојању рударских активности (TD 157, s. 127).

[60] Карта Нови Пазар 1:25.000, 580-3/4, ВГИ, 1992.

[61] Петровић, *Рашка*, I, 40.

[62] Simić, *Istorijski razvoj*, 224.

[63] Према анализама обављеним 1926/27. године руда је била скоро неоксидисана са 6% олова, 2,8% цинка и 155 грама сребра по тони (Simić, *Istorijski razvoj*, 224).

а потом напуштање толиког купишта руде, из кога је могло да се добије више од пет тона сребра, може се објаснити само великим поремећајем на тржишту и наглим миграцијама, какве је широм централног Балкана изазвао једино Бечки рат (1683-1699).

О богатству ове рударске регије сведочи и податак да су Црнац, Калуђер и околни рудници олова и цинка били поново отворени у XX веку.[64]

Рудници Орахово, Луково и Липовица формирали су засебну рударску регију, која се налази у области Подбуковик. Они су били ван територије обухваћене хасом, па се може претпоставити да је интензивнија рударска делатност у њима почела након оснивања хаса, вероватно педесетих и шездесетих година XVI века, када је широм европског дела Османског царства отворен велики број нових рудника.[65] Рудници Луково и Орахово са северне, и рудник Липовица с јужне стране, омеђили су релативно мали простор од неколико квадратних километара, на коме су концентрисани изузетно бројни остаци старих рударских радова.[66] Само код Липовице било је око 200 окана поређаних у два паралелна реда, који су пратили жиле сребоносног галенита.[67] Овој рударској регији свакако су припадала и окна суседних села Биочин и Требиће.[68]

И на крају, поставља се питање локације самог рудника Жежна. Према Г. Томовић, налазио се на брду Жежница, у близини села Трнава, југоисточно од Новог Пазара, а према П. Петровићу у селу Пожежена, у долини Рашке, северно од Новог Пазара. Оба аутора

Према савременим геолошким испитивањима, максимална годишња производња у реону Црнац-Плакаоница процењена је на 120.000 тона руде, чији је састав 10% олова, 4 % цинка и 100-150 грама сребра по тони (Borojević Šoštarić, *Genetski model*).

[64] Карта Нови Пазар 1:50.000, 580-3, ВГИ, 1984.

[65] О отварању неких рудника у том периоду види опширније: С. Катић, *Улога Јевреја у отварању и развоју рудника Кучајна и Мајданпек у другој половини XVI века*, Годишњак за друштвену историју, 1–2 (2001), 7-17.

[66] Код Орахова стари рударски радови налазе се јужно у Белим Прлима и код Цветковића, а код Лукова на Брежђу и код извора Крижевака (Петровић, *Рашка*, I, 45).

[67] Simić, *Istorijski razvoj*, 224.

[68] У селу Биочин старих „рупа“ има у Рашћу и на Малом Буковику, а код Требића у Горњем Требићу и код Говеђег Брега, док у Воденичком потоку има шљаке (Петровић, *Рашка*, I, 45).

су закључила да су речени локалитети добили име по жежници, за коју су мислили да означава топионичарску пећ.[69]

Сматрамо да осим сличности у називу, наведене локације не испуњавају ни један од потребних услова за утврђивање положаја рудника Жежна.

Термин жежница, у прошлости, као и данас, означава дрво сложено у пласт, прекривено гранама и облепљено мешавином глине и тешког пепела, које је вишедневним, постепеним жежењем претварано у ћумур.[70] Тако је по жежницама за прављење ћумура брдо Жежница и добило име, а не по топионицама, јер оне нису прављене по брдима, већ у речним долинама, због коришћења погонске снаге воде. Топоним Пожежена је чест и није везан само за рударске области, а и када се налази у њима, до сада нисмо наишли ни на један значајнији топионичарски центар тог назива.[71]

Као највећи рудник сребра Жежна се морала налазити на највећем, или на једном од највећих оловно-цинканих рудишта на Рогозни, а Жежница и Пожежена се уопште не налазе на поменутој врсти рудишта (карта 2).

Експлоатација Жежне дужа од 170 година морала је оставити изузетно бројне трагове на терену. Њих, међутим, на брду Жежница нема,[72] док се у Пожежени углавном своде на остатке топионичарске делатности, који се по обиму не могу мерити с онима на Рогозни. Сем тога, у Пожеженој је највише топљена руда гвожђа,[73] која није ископавана у Жежни.

---

[69] Томовић, *Чрмањ*, 46; Петровић, *Рашка*, I, 45.

[70] Забуну око термина жежница створио је В. Симић. Он је 1951. године написао да „жежницом зову и пећ за топљење руда“ (*Istorijski razvoj*, 207), да би у свом најбољем раду, објављеном 1988. године, у речнику термина за жежницу исправно навео: „Има два значења: 1. дрва сложена у пласт за жежење угљена; 2. место где се палио угљен“. Сличну формулацију поновио је и приликом анализе топонима (*Рударство гвожђа*, 290, 299).

[71] Тако је, на пример, у другој половини 16. века, хасу рудника Кучајна (48 села) припадало село Пожежена на Дунаву. Руда из Кучајне, међутим, никада није транспортована у то село, већ у топионичарске центре у Раковој Бари, Мелници и Нересници (BBA, Bab-i defteri, Başmuhasebe kalemi, D.BŞM 61).

[72] Д. Премовић-Алексић, *Рудник Жежна на Рогозни*, Новопазарски Зборник, 17 (1993), 32.

[73] Петровић, *Рашка*, I, 45.

Рудник Жежна морао се налазити у границама свог хаса. Раније наведени подаци да су прва села која су му додељена била Јошаница и Бањска, омогућава да се простор могуће убикације додатно сузи. Ова села су прилично удаљена и њихов положај добија на смислу тек када се узме у обзир да је, у то време, Жежни припадао рудник Лескова Глава, чија је руда топљена у Бањској. То значи да је за Лескову Главу било ближе везано село Бањска, а за Жежну Јошаница, у којој су сачувани остаци старих рударских и топионичарских радова. На основу наведеног могло би се закључити да се Жежна налазила негде између Јошанице, села на северној граници хаса и рудника Лескова Глава, што значи у средишњој области хаса. Локалитети Жежница, а поготово Пожежена, толико су удаљени да се ни територијално ни организационо не могу довести у везу с овим простором.

Рудник Жежну не помиње ни један од бројних путописаца, што упућује на закључак да се није налазио на неком од магистралних путева, који су иначе пролазили испод Жежнице и кроз Пожежену.[74]

Такође би требало истаћи да је насеље Жежна било значајан занатско-трговински центар, о чему сведоче велики приходи од тржних такси, ихтисаба[75], монопола на вино[76] и такси на кантар.[77] Стога се није могло налазити на пустом брду (Жежница) нити надомак великог градског центра какав је био Нови Пазар (Пожежена).

На основу наведеног може се закључити да су се рудник и насеље Жежна налазили на Рогозни, удаљени од магистралних путева, у средишњој области рудничког хаса, на богатом оловно-цинкаоном рудишту, на коме су очувани бројни остаци старог рударства, као и трагови насеља, довољно великог да поред кућа рудара има и развијену занатско-трговачку чаршију. П. Петровић је пронашао

[74] Испод брда Жежнице пролазио је пут Нови Пазар – Бањска, а кроз Пожежену пут Нови Пазар – Брвеник.

[75] Ихтисаб (*ihtisâb*), приход од такси наплаћиваних за кршење норми трговачког и занатског пословања. У Жежни је 1530. године обједињени приход од тржне царине и ихтисаба износио чак 31.000 акчи (*167 Numaralı*, II, 171).

[76] У Жежни је 1530. године приход од монополије износио 12.000 акчи (*167 Numaralı*, II, 171).

[77] *167 Numaralı*, II, 171; MAD 656, 170-175; D.BŞM 94.

управо такво место, за које је закључио да је било најважније насеље на Рогозни. Према његовим наводима: „На данашњем месту Пазаришту, које је повише гркајског засеока Гребне, а непосредно код места Црквине и старог напуштеног гробља, у непосредној близини, једна ледина између реке и сеоског пута назива се у народу Шлакња. Та ледина је прилично изровљена на местима на којима су биле старе рударске зграде. Долина је ту проширена, па је то проширење могло бити искоришћено за рударско насеље с радионицама и трговачким радњама.“[78] Непосредно изнад тог места спајало се више рударских путева из Дубоке, Црнца, Плакаонице и Гњеждана, да би потом заједнички пут настављао преко Гребне и Придворице до прелаза на Ибру. П. Петровић је ово Пазариште поистоветио са средњовековним брвеничким Трговиштем, које је разликовао од Трговишта код ушћа Себечевске реке у Рашку.[79]

У османском периоду наводи се само ово друго Трговиште, које је било и средиште истоимене нахије и кадилука у Призренском санџаку, док је брвеничко Трговиште очигледно замрло, јер га нема у пописима кадилука Брвеник,[80] као ни у дефтерима Вучитрнског, Призренског и Босанског санџака.[81] У наведеним пописима нема ни Пазаришта, па се с великом извесношћу може претпоставити да је обновом рударства на Рогозни, почетком 16. века, на том месту оформљено насеље рудника Жежна. Оно је имало свој пазар, па је у народу, након што је место запустело, очуван назив Пазариште.

Локалитет Пазариште, поред теренских налаза, одговара и осталим предусловима потребним за убикацију Жежне. Налазио се у долини, између два велика оловно-цинкана рудишта, раније помињане Плакаонице и рудишта на североисточним и источним обронцима брда Кукавица. Са свих страна је било окружено атарима села хаса у којима су сачувани бројни остаци некадашњих рударских активности. Оваквим положајем рудника и насеља Жежна могу се об-

[78] Петровић, *Рашка*, I, 40.
[79] Исто.
[80] Ради се о сажетим пописима Паша санџака из 1478. (TD 5m, 48-60) и Зворничког санџака из 1519. и 1533. (A. Handžić, *Dva prva popisa Zvorničkog sandžaka iz 1519. i 1533. godine*, Sarajevo 1986).
[81] Санџак Вучитрн (TD 28; TD 133; TD 234), Призрен (TD 5m; *167 Numaralı*, II; TD 368; Т. Катић, *Опширни попис*); Босна (TD 157).

јаснити и неки до сада недовољно логични подаци. Као, на пример, они о значајној улози становника оближњих села Вучје, Извор, Дубока и Поповце у закупима прихода Жежне, о којима ће бити више речи у тексту који следи.

Рударска производња и закупи рудничких прихода

„Старим" рударима била су позната сва најбогатија рудна налазишта између Рашке и Ибра.[82] Експлоатација је, несумњиво, била значајна, али о њој располажемо с релативно мало података, већином посредних. Тако се на основу износа дуговања закупаца Жежне из двадесетих година XVI века, на основу слободне процене, може претпоставити да је, у том периоду, укупна годишња производња рудника на Рогозни била неколико тона сребра. Крајем исте и почетком следеће декаде производња се кретала око тоне сребра, што је и даље убрајало Жежну у дванаест најзначајнијих рудника у европском делу Османског царства.[83]

У пет пописа Призренског санџака из XVI века, само је у дефтеру из 1571. године евидентира десетина од чистог сребра у износу од 31.000 акчи.[84] Међутим, ако се пажљиво анализира и тај податак, може се закључити да он није одражавао производњу из године у којој је обављен попис, већ да се радило о паушалном износу.[85] На то нас је навела чињеница да је од 1564. године, дирхем[86] сребра вредео 3,1 акчу,[87] што значи да је обрачунску основу представљала

[82] Вид. карту 2. Геолошке анализе показују да је оловно-цинканих рудишта било северозападно од села Рогозна на Меденовцу, североисточно од Лукова, Орахова и Липовице према Ибру и на северним обронцима Рогозне код Каљина. Међутим, иако за експлоатацију ових рудишта још увек нисмо нашли доказе у документима, о њој сведоче бројни остаци старих рударских радова. (Simić, *Istorijski razvoj*, 224; Симић, *Рударство гвожђа*, 177).
[83] Spaho, *Rudarski zakoni*, 32 [166].
[84] Томовић, *Чрмањ*, 46; Т. Катић, *Опширни попис*, 253. Б. Храбак, *Нови Пазар*, 62, погрешно наводи да је Жежна била рудник гвожђа.
[85] Исти износ наведен је и у обрачуну владарских прихода из1568/69 (TD 738, 180).
[86] До краја 17. века, у Османском царству у званичној употреби био је тебриски дирхем (3,072 gr).
[87] D.BŞM 61. Ş. Pamuk, *A Monetary History of the Ottoman Empire*, Cambridge 1999, 63, 136.

количина чистог сребра од 10.000 дирхема. То упућује на претпоставку да је државни приход Жежне убиран у натури, као што је то чињено у великом броју рудника широм Румелије и да је можда то разлог за ненавођење прихода у пописима становништва.

Изражена у килограмима укупна производња од 100.000 дирхема тежила би нешто више од 300 килограма чистог сребра, уз које је добијано више од 10 тона олова, као и мања количина злата. У то време, наведена производња сврстала би Жежну, негде на границу између малих и рудника средње величине.

Као посредни показатељ производње из осамдесетих година XVI века може да послужи укупан износ дневница чланова рударске управе Жежне. Принадлежности рударских управа исплаћиване су из закупа рудника и директно су зависиле од његовог износа, па су и разлике међу рудницима биле велике. Тако је, на пример, осамдесетих година, збир дневница у малом руднику Кремковица у Бугарској био свега 16, а у највећем Јањеву чак 220 акчи.[88] Анализа односа дневница и прихода захтевала би значајан простор, који превазилази тему овог рада, јер би требало узети у обзир различите факторе, као што су учешће службеника нерударских струка у управи (писари хасова, заповедници мартолоса, ризничари и сл), и могуће компензације у договору закупца и државе, у коме су плате биле само једна од ставки. Ипак, с укупним износом дневница од око 60 акчи,[89] само за рударске службе, Жежна се, у том периоду, извесно мора сврстати међу руднике средње величине.

На Рогозни и у Подбуковику на неколико брзих планинских речица изграђене су топионице, у којима је издвајањем олова добијано нерафинисано сребро. Сво добијено сребро превожено је у Жежну, где је у калхани – чистиљи обављана завршна рафинација. У сребру појединих рудника било је и злата, које је хемијским поступком издвајано у ковници новца у Новом Брду.[90]

Рударска регија Рогозне је у пословном и финансијском погледу била тесно повезана са суседном, изузетно богатом рударском

[88] MAD 2032; D.BŞM 94.
[89] D.MMK 22704.
[90] Златоносно сребро допремано је у ковницу у Новом Брду из великог броја рудника, централног и западног Балкана, па чак и из рудника у североисточној Бугарској.

регијом Копаоника. Било је много предузетника који су поседовали рударска и топионичарска постројења с обе стране Ибра. Најсликовитији је пример Ахмеда Хоџе, становника Новог Пазара. Он је био власник тринаест делова копаоничког рудника Пландиште,[91] који је пословао у саставу рудника Беласица, и једне топионице рудника Жежна. Пошто Пландиште није имало сопствене топионице, руда из њега превожена је до топионица матичног рудника.[92] Ахмед, међутим, није тако поступао, већ је свој део среброносне руде транспортовао преко Ибра до властите топионице. Изгледа да је при том избегавао да испуни обавезе према држави, па је против њега покренута истрага.[93]

О повезаности ових рударских регија сведоче и подаци дванаест закупа Жежне из првог периода владавине султана Сулејмана I Величанственог (1520-1566). Сви закупци су, као и њихови јемци, били хришћани, од којих су седморица живела источно од Ибра, а петорица западно. Четири закупца била су из Трепче, три из Новог Брда, четири са хаса Жежне, од којих три из села Вучје и један из села Извор, док се за једног неодређено наводи да је из кадилука Нови Пазар (табела 3). Приликом избора јемаца за закуп предност су биле пословне везе, а не регионална припадност, па се тако измешано наводе јемци из Новог Брда, Трепче, Заплане, Приштине, Новог Пазара, Жежне, села хаса Дубока и Поповце, као и још неколико села из околних области. Јемци су, у зависности од износа јемства, сами убирали одређене приходе, или су обављали плаћене службе у оквиру закупа .[94]

[91] MAD 2775, s 1092. Овај копаонички рудник се вероватно налазио на месту данашњег потеса Пландиште, североисточно од Руднице на Ибру и северозападно од рудника Бело Брдо (Карта Нови Пазар, 1:25.000, 580-4/1, ВГИ, 1992). У рејону Пландишта сачувани су бројни остаци старих рударских радова (В. Симић, *Рејонизација и карактеристика средњовековне рударске делатности у области Копаоника*, Весник Завода за геолошка и геофизичка истраживања НР. Србије, 15 (1958), 361).

[92] MAD 2775, s 1092. У то време, у оквиру Беласице пословали су бројни мањи рудници из централног и северног дела Копаоника, па се под топионицама Беласице вероватно мислило на топионице тих рудника, а не на оне у самом, знатно удаљенијем, матичном руднику.

[93] MAD 2775, s 1092.

[94] MAD 656, 170-175.

Табела 3**:** *Дуговања закупаца Жежне у периоду од 1520. до 1538.*

I Период *(20.02.1520 - 15.12.1525), заједнички закуп свих прихода*

датум	*Закупац*	*место*	*Врста закупа*	*акча*
20.02.1520.	Петар син Радосава	Нови Пазар	приход рудника Жежна, Лескова Глава и осталих, с калханом, хасом, тржном царином, нијабетом и др.	1.672.480
18.01.1523.	Стефо син Рајина	Трепча		1.028.293

II Период *(16.12.1525- 12.11.1528), подела на два закупа (одвајање калхане)*

датум	*закупац*	*место*	*Врста закупа*	*акча*
16.12.1525.	Димитрије син Петка	Трепча	приход рудника Жежна, Лескова Глава и осталих, с хасом, трж. царином, нијабетом и др.	1.181.873
	Михаил син Радича	Трепча	приход калхане, тржна и такса на вино, ихтисаб, ихзарија	15.738

III Период *(13.11.1528-26.06.1538) подела на три закупа (одвајање хаса)*

датум	*закупац*	*место*	*Врста закупа*	*акча*
13.11.1528.	-	-	приход рудника Жежна, Лескова Глава и осталих	-
	Михаил син Бојана	Ново Брдо	прих. калхане, тржна и такса на вино, ихтисаб, ихзарија	4.773
27.06.1529.	Сима син Јована	Трепча	приходи и таксе старог хаса рудника Жежна	4.534
13.10.1531.	Вук син Радоње	Вучје	приход рудника Жежна, Лескова Глава и осталих	159.525
	Павле син Томијана	Ново Брдо	прих. калхане, тржна и такса на вино, ихтисаб, ихзарија	2.380
28.06.1532.	Богдан син Николе	Вучје	приходи и таксе старог хаса рудника Жежна	2.039

10.09.1534.	Михаил син Димитрија	Ново Брдо	приход рудника Жежна, Лескова Глава и осталих	30.344
	Живко син Јована	Извор	прих. калхане, тржна и такса на вино, ихтисаб, ихзарија	2.728
27.06.1535.	Јован син Столета	Вучје	приходи и таксе старог хаса рудника Жежна	13.225

Подаци о закупима Жежне односе се само на дуговања закупаца. Први период, приказан на табели 3, представља два трогодишња закупа Жежне (20. 02. 1520. - 15. 12. 1525.), у којима су обједињени сви прихода од рудника, хаса, калхане и неколико пореза и такси. Дуговања закупаца била су изузетно велика, за први закуп чак 1.672.480 акчи, а за други 1.028.293 акче. У наредном периоду, већи дужник очигледно је исплатио дуг, јер није трпео никакве последице. За разлику од њега, Стефо син Рајина из Трепче, који је држави остао дужан нешто више од милион акчи, завршио је у истанбулском зиндану, у коме је и умро 1534. године.[95]

Други период обухвата један трогодишњи закупнички циклус (16. 12. 1525. - 12. 11. 1528), у коме је мањи део прихода од: калхане, баџа, таксе на продају вина, ихтисаба и ихзарије[96] издвојен и издат у посебан закуп. Као и у претходним закупима дуговања су била велика и укупно су износила 1.197.611 акчи. Из наведених обрачунских ставки види се да је, у том периоду, новац од закупа, поред пошиљки у царску благајну, слат и за исплате принадлежности мартолоса у посади Смедеревске тврђаве.[97]

Двадесетих година XVI века, закупци широм Румелије имали су великих проблема с исплатом преузетих обавеза и неколико десе-

[95] MAD 656, 170.

[96] Ихзарија (*ihzâriyye*), такса за позивање и привођење оптужених лица код кадије и предају осуђеника извршним властима.

[97] MAD 656, 170. Новац од закупа био је намењен и за поправку утврђења, пристаништа, мостова, као и за друге јавне грађевине. Тако је 1566. године из прихода од закупа Жежне 18.000 акчи било намењено за поправку утврђења у Новом (Б. Храбак, *Нови Пазар*, 62).

тина их је завршило у затвору.[98] Главни узроци поремећаја у финансијском пословању били су, раније поменути, епидемија куге и масовне миграције становништва у новоосвојене крајеве.

На почетку трећег периода (13. 11. 1528. - 26. 06. 1538.), главнина прихода Жежне, у коју су спадали рудници и хас, није издата у закуп, јер су проблеми у производњи одбили потенцијалне закупце. Тек после седам и по месеци издвојени су приходи хаса и посебно издати у закуп. Закупе у овом периоду карактеришу знатно мања дуговања, на шта је мање утицала појачана финансијска дисциплина, а више смањење закупнина услед пада рударске производње.

* * *

Криза у османском рударству двадесетих и у првој половини тридесетих година подстакла је доношење рударских закона султана Сулејмана Величанственог 1536. године.[99] Сама кодификација рударског законодавства није имала пресудан значај за напредак османског рударства који је уследио, јер су и до тада примењивани појединачни закони засновани на српској редакцији саског рударског права. Много важније мере, чији значај није истакнут у историографији, односиле су се на већа овлашћења незарета – финансијских надзорништава царских прихода и рудничких кадија, а пре свега на либерализацију закупа, која је подразумевала право закупца да предлаже чланове рударских управа.

Као пример новог приступа навешћемо закуп Жежне од 22. 12. 1583. године. Пре истека старог закупа, извесни Вели, Хамзин син, дао је своју понуду за нови закуп кадији Брвеника у чијој надлежности је била Жежна. Он је такође предложио и све чланове рударске управе, у којој би сам обављао службу топионичарског шафара. Након састанка с Велијем, предложеним кандидатима и јемцима, кадија Брвеника уписао је податке о понуди у судијски протокол – сиџил. Препис је проследио Скопском незарету, задуженом за контролу закупа и пословања рудника у окружењу. Скопски надзорник и кадија Скопља, који је у то време обављао службу муфетиша (инспек-

[98] MAD 656, 1-388.
[99] Spaho, *Rudarski zakoni*.

тора) незарета, проверили су ваљаност понуде и након састанка с Велијем и његовим јемцима написали су повољан извештај и послали га у престоницу. На основу њега, Порта је ферманом озваничила закуп и издала берате о постављењима чланова рударске управе.[100]

На основу података о члановима рударске управе Жежне из седамдесетих и осамдесетих година види се да су закупци били муслимани, баш као и емини и писари, а да је међу шафарима било и муслимана и хришћана.[101]

Крајем XVI и почетком XVII века, Жежна је с још неколико рудника издавана у обједињени закуп под називом муката рудника Скопља, што је и основни разлог због којег се не помиње у радовима о производњи сребра у том периоду.[102]

Рудник Жежна извесно је радио до Бечког рата (1683-1699). У опширном попису Призренског санџака завршеном прве ратне године, међу хасовима рудника нахије Трговиште пописана су и села хаса рудника Жежна. У напоменама се наводе службеници рудника, као и обавезе села чији су становници били задужени да допремају потрошне материјале у рудник и припадајуће топионице.[103]

Бечки рат је донео велика разарања и масовна расељавања становништва, због којих је у многим балканским рудницима заувек обустављена производња. Вероватно је иста судбина задесила Жежну и остале руднике на Рогозни, јер се у супротном, раније поменуто, огромно купиште руде на брду Змињак не би очувало до XX века.

---

[100] D.BŞM 94. О процедури закупа рудника Трепча, који је у истом периоду обављен под надзором Скопског незарета, види опширније: С. Катић, *Закуп рудника Трепча 1585. године*, Мешовита грађа (Miscellanea), XXXI (2010), 109-122. С. Ризај помиње закуп Жежне из 1561. године, који је преузео емин Махмуд „под условом тимара, у висини од 6.000 акчи“ (S. Rizaj, *Rudarstvo Kosova i susednih krajeva od XV do XVII veka*, Priština 1968, 180). С. Ризај је користио регеста, а не документе из архивске серије Мухиме дефтера (BBA, *Mühimme defteri*), што је допринело да годишњу плату закупца, изражену као приход тимара, представи као износ закупа. Тај податак је потом некритички навођен у свим радовима који се односе на рудник Жежну и рударство на планини Рогозна.

[101] MAD 7534, s. 1612; D.BŞM 94.

[102] R. Murphey, *Silver Production in Rumelia According to an Offical Ottoman Report Circa 1600*, Südost-Forschungen, XXXIX (1980) 75-104; Nenad Filipović, *Rudnici i kovnice novca u Rumeliji i Bosni krajem XVI i u prvoj polovini XVII stoleća*, Balcanica, XX (1989), 243-259).

[103] MAD 6000, s. 104-109.

Srđan Katić
Tatjana Katić

THE ŽEŽNA MINE AND MINING OF ROGOZNA AND PODBUKOVIK IN THE XVI CENTURY

S u m m a r y

Rogozna Mountain and the area of Podbukovik are located in the south of Serbia, between Ibar and Raška rivers. In this area an extremely large number of old mining works remains were found. During the Serbian medieval state, only a few written records of mining in Rogozna from the 14th century were preserved. The works were not of a large scale and seemed to have been suspended by the 15th century. Even after the Ottoman conquest in the mid 15th century there was no mining activity, all until 1516 when a new silver mine Žežna at Mount Rogozna was first mentioned. The mine's name was often mistakenly read as Drina, Lozna, Serserne in historiography, or it was mixed with a similar title Ržana mine, whose location was also not known.

This paper shows that the Žežna and Ržana were two mines, of which the first one was located on the eastern slopes of Rogozna Mountain, and the other one in the southern parts of Kopaonik Mountain. The formation of the Žežna mine's *işçi hâs*, with about 20 villages, is presented. These villages later formed the Žežna *nâhiye* too. Based on the Ottoman financial sources, it was revealed that another four smaller mines on Mount Rogozna belonged to the Žežna mine, as follows: Leskova Glava, Crnac, Kaluder and Strmelj. During mid-16th century in Podbukovik area, three more mines were opened: Orahovo, Lukovo and Lipovica. They also belonged to the Žežna mine and a new *işçi hâs* was created around them. The analysis of the eight mine locations determined that they are precisely at the places where the most numerous remains of ancient mining were preserved.

By comparison with the modern geological research, it can also be concluded that the mines were opened on all lead-zinc-rich deposits in mentioned areas.

During the twenties and thirties of the 16th century, annual silver production at the Žežna mine was more than a ton, while in the next period was usually between 300 and 500 kilograms. It was noted that in the mines and the Žežna *hâslar* the number of Muslims was unusally low. Until the seventies of the 16th century, Christians were the tenants and members of the mining administration. Only later, Muslims tend to take over the leases, while mining administration became religiously mixed. Žežna *nâhiye* administratively belonged to Prizren *sancak*, in the judicial terms was the responsibility of the Brvenik *kâdî*, while mining operations were under the supervision of the Skopje *nezâret*.

The Žežna mine had successfully operated till Vienna War (1683-1699), during which the Rogozna and Podbukovik mining production was permanently suspended.

Key Words: Ottoman Empire, mining, Rogozna, Žežna, mine, silver, *hâs,* lease, XVI century

Чланак примљен: 31. 05. 2010.
Чланак коначно прихваћен за објављивање: 01. 11. 2010.

ИСТОРИЈСКИ ЧАСОПИС, књ. LIX (2010) стр. 225-242
HISTORICAL REVIEW, Vol. LIX (2010) pp. 225-242

УДК: 314.1(560:497.11)"15"

Драгана АМЕДОСКИ
Историјски институт
Београд

ДЕМОГРАФСКЕ ПРОМЕНЕ У НАХИЈИ БОВАН КАО ПРИМЕР ДЕПОПУЛАЦИЈЕ РУМЕЛИЈЕ У 16. ВЕКУ*

Апстракт: Овај рад говори о демографској ситуацији у нахији Бован током 16. века, обележеној великим миграцијама које су попримиле размере сеобе. Процес депопулације почиње 1516. и траје током целог века, да би крајем 16. и почетком 17. века ова област готово опустела. У то време почиње досељавање новог становништва у ове крајеве. У раду су размотрени и основни разлози ових миграција.

***Кључне речи**:* Бован, становништво, миграције, 16. век, Крушевачки санџак, Османско царство.

Први помен српског средњевековног града Бована потиче из 1395. године из повеље књегиње Милице манастиру св. Пантелејмона на Св. Гори.[1] Средњевековни град Бован налазио се на левој стра-

* Рад настао као резултат истраживања на пројекту Министарства за науку и технолошки развој *Српско друштво од друге половине 17. века до краја Првог светског рата. Постојаност и промене* (Ев. бр. 147027).

[1] Повеља одређује да се од Бована сваке године даје по 500 крупица соли овом манастиру. На бованском тргу су били магацини соли и царинарница за со која је довожена из Угарске (*Стара српска писма из руског манастира Св. Пантелеимона у Св. Гори*, Прилог арх. Леонида, Гласник СУД, XXIV, 1868, 273; С. Мишић, Бол-

ни реке Моравице, на омањем брду Кулина, на улазу у Бованску клисуру из правца Алексинца. У време деспота Стефана (1389-1427) бованска тврђава имала је издужену правоугаону основу с бедемима озиданим каменом.[2] У близини су изграђена још два мања утврђења, која су с Бованом чинила јединствен одбрамбени систем. Једно утврђење налазило се наспрам тврђаве, на десној страни реке Моравице, а друго на излазу из данашњег села Бована, према Соко Бањи.[3]

Тврђава Бован и пратећа утврђења изграђени су из стратешких разлога, с циљем да се спрече даљи продори Турака. Бованска тврђава се непосредно помиње 1413. када је принц Муса напао Србију. Посада Бована се тада предала, тако да је град поштеђен.[4]

Турци су трајно освојили Бован 1428. године и у граду сместили војну посаду.[5] Бованом и осталим крајишким тврђавама у тој области, Крушевцем, Петрушем и Козником заповедао је извесни Иса, који је носио титулу пехарника.[6] После пада Деспотовине 1459. године и померања границе ка северу, Бован за Турке више није имао стратешки значај, па су, после извесног времена, градско, као и помоћна утврђења порушени и никада више нису обновљени.[7] После оснивања Крушевачког санџака, Бован је одређен за административни центар истоимене нахије.

ван/Бован у: *Лексикон градова и трговa средњовековних српских земаља*, Београд 2010, 50).

[2] А. Дероко, *Средњевековни градови у Србији, Црној Гори и Македонији*, Београд 1950, 109; О. Зиројевић, *Цариградски друм од Београда до Софије 1459-1683*, Зборник Историјског музеја Србије, Београд 1970, 170; С. Мишић, Болван/Бован у: *Лексикон градова и трговa средњовековних српских земаља*, 50.

[3] На брду Љиљац, с леве стране пута ка Соко Бањи налазе се остаци те тврђаве.

[4] Константин Филозоф, Живот деспота Стефана Лазаревића, у: *Старе српске биографије XV и XVII века*, Српска књижевна задруга коло XXXIX, књ. 265, Београд 1936, 104; С. Мишић, Болван/Бован, 50.

[5] С. Мишић, Болван/Бован, 50.

[6] Саграгија (тур. *sagrâkî*). О. Зиројевић-И. Ерен, „Попис области Крушевца, Топлице и Дубочице у време прве владавине Мехмеда II (1444-1446)", *Врањски гласник*, књ. IV, Врање 1968, 387.

[7] Царски посланик Д. Унганд, који је овуда прошао 1572. године, помиње порушену бованску тврђаву и градић наспрам њега (P. Matković, „Putovanja po Balkanskom poluotoku XVI vieka. Opis dvaju carskih poslanstava u Carigrad: K. Ryma godine 1571. i D. Unganda 1572", *RAD JAZU* CXII, Zagreb 1892, 217).

Бованска нахија лежала је у средишту Алексиначке котлине, на саставу долина Јужне Мораве и Моравице, на десној страни Јужне Мораве, са изузетком два села која су смештена на левој страни реке. Кроз њу је пролазио Цариградски друм, главна саобраћајница у европском делу Османског царства. Кроз Бованску нахију је пролазио и алтернативни правац Цариградског друма, који је коришћен када се због поплава није могло проћи долином Јужне Мораве. Да би избегао алексиначку котлину, пут је код Делиграда скретао на исток, па преко Мозгова силазио на Бован, одакле је западним огранаком планине Озрен настављао према селу Катун и даље ка Нишу[8] (види карту 1).

Од 1516. године па до седамдесетих година 16. века, број насеља бованске нахије варирао је од 39 до 43. Најмногољуднија насеља били су Бован и Алексинац. О изгледу Бована током 16. века постоје само оскудни подаци из дефтера, на основу којих се може закључити да је град вероватно врло рано имао џамију, као и да су касније подигнути још једна џамија, хамам и мектеб.[9] Град је пре пописа 1570. добио и зграду суднице, будући да је у то време Бован постао седиште кадилука.[10]

Алексинац (тур. *Spahiköy*) се налазио на самом Цариградском друму и био је мања путна постаја. Захваљујући доброј позицији, био је врло прометан, што је створило услове за трговину и његов целокупан развој. У Алексинцу је постојала и заједница муслимана, па је у месту извесно постојала муслиманска богомоља. Сграђен је и хамам,[11] као и више објеката за потребе путника и поштанске службе.

[8] О. Зиројевић, *Цариградски друм од Београда до Софије 1459-1683*, 33-34; Г. Шкриванић, *Путеви у средњевековној Србији*, Београд 1974, 82.

[9] Başbakanlık Arşivi Istanbul, *Tapu Tahrir Defterleri*, [у даљем тексту: TD] 567, s. 426.

[10] TD 567, s. 433. До успостављања кадилука Бован, већина насеља ове нахије била је под управом кадилука Бања, док је мањи број села припадао кадилуцима Ниш и Крушевац.

[11] О. Зиројевић, „Рајнолд Лубенау о Београду и Србији 1587. године", *Годишњак града Београда* 13, Београд 1966, 49-63.

КАРТА: 1 *Бованска нахија са рутом деонице Цариградског друма и њеним алтернативним правцем*

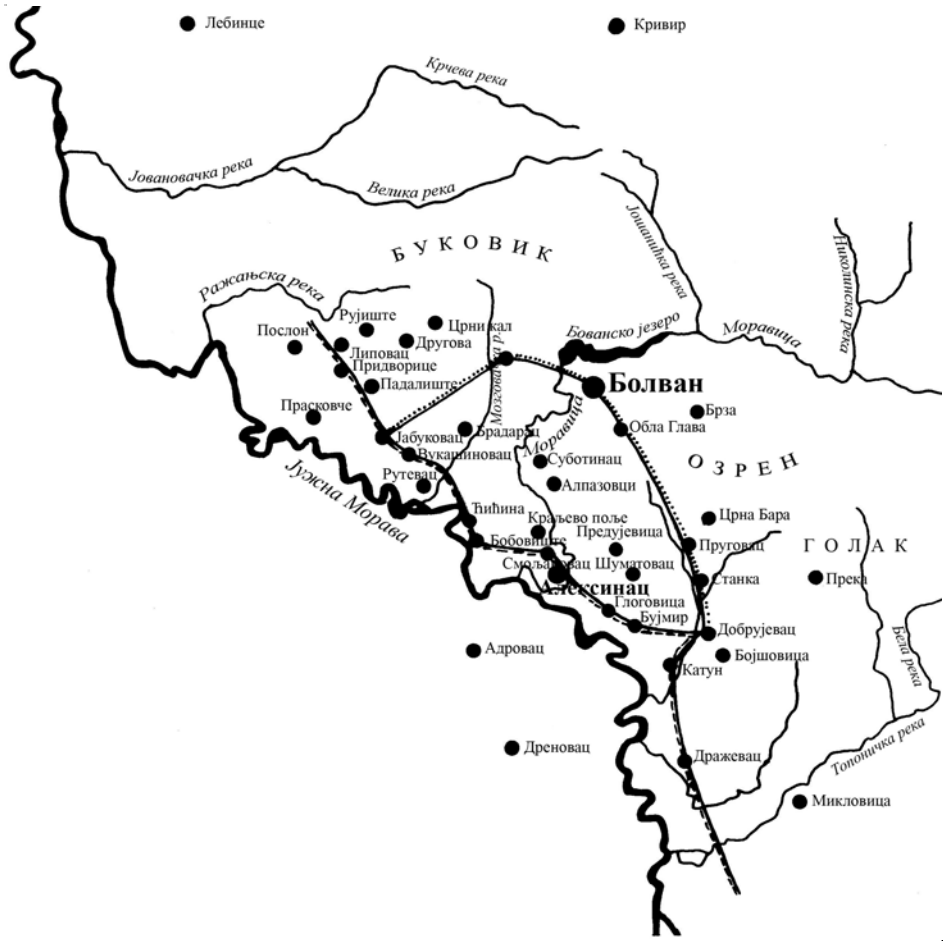

ТАБЕЛА: 1 *Број пореских обвезника и износ прихода у насељима нахије Бован у 16. веку*

НАСЕЉЕ	Порески обвезници				Приходи			
	1516.	1530.[12]	1536.	око 1570.[13]	1516.	1530.	1536.	око 1570.
Адровац	40	24	11	5	3.955	2.635	1.400	1.400
Алексинац	102+5[14]	68+2	33+4	22	10.835	6.928	7.000	6.000
Башковац	70	65	-	-	6.495	3.630	-	-
Бобовиште	51	36	25+3	15	5.850	3.818	2.250	3.000
Бован	186+31	142+12	81+27	42+42	39.715	17.081	17.581	15.081
Бојшовица	54	46	14	3	5.257	2.885	1.000	900
Брадарац	74	60	25	10+2	9.300	7.319	3.400	3.000
Брза	55	21	11	8	6.257	2.161	1.200	1.260
Буjмир	77	76	28	18	2.169	1.947	1.700	2.243
Црна Бара	-	-	11	-	-	-	2.500	1.500
Црни Кал	64	42	36	35	5.416	5.251	4.585	4.783
Ћићина	30	-	16	11	5.022	-	1.528	2.000
Чинковча (?	42+1	6+1	-	0+4	4.118	1.518	-	1.365
Добруjевац	65	44	9	15	5.483	3.908	1.200	2.400
Дреновац	52	48	35	31	5.581	4.993	3.459	4.590
Дражевац	79	-	21	47	9.157	-	3.000	3.000
Другова	50	39	25	24	6.932	5.904	4.700	5.638
Глоговица	19	22	10	10	2.604	2.284	2.000	3.099

[12] *167 numaralı muhâsebe-i vilâyet- Rûm-ili defteri (937/1530), II, Vılçıtrın, Prizrin, Alaca-hisâr ve Hersek Livâları*, (Dizin ve Tıpkıbasım), Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu: 69, Defter-i Hâkânî Dizisi: IX, Ankara 2004, 444-446.

[13] После османског освајања Ђуле 1566. године и успостављања истоименог санџака, Порта је донела одлуку о пописивању целог Темишварског ејалета. У то време су поред Крушевачког и Вучитрнског санџака, који су припадали ејалету Темишвар, пописани и неки од санџака у Румелијском ејалету, попут Призренског, Дукађинског и Скадарског. Сви ови пописи, укључујући и попис Крушевачког санџака, обављени су у периоду од 1568. до 1571. (Т. Катић, *Опширни попис Призренског санџака из 1571. године*, Београд 2010, 11-12).

[14] У насељима где је становништво било мешовито, број становника је изражен тако што први број представља број хришћана, а други, који следи после плуса, број муслимана.

НАСЕЉЕ	Порески обвезници				Приходи			
	1516.	1530.[15]	1536.	о 1570.[16]	1516.	1530.	1536.	око 157(
Јабуковац	55	41	41	10	6.700	5.245	3.999	2.999
Катун	47+3	26+1	7+1	24	4.195	3.203	621	3.649
Краљево поље	59	50	16	36	8.728	3.845	3.500	4.611
Кривир	35	27	16	14	4.515	2.997	2.000	2.900
Лебинце	-	29	-		-	2.679	-	-
Липовац	108	75	23	13	9.874	7.445	4.977	2.000
Мачковац	-	-	11	5	-	-	2.330	1.000
Микловица	-	-	6	-	-	-	1.500	-
Мокреш	56	33	14	12	6.426	4.262	2.500	3.203
Мозгово	-	54	25	33	-	5.573	4.200	2.500
Обла глава	-	-	25	37	-	-	4.306	2.500
Падалиште	22	19	9	7	2.100	2.082	1.576	1.916
Предујевица	78	19	7	6	8.037	2.572	800	1.151
Пинанце (?)	40	19	8+3	6+4	5.112	904	1.000	2.500
Прасковац	54	29	8	8	4.514	3.360	1.250	3.000
Послон	48	41	24	18	6.311	3.046	3.072	2.247
Придворице	45	45	23	20	4.303	2.859	1.997	3.000
Прека	60	51	13	11	5.429	2.161	3.000	2.500
Пруговац	106+1	-	35	48	9.512	-	6.500	6.500
Рагловча	43	34	16	10	3.242	2.955	2.500	2.500
Рујиште	118	43	33	8	5.919	4.543	3.325	2.788
Рутевац	60	36	12	11	5.428	4.918	2.500	2.207
Смољановац	62	22	5	-	6.116	1.565	2.000	-
Станка	-	82	54	78	-	10.957	5.987	8.140
Суботинац	68	49	21	22	5.392	3.302	3.500	2.456
Шуматовац	67	60	24	18	7.346	4.894	3.812	3.583
Тркан	55	55	49	18	1.649	2.312	2.400	2.400
Вукашиновац	47+2	38	11	8	8.860	4.372	3.537	3.527
УКУПНО	**2.486**	**1.732**	**965**	**829**	**263.854**	**164.313**	**137.192**	**137.036**

[15] *167 numaralı muhâsebe-i vilâyet- Rûm-ili defteri (937/1530), II, Vılçıtrın, Prizrin, Alaca-hisâr ve Hersek Livâları*, (Dizin ve Tıpkıbasım), Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu: 69, Defter-i Hâkânî Dizisi: IX, Ankara 2004, 444-446.

[16] После османског освајања Ђуле 1566. године и успостављања истоименог санџака, Порта је донела одлуку о пописивању целог Темишварског ејалета. У то време су поред Крушевачког и Вучитрнског санџака, који су припадали ејалету

Већинско становништво у нахији Бован били су хришћани. Муслимана је било мало и били су насељени само у Бовану, Алексинцу и још неколико села.[17] Ово тумачимо тиме што у овој области није било активних утврђења, ни већих насеља која би привлачила муслиманско становништво, а која би истовремено могла да утичу на исламизацију локалног становништва. Чак и у периоду владавине Сулејмана Величанственог (1520-1566), који је познат као време масовне исламизације, забележени су малобројни случајеви преверстава.

Може се закључити да исламизација скоро да није ни продрла у села нахије Бован. Изгледа као да је овде била присутна супротна појава, изражена кроз снажење хришћанског религиозног живота. То потврђује постојање 11 активних манастира, који се на овом малом простору могу пратити током целог 16. века.

Од османског освајања до 1516. године број хришћанског становништва у нахији Бован био је у порасту.[18] Међутим, крајем прве и почетком друге деценије 16. века долази до супротног процеса који ће бити знатно јачи и динамичнији. Највеће демографске промене десиле су се између пописа становништва 1516. и 1536. године, када је број хришћанских становника смањен са 2.443 на 927, што представља депопулацију од чак 62%. У Бовану је број смањен са 217 на 108, а у Алексинцу су демографске промене биле још израженије, јер је у том месту остало само 37 од раније уписаних 107 пореских обвезника. И у селима Бованске нахије је овај процес био врло изражен (види табелу 1), а највише у Рујишту, Липовцу, Предујевици, где је број становника смањен око десет пута.

Темишвар, пописани и неки од санџака у Румелијском ејалету, попут Призренског, Дукађинског и Скадарског. Сви ови пописи, укључујући и попис Крушевачког санџака, обављени су у периоду од 1568. до 1571. (Т. Катић, *Опширни попис Призренског санџака из 1571. године*, Београд 2010, 11-12).

[17] 1516. је било 43 муслимана, од тога 10 преобраћеника, 1536. 38, 15 преобраћеника, а око 1570. 52 муслимана, 13 преобраћеника. (TD 55, s. 17, 48-52, TD 179, s. 291, 297, 305, 316, TD 567, s. 153, 158, 160).

[18] У попису из 1444-46. уписано је само пет села из нахије Бован, од којих је једно пусто.

ГРАФИКОН: 1.[19] *Укупан број хришћанских пореских обвезника од краја 15. до почетка 17.века*[20]

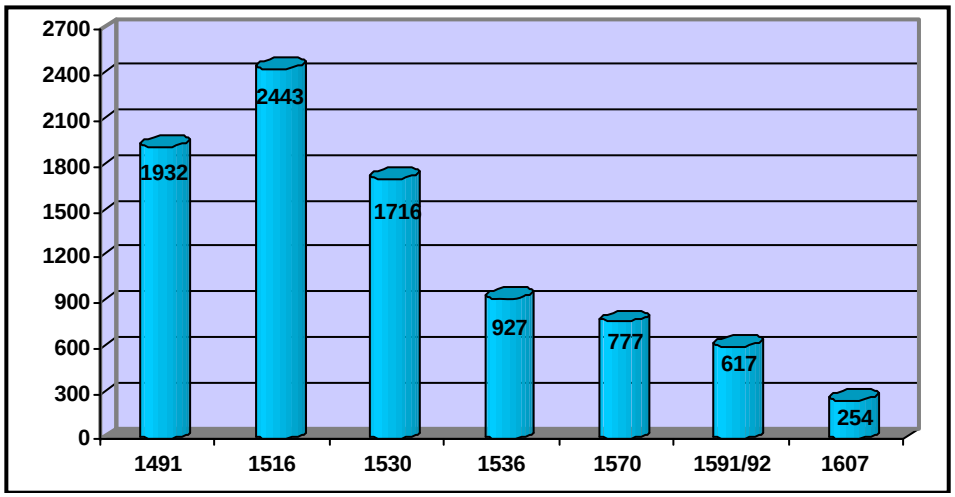

Подаци с графикона 1 показују да је број становника у нахији Бован у односу на попис из 1516. до 1530. опао за 29,7%, док је у наредних шест година тај процес био посебно интензиван и износио је од 32,3% што је укупан губитак за две деценије од чак 62%. Губитак становништва био је толико масован да се може рећи да је попримио одлике праве сеобе.

[19] У графикону су коришћени подаци из пописа становника из 1516, 1530, 1536. и из периода око 1570, као и пописа џизје из 1491, 1591/92 и 1607. године. Неки слојеви становништва били су ослобођени џизје због вршења одређених служби: акинџије, војнуци, мартолоси, кнезови и примићури, рудари, дербенџије и други. Плаћања џизје била су ослобођена и свештена лица, сиромашни, слабоумни, стари и жене. (H. Hadžibegić, *Glavarina u osmanskoj državi*, Orijentalni institut, Sarajevo 1966, 1-2, 13-38). Због тога би требало имати у виду да је у попису џизје из 1491. уписано око 10-15% становника мање, док је крајем 16. и почетком 17. века њихов удео износио око 5%.

[20] Н. Тодоров, „За демографското състояние на Балканския полуостров през XV-XVI в", *Годишник на Софийския Университет*, Том LIII, 2, (1959), София 1960, 206; TD 55, s. 17, 48-52; *167 numaralı muhâsebe-i vilâyet- Rûm-ili defteri (937/1530), II, Vılçıtrın, Prizrin, Alaca-hisâr ve Hersek Livâları*, 444-446; TD 179, s. 291-318; TD 567, s. 151-167. BBA, *Maliyeden müdevver defteri*, [MAD] 14913, s. 27-41; MAD 1232, s. 24-31.

На почетак депопулације у нахији Бован и оближњим нахијама у Крушевачком и околним санџацима пресудно су утицала османска освајања Београда 1521. и поготово великих територија у Јужној Угарској, након Мохачке битке 1526. године. Крушевачки санџак нашао се у залеђу, па је део становништва, попут влаха, изгубио раније повластице. С друге стране, у запустелим новоосвојеним областима порески систем био је знатно блажи, што је привукло бројне колонисте из целог Крушевачког санџака.[21] Тако је, на пример, у нахији Козник, од 1516. до 1536. године број пореских обвезника опао са 3.230 на 1.520, што је губитак становништва од 53%.[22] За остале нахије располажемо само с приближним подацима, који такође веома убедљиво приказују размере демографских промена у Крушевачком санџаку. У поменутих двадесет година број пописаних највише је смањен у нахији Крушевац у којој је од око 8.000 становника остало свега 2.000. У нахији Петруш њихов број је са око 3.000 смањен на 1.300, у Прокупљу са око 13.000 на 6.000, а у Дубочици са око 14.000, на 7.000.[23]

У прекодунавске крајеве су одлазили и колонисти из околних санџака. Подаци о Зворнику, седишту Зворничког санџака, сведоче да је у периоду од 1519. до 1533. године, његов број становника преполовљен.[24] У поменутом санџаку су и области Крупањ и Рађевина доживеле веома упадљив губитак становништва. Може се рећи да се њихово становништво у периоду између пописа 1528. и 1548. године преполовило.[25] И у Јадру, који је такође припадао Зворничком санџаку, уочљиве су промене у вези са потхарачењем влаха. За само пет година, од 1528-1533, број домаћинстава је са 1.575 спао на 1.205 домаћинства.[26]

[21] М. Васић, „Становништво крушевачког санџака", у: *Крушевац кроз векове*, Зборник реферата са симпозијума одржаног од 4. до 9. октобра 1971. у Крушевцу, Крушевац 1972, 53-54.
[22] TD 55, s. 16, 36-47, 139-141. TD 179, s. 59-64, 239-289.
[23] М. Васић, „Становништво крушевачког санџака", 52.
[24] A. Handžić, *Dva prva popisa zvorničkog sandžaka (iz 1519. i 1533. godine)*, ANU-BiH i SANU, Građa knj. XXVI, Društvene nauke knj. 22, Sarajevo1986, 23-24, 80.
[25] Д. Бојанић, „Крупањ и Рађевина у XVI и XVII веку", *Рађевина у прошлости* I, Београд 1986, 147.
[26] Д. Бојанић, „Јадар у XVI и XVII веку", *Јадар у прошлости*, Лозница 1985, 85.

Иста ситуација је и у Босанском санџаку. Ова област је расељена у периоду између пописа 1516. и 1528/30. Сликовит пример ове појаве је град Високо у коме је дошло до знатног опадања броја становника, које се исељава у новоосвојене крајеве Угарске.[27]

Због покушаја османске власти да влахе-насељенике претвори у зависне сељаке-рају, у 16. веку је дошло до смањења становништва и у појединим областима Видинског санџака. То је било посебно изражено у Црној Реци, на царском хасу где је 1530. године пописано 3.351, а 1586. само 1.600 домаћинстава.[28]

Област планине Рогозна која је у ово време припадала Призренском санџаку је још један пример пада популације у Румелији. Између 1530. и 1550. године број становника у насељима која су припадала руднику Жежна, смањио се чак за 41 %. И у наредне две деценије тај процес је настављен, али не тако интензивно као у претходном периоду, па је укупан губитак становништва до 1570. године износио 62%.[29]

Депопулација је у мањем обиму захватила и удаљеније крајеве, као што су делови Ћустендилског санџака, на пример кадилук Врање у коме је дошло до опадања броја становника у периоду између 1519. и 1528. године. Међутим, ово је био привремени и мали пад, који је убрзо замењен нормалним развитком, који је од средине века па до седамдесетих година текао убрзано.[30]

Други разлог депопулације била је куга, која је у другој и трећој деценији 16. века неколико пута захватила читаво Балканско полуострво и у неким његовим деловима десетковала становништво. На пример област Рудника претрпела је велике демографске промене, које су превасходно биле последица ове епидемије. У периоду од 1516. до 1521/23. становништво је смањено за 18%.[31] До 1530. годи-

[27] H. Čar-Drnda, „Demografsko kretanje, socijalni i konfesionalni sastav stanovništva u Visočkoj nahiji", *Prilozi za orijentalnu filologiju,* 41 (1991), 195-252.
[28] Д. Бојанић, „Зајечар и Црна Река од XV до XVIII века", *Гласник Етнографског музеја у Београду*, књ. 42, Београд 1978, 53.
[29] С. Катић-Т. Катић, „Рудник Жежна и рударство Рогозне и Подбуковика у 16. веку", *Историјски часопис,* 59. У припреми за штампу.
[30] A. Stojanovski, *Vranjski kadiluk*, Vranje 1985, 35-44, 46-47.
[31] С. Катић, „Рудник под османском влашћу у XV и XVI веку", *Историјски часопис*, LV, Београд 2007, 142.

не из рудника се одселило или умрло више од половине становништва. Куга престаје у априлу-мају 1534, али становништо наставља да се смањује све до седамдесетих година века.[32] Епидемија која је престала средином 30-тих, посебно брзо и лако се ширила у области Бована због честих пролазака путника и војске. [33]

Демографске промене биле су посебно бурне у рударским областима, а на њих је, поред производње, умногоме утицала и учесталост разбојничких напада. У рудницима Крушевачког санџака, Плани и Заплани, на пад броја становника утицала су оба фактора. Услед знатно смањене производње у Плани је од 1516. до 1536, број уписаних сведен са 232 на свега 34, а у Заплани са 240 на 97.[34] У наредном периоду број становника је нешто повећан. Међутим, крајем педесетих година 16. века дошло је до чешћих разбојничких напада. Како је и поред наредби Порте безбедност рудника и даље била угрожена, крајем шездесетих и почетком седамдесетих 16. века основани су мартолоски одреди, који су штитили копаоничке руднике.[35]

Следећи талас исељавања наступио је након османског освајања Баната и стварања Темишварског ејалета 1552. године. После освајања Ђуле 1566. и успостављања истоименог санџака, насељавање српског становништва добило је размере сеобе.[36] Раја настањена јужно од Дунава, почела је да се сели у Банат, како би била уписана у новом дефтеру. Исељавање је било мотивисано повољнијим економским положајем сељаштва у прекодунавским крајевима. Наиме, у санџацима Смедерево, Крушевац, Зворник и Видин џизја и спенџа биле су везане за главу, а у вилајету Темишвар за кућу, без обзира на број сродника који живи у њој.[37]

[32] Исто, 143-145.
[33] B. Hrabak, „Kuga u balkanskim zemljama pod Turcima od 1450. do 1600. godine", *Историски гласник* 1-2, Београд 1957, 27.
[34] Д. Амедоски, „Плана и Заплана у османском попису из 1536. године", *Крушевачки зборник* 13, Крушевац 2009, 79-80.
[35] С. Катић, „Стварање мартолоских одреда у копаоничким рудницима Плана, Заплана и Беласица", *Крушевачки зборник* 13, Крушевац 2009, 73-77.
[36] С. Катић. „Кнежевачко Потисје под турском влашћу", *Историја Новог Кнежевца и околине*, Нови Кнежевац 2003, 150.
[37] Исто.

Порта је одређеним мерама настојала да спречи ова исељавања, те је у неколико наврата наложила темишварском беглербегу да убрза усељавање становништва из Ердеља и непријатељских крајева, а да рају из Смедеревског, Крушевачког и других санџака враћа у стара села.[38] Крајем 1567. порезници су почели да скупљају приходе и уочили да недостаје много раје у поменутим санџацима јужно од Дунава. Централна власт је стога предузела строге мере. На обалама је поставила неку врсту кордона, односно страже које су контролисале сваку скелу и сваки чамац, јер се раја сакривала испод шатора и на сваки начин покушавала илегално да пређе Дунав.[39]

Још један од предузетих корака био је то да су пописивачи били обавезни да уписују нове досељенике према њиховом статусу који су имали „у унутрашњости“.[40] Оне који су били скоро досељени требало је уз пратњу вратити.[41]

Ипак, уложени труд власти није уродио плодом, јер су се тимарници у Банату тешко одрицали раје која се населила на њиховим поседима. С друге стране, закупци пореза у крајевима јужно од Дунава трудили су се да на било који начин сакупе пун износ дажбина од преосталог становништва и таквим понашањем утицали на њихово бежање и нова исељавања. Овај талас миграција окончан је 1568, када је завршен попис Темишварског ејалета и других санџака у Румелији, мада их је било у мањем обиму и у наредном периоду.[42]

Управо у овом периоду (око 1568) када су миграције завршене, област нахије Бован била је захваћена новим таласом куге. Наиме, куга је задесила село Бобовиште, многи су помрли, а за преживеле се наводи да су се разбежали. Куга се вероватно брзо проширила и на околна села, па је из села Ћићина 16 породица отишло у непознатом правцу, а у селу су остала само три домаћинства.[43] Нажалост

[38] Исто.
[39] Исто.
[40] *7 Numaralı Mühimme Defteri (975-976/1567-1569) (Özet-Transkripsiyon-Indeks) I*, 255-256. Редни број заповести је 519 (10.12.1567).
[41] С. Катић. „Кнежевачко Потисје под турском влашћу“, 150.
[42] Исто, 151.
[43] *3 Numaralı Mühimme Defteri (Özet ve Transkripsiyon),* Ankara 1993, 81; *7 Numaralı Mühimme Defteri (975-976/1567-1569) (Özet-Transkripsiyon-Indeks) III*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu: 37,

Крушевачки санџак није пописиван педесетих или шездесетих година 16. века, па се на прави начин не могу сагледати размере наведених демографских промена.

Једна од мера државе за опоравак бованске нахије била је додељивање дербенџијског статуса појединим селима, како би им био олакшан положај. На бованској деоници Цариградског друма стари дербенд је био Бујмир,[44] а на алтернативном правцу преко Бована село Тркан.[45] У периоду пре пописа седамдесетих, статус дербенда додељен је и селу Дражевац.[46] Нови дербенди су и села Бобовиште и Ћићина, која су раније имала обавезу да хране улачке коње, а која су од куге скоро сасвим запустела. Како би се ова села обновила, издата је заповест да се избегло становништво врати, а на предлог кадије Бање, дат им је дербенџијски статус, који им је пружао безбедност и пореске олакшице. [47]

Изградња каравансараја у Алексинцу[48] и у селу Смољановац, по налогу темишварског беглербега Хасан-паше,[49] такође спада у мере оживљавања ове области. Држава је тако настојала да обезбеди путницима место где би одседали, како не би малтретирали локално становништво. У Алексинцу је повећан и капацитет мензила у коме су путници мењали коње, а изграђени су и други пратећи објекти неопходни за прихватање великог броја путника.

Divân-ı Hümâyûn Siccilleri Dizisi: V, Ankara, 1999, 106. Редни број заповести је 2186 (30. септембар 1568); TD 567, s. 158, 163.

[44] Овај статус му је додељен 1516. године (TD 55, s. 50).

[45] Село Тркан је дербенд од 1530. године (TD 167, s. 444).

[46] TD 567, s. 156.

[47] *3 Numaralı Mühimme Defteri (Özet ve Transkripsiyon)*, 81; *7 Numaralı Mühimme Defteri (975-976/1567-1569) (Özet-Transkripsiyon-Indeks) III*, 106. Редни број заповести је 2186 (30. септембар 1568); TD 567, s. 158, 163.

[48] *7 Numaralı Mühimme Defteri (975-976/1567-1569) (Özet-Transkripsiyon-Indeks) I*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu: 37, Divân-ı Hümâyûn Siccilleri Dizisi: V, Ankara, 1998, 63. Редни број заповести је 122 (1. септембар 1567); О. Зиројевић, *Цариградски друм од Београда до Софије 1459-1683*, 165.

[49] P. Matković, „Putovanja po Balkanskom poluotoku XVI vieka. Putopisi Hen. Porša od g. 1579, A.Wolfa i Lev. Ryma od 1583. i Mel. Besolta od g. 1584", *RAD JAZU* CXXIX, Zagreb 1896, 29; Исти, „Putovanja po Balkanskom poluotoku XVI vieka, Putopis Stjepana Gerlacha o drugom putovanju carskoga poslanika D.Unganda u Carigrad g.1573-78", *RAD JAZU* CXVI, 1893, 51. TD 567, s. 166.

Следећи период депопулације уследио је крајем 16. и почетком 17. века током кога је нахија Бован скоро сасвим запустела. То се на најбољи начин види по броју обвезника харача којих је 1591/1592. било 617, а 1607. године свега 254, што представља губитак од 59%. Ако се узме у обзир да је 1607. године, од укупног броја уписаних њих 88 досељено из других области, онда се добија још драстичнији податак о депопулацији од чак 73%. Тако је у некада добро насељеној нахији Бован у којој је 1516. било 2.443 хришћана, обвезника пореза, остало свега 166 староседелаца.

Услед демографских кретања на овом простору, дошло је и до промене етничке структуре нахије Бован, која је евидентирана већ у попису 1591/92. године. Ово закључујемо из пописаних имена која не припадају српском ономастикону и којих у претходним пописима готово да нема. То су имена: Андон, Апостол, Наста, Риза, Јани итд. Почиње и досељавање из македонских и бугарских крајева. О томе нпр. сведочи име Влчо које је још у 16. веку било архаизам на просторима где је живело српско становништво. Попис из 1607. показује да је овај процес настављен. Међу досељеницима налазе се и они из албанских крајева Нана, Ђон, Нина, Вата којих у ранијим пописима нема. Јављају се и нека грчка имена као што су Харило, Јарина и сл. Уз поједина лица уместо патронима наведени су називи места одакле потичу Кроја, Дебар, Кумане, Куманово, Бугар, што се може односити на етничку припадност или на територију.[50]

На основу свега наведеног може се закључити да је процес депопулације у нахији Бован био изузетно изражен. Разлози су велике сеобе које су имале неколико етапа; прва након освајања Београда 1521. и битке код Мохача 1526. и друга после освајања Баната 1552. и Ђуле 1566. Исељавање је било мотивисано повољнијим економским положајем сељаштва у прекодунавским крајевима, односно пореским системом који је био знатно повољнији. Потом као разлог следе велике епидемије куге, коју је турска војска донела у ове крајеве приликом похода на Београд 1521. Она је мањим или већим интензитетом харала све до средине тридсетих година. Нови талас куге опустошио је ову област око 1568. Међутим, најизраженија депопу-

[50] Д. Амедоски, „Попис џизје вилајета Бован из 1607. године", *Мешовита грађа (Miscellanea)* XXX, Београд 2009, 41-54.

лација уследила је крајем 16. века. У том периоду је на северу Угарске вођен исцрпљујући Дуги рат (1593-1606) који су обележиле бројне војне побуне и устанци становништва. У овом периоду нахија Бован је скоро сасвим запустела.

Од 1516. до 1607. године број становника нахије Бован смањен је чак десет пута. Приметна је и промена етничке структуре, тако да почетком 17. века у овој области остаје мали број Срба староседелаца, с којима живи око 1/3 досељених припадника народа са југа и истока Балканског полуострва.

Dragana Amedoski

DEMOGRAPHIC CHANGES IN BOVAN NAHIYE AS AN EXAMPLE OF DEPOPULATION OF RUMELIA IN THE 16th CENTURY

S u m m a r y

The Bovan nahiye was situated in the center of Aleksinac basin, on the right side of South Morava River, with the exception of two villages placed on the left side of the river. During the time of Ottoman conquest it was average populated area and after that, to be more precise from 1491. to 1516, the tendency of population growth is visible. Since 1516. the population started to decrease and this was constantly lasting process during the whole century. Until 1607 this number decreased ten times.

Our historiography is insufficiently familiar with proportion of depopulation that has happened in this area. Ottoman conquests of Belgrade in 1521 and large territories in Southern Hungary, after Battle of Mohács in 1526 were the main reasons for beginning of depopulation in Bovan and surrounding nahiyes. Krucevac's region found itself in a situation where the part of the population, such as Vlachs, lost their previous privileges. On the other hand, the tax system in vast newly conquered regions has been significantly milder, which attracted numerous colonists from Krusevac and its region. Another reason for this could be the plague, which ravaged this area during the mentioned period of time.

The next big wave of emigration occurred after the Ottoman conquest of Banat and founding Timisoara Eyalet in 1552. After the conquest of Djula in 1566. and founding of the same name region, inhabiting of Serbian population has obtained proportions of migration. People inhabited southern from Danube, began migrating to Banat in order to be enlisted in a new defter. Migrations were motivated by better economic conditions of peasantry in the areas across Danube. During the period when this migrations subside, by the end of 1560s, the new wave of plague arrives.

By the end of 16th and the beginning of 17th century, the whole area was depopulated. This can be best seen in the number of taxpayers in Bovan nahiye, which was 617 in 1591/1592 and only 254 in 1607. Considering that in 1607, from all registered people there were 88 who migrated from other areas, it is visible that there were only 166 Christian natives.

The change of ethnical structure in Bovan nahiye was evidenced already in register from 1591/92 and continued on until 1607. During this period population from Macedonian, Bulgarian and Albanian areas migrates to this area.

Key Words: Bovan, population, migrations, 16th century, Krucevac's region, Ottoman conquest.

Чланак примљен: 31. 05. 2010.
Чланак коначно прихваћен за објављивање: 01. 11. 2010.

ИСТОРИЈСКИ ЧАСОПИС, књ. LIX (2010) стр. 243-266
HISTORICAL REVIEW, Vol. LIX (2010) pp. 243-266

УДК: 355.49(262):94(4-13)”157”

Марија КОЦИЋ
Стипендиста МНТР
Универзитет у Београду
Филозофски факултет
Одељење за историју
Београд

БИТКА КОД ЛЕПАНТА КАО ПРЕКРЕТНИЦА У ОДНОСИМА НА МЕДИТЕРАНУ*

Апстракт: У раду су анализиране економске прилике и њихов утицај на поморску снагу зараћених страна у Кипарском рату (1570-1573). Битка код Лепанта представљена је као исход деловања дугогодишњих трендова, који су током скоријих истраживања уочени на Медитерану. Без сумње најзначајнију последицу ове битке представља њеним исходом створена диспропорција у поморској снази зараћених страна. Управо она је од суштинске важности у оцењивању улоге битке код Лепанта у даљим дешавањима на Медитерану.

Кључне речи: Медитеран, кипарски рат, битка код Лепанта, фискални милитаризам.

Одвојивши Кипар за свој ратни циљ Османлије су веровале да ће ово острво брзо и лако преотети од Венеције. Сукоб који је требало да почне и оконча се између ова два противника, увлачењем Шпаније и папе добио је размере које су обухватиле цео простор Медитерана. На почетку овог рата Османлије су брзо напредовале. Највећи догађај, међутим, десио се на почетку друге године ратова-

* Рад настао као резултат истраживања на пројекту Министарства за науку и технолошки развој *Модернизација западног Балкана* (Ев. бр. 147017).

ња, сударом двеју флота код Лепанта 7. октобра 1571. Уплитање Шпаније у потпуности је бацило у засенак почетна ратовања Венеције и Османског царства, услед чега се рат на Медитерану одужио до 1580. Овај други сукоб, подупрет верским и идеолошким мотивима представљао је по Фернану Броделу "спољашњи" рат. До главног судара у њему дошло је на самој граничној линији "два света" у којој је Лепант, због свог стратешког положаја, заузимао значајно место.[1]

[1] У раду је коришћена следећа литература: M. Arikan, Relacines entre España Imperıal y el Imperio Otomane durante los siglos XVI – XVII, *España y la Cultura Hispànica en el Sureste Europeo*, Atenas 2000, 99-109; F. Brodel, *Mediteran i mediteranski svet u doba Filipa II*, I-II, Geopoetika CID, Podgorica – Beograd 2001; P. Brummet, *The Ottomans as a World Power: What we don't know about Ottoman Sea-power*, The Ottomans and the Sea, пр. K. Fleet, Oriente Moderno 20 (81), n.s. 1(2001), 1-21; J. F. Guilmartin, *Lepanto: The Battle that Saved Christendom?*, Autour de Lépante: Guerre et Géostratégie en Méditerranée au Tournat des XVIe et XVIIe Siecles, Paris 22-24 October 2001; Исти, *The Tactics of the Battle of Lepanto Clarified: The Impact of Social, Economic and Political Factors on Sexteenth Century Galley Warefare*, New Aspects of Naval History, Selected Papers Presented at the Fourth Naval History Symposium, United States Naval Institute, Annapolis, Maryland 1981, 41-64; *Economic and Social History of the Ottoman Empire Vol. I 1300-1600*, ed. H. Inalcik, Cambridge University Press, Cambridge 1994; E. Zachariadou, Notes on the Subaşis and the Early Sancakbeyis of Gelibolu, *The Kapudan Pasha his Office and Domain*, Halcyon Days in Crete IV, A Symposium Held in Rethymnon 7-9 January 2000, Crete University Press, Rethymo 2002, 60-68; C. Imber, Before the Kapudan Pashas: Sea Power and the Emergence of the Ottoman Empire, *The Kapudan Pasha his Office and Domain*, 49-59; Исти, *The Navy of Suleyman the Magnificien*t, Arhivum Ottomanicum 6 (1980), 211-282; Исти, *Studies in Ottoman History and Law*, The ISIS Press, Istanbul 1996; Исти, *The Ottoman Empire, 1300 – 1650, Structure of Power*, Basingstoke – New York: Palgrave Macmillan 2002; Х. Иналџик, *Османско царство. Класично доба*, Утопија, Београд 2003; F. C Lane, Venetian Shipping during the Commercial Revolution*, Crisis and Change in the Venetian Economy in the Sixteenth and Seventeenth Centuries,* пр. B. Pullan, Methuen & Co ltd., Suffolk 1968, 22-46; G. Novak, *Jadransko more u sukobima i borbama kroz stoljeća*, Vojno delo, Beograd 1962; L. Pezzolo, Stato, guera e finanza nella Repubblica di Venezia fra Medioevo e prima eta Moderno, *Mediterraneo in Armi (secc. XV-XVIII)*, I-II, пр. R. Cancila, Palermo 2007, I, 67-112; Ј. Радонић, *Дубровачка акта и повеље*, књ. II, св. 2, СКА, Београд 1938; R. Romano, Economic Aspects of the Construction of Warships in Venice in the Sixteenth Century, *Crisis and Change in the Venetian Economy,* 59-87; N. Samardžić, *Istorija Španije*, Plato, Beograd 2005²; Исти, La España Imperial y el Sureste Europeo (1519-1556), *España y la Cultura Hispànica en el Sureste Europeo*, 91-97; Р. Самарџић, *Кипарски рат*, ИСН 3-1, СКЗ, Београд 1993, 202-213; Исти, *Мехмед Соколовић*, СКЗ, Београд 1971; *Ibrahim Alaj-*

Главни показатељ поморске снаге једне државе огледа се у броју бродова, њиховом квалитету и одржавању. Највећи утицај на развој османске бродоградње извршило је млетачко поморство. Деловање је, међутим, било обострано. Иако је у техничком погледу Венеција била супериорнија, јачање османске флоте подстакло је временом и њу саму да одговори на ову претњу, што је она учинила изградњом бродова носивости између 600 и 700 тона.[2] Османска снага потицала је од изобиља природних ресурса, који су могли да подрже милитаристичку структуру развијану вековима у овој држави. Богато шумама, људством за посаду, организованом производњом материјала потребног за изградњу бродова, Османско царство могло је да одговори свим захтевима. Шпанија је била принуђена да добавља платно за једра из Низоземске. Оно је транспортовано преко Француске или у близини њене обале. Ови товари су због ратног стања ретко када стизали на време. Османско царство, међутим, није имало оваквих проблема. Свега је било у границама државе, због чега она, сем у изузетним случајевима, није зависила од увоза са стране.

Тешкоћа коју су све медитеранске државе искусиле крајем XVI века, везана за снабдевање дрвеном грађом,[3] заобишла је османску. Шумом богата област у северозападној Анадолији била је непресушни извор овог материјала. Главни снабдевачи цариградског арсенала платном за једра током XVI века биле су јужна Грчка и за-

begović Pečevija. Historija 1520-1576, I-II, превод F. Nametak, El-Kalem, Sarajevo 2002; V. Favarò, La Escuadra de Galeras del Regino di Sicilia: Construzione, armamento, amministrazione (XVI secolo), *Mediterraneo in Armi (secc. XV-XVIII)*, I, 289-313; Иста, *Monitioni, Vettovaglie et Dinari. Il Contributo della Sicilia alla politica Mediterranea di Filipo II*, Mediterranea. Ricerche Storiche, Anno IV, dicembre 2007, 437-456; P. Fodor, The organization of the defence in the easter Mediterranean (end of the 16th century), *The Kapudan Pasha his Office and Domain,* 87-94; R. Cancila, Introduzione. Il Mediterraneo Assediato, *Mediterraneo in Armi (secc. XV-XVIII),* I, 7- 66; A. Hess, *The Battle of Lepanto and ist Place in Mediterranean Histori*, Past and Present 57 (1972); O. Yildirim, La Battalgia di Lepanto e il suo Impatto sulla Storia e sulla Storiografia Ottomane, *Papa Pio V nella societe e nella politica del suo tempe,* Bologna: Il Mulino, 2005, 321-352; Енглеска верзија: O. Yildirim, *The Battle of Lepanto and its Impact on Ottoman History and Historiography*, Mediterranea: Ricerche Storiche, Anno 5, (Januar 2006), 533-556.

[2] F. C. Lane, Venetian Shipping during the Commercial Revolution, 29.

[3] L. Pezzolo, Stato, guerra e finanza nella Repubblica di Venezia, 78.

падна Анадолија, али се оно добављало и из Египта.[4] Самсун је важио за највећег произвођача конопље, од које су израђивана ужад, али је у арсенале допремана и конопља из Тракије.[5] Кучина је стизала из санџака Коџаели, као и из других области где се она производила.[6] За изградњу бродског трупа било је потребно доста гвожђа. Највећи део овог метала потицао је из анадолских рудника и из ливнице у Самокову (Бугарска). Смола је допремана из Валоне у Албанији, али услед велике потражње из и Сирије.[7] Лоја је било у изобиљу, тако да његова набавка државној управи није причињавала никакав проблем.

Медитеранским водама током XVI века пловили су бродови различите намене, тонаже и квалитета. Њихова основна класификација на трговачке и ратне, како је пракса показала, није у свим случајевима стриктно поштована. Многи бродови грађени за потребе ратне флоте у мирно доба коришћени су и за транспорт робе. Током XVI века Млечани су своје трговачке галије користили за транспорт зачина и друге драгоцене робе, али су и округли бродови чинили значајан део њихове трговачке флоте.[8] Током целог XVI века галија је коришћена као главни тип ратног брода. Сходно захтевима времена редовно је опремана артиљеријом, која је стекла велики значај у поморском ратовању. Ово доба није донело значајне техничке новине у поморству, за разлику од XVII века, када је под утицајем прекоокеанске пловидбе и бродоградитељство остварило велики успон.[9]

[4] C. Imber, *The Navy of Suleyman the Magnificient*, 231.
[5] Исто, 233.
[6] Исто, 233-234.
[7] Исто, 234-235.
[8] Округли бродови били су виши и шири и потпуно су зависили од једара, док су трговачке галије биле ниже и уже и покретане су веслима. Најзначајнији тип округлог брода биле су португалске коке, које су своју дефинитивну форму стекле крајем XV века.
[9] У османским изворима може се наићи на помен различитих типова бродова, од којих је сваки имао своју намену. Барча (*barça*) био је теретни брод, једна врста транспортера. Баштарда (*baştarda*), као османски еквивалент италијанске бастарде, представљала је тешку галију са 26 или више веслачких клупа са сваке стране. Кока (*köke*) изворно португалски брод, коришћен је у XIV и XV веку углавном као ратни брод, мада се у појединим случајевима њиме могла превозити и роба. Фуста (*fusta*) је тип галије мале носивости и веће покретљивости. Мавна (*mavna*) је

Прва османска поморска база налазила се у Галипољу, које је освојено 1354. За арсенал у овом граду везан је и почетак организовања османске морнарице. Ово по последњим истраживањима пада почетком XV века када је санџак-бег Галипоља био именован за заповедника свих поморских снага (капудан-паша).[10] И поред тога, прекретницу у развоју поморства у овој држави представља освајање Цариграда. У прилог томе говори и став Колина Имбера да "све до 1450. поморство није било важно Османлијама. Тек након освајања Цариграда 1453. потреба да се прехрани велики град и снабдевају тржнице преко прекоморске трговине и заштите поморски путеви до града постали су од суштинске важности. Пре овога је једино контрола над Мореузима била важна".[11] Након освајања Цариграда, у његовом предграђу Галати саграђен је највећи арсенал у држави. Он је 1522. располагао са 114 докова, али је до 1557. проширен на 123, са капацитетом од 250 бродова, који су у њему могли да презиме.[12] Постојали су и арсенали у Синопи и Измиру, али они никада нису стекли значај који су имали арсенали у Галати и Галипољу.

Питање квалитета и квантитета поморских снага којима располаже једна држава значајно је за утврђивање правог стања развоја поморства у њој. Квантитет свакако представља једно од главних обележја османског поморства. У походима које је држава предузимала током XV века, учествовао је велики број бродова. У флоти ко-

османски еквивалент за галеацу, која је по конструкцији представља врсту галије са 3 јарбола и 32 или више веслачких клупа, опремљена артиљеријом. Галеаца се појавила у време Кипарског рата, а убрзо су и Османлије почеле са њеном градњом. Кадирга (*kadırga*) је османски назив за галију. Коришћена је као стандардни медитерански ратни брод до XVII века. Она је била опремљена најчешће једним или са два јарбола. Галеота (*kalyota*) је врста лаке галије са 16 до 24 весла са сваке стране. Грипар (*gripar*), као мања верзија галеона, био је посебно популаран током XIV и XV века. Карамурсел (*karamürsel*) је једрењак мале носивости, а коришћен је на Леванту углавном као теретни брод. За превоз коњице до неког одредишта служила је паландарија (*at gemisi*), која је значајна по томе што је у унутрашњости имала издвојен простор намењен смештају коња. Овај тип брода користиле су једино Османлије. Калјон (*kalyon*) је стандардни османски израз за галеон, који се почео користити од краја XVI века.

[10] E. Zachariadou, Notes on the Subaşis, 60-68.

[11] C. Imber, Before the Kapudan Pashas, 59.

[12] C. Imber, *The Navy of Suleyman the Magnificient*, 239.

ја је пловила 1455. ка Лезбосу било је "25 ратних бродова са по три реда весала са сваке стране, 50 ратних бродова са по два реда и више од 100 лакших бродова, укупно око 180 бродова".[13] Међутим, ово није значило да су Османлије, иако су прихватале достигнућа у бродоградњи својих западних суседа, њих успеле у потпуности да искористе, или даље усаврше. Једном речју, они нису ничим допринели развоју бродоградитељске технике. Управо се у овој чињеници може распознати да ова држава није била предодређена да постане поморска велесила. Путници са Запада, савременици великог успона османске морнарице, углавном су делили негативна мишљења у вези са квалитетом османских бродова. Млечани Марко Минио (1522) и Данијел Лудовиси (1534) извештавали су дужда о томе како су они лоше грађени, али и лоше одржавани. За ове бродове Жан Шесно истицао је (1547) да су спорији у односу на хришћанске бродове. Нешто касније Алесандро Барбариго (1558) запазио је недостатак вештине код занатлија који су радили у Арсеналу.[14] Османска морнарица одржавана је искључиво напорима целог управног система. Због тога су организација рада у арсеналима, прибављање материјала и регрутовање морнара постали предмет строге државне контроле.

Шеснаести век био је доба европске историје у коме су се појавили замеци модерне државе. На почетку овог века будуће националне државе представљале су само скуп територија обједињених интересима, које је дефинисао владар и круг људи окупљени око њега. Такво је било царство Карла V, али ни османска држава по структури није била кохерентнија. Велики конгломерат народа са својим традицијама и властитим историјама, спојени под јединственом круном, представљали су главна обележја ових држава. Веза која их је најефикасније спајала била је вера и на њој утемељена владарска идеологија. На античком Медитерану уплитање идеологије и религије биле су и остале непознате димензије у ратовању. Хришћани су први увели концепт који је определио борбу на медитеранској пучини у наредним вековима – да је хришћанство права вера, а остале лажне. Западне арапске државе у доба успона, који је уследило након распада Абасидског калифата, су на овај изазов одговориле

[13] E. Zachariadou, Notes on the Subaşis, 64.
[14] C. Imber, *The Navy of Suleyman the Magnificient*, 225.

дајући својој вери примат над другим. Османлије су у време стварања своје државе прихватиле и даље развијале ову концепцију. Ислам је делио постојећу екумену на свет Ислама и свет рата, градећи државну идеологију на ова два екстремна стуба заговаране концепције властитог империјализма. Стални страх, измишљање непријатеља и нетолеранција, насупрот "различитости" и космополитизму представљају главне одлике односа развијаних на Медитерану почетком модерног доба. У таквој атмосфери борба против неверника није била само праведна, већ и света.

Шпанија је кроз цео XVI век истицала своје право на одбрану хришћанства од исламске претње, која је ову државу притискала из неколико праваца. Проблем Мориска, касније решен веома радикалним мерама, био је, такође, у ускоj вези са исламском претњом. Шпанија је имала поседе и на Апенинском полуострву, од којих су најугроженији били Сицилија и Напуљска краљевина. Сплетом околности које је донео XVI век, борба на западном Медитерану добила је за владаре Шпаније форму "праведног" рата, заснованог на идеологији "легитимне одбране" од неверника. Одбрана северноафричких поседа, најзначајнијег фронта на коме су шпански владари настојали да потисну Ислам, значила је за исте и питање одбране њиховог личног угледа. Пут Лепанта којим су они кренули био је последица притисака Свете столице и дипломатских маневара Венеције.

У Кипарски рат Венеција је ушла највише инспирисана политиком одбране своје некадашње моћи и онога што јој је од ње преостало. "Силазак" Шарла VIII у Италију (1494) означио је нову фазу у историји Венеције. Од тада је она била принуђена да се стално ангажује на два фронта: првом, на Апенинском полуострву, где је током овог периода била у сталној офанзиви и другом фронту, Левант, на коме је од појаве Османлија она била у сталној дефанзиви. Нико до ње није знао боље да се окористи вером и крсташким походима за рачун својих интереса, остављајући другима да се побрину о "узвишеним циљевима". Кипар и Крит представљали су знаке њене некадашње моћи, за које се она грчевито борила не из верских, већ из чисто трговачких интереса.

Идеологија џихада којој су се приклонили османски султани, заступала је став да се у одређеним, за то погодним тренуцима, апелује на обичног поданика да је предстојећи поход божије дело. У на-

мери да се нагласи верски моменат, обично је од врха улеме[15] тражена сагласност да се крене у рат. Од Малте (1565) у османском јавном мњењу остала је присутна плима верског одушевљења, која је мобилисала муслиманско становништво на освету. Кипар је био још један повод да се крене у нови џихад са већ припремљеном јавношћу. Султану Селиму хроничари потоњих генерација стављају у уста следеће речи:

> "...када су се вести и о намерама неверника да нападну постале сваком познате, улема и цела муслиманска заједница установили су да је најприкладније и неопходно пронаћи и одмах напасти неверничку флоту како би сачували част наше вере и државе и заштитили Земљу Калифата, и када су муслимани доставили свој захтев подножју мог трона установио сам да је добар и неоспоран. Остајем непоколебљив у својој одлуци".[16]

И хришћанској страни Малта је донела нови талас верског ентузијазма. Међу витезовима св. Јована он је свакако био присутан, на шта су указала недавна истраживања.[17]

Стално присутан верски набој међу две поларизоване реалности Медитерана XVI века био је последица, али и узрок, сталном повећању медитеранских флота и стварању интересних сфера. Ово је карактеристика не само поморске политике Венеције, већ и Шпаније, али са друге стране, и одговор Османског царства. Одавно је уочена тенденција да се број активних галија на Медитерану кретао у зависности од војних и политичких тензија у овом региону, што пример Венеције доказује. Њена флота током треће деценије XVI века бројала је 25 галија, а тај брод је за време рата 1537-1540. порастао на 80. Током мирних година, које су потом уследиле, млетачка флота бројала је између 20 и 40 активних галија.[18]

Шездесете године XVI века обележене су повећањем флота свих држава на Медитерану. Ово је можда један од главних фактора,

[15] Улема (*ulema*) – људи високо образовани у муслиманском канонском закону, традицији и теологији. На њеном челу налазио се шејх ул-ислам (*şeyh ül-islam*).
[16] İ. H. Uzunçarşılı, *Kıbrıs Fethi ile Lepanto (İnebahtı) Muharebesi*, Türkiyat Mecmuası Vol. 3 (1935), doc. 31; цитат преузет из: O. Yildirim, *The Battle of Lepanto and its Impact*, 545-546.
[17] R. Cancila, Il Mediterraneo, 47.
[18] L. Pezzolo, Stato, guerra e finanza nella Repubblica di Venezia, 73.

чији је крајњи исход представљао Лепант. Повећана изградња бродова, њихово опремање и утврђивање истурених положаја, довели су до настанка новог система, одређеног као *фискални милитаризам*. Стављање у мобилност свих расположивих ресурса ради увећања војне и поморске ефективе и стварање одговарајућег административног устројства представљају главне особине новог система који, по својој суштини, наговештава појаву модерне државе. Шпанска флота на Медитерану од тада се стално увећавала захваљујући програму обнове са којим се отпочело 1561, када је арсенал у Барселони био поново активиран. Три година касније медитеранска флота Шпаније бројала је између 90 и 102 галије.[19] Повећање флоте и њене опреме у стопу је пратило и повећање опорезивања поданика. У новим околностима променила се и намена сакупљаног пореза. Тако је између 1548. и 1559. од пореза сакупљеног на Сицилији и у Напуљској краљевини свега 1,87% трошено у војне сврхе, да би 1561. чак 94% пореских средстава било предвиђено за војну потрошњу.[20]

Графикон бр. 1; Цена лаке галије у Венецији 1563-1633.[21]

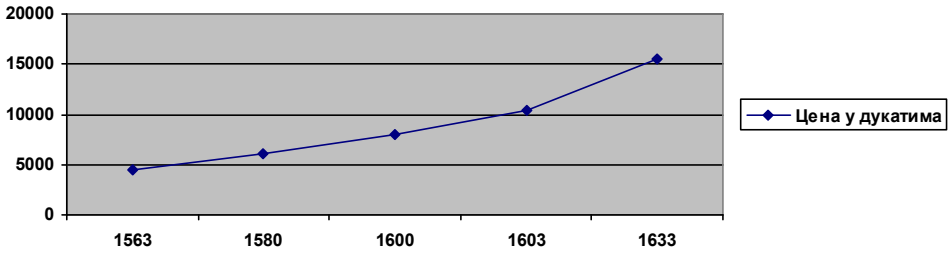

У истом периоду значајно су порасли трошкови изградње и опремања бродова. По Фернану Броделу издржавање једне галије стајало је 1560. исто колико и њена изградња – 6.000 дуката годишње.[22] Како су године одмицале трошкови изградње и опремања

[19] F. Brodel, *Mediteran*, II, 332.
[20] V. Favarò, *Monitioni, Vettovaglie et Dinari*, 442, 445.
[21] Графикон је израђен на основу података преузетих из: R. Romano, Economic Aspects of the Construction of Warships, 81.
[22] F. Brodel, *Mediteran*, II, 176.

бродова наставили су да расту. Почетком седамдесетих година XVI века укупна сума потребна за изградњу галије варирала је од 8.000 до 9.000 дуката, што је зависило, пре свега, од њене величине.[23] И у Венецији су трошкови изградње галије расли у истом периоду. Док је 1563. једна лака галија коштала Републику 4.416 дуката, већ 1580. опрема истог типа пловила износила је 6.042 дуката,[24] што значи да су трошкови порасли за 36,82%. Због тога се као општа тенденција може сматрати чињеница да се у свим медитеранским државама у периоду од 1534. до 1573. цена опреме и наоружавања флоте троструко повећала.[25]

Кипарски рат Венеција је дочекала са изграђеним административним системом и консолидованим финансијама.[26] Током прве ратне године она је била у стању да наоружа 140 галија, од којих су неке раније биле оштећене. За само 50 дана, услед опасности од османског напада, Венеција је успела да опреми у потпуности 100 ратних бродова. Један њихов део чинила је резерва од раније поринутих бродских трупова, који су лежали запустели у Арсеналу. Наиме, 1524. млетачки Сенат донео је одлуку да повећа број бродова од 50 на 100, од којих се "25 имају поринути одмах".[27] Иако сграђени, већи број ових бродова никада нису били коришћени. Ова резерва надоместила је катастрофу, коју је септембра 1569. изазвала експлозија барута у Арсеналу. Захваљујући њој Венеција је 1570. располагала са 100 галија и 12 великих галија спремних за предстојећи рат.[28]

У случају Османског царства за године Кипарског рата недостају подаци на основу којих би се могла утврдити цена једне поморске експедиције. Сасвим је сигурно да је издржавање флоте много коштало ову државу. Једина експедиција за коју постоје поуздани подаци односи се на поход на Нови (1539). За три месеца ангажовања флота састављена од 82 стандардне ратне галије, 58 тешких и 11 лаких галија, као и 4 брода за транспорт топова, Порта је била принуђена да издвоји, по Халилу Иналџику, 12 милиона акчи, или око

[23] V. Favarò, La escuadra de galeras del Regno di Sicilia, 292.
[24] R. Romano, Economic aspects of the Construction of Warships, 81.
[25] F. Brodel, *Mediteran*, II, 177.
[26] L. Pezzolo, Stato, guerra e finanza nella Repubblica di Venezia, 92.
[27] Исто, 74.
[28] Исто, 77.

20.000 златних дуката. У наведену суму биле су укључене и наднице занатлија, које су износиле 8,481.880 акче.[29] У вези са поменутом кампањом Колин Имбер доноси детаљније податке. За период од 2. јуна до 31. августа благајна је потрошила 10 милиона акчи, или 180.000 дуката. У ову суму биле су урачунате и плате морнара и занатлија, који су градили бродове, али нису урачунати трошкови изградње бродовља и артиљерије.[30] Међутим, оба аутора слажу се у једном, за издржавање флоте на годишњем нивоу благајна је издвајала око пола милиона дуката, што је огромна сума.

Табела бр. 1; Буџет Османског царства у периоду 1523-1583. год.[31]

Година	приход	расход	салдо
1523/24.	116.880	118.783	- 1.895
1524/25.	141.272	126.581	+ 14.691
1527/28.	277.244	150.228	+ 127.016
1546/47.	241.711	171.872	+ 69.839
1565/66.	183.088	189.675	- 6.569
1567/68.	384.544	221.532	+127.012
1582/83.	313.744	277.578	+ 36.166

Извор: H. Inalcik, *Economic and Social History of the Ottoman Empire,* Vol. I, 99.

Османско царство почетком шездесетих година XVI века уживало је још увек у стабилним финансијама, док је благајна бележила искључиво позитиван салдо. Стварање система познатог у западној Европи као *фискални милитаризам* није дотакло османску државу која је настала као милитантна држава, у старту прилагодивши све своје ресурсе једином циљу – борби против неверника (џихад). Трансформације које су државни организми у западној Европи извршили у својој администрацији током прве половине XVI века да би се у шестој деценији истог нови систем издвојио као фискални милитаризам, Османско царство није морало да претрпи. Криза до које је дошло у његовим финансијама била је, пре свега, последица Лепанта и дугогодишњег рата на Медитеран. Уколико се разматра улога флоте у османским финансијама може се закључити да су њена организација, издржавање и активирање, могли лако да их доведу

[29] H. İnalcik, *Economic and Social History of the Ottoman Empire,* Vol. I, 94.
[30] C. Imber, *The Navy of Suleyman the Magnificient*, 218.
[31] У хиљадама акчи. У приходе нису укључени приходи од тимара.

у кризу. Једине године пре Лепанта када је османски буџет забележио негативан салдо биле су 1565. и 1566, године похода на Малту и Хиос. Издржавање флоте током Кипарског рата, велики губици код Лепанта и обнова флоте током зиме 1571/72, без сумње су негативно утицали на финансијску стабилност османске државе. Ову чињеницу истицао је и Фернан Бродел констатацијом да је у "Средоземљу рат био толико скуп да након њега следе банкротства и у Шпанији и у Турској".[32]

Увлачењем Шпаније у сукоб Кипарски рат добио је потпуно другачији ток. Када је Османско царство ушло у овај сукоб оно се надало рату са Венецијом. Са друге стране, Венеција се надала да ће у овај сукоб увући највећег идеолошког противника Османлија – Филипа II, а са тактичке стране "кратком рату и брзом миру". Отезање сукоба на Медитерану ни једној од зараћених страна није ишло у прилог. Стављање великих улога такође. Узимајући у обзир све околности није претерано рећи да је до Лепанта дошло захваљујући, пре свега, Шпанији. При склапању Свете Лиге било је до детаља уговорено деловање савезника, као и њихови парцијални доприноси заједничкој флоти и њеном издржавању. Када је савезничка флота почетком 1571. опремана за нову ратну сезону Филип II био је још увек уздржан. Он није желео да стави на коцку своје ресурсе бранећи виталне интересе Венеције. Дипломатијом, убеђивањима, дворским интригама и надасве новцем, папа Пије V успео је да од Филипа II добије сагласност да флота крене у потрагу за непријатељем. Тражећи једна другу, две флоте среле су се у рану зору 7. октобра 1571. у водама Коринтског залива (Грчка), у близини Лепанта, османског Инебахте (İnebahte). Непријатељи су један другог угледали недалеко од места где су Антоније и Октавијан водили битку 31. године Старе ере – познати окршај код Акцијума. О симболичном значају његовог положаја Онур Јилдирим пише: "Лепант је био стратешка граница – смештен на ивици која дели трговачки и културни простор Медитерана на две половине (муслиманско/османску и хришћанску/европску)".[33]

[32] F. Brodel, *Mediteran*, II, 176.
[33] O. Yildirim, *The Battle of Lepanto and its Impact*, 536.

О јачини хришћанске армаде дубровачка влада имала је поуздане податке током маја те године. Њу је Франо Гундулић обавестио да Венеција располаже са 130 галија и 10 галеаца и неколико бродова, Шпанија са 100 галија, папа са 12, Савоја са 4, као и Малта.[34] Са друге стране, по шпанским изворима хришћанска армада бројала је 207 галија, 6 галеаца, 20 бродова и 40 фрегата. Венеција је допринела савезу са 109 галија и 6 галеона, папа са 12 галија, Савоја, Ђенова и Малта са по 3, Шпанска монархија са 13 галија из шпанске флоте, Напуљска краљевина са 30, Краљевина Сицилија са 10, а остали савезници са 24 галије.[35] По западним изворима хришћанска флота располагала је укупно са 223 галије и 60 галеота и већим бројем фрегата.[36]

Османски извори доносе различити број бродова у флоти која је те године напустила Галату. У флоти која је почетком сефера испловила из луке у Цариграду било је "више од тристо бродова". По Ибрахиму Печевији заједно са "заповједничким бродовима и левентским лаким бродовима било је укупно више од четири стотине бродова".[37] Други османски историчари доносе другачије податке. Катиб Челебија помиње број од 170 бродова, Солакзаде 250, Селаники 184.[38] Рачуна се да је у Лепантској бици учествовало између 500 и 600 галија и око 120.000 људи,[39] или по другим рачуницама, између 70% и 90% свих ратних галија на Медитерану.[40]

У погледу броја бродова који су активно учествовали у бици ни данас не постоји потпуно једногласје међу историчарима. По проценама Фернана Бродела на османској страни било је 230 ратних бродова, а на хришћанској 208.[41] Од домаћих истраживача Радован Самарџић наводио је да су савезници располагали са 236 галија и 6 галеаца, док је Али-паша Мујезинзаде командовао са 210 галија и 66

[34] J. Радонић, *Дубровачка акта и повеље*, књ. II, св. 2, 255.
[35] V. Favarò, *Monitioni, Vettovaglie et Dinari*, 449.
[36] R. C. Martinez, *Las armadas de Felippe II*, San Martin, Madrid 1989, 217-218; подаци преузети из: V. Favarò, *Monitioni, Vettovaglie et Dinari*, 449.
[37] *Ibrahim Alajbegović Pečevija. Historija*, I, 404.
[38] O. Yildirim, *The Battle of Lepanto and its Impact*, 545-546.
[39] F. Brodel, *Mediteran*, II, 177.
[40] J. F. Guilmartin, *Lepanto: The Battle that Saved Christendom*?, 5.
[41] F. Brodel, *Mediteran*, II, 414.

галеота, на којима је било укрцано 50.000 морнара и 25.000 војника.[42] Османски бродови били су слабије грађени и лошије наоружани у односу на хришћанске. Посебно су заостајали у погледу артиљерије. Ђан Андреа Дорија уочи битке дошао је на идеју да обори кљунове бродова, да би њихов прамац дубље урањао под воду, што је гађање топова чинило много ефикаснијим.

Знак за почетак борбе дат је између 10 и 11 сати, у тренутку када је ветар почео мењати правац у корист савезничких бродова.[43] У битку је хришћанска флота ушла подељена на три дела, којима се могло засебно маневрисати. Лево крило ослоњено на обалу, чиниле су 63 галије, десно 64, док су у центру биле 63 галије. Резерва састављена од 35 бродова, која је у позадини спремно чекала да притекне у помоћ, била је поверена шпанском адмиралу Алвару де Басану.[44] По Џону Гилмартину "свако хришћанско крило имало је по 53 галије, што представља максималан број галија са којим је било могуће маневрисати, а да сама линијска формација не буде угрожена".[45] Једна од дон Хуанових судбоносних одлука, донета пред сам почетак битке, била је да се разбију национални контигенти које је свака савезница послала.[46]

Испрва су османски бродови били су распоређени у поредак који је имао облик полумесеца. Флота је касније била распоређена у линију са лако истуреним крилима. Њеним центром од 96 бродова, од којих су 61 биле галије, командовао је сам капудан-паша Мујезинзаде, десним крилом од 56 бродова александријски санџак-бег Мухамед-паша Шаулак. На левом крилу налазио се Улуџ Али са 63 брода, док Гилмартин процењује његову јачину речима "не мање од 87 галија".[47] Османска резерва од 31 брода налазила се у позадини иза центра. Османлије су пред саму битку измениле борбени поредак. На крају је одлучено да се уместо борбеног поретка у облику полумесеца, кога карактеришу јако истурена крила, припремљена за опкољавање непријатеља, у битку уђе са борбеним распоредом у ко-

[42] Р. Самарџић, *Мехмед Соколовић,* 349 -350.
[43] Исто, 350.
[44] Исто, 350.
[45] J. F. Guilmartin, *The Tactics*, 5.
[46] Исто, 5.
[47] Исто, 5.

ме су лево и десно крило мање истурени, али са знатно ојачаним центром. Са друге стране, у хришћанској флоти сваки од ова три дела били су приближне јачине. Оваквим распоредом хришћански центар под дон Хуаном, који се имао директно сукобити са османским, био је видно угрожен (однос 63 према 96 на османској страни, али и 61 галија према 62 на хришћанској).[48]

У окршај су прво ушли десно османско и лево хришћанско крило. На овом делу александријски санџак-бег Шаулак напао је Барбарига са леђа. У сукобу који је трајао два сата ово османско крило било је потпуно уништено. Најтежа борба вођена је у центру, где је било концентрисано 150 бродова. На дон Хуанов брод продирале су Османлије више пута, али су уз помоћ војника са других бродова одбијене. Борба се претворила у аборажу – ускакање са непријатељског брода и борба прса у прса. Судар десног хришћанског и левог османског крила представљао је у исто време и борбу двојице прекаљених помораца – Ђан Андрее Дорије и Улуџ Алија. Дорија је проширио растојање између појединих галија надајући се да ће тиме избећи опкољавање. Његов противник је управо ово искористио и својим галијама продро у намерно створени празан простор. Дорији је у помоћ притекла резерва, која је на време спречила катастрофу. Улуџ Али је затим напустио поприште заједно са 30 галија. Он је био једини заповедник у османској флоти који је успео да однесе некакву победу и нанесе губитке противнику. Затим се са бродовима склонио у Превезу, чекајући повољан тренутак за себе и свој успон, који ће му донети време након Лепанта.

За време битке једра уопште нису коришћена већ се бродовима маневрисало уз помоћ весала. Управо због ове чињенице Лепант је остао упамћен као последња велика битка епохе бродова на весла.[49] Након судара (заквачења) бродова, битка се претворила у аборажу, добивши исти карактер као и битка на копну. Након пет сати окршаја османско десно крило потпуно је потучено, центар разбијен, а лево крило сузбијено.[50] Османско царство је код Лепанта изгубило две трећине флоте, око 200 бродова, од чега је 117 допало у руке

[48] J. F. Guilmartin, *The Tactics*, 5.
[49] G. Novak, *Jadransko more u sukobima i borbama,* 266.
[50] Исто, 264.

противника. По османским изворима губици су износили 194 брода,[51] док дубровачки извори помињу број од 180 бродова.[52] Погинуло је 25.000 војника и морнара, заробљено 3.500 војника, а ослобођено око 12.000 хришћана, који су на османским бродовима служили као галиоти. Света Лига је ову победу платила са 8.000 мртвих и 2.500 рањених војника и морнара. У погледу губитака на хришћанској страни Фернан Бродел навео је знатно веће цифре – 8.000 мртвих, 21.000 рањених и 10 уништених галија.[53] Укупан број мртвих са обе стране неки истраживачи процењују између 35.000 и 40.000 људи.[54] Галеаце које је опремила Венеција нису одлучиле битку, али су допринеле победи хришћанске флоте. Оне су почеле окршај паљбом из великих топова, чиме су у извесној мери пореметиле османски борбени поредак. Победу су, на крају, одлучили већа борбена спремност хришћана, као и њихови боље саграђени и наоружани бродови.

Сукобљеним флотама заповедали су људи различитог квалитета и искуства у поморском ратовању. Савезничка флота располагала је искуснијим командним кадром, који је био добро упознат са ратним дејствима и маневрима. Једини поморац кога је имало Османско царство у овој бици био је Улуџ Али. Капудан-паша Мујезинзаде Али-паша, и сам жртва у сукобу, као питомац сарајa није имао никакво искуство у поморству. За њега је Катиб Челебија приметио да "није у свом животу заповедао ни једним чамцем".[55] Солкзаде за истог наводи "да никада није видео поморску битку нити је био упознат са вештином гусарења".[56] У делима званичних османских историчара присутна је тенденција да се кривица за овај катастрофалан пораз свали на главног заповедника флоте. Међутим, они су оваквим ставом уједно допринели да врх османске власти схвати значај стратегије и тактике у поморском ратовању. До сукоба међу челним људима османске флоте дошло је пред саму битку.

[51] O. Yildirim, *The Battle of Lepanto and its Impact*, 542.
[52] Ј. Радонић, *Дубровачка акта и повеље*, књ. II, св. 2, 273.
[53] F. Brodel, *Mediteran*, II, 414.
[54] G. Novak, *Jadransko more u sukobima i borbama*, 264.
[55] K. Çelebi, *Tuhfetü'l Kibar fi Esfari'l Bihar*, Darü't Tıbaati'l Mamureti's Su, İstanbul, 1141 (1728), 95; цитат преузет из: O. Yildirim, *The Battle of Lepanto and its Impact*, 534.
[56] M. Solakzade, *Tarih-i Solakzade*, Mahmud Bey Matbaası, İstanbul 1297 (1879), 593; цитат преузет из: O. Yildirim, *The Battle of Lepanto and its Impact*, 535.

> "Улуч Али-паша је предложио да је потребно да османска морнарица држи страну до мора. Капудан-паша је истрајао на свом мишљењу да ће бити боље да пази на страну од копна. На овом питању биле су врло жучне полемике. На крају Улуч се ухватио за браду и отишао говорећи: "Где је Хајредин-паша и Тургут Реис, зашто не говоре искусни борци, због претпоставке да ће се потопити брод оштећен топовским метком треба ићи према копну, ово друго отвара пут пропасти". Ове његове притужбе нису слушане. Тако су наша морнарица с копна, а непријатељска с мора долазиле једна другој у сусрет. "[57]

Поједини гласови искусних северноафричких реиса нису могли да надјачају уходане бирократе великог образовања, али неподесног захтевима службе до које их је каријера сарајских васпитаника довела. Време Хајрудина Барбаросе, Тургут-реиса и сличних усуда, који су обележили успон поморства у османској држави, до Лепанта је представљало ствар прошлости.

Стављајући на коцку све расположиве ресурсе на Медитеран обе зараћене стране надале су се да ће бити њени победници. Уколико су се плашиле пораза, ниједна од њих није ни слутила да он може бити тако катастрофалан. Овог пута био је то пораз Османлија. Њихов губитак бродовља стравично је пореметио равнотежу на Медитерану, успостављену у доба Превезе (1538). У овој чињеници можда лежи и највећа последица Лепанта. "Поремећена равнотежа на Медитерану", фраза која најбоље може послужити у оцени стања у овом региону с јесени 1571, своди се на огромну диспропорцију у поморској ефективи међу зараћеним странама.

Губитак више од две трећине флоте за Османско царство представљало је не само велики финансијски ударац, већ и војни. Оно је тиме постало отворено за напад из најопаснијег правца. Цео управни апарат стављен је у мобилност. Обнова флоте током зиме 1571/72. представља без сумње велику победу за османску бирократију, колико се Лепант показао губитком за њену морнарицу. Са градњом нових бродова отпочело се одмах. У том послу била су ангажована сва бродоградилишта у земљи. Градило се и на местима која су располагала повољним условима за поринуће бродског трупа. Током зиме ван главних арсенала поринуто је око 100 бродова,

[57] *Ibrahim Alajbegović Pečevija. Historija*, I, 405.

од којих је 10 сграђено у Варни на Црном Мору, 10 у Галипољу, 5 у самом арсеналу, а 5 у Кемеру на малоазијској обали, затим 4 галије и 1 бастарда у Кавали. У Игне Ади сграђено је 10 галија, али је ово бродоградилиште почетком новембра напуштено, када је санџак-бегу Ахелоја поручено са Дивана да пронађе повољније место за изградњу бродова.[58] У Анадолији су бродови грађени у санџацима Трабзон, Самсун, Синопа, Бартин и Кефкен на црноморској обали, као и у Ајасу, Анталији и Аланији, на егејској. Сграђено је десетак бродова на реци Сакарији. Арсенал у Цариграду без престанка је радио током целе зиме. Из бродоградилишта у Кафи наручено је неколико бродова. Заповеднику флоте у Александрији наређено је да поправи оштећене бродове, који су лежали усидрени у овој луци. На свим овим местима сграђено је у веома кратком року око 200 бродских трупова.

За набавку основног репроматеријала коришћени су и даље, без обзира на ургентност ситуације, стари извори. Дрвом је обиловао санџак Коџаили, у близини престонице, затим шумовите области око Измира и долина Сакарије. Ове области биле су главни снабдевачи бродоградилишта дрвеном грађом. Дрво је до крајњих одредишта транспортовано преко Црног или Мраморног Мора. Током зиме 1571/72. држава је у експлоатацију ставила шумом богате области у источној Бугарској, јужно од Дунава, док је дрво са Крима стизало до цариградског арсенала преко Кафе. У изградњи бродова коришћено је тек посечено сирово дрво, које због ургентне ситуације није могло бити постепено осушено и припремљено. Бродови сграђени од овог дрвета касније су се показали неотпорни на деловање слане воде, што је било њихов највећи недостатак. Због наметнуте ургентности користило се и дрво, као и остали бродски делови, од већ поринутих бродова.

Ливница у Самокову израђивала је за потребе арсенала потребне гвоздене делове. Кучина набављана из Влашке, траспортована је Дунавом и Црним Морем до престонице. Коришћена је смола из дрвета, које је стајало ускладиштено у цариградском арсеналу. Међутим, она је допремана и са острва Тасоса, из околине Самсуна и са анадолског приобаља. Раније је смола обично добављана из Ва-

[58] C. Imber, *Studies in Ottoman History and Law*, 88-89.

лоне у Албанији, али је због ратног стања било ризично транспортовати је морским путем. Војводи Влашке наређено је да испоручи 500 кантара, око 28 тона лоја у Варну, одакле је он транспортован у престоницу.[59] Самсун је остао центар за производњу ужади. Током зиме у Комотини (северна Грчка) радници су производили ужад и конопце за сидра под надзором специјално за ове послове овлашћеног чауша, и локалног кадије. Одатле су они, као готови производи, транспортовани у Кавалу, Мидију и друга места где су грађени бродови.[60] Главни снабдевач платном за једра и даље је остала Грчка, првенствено околина Атине, Тебе и област Левадије, затим околина Измира, Манисе и Еубеја. Производња платна била је под надзором локалних кадија, који су у име државе вршили контролу над његовом израдом.

За мобилизацију потребне радне снаге предузимане су посебне мере. Ага јаничара био је у обавези да снабде арсенале у Цариграду и Галипољу са 25 шупера и исто толико дрводеља. То су углавном били аџеми-оглани, односно јаничари који још увек нису уписани у јаничарски корпус. Највећи број занатлија окупљани су уз надзор за то овлашћеног кадије, а на основу инструкција са Дивана. У сваком бродоградилишту радили су радници из његове непосредне околине, који су по завршетку посла отпуштани кућама. Кадија је водио регистар (дефтер) са пописом имена радника и њихових заната које је слао бродоградилишту, а копију властима у престоници. Дошло је до помањкања радне снаге у појединим арсеналима. Из тог разлога су радници када је у једном бродоградилишту посао био приведен крају слати у друго, где је постојала потреба за њиховим радом. Тако је, на пример, у децембру 1571. једна група дрводеља, шупера и ковача пребачена из Мидије у Поморје и Созопољ, а дрводеље и шупери из Галипоља били су послати у Кавалу. Дешавало се да због напорног посла многи радници беже, као што је био случај у Поморју (Бугарска). Сви радници у једном бродоградилишту били су подређени надзорнику, који је долазио из арсенала у Галати. Са оваквом организацијом рада и материјалним ресурсима галија се могла поринути за свега неколико месеци. С пролећа 1572. Османско

[59] C. Imber, *Studies in Ottoman History and Law*, 92.
[60] Исто, 92.

царство имало је нову и јаку флоту, приближне снаге оној која је настрадала код Лепанта. Бродови су након поринућа слати у Цариград. Крајем фебруара 1572. Диван је наредио кадијама Синопе, Амасре, Бартина и Самсуна да окупе веслаче од људи из њихове околине. До краја марта сви бродови налазили су се усидрени у Галати, где су били опремљени оружјем и опремом, као и морнарима.

Највећу тешкоћу за државу приликом обнове флоте током зиме 1571/72. представљало је окупљање људства за посаду. После катастрофе код Лепанта било је опасно служити у морнарици. Због тога је велика већина потенцијалних војника настојала по сваку цену да избегне ову службу. Ово је посебно важило за спахије, за шта османски извори из тог доба јадикују да "никада раније није био случај". Спахије су одбијале да приме њима намењене приходе само да не би служили у морнарици. Многи су се плаћањем одређене суме новца ослобађали ове обавезе. За на овај начин добијени новац врбовани су добровољци, који су за плату служили на галијама. Поред спахија, обавезу служења у морнарици имали су и јаничари. Током 1572. у османској морнарици било је ангажовано 3.000 јаничара и 4.369 спахија из провинција. Од овог броја неке спахије су служиле на галијама, док су друге биле распоређене по утврђењима у приобалним крајевима. Међутим, овај број и поред свега није био довољан да се подмири укупна потреба османске флоте. Да би се попуниле посаде свих поринутих бродова било је потребно 20.000 војника. Кадији у Поморју одаслата је наредба да сакупи одређен број веслача за 25 бродова. У просеку на сваком броду служило је између 60 и 70 галиота. Ови бродови су у цариградском арсеналу допунили број галиота до 150, како је Диван тражио. Да би обезбедио довољан број галиота Диван је одлучио да прибегне ванредним мерама. Кадијама од Будима до Ерзерума и Вана наређено је да пошаљу у престоницу затворенике из својих кадилука. На овакве начине у потрази за људством довијала се држава, која је обухватала велике територије Европе, Азије и Африке, насељене са око 22 милиона људи средином XVI века. Стриктна подела на војну класу (*asker*) и рају, са прецизно дефинисаним правима и обавезама, овим је запала у кризу. Царство је у том тренутку још увек било јако и способно да изађе накрај са овим проблемима. Међутим, како је време одмицало,

државна благајна била је празнија, а централна власт све немоћнија у намери да своје одлуке спроведе у дело.

До девете деценије XVI века "свети рат" на Медитерану, након више векова, приведен је крају. Упркос поразу код Лепанта Османлије су остале формални победник у Кипарском рату. Поновним заузимањем Туниса и Голете остварили су свој последњи велики успех у намери да сачувају доминацију на Медитерану. Туниска кампања (1574) несумњиво сведочи о брзој обнови османске флоте. Са друге стране, ни чланице Свете Лиге, у првом реду Шпанија, нису имале интереса да даље одуговлаче сукоб. Издржавање једне галије (1571) коштало је шпанску круну 6.069 дуката од чега се за плате војника издвајало 23,16% ове суме, а за њихову прехрану 44,6%.[61] Иако је ритмика ових трошкова била везана за поморску сезону, прехрана посаде представљала је велико оптерећење за све морнарице. Трошкови одржавања шпанске флоте на Медитерану расли су од 8 милиона дуката годишње у периоду 1568-1571, на 28 милиона 1572-1575.[62] Ово је у највећој мери утицало на Шпанију да почне да губи вољу за даљом борбом на Медитерану.

Након потписивања османско-млетачког мира (1573) дошло је до опадања броја активних ратних галија на Медитерану. Наполитанска флота је од 50 галија (1574) њихов број смањила на 28 (1577), да би последњих година XVI века њену флоту чинило свега 20 галија.[63] Исто се дешавало и са сицилијанском флотом која је, такође, број активних галија стално смањивала од 22 у време непосредно након Лепанта, на 11 (1593).[64] Укупан потенцијал шпанске медитеранске флоте 1574. састојао се од 155 пловила, у години коју је обележило прво банкротство Филипа II, када је дуг круне износио 17 милиона дуката. Финансије Венеције у истом периоду искусиле су тешке дане. Трошкови Арсенала (1575) износили су 237.496 дуката, а како је време одмицало наставили су да расту – (1579) 166.000; (1587) 161.125; (1594) 201.451. Ову прогресију пратио је у исто време и пораст трошкова намењених издржавању флоте – (1575)

[61] V. Favarò, La escuadra de galeras del Regno di Sicilia, 300.
[62] R. Cancila, Introduzione, 53.
[63] Исто, 54.
[64] Исто, 54.

299.987; (1579) 230.000; (1587) 236.395; (1594) 326.918.[65] Шпанија је заједно са својим италијанским поседима настојала да у што већој мери смањи трошкове издржавања флоте повлачењем највећег броја активних пловила са Медитерана. Политика Венеције, међутим, ишла је у сасвим супротном правцу, форсирајући све државне ресурсе у изградњи нових пловила по знатно већој цени.

Истовремено одустајање Шпаније и Османског царства од доминације над Медитераном довело је до склапања мира, који је завладао његовом пучином 1580. Османском царству јако је био потребан мир како би могло да усмери своју пажњу ка новом ратишту – Персији. Преоријентација према Истоку, која је у османској политици обележила две последње деценије XVI века, омогућила је мир на Унутрашњем Мору. Исти заокрет пружио је прилику Шпанији да своју пажњу усмери ка Атлантику. До ове "прекретнице века" дошло је по Фернану Броделу између 1578. и 1583.[66]

Успеси остварени непосредно након Лепанта за Османлије су представљали "Пирову победу". По Броделу узрок пропадања османске флоте није био толико везан за пораз код Лепанта, колико за период мира и неактивности османске флоте на Медитерану.[67] Одустајање Шпаније од доминације над Медитераном лишило је царство свог вековног непријатеља. Оно је своју авантуру у овом рату платило финансијском кризом, која је уследила у наредним деценијама. Флота изграђена на брзину, и већ тада са видљивим недостацима, није имала против кога да се бори. Исти период сведочи о енормном скоку цена материјала за изградњу флоте, тако да су поморски ратови постали много скупљи.

Након 1590. стање у османској држави додатно се погоршало. Последњу деценију XVI века и прве деценије наредног посматрачи прилика у овој држави видели су као време нереда (*zaman-i ihtilat*), насупрот реду и поретку, који је владао у срећно доба царевине. Ово схватање је још у већој мери истакло значај Лепанта у османској историји. Лепант је био један од повода почетку пропадања институција, које су се показале неподесне у новим околностима.

[65] L. Pezzolo, Stato, guerra e finanza nella Repubblica di Venezia, 95.
[66] F. Brodel, *Mediteran*, II, 481.
[67] Исто, 450.

Међутим, један нови чинилац, много озбиљнији, почео је да подрива мирним путем османску доминацију на Медитерану. Криза у политичкој преоријентацији Османског царства показала се као најпогубнији фактор по њихову тек сграђену флоту. О ставу Османлија према северним нацијама у успону Лабиб пише:

> "Основа [османске] поморске политике било је само начело џихада који није успео да учврсти дуготрајну солидну или напредну улогу Османлија на Медитерану ...Сулејман ...и Селим II наставили су са традиционалном политиком која је тежила да оконча политички положај Венеције на Медитерану...потом [настали] вакуум попуњен је западноевропским поморским силама у успону, а не османском флотом".[68]

Политика капитулација која је народе са севера Европе увела на Левант и даље на Исток, показала се кобном првенствено по османску флоту. Енглески, француски и низоземски бродови подстакнути слободом коју су им капитулације донеле, продирали су на Левант у намери да својим нацијама у формирању обезбеде сировине, али и тржиште за производе, које су њихове индустрије у формирању производиле. Управо је њиховим продором у Средоземље испуњен вакуум настао повлачењем Шпаније и замором вековних непријатеља.

[68] S. Labin, "The Era of Sulayman the Magnificient: Crisis of Orientation", *IJMES* 10 (1979), 448-450. Цитат преузет из: P. Fodor, The organization of the defence in the easter Mediterranean, 87.

Marija Kocić

THE BATTLE OF LEPANTO LIKE THE TURNIG-POINT IN RELATIONSHIPS ON THE MEDITERRANEAN

S u m m a r y

After the battle of Lepanto for the Ottoman Empire beginning the period, that was been determined like "the time of disorder (*zaman-i ihtilat*)". Reconquest of Tunisia for the Ottomans was meant nothing more than the "Pyrrhic victory". Regarding to decline of the Ottoman fleet, much seriously factor represent the penetration the "North nations" on the Levant, and thence further to the East. The Policy of capitulations offered to these Nations favorable opportunity for their Economic growth, which has followed after the battle of the Lepanto. On the Levant these nations finded row materials and the new market for their products. With theirs appearance on the Mediterranean was filled the vacuum, which has created with the retirement of the Spain and fatigue of the secular enemies.

Key words: Mediterranean, war of the Cyprus, battle of the Lepnato, fiscal militarism.

Чланак примљен: 05. 10. 2010.
Чланак коначно прихваћен за објављивање: 01. 11. 2010.

ИСТОРИЈСКИ ЧАСОПИС, књ. LIX (2010) стр. 267-296
HISTORICAL REVIEW, Vol. LIX (2010) pp. 267-296

УДК: 271.222(497.11)-774:314(497.11)"1718/1739"

Гордана ГАРИЋ ПЕТРОВИЋ
Историјски институт
Београд

ДЕМОГРАФСКЕ ПРИЛИКЕ И МРЕЖА ПАРОХИЈА У БЕОГРАДСКОЈ ЕПАРХИЈИ ОД 1718. ДО 1739. ГОДИНЕ

Апстракт: Тема рада су демографске прилике у Београдској епархији у време аустријске управе, од 1718. до 1739. године. Резултати истраживања су, пре свега, засновани на анализи података из спискова и пописа, које је састављала епархијска администрација у циљу сакупљања епископских прихода. Исти извори пружају нам прецизну слику о променама у мрежи парохија, које су биле последица демографског успона, изградње нових храмова и повећања броја свештеника.

Кључне речи: Београдска епархија, демографија, парохије, становништво, насеља, Хабзбуршка монархија, Србија.

Крајем 17. и почетком 18. века, границе Београдске епархије су се у више наврата мењале.[1] Ове промене, не само да су пратиле

[1] Београдска епископија је епархија са дугом традицијом која сеже дубоко у средњи век. Као једна од епископија обновљене Пећке патријаршије, она је опстала и под турском влашћу. У исто време она је имала ранг митрополије, као и већина епархија Српске православне цркве. До успостављања нове Београдске архиепископије 1718. године, архијереји са седиштем у Београду носили су титулу почасних митрополита, која са собом није носила ширу јурисдикцију и посебна права у односу на остале епископе. Новостворена архиепископија је добила име Београдска митрополија због чега је Београдска епархија остала без свог устаљеног назива. Проблем је превазиђен увођењем у званичну употребу термина Сервијска епархија, који је остао у употреби до 1739. године, како у црквеним тако и у документима аустријске администрације. Након поновног пада Краљевине Србије под

промену аустро-турске границе, већ су биле и део територијалне реорганизације која је спровођена у оквиру саме Српске православне цркве, како на подручју Хабзбуршке монархије, тако и у Османском царству.[2]

Пожаревачким миром 1718. године, Београдска митрополија је, с једне стране увећана великом територијом на истоку која је раније припадала Пожаревачкој (Браничевској) епархији, а с друге, умањена за област Горњег Срема, ушла у оквире Хабзбуршке монархије заједно са Ваљевском, Темишварском и Вршачком епископијом. Новоосвојене области јужно од Саве и Дунава у административном погледу су биле подељене између Краљевине Србије са седиштем у Београду и Земаљске администрације у Темишвару. Део који је припао Краљевини Србији подељен је на 15 дистриката док се под управом Темишварске администрације нашло 12 дистриката у Банату и седам у источној Србији.[3]

турску власт, престала је да постоји архиепископија са седиштем у Београду, а Београдској епархији је поново враћен стари назив митрополија. Г. Гарић, *Београдска епископија од 1718. до 1739. године*, магистарски рад у рукопису одбрањен на Филозофском факултету у Београду, 2009, 5-6 (= Гарић, *Београдска епископија*).

[2] Потискивање Турске из средње Европе, донело је велике промене у организцији Пећке патријаршије. На простору који је Карловачким миром 1699. године припао Хабзбуршкој монархији, организована је нова српска архиепископија, док је на подручју које је остао под османском влашћу, извршена црквена реорганизција којом је смањен број епархија. У исто време, нова аустро-турска граница поделила је Срем линијом која спаја ушће Тисе у Дунав са ушћем Босута у Саву. Тзв. Горњи Срем је припао новоуспостављеној архиепископији поставши епархија карловачких митрополита, док је Доњи Срем и даље остао у саставу Београдске митрополије, која је остала под турском влашћу. Р. Грујић, *Азбучник Српске православне цркве*, Београд 1993, 46, 238-239; Д. Руварац, *Изборни сабор 1713. и попис села у Срему што су подпадала под београдског митрополита од 1699. – 1719*, Архив за историју Српске православне карловачке митрополије 1 (1911) 42-44 (=Руварац, *Изборни сабор*).

[3] У Краљевини Србији је испрва организована привремена војна управа на челу са генерал-фелдвахтмајстером грофом Одвијером, која је замењена Београдском администрацијом под председништвом принца Александра Виртембершког. Под Београдском администрацијом били су Београдски, Грочански, Смедеревски, Пожаревачки, Рамски, Градиштански, Ресавски, Параћински, Јагодински, Крагујевачки, Руднички, Ваљевски, Шабачки, Јадарски и Палешки. У источним областима су организовани Кључки, Крајински, Кривајнски, Хомољски, Кучајнски, Мајданпечки и Голубачки дистрикт који су припали Темишварској администрацији. Р. Весе-

Део источне Србије, који је пре рата припадао Видинској епархији, прикључен је Вршачкој епископији, а у административном погледу је потчињен Темишварској администрацији. Црквена и административна подела нису пратиле једна другу, те је тако и један део Београдске епископије био под јурисдикцијом Банатске, а не Београдске администрације, и то онај део који су обухватали Голубачки, Кучајнски, Хомољски и Поречки дистрикт.[4]

Чврста граница Београдске епархије успостављена је тек 1719. године, након решења спора између карловачког митрополита Вићентија Поповића и београдског митрополита Мојсија Петровића, који се водио око Доњег Срема, а који је, као део ширег проблема формирања нове архиепископије са центром у Београду, решен у корист Карловачке митрополије.[5] Царском одлуком Доњи Срем је из-

линовић, *Србија под аустријском влашћу 1718-1739*, у: Историја српског народа IV/1, Београд 1994, 111-113 (=Веселиновић, *Србија*).

[4] На овом подручју су се налазиле Голубачка, Баричка, Поречка, Каменовачка, Шетоњска, Витовничка, Мајданпечка и Хомољска парохија, као и делови Клењске и Смољиначке. Према једном списку насеља у Банату из 1733. године, који се чува у Архиву САНУ у Карловцима, под управом Темишварске администрације су била и села Дрмно, Бобушинац, Бродарац и Пожежено, која су припадала Рукомијској, Градиштанској и Пожаревачкој парохији. Приликом обиласка поменутих парохија, митрополитов егзарх Максим Радковић је забележио да се наведена села налазе под Београдском администрацијом. У раду ћемо прихватити као тачан егзархов извештај. Г. Витковић, *Извештај, написао 1733. Максим Ратковић, егзарх београдског митрополита*, Гласник СУД 56 (1884) 135, 139, 143, 145, 148, 149, 153 (=Витковић, *Извештај*); Д. Руварац, *Митрополија београдска око 1735. године*, Споменик СКА 42 (1905) 120 (=Руварац, *Митрополија*); С. Пецињачки, *Три документа о североисточној Србији из прве половине XVIII века*, Развитак 6 (1970) 126-131 (=Пецињачки, *Три документа*).

[5] Сукоб је сасвим разумљив имајући у виду да се на овом простору 1716. године налазило 77 насеља. Годину дана касније пописано је 46 насељених места, међу којима и две вароши, Митровица и Земун. Упркос ратним дејствима, у поменутим насељима забележено је чак 1179 домаћинстава. Више о овом проблему погледати: Д. Руварац, *Мојсије Петровић, митрополит београдски 1713-1730. прилог историји Српске цркве*, Споменик 34 (1898) 160-164 (=Руварац, *Мојсије Петровић*); Р. Грујић, *Писма пећких патријарха из другог и трећег деценија XVIII-тог века*, Споменик СКА 51 (1913) 118; С. Пецињачки, *Два документа о набавци дрвета за потребе Београда у 1718. години*, Годишњак града Београда 20 (1973) 166; С. Пецињачки, *Контрибуција југоисточног Срема у 1716. години*, Зборник Матице

двојен из Београдске и припојен Сремској епархији са седиштем у Карловцима, чиме је успостављена граница између Карловачке митрополије и Београдске епархије на реци Сави.[6]

За разлику од разграничења према Сремској, разграничење са Темишварском, Вршачком и Ваљевском епархијом није било спорно. Дунав је чинио северну границу према двема банатским епископијама. Граница са Вршачком епископијом се настављала на истоку дуж Поречке реке. Преко Кучајнских планина до Сталаћа, граница Београдске епархије представљала је у исто време и државну границу према Турској.[7] Најдужа граница је била са Ваљевском епископијом и њу су чинили токови Велике Мораве (до ушћа Раче), Љига и Колубаре. Површина овог подручја износила је око 9814 km2.[8] Она се није мењала наредне две деценије, све до склапања Београдског мира 1739. године, којим је територија јужно од Саве и Дунава поново ушла у оквире Османског царства.[9]

српске за историју 12 (1975) 89-94; И. Точанац, *Београдска и Карловачка митрополија – процес уједињења*, (1722-1731), Историјски часопис 55 (2007) 204-205.

[6] Руварац, *Мојсије Петровић*, 90-91.

[7] Д. Пантелић, *Попис пограничних нахија Србије после Пожаревачког мира*, Споменик САН 96 (1948) 8-9 (=Пантелић, *Попис*).

[8] Површина Београдске епископије добијена је на основу података о површинама савремених општина које је објавио Републички завод за статистику (*Општине у Србији 2009*, Београд 2010, 15, 17-18.) и података о површини појединих катастарских општина које смо добили љубазношћу господина Оливера Јанковића, шефа Одсека за катастарско класирање, бонитирање и процену земљишта у Републичком геодетском заводу, коме се овом приликом захваљујемо.

[9] На подручју јужно од Саве и Дунава обновљен је Смедеревски санџак који су чиниле нахије: Београд, Авала, Железник, Ресава, Пожаревац, Омољ, Пореч, Млава, Звижд, Гуверџинлик (Голубац), Рам или Пек, Прилеп, Ломница, Колубара, Левач, Лепеница, Ваљево и Рудник. Поред ових нахија које су биле под аустријском управом, у њега су ушле и нахије Пожега, Ужице, Осад и Ниш, које су остале у границама Турске и након 1718. Након 1739. године највећи део Ваљевске епископије је спојен са деловима Ужичко-зворничке (Ариљске) митрополије чиме је формирана Ужичко-ваљевска митрополија, док је област око Крагујевца, Тополе, Ћуприје и Јагодине, припала Београдској митрополији. Р. Тричковић, *Положај Београда у војно-управном систему Смедеревског санџака после Београдског мира 1739. године*, у: Ослобођење градова у Србији од Турака 1862-1867, Београд 1970, 183-184; Н. Радосављевић, *Православна црква у Београдском пашалуку 1766-1831, управа Васељенске патријаршије*, Београд 2007, 83, 360; Н. Радосављевић, *Ужичко-ваљевска митрополија 1739-1804*, Ваљево 2000, 125.

Током аустро-турских ратова с краја 17. и почетка 18. века, на овом простору су се одиграле значајне демографске промене. Услед расељавања становништва нестала су многа насеља из ранијег периода, а у оним која су опстала број домова се знатно смањио. Размере демографског пада јасно су уочљиве уколико се упореди број насеља и домова из средине 17. века са резултатима црквених пописа из прве четири деценије 18. века, као и пописа које су спровеле аустријске власти након Пожаревачког мира.[10]

На простору београдске области, коју су чиниле Београдска и Авалска нахија, према попису џизије из 1640/41. године, налазило се 169 села са 2.151 џизијском кућом.[11] Велики број ових села расељен је крајем 17. века, и није поново настањен. Иза неких од њих није остао чак ни траг у локалној топономастици, тако да је 14 насеља готово немогуће убицирати.[12]

О непосредној околини Београда, у периоду након склапања Карловачког мира, сведочи најстарији сачувани тефтер митрополита Мојсија Петровића. У њему су забележени епископски приходи сакупљени у периоду од 1713. до 1717. године. Иако нису убележена сва насеља и приходи од епархије, необично је значајан јер указује на извесно повећање популације, већ у првој деценији по завршетку рата, нарочито у околини Београда. Ово повећање се може уочити уколико упоредимо податке које нам пружа овај списак са већ поменутим пописом џизије из 17. века. У 21 насељу која се помињу у оба пописа, број домова се повећао са 439 на 559. Разлика од 120 до-

[10] У Краљевини Србији, први државни попис аустријске власти су спровеле одмах по завршетку ратних операција. Срета Пецињачки сматра да је провизорни попис извршен још у другој половини 1717. године. До нас је дошао попис пуковника Најперга, аустријског комесара за разграничење, који је у другој половини 1718. године извршио попис пограничних дистриката. Према овом извештају, у њима је било 415 насељених места и 342 пустоселине. С. Пецињачки, *Подаци о прописима и пореским дажбинама у Србији од 1717. до 1719. године*, Мешовита грађа 3 (1974) 48 (=Пецињачки, *Подаци о прописима*); Пантелић, *Попис*, 5-41.

[11] Иако је џизија била лични порез (главарина) који је, по правилу, требало да даје сваки одрасли немуслиман, она се узимала од куће односно домаћинстава, што се може видети на примеру низа санџака у европском делу Османског царства. Више о томе: H. Hadžibegić, *Glavarina u Osmanskoj državi*, Sarajevo 1966, 41.

[12] О. Зиројевић, *Попис џизије београдске области из 1640/41. године*, Историјски часопис 44 (1997) 229 (=Зиројевић, *Попис џизије*).

мова није одраз пораста броја становника на целом подручју Београдске и Авалске нахије, јер број већи од 2000 није достигнут ни средином тридесетих година.[13] Међутим, јасно је видљива тенденција, која ће се наставити и у каснијем периоду, ишчезавања малих насеља и груписања становништва у већим сеоским центрима. Тако је на овом простору повећан просечан број домаћинстава по селу са 13 у 1640. години на 38 у 1732.[14]

Различите области Краљевине Србије и Београдске епархије нису биле на исти начин погођене ратовима нити су се подједнако брзо опорављале. Размере опустошености граничних дистриката у новоосвојеним областима јужно од Саве и Дунава, описала је аустријска комисија за разграничење. Тако је у Ресавском и Параћинском дистрикту, 1718. године, забележено 68 пустих и само 25 насељених места. У исто време је у Поречком, Мајданпечком и Хомољском дистрикту, који су били под јурисдикцијом Темишварске администрације, било 35 насеља са 220 поданика (породица).[15]

Изразито тешка ситуација била је и у Крагујевачком и Рудничком дистрикту који су били под јурисдикцијом Ваљевске епископије. У Крагујевачком дистрикту, који се простирао од Западне Мораве на југу до Велике Иванче на северу, забележено је само 38 насељених места и чак 164 селишта. У извештају који је маја 1719. године саставио аустријски комесар Билард, члан комисије која је обилазила новоосвојене области ради одређивања висине контрибуције, забележио је, на истом простору, само 29 насеља. Додуше, комисија није обилазила сва насеља, већ је извештаје састављала на основу изјава кнезова и свештеника, који су мењали праву слику

[13] Средином тридесетих година, према црквеним пописима, у селима Београдског и Грочанског дистрикта, који су обухватали приближно исту територију као и Београдска и Авалска нахија, забележено је нешто више од 1200 породица. Руварац, *Митрополија београдска*, 147-152.

[14] Зиројевић, *Попис њизије*, 229; Руварац, *Митрополија београдска*, 147-150.

[15] У попису из 1718. године, подаци о насељима и поданицима у Мајданпечком, Поречком и Хомољском дистрикту дати су сумарно. Њихову тачност донекле доводи у питање попис из 1720. године, према коме је на подручју наведених дистриката било 46 насеља са 496 породица, што би значило да се број породица за само две године више него удвостручио. Упореди: Пантелић, *Попис*, 21-22; С. Пецињачки, *Основни подаци из 1720. године о банатским и браничевско-тимочким дистриктима*, Рад војвођанских музеја 20 (1971) 316, 318.

стања на терену у циљу одређивања што мањег пореза. Ипак, неспоран је мали број насеља и домова, који је био последица ратних збивања с краја 17. и почетка 18. века. Комесар Билард је, између осталог, забележио да су му крагујевачки капетан и старији сељаци испричали да је на простору Крагујевачког дистрикта пре ратова било 360 насеља од којих је већина претворена у пустаре.[16]

За разлику од јужних и југоисточних делова Краљевине Србије, западни дистрикти су били готово у потпуности поштеђени. Према попису аустријског комесара за разграничење пуковника Најперга, у Шабачком дистрикту забележена су само четири напуштена места, а у Ваљевском, Крупањском и Лозничком ниједно. На територији ова четири дистрикта истовремено је било 214 насељених места.[17]

Резултати досадашњих истраживања у процени демографског стања Србије током аустријске управе, пре свега су се ослањала на већ поменути Најпергов попис из 1718. године. Опустошеност на коју је указивао потврђивала је вести савременика о броју избеглих Срба преко Саве и Дунава током Велике сеобе 1690. године.[18] Из тог разлога, истраживачи који су се бавили овом темом, доводили су у сумњу тачност резултата пописа из 1721. године, које је објавио Јохан Лангер још 1889. а према коме је у Краљевини Србији живело 6020 потпуних породица и 424 крње (удовичке).[19] Још је Драгутин Павловић сматрао да је државна администрација преувеличала број становника ради разрезивања што веће контрибуције. Ово мишљење је касније прихватио и Срета Пецињачки, те се усталило уверење да почетком треће деценије 18. века у Краљевини Србији није живело више од 4000 породица.[20]

[16] Пантелић, *Попис*, 10-11; Пецињачки, *Подаци о прописима*, 62-63, 66-67.
[17] Пантелић, *Попис*, 10.
[18] О Великој сеоби и различитим вестима савременика о броју избеглих Срба преко Саве и Дунава погледати: Р. Веселиновић, *Велика сеоба Срба 1690*, у: Историја сроског народа III/1, Београд 1994, 530-542.
[19] J. Langer, *Serbien unter der kaiserlichen Regierung 1717-1739*, Mittheilungen des K. K. Kriegsarchiv, Neu Folge III , Wien 1889, 238, 240 (=Langer, *Serbien*).
[20] Д. Павловић, *Финансије и привреда за време аустријске владавине у Србији (од 1718-1739.)*, Глас СКА 64 (1901) 4-5; Пецињачки, *Подаци о прописима*, 51, 58, 61-62, 66-67; Д. Поповић, *Србија и Београд од Пожаревачког до Београдског мира (1718-1739)*, Београд 1950, 16-20 (=Поповић, *Србија*).

Како до нас није дошао ниједан детаљан аустријски попис становништва Краљевине Србије, за проучавање демографије овог простора од изузетног значаја су спискови насеља са бројем породица, сачувани у тефтерима Београдске и Ваљевске епархије.[21] Међутим, при коришћењу ових извора, морамо бити опрезни и имати у виду да у црквене спискове нису улазиле најсиромашније породице, које нису могле да измирују црквене дажбине. Истовремено, породице из дела засеока и малих села су, по свему судећи, у неким случајевима уписиване у оквиру суседних већих села. С' тога ће све процене о броју становника, насеља и густини насељености, изведене на основу података које нам пружају црквени пописи, представљати доњу границу наведених категорија.[22]

У списку парохија из 1724. године, на подручју Београдске епархије забележено је 141 насеље са 3337 домова, од тога у Пожаревачком егзархату 110 насеља са 2119 домаћинстава и 31 насеље са 1218 домаћинстава у остатку епархије.[23] Број насеља и домова у том

[21] Основни разлог због кога су црквене власти на овај начин пописивале домаћинства, био је сакупљање епископских прихода од верника и свештеника. У редовне годишње епископске приходе од парохија спадали су: димница, конак и општа милостиња. Пред ових редовних прихода, епископима су припадале и обавезне накнаде које су парохијани давали приликом венчања, венчанице или свадбице, подушја која су давали рођаци и породице преминулих, као и глобе од кажњених парохијана. Такође, парохије су плаћале надокнаде за освећивање цркава и слање освећених антиминса. Поред прихода од становништва, епископи су имали и редовне приходе од дажбина и накнада које су давали парохијски свештеници. Редовни епископски приход од свештеника је била сидоксија или егзархија. Гарић, *Београдска епископија*, 73.

[22] Нека села у околини Београда, се помињу у документима који нису директно везани за парохије и црквена давања. Тако се у попису давања трију кнежина у близини Београда током 1718. године, помиње село Сремчица у коме се налазила кречана. У попису работа и давања у периоду од 1718. до 1720. године наведена су села Конатице, Умка, Бождаревац, Моштаница и Бањевац. Р. Грујић, *Прилози за историју Србије у доба аустријске окупације (1718.-1739.)*, Споменик СКА 51 (1913) 88, 92-94 (=Грујић, *Прилози*).

[23] У оквиру Београдске епархије постојала су две управне области - егзархата, Пожаревачки и Грочански. Пожаревачки се простирао источно од Велике Мораве, док је Грочански обухаватао Грочански и Смедеревски дистрикт. Трећу целину чиниле су парохије у Београдском дистрикту. Спискови парохија и насеља, често су вођени одвојено за Пожаревачки егзархат, с једне стране, и Београдски, Гро-

периоду био је сигурно већи јер поменути списак није у целини сачуван. Поред појединих насеља из Пожаревачког егзархата и Грочанског и Смедеревског дистрикта, у њему недостају и готово сва села из западног дела епархије, тј. из највећег дела Београдског дистрикта.[24] Недостатак пописа из 1724. године могу да допуне подаци из црквеног тефтера за претходну годину, у коме су забележени подаци о сакупљеној егзархији и венчаницама у три дистрикта у западном делу епархије. Према овом сумарном попису на наведеном подручју било је 17 парохија са 1586 хлебова.[25] Упоређујући податке из ова два црквена извора са великом сигурношћу можемо тврдити да је на подручју Београдске епархије средином треће деценије 18. века живело најмање 3700 породица.[26]

Уколико упоредимо наведене податке са црквеним пописима из средине наредне деценије, јасно је уочљиво повећање броја насеља и кућа у њима. На демографски успон, у великој мери је утицало и досељавање становништва из области под турском влашћу, као и повратак дела избеглих породица.

Убрзо по завршетку ратних операција, отпочело је насељавање породица са турске територије у опустошеним областима уз државну границу и формирање српске милиције. У већ поменутом извештају из 1719. године, комесар Билард је забележио да је крагујевачки капетан уговорио долазак 300 породица из Херцеговине на подручје под његовом контролом.[27] Аустријске власти су наставиле са овим начином насељавања и попуњавања хајдучких компанија, о

чански и Смедеревски дистрикт, с друге, због чега ће у неким графиконима ове две целине бити одвојено приказане. Гарић, *Београдска епископија*, 14.

[24] Документ који је приредио за штампу и објавио Срета Пецињачки у великој мери је оштећен. Свим страницама свеске недостаје доњи десни угао са подацима о појединим насељима и бројем кућа у њима. С. Пецињачки, *Попис таксила венчаних у Београдској митрополији 1724. године*, Годишњак града Београда 15 (1968) 313-324 (=Пецињачки, *Попис таксила*).

[25] У црквеним списковима за домаћинство се користе речи дом и хлеб, као што се за парохију употребљавају и изрази јенурија и нурија. Руварац, *Митрополија београдска*, 151.

[26] У наведену процену нису урачунати домови у Београду за које немамо прецизне податке. Упореди: Пецињачки, *Попис таксила*, 313-324; Руварац, *Митрополија београдска*, 151.

[27] Пецињачки, *Подаци о прописима*, 63, 67.

чему говори и документ о уређењу милиције, издат 1728. године, којим се предвиђа попуњавање граничарских компанија искључиво особама примамљеним из турског суседства, а не царским и коморским поданицима.[28] На овај начин увећао се број граничарских породица у Краљевини Србији са 533 у 1721. години на 1814 у 1725. и 2390 у 1728. години.[29]

Нешто мање изражен раст популације можемо запазити и у областима у унутрашњости. Тако су у тефетру црквених таксила за Београдски, Грочански и Смедеревски дистрикт, састављеном 1732. године забележена 43 насеља са 1682 дома.[30] Годину дана касније, у тефтеру прихода од Пожаревачког егзархата, у подручјима источно од Велике Мораве забележено је 129 насеља са 3151 домом а следеће, 1734. године, 127 насеља са 2956 домова.[31] Према списку насеља и домова састављеном око 1735. године, у Београдској епископији је забележено 171 насеље са 4624 породице, од чега 3368 на делу који је припадао Краљевини Србији.[32] Како је за исту годину сачуван и

[28] С. Пецињачки, *Подаци о уређењу српске милиције у 1728/29. години*, Зборник радова Народног музеја у Чачку 7 (1976) 165.

[29] На подручју Београдске епархије су се налазили капетанати у Сталаћу, Параћину, Сени, Пожаревцу, Ћуприји, Паланци, Коларима и Гроцкој, са укупно 612 хајдука 1725. године. У делу под управом Банатске администрације 1733. године, било је девет хајдучких насеља. С. Пецињачки, *Распоред домаће милиције аустријске Краљевине Србије у 1725. години*, Зборник радова Народног музеја у Чачку 8 (1977) 56; Пецињачки, *Три документа*, 127; Langer, *Serbien*, 220; Веселиновић, *Србија*, 116.

[30] Руварац, *Митрополија београдска*, 147-151.

[31] До значајнијег пада броја домова, у кратком периоду од годину дана, дошло је у Звиждској, Мајданпечкој, Поречкој и Хомољској парохији. Све наведене парохије су се налазиле под јурисдикцијом Темишварске администрације. На мањи број пописаних породица утицало је и изостављање из спискова за 1735. годину Петке, у којој је формирана нова парохија која је имала 80 домова. Руварац, *Митрополија београдска*, 126-133.

[32] Уколико број домова 1735. у делу Београдске епархије који је припадао Краљевини Србији упоредимо са бројем домова које су аустријске власти 1721. године пописале на истом простору, може се закључити да је дошло до смањења броја породица. Међутим, у 3447 домаћинстава пописаних 1721. урачунате су удовичке породице, које су најчешће изостављане из црквених пописа, као што је био случај и са становништвом Београда, које је црквена администрација посебно пописивала. С друге стране, нису укључене хајдучке породице, које су 1721. сумарно

црквени попис насеља и домова у Ваљевској епископији, можемо закључити да је у Краљевини Србији, без Београда, крајем аустријске управе било више од 7000 породица или најмање 29000 становника.[33]

Повећавање броја становника није се равномерно одвијало на целој територији Београдске епископије. Уколико упоредимо црквене пописе из средине двадесетих година 18. века са оним из 1735. можемо закључити да је до изразитог пораста популације дошлона подручјима која су припадала Темишварској администрацији, док је у околини Београда становништво увећано за само око 5%.

Графикон 1: Број домова у Београдској епархији 1723/4. и 1735. године

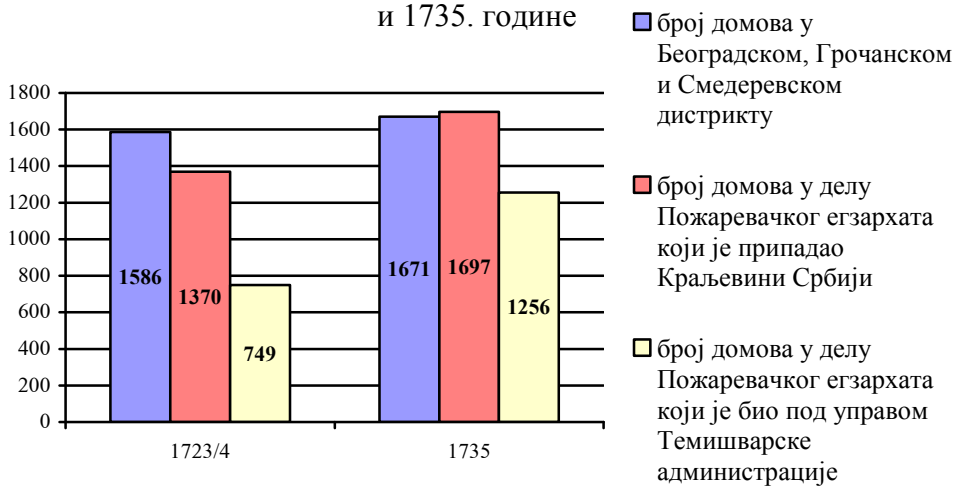

Као што је поменуто, из свих наведених прорачуна и процена изостављен је Београд, јер су његове парохијске књиге и тефтери

пописане на целој територији Краљевине Србије. Langer, *Serbien*, 238, 240; Руварац, *Митрополија београдска*, 151-154.

[33] До сада су објављена два списка насеља и броја домова Ваљевске епископије из 1735. године, који се разликују у извесним појединостима. Упореди: Н. Радосављевић, *Ваљевска епископија у „Извештењу" из 1735. години*, Гласник 31 (1997) 37-45; Руварац, *Митрополија београдска*, 201-203.

Број становника можемо проценити на основу аустријског пописа из 1721. године. Анализа података из овог сумарног пописа указује на то да је породица имала у просеку 4.12 чланова. Langer, *Serbien*, 239-240.

посебно вођени, обзиром да се ту налазилио административно и епархијско седиште. Најранији подаци о становништву Београда потичу из времена аустријског освајања 1717. године када су у њему пописане 924 породице од чега 494 српске.[34] Десет година касније, према једном, додуше непотпуном, црквеном попису српског становништва Београда, забележено је 1356 становника.[35]

Поред Београда, највећа насеља у Београдској епископији су биле мање вароши и шанчеви, мада се, по броју становника, издваја и једно село, Вишњица.[36] После Београда, највише становника је имао Пожаревац, у коме је, 1734. године, било 230 домова. За њим - су следили: Гроцка са 220, Пореч са 150, Вишњица са 125 и Смедерево са 110 домова.[37]

Графикон 2: Дистрибуција насеља према броју породица 1735. године

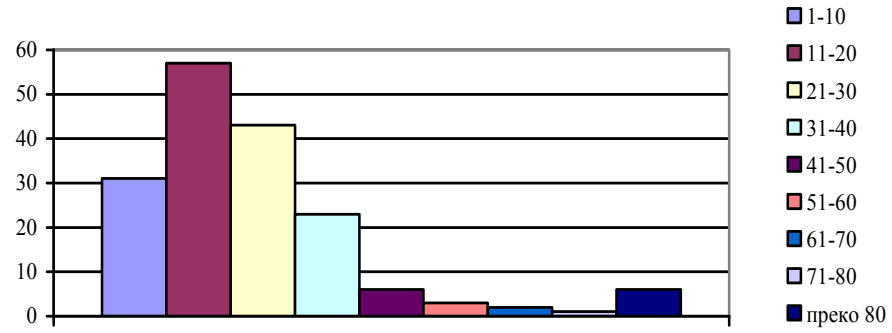

[34] Поповић, *Србија*, 181.

[35] Рукопис који је уништен у бомбардовању Народне библиотеке 1941. био је непотпун и оштећен. Д. Поповић, *Грађа за историју Београда од 1711-1739 год*, Споменик 78 (1935) 59-76.
Овај попис је у више наврата анализиран. О томе погледати: T. Stoianovich, *Model and Mirror of the Premodern Balkan City*, La ville Balkanique XVe-XIXe ss., Studia Balcanica 3 (1970) 103-105; M. Todorova, *Situating the Family of Ottoman Bulgaria within the European Pattern*, The History of Family 1/4 (1996) 443-459.

[36] Вишњица се у готово свим црквеним списковима наводи као село, изузев у једном протоколу из 1734. године, где се наводи као варош. А. Форишковић, *Један документ из времена аустријске окупације (1718-1739)*, Годишњак града Београда 15 (1968) 302.

[37] Руварац, *Митрополија београдска*, 151-154.

Сва наведена насеља налазила су се на северу, што се одразило и на густину насељености која је била вишеструко већа у подручјима уз Дунав у односу на остатак епархије. Истовремено је на релативно малом подручју Стига и Браничева постојала густа мрежа од 64 насеља.[38] Велики број насеља (трећина од укупног броја насеља у целој епархији) указује на то да са наведеног подручја није било великог расељавања.[39] На овакав размештај становништва вероватно је утицала и конфигурација терена, тј. распоред раскрченог и обрадивог земљишта. Тако је на појасу који је спајао Београд и Голубац, површине 2155 km2 (21,77% укупне површине епархије), живело више од половине становништва а густина насељености, средином тридесетих година, је износила 5,37 становника/km2.[40] У остатку епархије, густина насељености је била вишеструко мања и износила само 1.15 становника/km2. Истовремено, на целој територији Београдске епархије, у просеку су живела 2,08 становника/km2.[41]

Демографске промене које су се одиграле на подручју јужно од Саве и Дунава крајем 17. и почетком 18. века, одразиле су се и на територијалну организацију епархија и парохија Српске православне цркве. Иако до нас нису дошли извори који говоре о мрежи парохија у овим областима пре Бечког рата, она је неминовно морала

[38] На подручју доње Млаве и Пека, у црквеним пописима се помиње у периоду од 1724. до 1735. године 64 насеља. То значи да се трећина укупног броја насеља у Београдској епископији налазила на подручју које је обухватало само 14% њене површине. Руварац, *Митрополија београдска*, 153-154; *Општине у Србији 2009*, 17. О демографским приликама у овој области током 15. и на почетку 16. века: А. Крстић, *Сеоска насеља у Подунављу и Посавини Србије и јужне Угарске у 15. и првој трећини 16. века*, Историјски часопис 52 (2005) 169-177.

[39] Област о којој говоримо није ушла у Најпергов попис у коме су пописани само погранични дистрикти. Д. Пантелић је на основу Епшелвицове карте, која је настала у исто време када и Најпергов попис, покушао да реконструише број насељених и напуштених места у унутрашњим дистриктима. Према овој карти на подручју које су обухватали Градиштански, Рамски и Пожаревачки дистрикт, забележено је 44 насељених места и 12 селишта. Пантелић, *Попис*, 42-43.

[40] У прорачун је укључен и део становништва Београда за које су сачувани подаци из пописа 1733. године.

[41] Неке процене указују да је почетком 18. века густина насељености у Европи износила 12 становника по km2. Више о томе погледати: K.K. Goldewijk, *Three Centuries of Global Population Growth: A Spatial Referenced Population (Density) Database for 1700-2000*, Population & Environment 26/4 (2005) 356.

претрпети значајне измене имајући у виду демографски пад и мали број парохијских црква.[42]

Завршетком ратних операција, отпочиње постепено формирање нове територијалне организације, праћено изградњом нових и

[42] По завршетку аустро-турског рата, 1718. године, на целом подручју Београдске епархије било је само седам парохијских храмова у којима је вршена служба. То су биле цркве у Гроцкој, Неменикућама, Великом Селу, Лесковцу, Белину, Сибници, Смољинцу и Тргу. У исто време на овом подручју се налазило мноштво разрушених и напуштених цркава, од којих су само неке забележене. Крајем 17. и почетком 18. века, у околини Београда разорене су цркве у Сланцима, селу Раковици и Кумодражу. На подручју Пожаревачког егзархата, забележену су рушевине цркава у Десини, Клењу, Крушевици и Баричу. Витковић, *Извештај*, 162-163, 175, 178, 201; Руварац, *Митрополија београдска*, 102, 104, 107, 109, 111, 113, 115, 121, 143-146; Грујић, *Прилози*, 174-175.

оправком старих цркава.[43] У првим годинама након успостављања аустријске управе, шест џамија у варошима и шанчевима претворено је у православне цркве, а до 1739. године је изграђено и 17 нових цркава.[44] На тај начин смањен је број парохија без храма и омогућена реорганизација великих и нефункционалних парохија формирањем нових мањих.

Извештаји о свештенству, црквама и верницима, које су састављали митрополитови служитељи, говоре о великој разноликости парохија у Београдској епархији током прве половине 18. века. Основни услов за постојање парохије био је да у одређеној области или насељу живи бар један свештеник или јеромонах који има одобрење од стране митрополита за вршење службе.[45] Остали предуслови, као што је постојање парохијске цркве или одређеног броја насеља и домова, нису били од пресудног значаја. Тако истовремено налазимо на парохије без цркве, али и на оне са две цркве.[46] Парохије

[43] Изградња и оправка цркава и насељавање запустелих манастира отпочело је још почетком 18. века. Тада су обновљени манастири Тресије, Рајиновац и Смедеревски манастир а изграђене су и цркве у Смољинцу, Великом Селу и Неменикућама. Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи II*, Београд 1983, 2113, 2192; Руварац, *Митрополија београдска*, 143-144.

[44] Нове цркве су подигнуте у Београду, Пожаревцу, Поречу, Мајданпеку, Голупцу, Каменову, Градишту, Острову, Затоњи, Шетоњи, Ћириковцу, Петки, Кусатку, Вишњици, Железнику и Ливадама. Већина наведених црква подигнута је на подручју Пожаревачког егзархата. У околини Београда, након доношења Декларације 1727. године, којом је ограничена слобода подизања и оправљања православних храмова, изграђена је само црква у Железнику. Гарић, *Београдска епископија*, 136-137.

[45] Уколико након одласка или смрти парохијског свештеника, митрополит није имао на располагању другог свештеника кога би послао у упражњену парохију, ову је укидао а насеља која су јој припадала, додељивао је некој од суседних. Тако је, након што је свештеник Стефан отишао из Великог Села у Хасан-пашину (Смедеревску) Паланку, по допуштењу митрополита Мојсија Петровића, Велико Село прикључено парохији манастира Сланаца. Г. Гарић Петровић, *Постављање парохијалних свештеника: обавезе села*, Мешовита грађа 30 (2009) 62 (=Гарић Петровић, *Постављање*).

[46] Како је изградња парохијских црква падала на терет локалне заједнице, неке од парохија су остале без свог храма због противљења парохијана. Тако су средином четврте деценије без цркава биле парохије са центрима у Десини, Клењу, Баричу и Маријани. У овим парохијама постојале су старе оштећене или разрушене цркве, а парохијани су одбијали да изграде нове, већ су у време великих празника

су могле обухвтатати само једно насеље, међутим, било је и оних које су се простирале на читавим микрорегијама. Тако су се 1724. године, границе парохија са центрима у Поречу и манастиру Горњаку, у великој мери поклапале са границама Поречког и Хомољског дистрикта.[47]

Број домова у парохији био је различит и кретао се од 21 до 440. Велики број парохијана углавном су имале парохије са центром у важним насељима, варошима и шанчевима.[48] У овим парохијама службу је вршило и по неколико свештеника. Међутим, они нису смели да врше поделу парохије и парохијана, већ су заједно обављали све дужности и делили приходе.[49] За разлику од оваквих парохија, постојао је и значајан број оних које су имале мањи број домаћинстава, иако су обухватале и по десет насеља. Такве парохије су се, пре свега, налазиле у ређе насељеним областима у којима су насеља бројала по неколико домова и у којима се осећао велики недостатак свештеника и храмова. На тим подручјима су, из наведених разлога, већином биле организоване манастирске парохије, од којих су неке обухватале читаве области, попут парохија манастира Ресаве и Раванице.[50] Парохија манастира Ресаве је у свом саставу имала 14

посећивали оближње манастире Туман и Витовницу. У близини Маријане, налазила се оштећена црква манастира Нимника за коју су верници били нарочито везани и нису хтели да граде другу. У њој је служена литургија на велике празнике а посећивало га је и мноштво народа ради исцељења. Како је манастир био удаљен од села и налазио се у шуми, маријањски свештеник Радосав је у својој кући, на доксату, начинио преграду по узору на олтар, где је вршио службу када се због временских прилика није могло доћи до манастира. Руварац, *Митрополија београдска*, 110, 153-154.)

[47] Упореди: Пецињачки, *Попис таксила*, 316-318; Пецињачки, *Три документа*, 127.

[48] Тако је Грочанска парохија, у чији је састав, поред Гроцке, 1732. године улазило још само село Врчин, имала 233 домаћинства. Руварац, *Митрополија београдска*, 149.

[49] На ово питање односи се тридесетшеста тачка Правила за свештенике које је митрополит Вићентије Јовановић издао 1733. године. Према овим Правилима, свештеницима је било забрањено да међу собом деле домове или села у парохији. Приходе од парохијана су били дужни да сакупљају на једно место и сакупљено накнадно деле на једнаке делове. АСАНУК, МП „Б“, 1732/58.

[50] Наведене парохије обухватале су насеља која су се налазила дуж токова истоимених река. Њихова величина није смањена ни током реорганизације која је спровођена током четврте деценије 18. века, иако је митрополитов егзарх предлагао

насеља са 218 домова и обухватала је готово цео ток Ресаве у источној Србији. Слична ситуација је била и са парохијом манастира Раванице.[51]

Графикон 3: Дистрибуција парохија према броју насеља средином тридесетих година 18. века

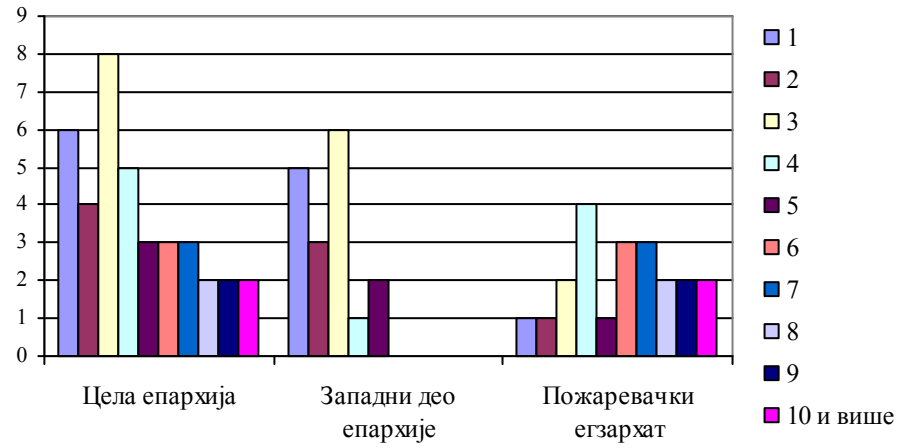

Са порастом популације, нарочито у областима под управом Темишварске администрације, стварају се услови за реорганизовање појединих парохија на овом релативно слабо насељеном простору. - Тако су, крајем треће и почетком четврте деценије 18. века, формиране нове парохије са центрима у Тргу, Каменову и Шетоњи, чиме су смањене парохије манастира Горњака и Витовнице. Истовремено су из Поречке, Маријанске и Рукомијске парохије издвојене парохије са центрима у Мајданпеку, Затоњи и Петки.[52]

формирање нових парохија са центрима у Ћуприји и Грабовцу. Један од разлога је вероватно и то што су Раваница и Ресава имале релативно велики број монаха, за разлику од Горњака, чија је парохија укинута 1735. године.

[51] Руварац, *Митрополија београдска*, 129, 133, 149.

[52] Маријанска и Рукомијска парохија су се налазиле на подручју Краљевине Србије. Упореди: Пецињачки, *Попис таксила*, 314-320; Руварац, *Митрополија београдска*, 127-134.

Графикон 4: Дистрибуција парохија према броју породица средином тридесетих година 18. века

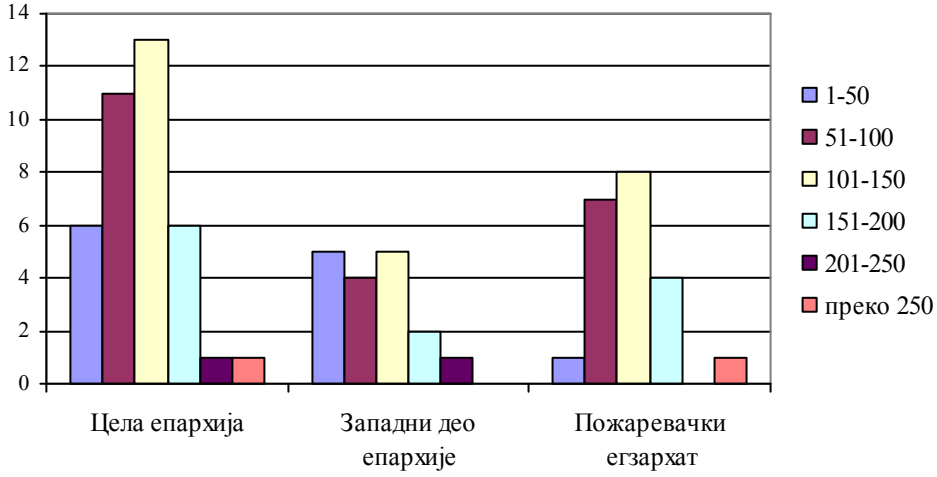

За разлику од парохија у Пожаревачком егзархату, парохије у западном делу епархије, обухватале су знатно мањи простор. На подручју Београдског, Грочанског и Смедеревског дистрикта, парохије су у свом саставу имале до пет насеља и свака је имала бар један парохијски храм. Промене у мрежи парохија које су се одиграле у периоду од 1724. до 1735. године, пре свега су биле везане за повећање или смањење броја свештеника, као и за њихов однос са митрополитом и парохијанима.[53]

Иако је током четврте деценије 18. века, црквена администрација настојала да у што већој мери смањи број и обим манастирских парохија, у околини Београда је формирана нова парохија манастира

[53] Тако је приликом посете митрополитовог егзарха, извршена реорганизација парохија јужно од Београда. Села су прерасподељена између свештеника који су већ имали своје парохије на овом подручју. Том приликом је извршена замена Стојника и Тулежа између парохија попа Арсенија и попа Планоја. Парохија попа Пантелејмона је укинута а насеља из ове парохије су ушла у Лесковачку. Поп Пантелејмон је добио заједничку синђелију са попом Арсенијем а одређено му је да врши службу у Тулежу и Рудовцу. Грујић, *Прилози за историју Србије*, 176.

Винче. Након завршетка обнове 1729. године, овај манастир је постао један од важнијих манастира у епархији, те је добио своју парохију са селима Ритопеком и Винчом, која су раније припадала парохији манастира Сланаца.[54] Држање парохије је било од изузетног значаја, нарочито за манастире са бројним братствима, какав је била Винча, јер је вршење парохијске службе за манастир значило постојање сталног и сигурног извора прихода.[55] То је веровано и разлог што су најзначајнији манастири, са релативно великим бројем монаха, попут Раванице, Ресаве, Сланца и Раковице, задржали своје парохије.[56]

Све реформе у Београдској епархији, међу којима и процес уситњавања великих парохија, заустављене су 1737. године, смрћу митрополита Вићентија Јовановића и почетком новог аустро-турског рата. Последице ових реформи на територијално устројство Београдске епархије након 1739, није могуће у правој мери утврдити, с обзиром на то да нису сачувани црквени списи каквим располажемо за период од 1713. до 1739. а који су дошли до нас захваљујући евакуацији митрополитове канцеларије из Београда у Карловце, обављеној, непосредно пре и током ратних дејстава.[57]

[54] Пецињачки, *Попис таксила*, 321; Руварац, *Митрополија београдска*, 152.
[55] О овим приходима погледати: Гарић Петровић, *Постављање*, 58-59.
[56] Сви поменути манастири су имали релативно велики број монаха и бар једног јеромонаха. Њихове парохије су претрпеле мање или веће територијалне измене, али су опстале. Тако је манастиру Раковици смањена парохија, након изградње храма у Железнику, у коме је формирана нова парохија, док је Ресави значајно увећана, након укидања Липовске парохије. Упореди: Пецињачки, *Попис таксила*, 318-319, 321.
[57] Ствари из митрополитског двора у Београду су у више наврата преношене бродовима до Петроварадинског Шанца. Најдрагоценија је била библиотека која је и прва евакуисана још марта 1737. године. Д. Поповић – М. Богдановић, *Грађа за историју Београда од 1717 до 1739*, Београд 1958, 252-253; Љ. Дурковић-Јакшић, *Најстарија библиотека у Београду*, Гласник СПЦ 51/1 (1970) 16.

Прилог:
Преглед насеља Београдске епархије

	број домова				
насеље	**1724**	**1732**	**1733**	**1734**	**1735**
Смедерево	108	120	-	-	110
Липа	50	44	-	-	38
Крњево	27	-	-	-	-
Крсна	12	31	-	-	25
Лозовик	28	29	-	-	28
Ливада	33	40	-	-	30
Плана	22	26	-	-	36
Паланка	50	55	-	-	50
Азања	9	-	-	-	-
Другoвац (Десимаћа)	10	33	-	-	32
Кусадак	25	20	-	-	30
Лапово	24	25	-	-	36
Врбовац	15	20	-	-	19
Колари	25	33	-	-	28
Ритопек	30	34	-	-	30
Винча	40	37	-	-	37
Ошљани	20	21	-	-	21
Велико Село	58	43	-	-	48
Сланци	45	41	-	-	41
Вишњица	128	125	-	-	125
Кумодраж	-	32	-	-	26
Раковица	-	15	-	-	15
Ресник	-	21	-	-	17
Репиште	-	18	-	-	10
Жарково	-	20	-	-	15
Железник	-	29	-	-	29
Дољани	-	41	-	-	35
Дражевац	-	38	-	-	49
Хан	-	50	-	-	53
Борак	-	32	-	-	31
Лесковац	-	33	-	-	32

Стојник	-	31	-	-	30
Црна Мећа (Пештан)	-	40	-	-	36
Рудовци	-	40	-	-	40
Тулеж	-	23	-	-	28
Сибница	-	24	-	-	14
Младеновац	-	26	-	-	26
Павловац	-	40	-	-	36
Гроцка	250	203	-	-	220
Врчин	39	30	-	-	35
Бегаљица	20	20	-	-	17
Мали Пожаревац	20	33	-	-	29
Умчари	22	22	-	-	22
Неменикуће	12	19	-	-	18
Поповић	10	-	-	-	-
Амерић	11	-	-	-	-
Влашка	16	-	-	-	-
Иванча	40	-	-	-	-
Ропочево	19	25	-	-	20
Барзиловица	-	-	-	-	15
Гукош	-	-	-	-	9
Дајша	-	-	30	30	30
Крушевица	5	-	16	15	16
Кучајна	14	-	8	8	8
Нересница	30	-	67	60	60
Дубока	30	-	30	30	30
Волуја	32	-	60	60	60
Мајданпек	19	-	20	14	14
Рудна Глава	20	-	41	39	39
Црњашница	10	-	16	16	16
Пореч	133	-	165	150	150
Јастребина	13	-	16	13	13
Косовица	-	-	18	14	14
Мосна	11	-	14	11	11
Орешковица	-	-	24	20	20
Рибница	7	-	13	13	13
Бољетин	8	-	10	10	10
Лазница	15	-	33	24	24
Врело	-	-	25	22	22

Милатовац	4	-	5	4	4
Суви До	5	-	6	6	6
Вуковац	4	-	10	10	10
Рибаре	-	-	9	9	9
Јошаница	7	-	8	8	8
Осаница	8	-	20	15	15
Трг (Тршка Црква)	6	-	18	12	12
Жагубица	6	-	-	-	-
Изварица	4	-	-	-	-
Жабари	3	-	-	-	-
Крепољин	15	-	21	21	21
Извар	16	-	-	-	-
Шетоње	-	-	14	14	14
Ждрело	-	-	19	19	19
Лаоле	31	-	30	30	30
Врбовац	-	-	15	15	15
Грабовица	15	-	15	15	15
Аликија	6	-	-	-	-
Поповић	14	-	14	14	14
Јовац	15	-	18	18	18
Суботица	-	-	23	23	23
Ћонци	12	-	12	12	12
Бобово	-	-	19	19	19
Грабовац	14	-	16	16	16
Свилајнац	24	-	28	28	28
Гложане	11	-	11	11	11
Војска	12	-	10	10	10
Орашје	22	-	36	36	36
Српњак (Срњак)	-	-	7	7	7
Пенавац (Пањевац)	-	-	5	5	5
Стењевац	-	-	4	4	-
Миросава	8	-	15	15	15
Иванковац	15	-	25	25	25
Сење	53	-	37	37	37
Горње Сење	-	-	8	8	8
Бошњане	-	-	7	7	7
Ћуприја	4	-	24	24	24
Чимари	20	-	16	16	16

Параћин	30	-	33	33	33
Чепуре	4	-	-	-	-
Мириловац	-	-	12	12	12
Видово	11	-	11	11	11
Доња Мутница	-	-	15	15	15
Горња Мутница	10	-	18	18	18
Буљане	15	-	-	-	-
Плана	4	-	10	10	10
Кречбинац	-	-	6	6	6
Видово	-	-	10	10	10
Сталаћ	10	-	10	10	10
Грменовац	-	-	10	10	10
Рашанац	-	-	40	40	40
Поповац	21	-	29	29	29
Каменово	21	-	17	15	15
Пенавац	25	-	23	20	20
Жабари	-	-	7	6	6
Црљенац	12	-	17	17	17
Кула	14	-	15	15	15
Велико Село	8	-	8	8	8
Бистрац	-	-	10	-	-
Рановац	-	-	75	70	70
Мелница	-	-	10	10	10
Батуша	3	-	5	5	5
Калиште	-	-	15	15	15
Божевац	8	-	13	13	13
Шапине	13	-	13	12	12
Трнавча	5	-	-	-	-
Самочева	9	-	-	-	-
Смолинац	20	-	30	30	30
Берање	30	-	40	40	40
Лајавица	7	-	8	8	8
Мало Градиште	9	-	15	15	15
Печаница	15	-	18	18	18
Десина	20	-	30	30	30
Влашки До	20	-	29	27	27
Средњево	18	-	21	21	21
Шумово	13	-	18	18	18

Чешљева Бара	25	-	83	70	70
Макце	11	-	15	15	15
Бресница	5	-	-	-	-
Раброво	20	-	25	25	25
Душманић	5	-	-	-	-
Мустапић	33	-	33	33	33
Мишљеновац	10	-	21	21	21
Зеленик	5	-	18	18	18
Вуковић	3	-	-	-	-
Клење	22	-	20	20	20
Мрчковац	-	-	4	4	4
Миљевић	8	-	7	7	7
Барич	11	-	15	15	15
Крушевица	5	-	10	10	10
Бикотинци	15	-	18	18	18
Бикиње	7	-	9	9	9
Изварац	3	-	-	-	-
Голубац	27	-	43	43	43
Војлово	25	-	27	27	27
Малешево	9	-	8	8	8
Двориште	8	-	31	28	28
Радошевци	-	-	13	13	13
Добра	32	-	30	30	30
Триброде	18	-	16	16	16
Кусиће	17	-	22	22	22
Градиште	35	-	50	50	50
Пожежено	-	-	12	12	12
Тополовник	65	-	75	75	75
Кисиљево	26	-	38	30	30
Затоње	25	-	44	40	40
Избљани	14	-	-	-	-
Рам	4	-	7	4	4
Бискупље	25	-	30	30	30
Маријања	30	-	30	30	30
Кличевац	-	-	28	28	28
Костолац	30	-	40	30	30
Дрмно	31	-	30	30	30
Бродарац	18	-	17	17	17

Кленовник	11	-	9	9	9
Петка	35	-	57	-	-
Острово	24	-	31	30	30
Пожаревац	265	-	233	230	230
Пругово	32	-	-	-	-
Ћириковац	-	-	33	33	33
Дубравица	-	-	33	33	33
Драговац	15	-	14	14	14
Царина	-	-	37	37	37
Црниће	22	-	27	27	27
Трњане	-	-	20	20	20
Бобишинац	12	-	16	16	16
укупан број домова	**3337**	**1682**	**3151**	**2956**	**4624**

СРЕМСКА ЕПАРХИЈА
ТЕМИШВАРСКА ЕПАРХИЈА
ВАЉЕВСКА ЕПАРХИЈА
Дунав
Сава
Колубара
Тамиш
Јешев
Велика Морава
Кубршница
БЕОГРАД
Вишњица
Сланци
Велико Село
Репиште
Сланци
Ошаљани
Винча
Жарково
Кумодраж
Винча
Раковица
Ритопек
Железник
Ресник
Раковица
Врчин
Гроцка
Рајиновац
Бегаљица
Дољани
Смедерево
Липе
Дубравица
Острово
Кленовник
Петка
Батовац
Ћириковац
Драговац
Пожаревац
Дражевац
Поповић
Умчари
Колари
Крсна
Врбовац
Борак
Лесковац
Пожаревац
Друговац (Десимаћа)
Ропочево
Стојник
Влашка
Неменикуће
Амерић
Младеновац
Сибница
Павловац
Тресије
Иванча
Тулеж
Азања
Кусадак
Крњево
Смедеревска Паланка
Ливада
Плана
Лозовик
Црна Мећа
Рудовци
Барзиловица
Лапово
БЕОГРАДСКА ЕПАРХИЈА ПОЧЕТКОМ ЧЕТВРТЕ ДЕЦЕНИЈЕ 18. ВЕКА
Насеље
Манастир
Црква
Смедерево
Центар парохије

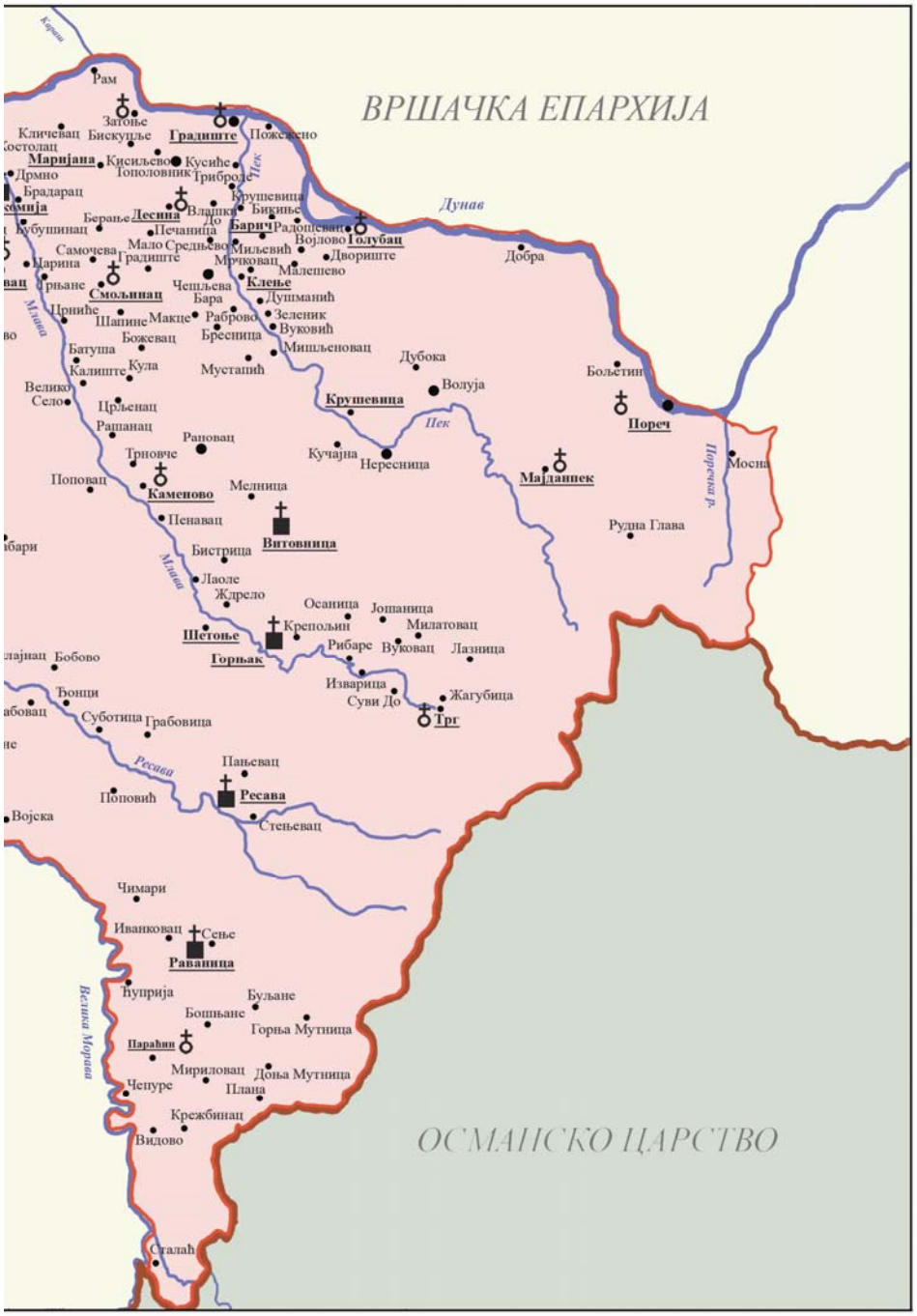
ВРШАЧКА ЕПАРХИЈА
ОСМАНСКО ЦАРСТВО
Дунав
Пек
Млава
Поречка р.
Ресава
Велика Морава
Рам
Затоње
Кличевац
Бискупље
Градиште
Пожежено
Маријана
Кисиљево
Кусиће
Тополовник
Трибродe
Дрмно
Брадарац
Крушевица
Бикиње
Берање
Десина
Влашка
До
Бубушинац
Печаница
Барич
Радошевац
Голубац
Самочева
Мало Средњево
Миљевић
Војлово
Двориште
Добра
Царина
Градиште
Мрчковац
Малешево
Трњане
Смољинац
Чешљева
Клење
Бара
Душманић
Црниће
Шапине
Макце
Раброво
Зеленик
Божевац
Бресница
Вуковић
Батуша
Мишљеновац
Калиште
Кула
Мустапић
Дубока
Бољетин
Велико Село
Волуја
Црљенац
Крушевица
Пореч
Рашанац
Рановац
Кучајна
Нересница
Трновче
Мајданпек
Мосна
Поповац
Каменово
Мелница
Пенавац
Витовница
Рудна Глава
Бистрица
Лаоле
Ждрело
Осаница
Јошаница
Крепољин
Милатовац
Шетоње
Горњак
Рибаре
Вуковац
Лазница
Бобово
Изварица
Суви До
Жагубица
Ђонци
Суботица
Грабовица
Трг
Пањевац
Поповић
Ресава
Стењевац
Војска
Чимари
Иванковац
Сење
Раваница
Ћуприја
Буљане
Бошњане
Горња Мутница
Параћин
Мириловац
Доња Мутница
Чепуре
Плана
Крежбинац
Видово
Сталаћ

Gordana Garić Petrović

DEMOGRAPHIC SITUATION AND PARISH NETWORK IN THE EPARCHY OF BELGRADE FROM 1718 TO 1739

Summary

During the Austro-Turkish wars dating from the end of 17th and the beginning of 18th century, significant demographic changes occurred on the area of the Eparchy of Belgrade. Numerous previous settlements disappeared, and number of the inhabitants considerably decreased, as a consequence of the population displacement. Areas of the Eparchy of Belgrade have not suffered from wars equally, nor have they recovered from them at the same pace. As we possess no detailed Austrian register of this ecclesiastical region, lists of settlements of ecclesiastical origin, including numerical state of the families, are proved to be of utter importance for the demographic study of this area. According to these, at least 3700 families, or slightly more than 15000 inhabitants dwelled in the Eparchy of Belgrade in the mid- 1720's. If we compare the given information with ecclesiastical registers dating from the mid- 1730's, we can clearly observe the increase in numerical state of the settlements, as well as in houses they counted. Migrations from the area under the Turkish rule have considerably contributed to demographic growth, but also has the return of some refugee families. According to the list of settlements and houses, composed approximately in 1735, 171 settlement, counting 4624 families, was registered in the Eparchy of Belgrade, or slightly more than 19000 inhabitants. Since an ecclesiastical register of the settlements and houses in the Bishopric of Valjevo, of the same year, has been preserved as well, we can conclude that more than 7000 families, or at least 29000 inhabitants dwelled in the Kingdom of Serbia, not counting Belgrade, by the end of the Austrian rule. The most prominent demographic growth, according to the information contained in ecclesiastical registers, has been recorded in regions under the administration of Timisoara, while it amounted to only approximately 5% in the surroundings of Belgrade. The biggest settlements were situated in the North, which reflected upon the population density that was multifold in the areas along Danube compared to the remaining parts

of the eparchy. At the same time, a dense network of 64 settlements existed on the relatively small area of Stig and Braničevo. Hence, more than half of the population dwelled on the surface stretching from Belgrade to Golubac, of 2155 km2 (21,77% of the surface of the entire eparchy), with population density that amounted to 5,37 inhabitants per km2 in the mid- 1730's. Population density was many times smaller in other parts of the eparchy, and amounted to only 1,15 inhabitants per km2, while the average population density of the entire territory of the Eparchy of Belgrade was 2,08 inhabitants per km2.

Demographic changes that occurred South of the rivers Sava and Danube at the end of 17th and the beginning of 18th century have reflected upon the territorial organization of the eparchies and parishes of the Serbian Orthodox church as well. Upon the end of the military operations, the gradual formation of the new parish network began, followed by construction of new churches and reconstruction of the old ones. As the population grew, especially in the areas under the administration of Timisoara, conditions were met for reorganizing individual parishes on this relatively poorly inhabited area. Consequently, new parishes got created by the end of the third and beginning of the fourth decade of 18th century, with their centers at Trg, Kamenovo and Šetonja, which led to the size reduction of monasterial parishes of Gornjak and Vitovnica. From the parishes of Poreč, Marijana and Rukomija, parishes with their centers at Majdanpek, Zatonja and Petka got excluded.

Keywords: Eparchy of Belgrade, demography, parishes, inhabitants, settlements, Habsburg Monarchy, Serbia.

Чланак примљен: 18. 06. 2010.
Чланак коначно прихваћен за објављивање: 01. 11. 2010.

ИСТОРИЈСКИ ЧАСОПИС, књ. LIX (2010) стр. 297-320
HISTORICAL REVIEW, Vol. LIX (2010) pp. 297-320

УДК: 929 Хаџи Рувим

Недељко В. РАДОСАВЉЕВИЋ
Историјски институт
Београд

АРХИМАНДРИТ ХАЏИ РУВИМ НЕШКОВИЋ (1752-1804) - прилози за биографију -[*]

Апстракт: У раду су представљени резултати истраживања биографије Хаџи Рувима Нешковића, једног од најзначајнијих српских духовних личности друге половине 18. и почетка 19. века. На основу расположивих извора објашњено је његово породично порекло, начин стицања образовања и примање свештеничког чина. Посебна пажња посвећена је времену после 1784. у коме је, по примању монашког чина, ишао на ходочашће у Свету земљу и на Свету гору. Указано је на то да је био старешина два угледна манастира, Вољавче и Боговађе. Добро образован, говорио је и писао грчки, бавио се уметничким дуборезом, био писац и хроничар свог времена. Посебна пажња у раду посвећена је околностима у којима је јануара 1804. ухапшен од дахија и погубљен у Београду.

Кључне речи: Хаџи Рувим, рукоположење, ходочашће, Света земља, Света гора, књига, Београдски пашалук, дахије, погубљење, Први српски устанак.

Друга половина 18. века време је демографског опоравка простора Београдског пашалука након три велика хабзбуршко-османска рата. То је, истовремено, и период постепеног формирања

[*] Рад настао као резултат истраживања на пројекту Министарства за науку и технолошки развој *Између европских узора и стереотипа: Српска национална интеграција 1804-1918*. (Ев.бр. 147036).

модерне српске нације. Православна црква, њени свештеници и монаси, имали су у томе значајну улогу. Тако је било и касније, у ратном (1804-1815) и у мирнодопском периоду Српске револуције. Један од српских монаха чија је делатност обележила предустанички период, био је Хаџи Рувим Нешковић, игуман манастира Вољавча, а потом архимандрит манастира Боговађа. Његов животни пут, изузев основних хронолошких црта, до сада није био предмет шире анализе, иако се ради о ходочаснику, писцу, историчару, хроничару свог времена и активном учеснику догађаја уочи избијања Првог српског устанка.[1]

О времену рођења Хаџи Рувима Нешковића било је различитих мишљења. Вук Караџић наводи да је у време смрти, јануара

[1] Низ његових записа расутих по бројним црквама и манастирима објавили су Љубомир Стојановић, Лазар Мирковић, Миленко С. Филиповић и други. Најкомплетнију приређену збирку Хаџи-Рувимових записа и натписа, са детаљном лингвистичком, али и историјском анализом, критички је приредио Боривоје Маринковић. Њихова дела основа су на којима почива овај истраживачки рад, али су коришћени и други извори и релевантна литература да би се личност Хаџи Рувима ситуирала у хронолошки оквир коме припада: Љ: Стојановић, *Стари српски записи и натписи I-VI*, Београд-Сремски Карловци 1902-1926; Л. Мирковић, *Старине манастира Боговађе*, Споменик САН ХСIХ, одељење друштвених наука, нова серија I, (1950), 21-64; М. С. Филиповић, *Стари српски записи и натписи из североисточне Босне*, Споменик САН ХСIХ, одељење друштвених наука, нова серија I (1950), 65-95; Б. Маринковић, *Хаџи Рувим пре целине, пре смисла I*, Ваљево 1989; Исти, *Хаџи Рувим пре целине, пре смисла II*, Ваљево 1990... Један чланак о неким детаљима из његовог живота објавио је и Владимир Кривошејев, *Цртица за биографију Хаџи Рувима Нешковића*, Гласник Историјског архива 26-27, (Ваљево 1992), 72-77. Биографске податке о њему су у кратким цртама такође давали Вук Караџић, *Даница за 1829*, Даница, Београд 1969, 414; М. Ђ. Милићевић, *Поменик занменитих људи у српског народа новијег доба, Београд 1888*, 778-779; К. Ненадовић, *Живот и дела Карађорђа и његови војвода и јунака II*, Беч 1884, 288-290, и Лазар Мирковић у већ поменутом делу. Нешто ширу Хаџи Рувимову биографију дао је Павле С. Стевановић, са више осврта на елементе из његовог књижевног рада и историје уметности: П. Стевановић, Хаџи Рувим Нешковић, у: *Стопедесетогодишњица устанка у Србији 1804-1954*, Београд 1954, 17-23. Поред тога, записе Хаџи Рувима и време њиховог настанка анализирали су и бројни историчари уметности, али је и њих у својим делима критички анализирао и поново објавио Боривоје Маринковић. Због тога ће ти, али и бројни записи које је прикупио Љубомир Стојановић, бити цитирани по делима Боривоја Маринковића.

1804, имао око 60 година, што би значило да је рођен око 1744[2], док Константин Ненадовић наводи податак да је година његовог рођења 1774.[3] Насупрот њима, Павле С. Стевановић, такође нетачно, тврди да се родио 1754. године. Једини тачан податак који ови аутори наводе је место рођења. Реч је о селу Бабина Лука у Ваљевској нахији, које је припадало једној од парохија цркве у Бранковини.[4] Хаџи Рувимово световно име било је Рафаило.

Неколико Хаџи Рувимових аутобиографских записа у потпуности отклањају било какве недоумице око времена и места његовог рођења, као и о пореклу његове породице. У првом од три аутобиографска записа који су настали после 1783, он помиње и своје рођење, наводећи да се то десило априла 1752, али сам дан због стања у коме се запис налазио није било могуће прочитати.[5] Други његов запис, међутим, јасно говори да је реч о 8 (19) априлу 1752, као и то да је место његовог рођења село Бабина Лука. [6] Анализирајући различите датуме, и Владимир Кривошејев долази до закључка да је Хаџи Рувим рођен 8 (19) априла 1752.[7] У трећем запису [8] наводи се да му се отац звао Нешко, мајка Марија, и да га је крстио *јереј Стефан*, док му је кума била жена по имену Анастасија.[9]

Хаџи Рувим за своје родитеље наводи да су *Никшићи*. [10] У једном опширнијем запису он и за себе каже да је *од племена никши[ћ]ког*, док за мајку Марију наводи да је од *рићанског племена*.[11]

---

[2] В. Караџић, *нав. дело*, 414.
[3] К. Ненадовић, *нав. дело*, 288.
[4] П. С. Стевановић, нав. дело, 17
[5] Запис је сачуван на 51. "б" страни књиге Христифора Жафаровића *Описаније свјатаго Божија града Јерусалима*, штампане 1781. у Бечу. Б. Маринковић, *Хаџи Рувим пре целине, пре смисла I*, запис 22, 169-170. О самом запису опширније: *Исто*, 171-178.
[6] Овај запис настао је после 1784, односно након његовог повратка са ходочашћа у Свету земљу. Сачуван је на непагинираним страницама књиге *Беседе Јована Златоустог*, штампане у Москви 1767. Исто, *запис 26*, 197-198.
[7] В. Кривошејев, *Цртице за биографију Хаџи Рувима Нешковића*, Гласник Међуопштинског историјског архива Ваљева 26-27 (Ваљево 1992), 72.
[8] Видети напомену 5.
[9] Б. Маринковић, *Хаџи Рувим пре целине, пре смисла I*, *запис 26*, 197-198.
[10] Исто, *запис 25*, 189.
[11] Исто, *запис 22*, 169. Рићани, српско херцеговачко племе у околини Никшића.

Поменути аутобиографски записи не само да јасно говоре о времену и месту његовог рођења, укључујући и имена свештеника који га је крстио, и куме, већ указују и на порекло породице. Хаџи Рувим је, очигледно, припадао првој генерацији новог становништва западне Србије коју су почели насељавати Срби из динарских области, а пре свега из Херцеговине. Ти досељеници брзо су постали доминантан део становништва, а преостали староседеоци стопили су се с њима и примили њихову традицију о области порекла. С обзиром на то да у записима истиче чак и племенску припадност оца и мајке, која у крају у који су се доселили потпуно губи важност, може се претпоставити да су му родитељи рођени у старом завичају, и да је породица и даље одржавала родбинске и племенске везе са тим крајем.

Из генеалошке таблице породице Хаџи Рувима, коју је израдио Боривоје Маринковић, произилази да је имао три брата, Николаја, Павла и Марка. Николај је отац Петра Николајевића Молера, каснијег устаничког војводе.[12]

О првобитном образовању Рафаила Нешковића и његовом опредељењу за свештенички позив нема поузданих података, али се може претпоставити да је основе писмености стекао код неког од локалних свештеника при цркви у Бранковини, као што је то нешто касније био случај и са протом Матијом Ненадовићем.[13] Његово даље образовање везано је за оближње манастире, највероватније Боговађу, на који је и у каснијем периоду био доста упућен.[14] Међутим, с обзиром на то да се бавио и уметничким дуборезом, могуће је да је тај занат научио у манастиру Докмир, где је постојала школа иконописа, дубореза, каменореза и црквеног појања.[15] Павле С. Стевановић изричитог је мишљења да је Рафаило Нешковић основе образовања стекао управо у манастиру Докмир, који је од његове родитељске куће удаљен непун час хода.[16]

[12] Исто, 9.
[13] Н. Радосављевић, *Православна црква у Београдском пашалуку 1766-1831, управа Васељенске патријаршије*, Београд 2007, 270.
[14] Исти, *Ужичко-ваљевска митрополија 1739-1804*, Ваљево 2000, 53.
[15] Исти, *Православна црква у Београдском пашалуку 1766-1831, управа Васељенске патријаршије*, 276.
[16] П. С. Стевановић, *нав. дело*, 18.

Убрзо након женидбе са Маријом Симеуновић [17], Рафаило Нешковић је 1774, са навршене 22 године, у манастиру Ћелије рукоположен у чин јереја, а парохију је добио у свом селу, Бабиној Луци.[18] Судећи по његовом аутобиографском запису, рукоположење је у манастиру Ћелије извршио *архијереј Јевстатије Србин*, што је у историографији створило одређену забуну, јер је за то надлежан био митрополит Јоаким, први који је на архијерејски престо Ужичко-ваљевске митрополије постављен од Васељенске патријаршије.[19] То рукоположење расветљава важан детаљ из историје ове митрополије. С обзиром на то да је ужичко-ваљевски митрополит Јоаким у њега касније имао велико поверење, никако се не може сматрати да је јереј Рафаило рукоположен од архијереја који то канонски не би могао да учини. Напротив, из овог догађаја јасно је да је поменути Јевстратије био Јоакимов викарни епископ. Поред Рафаиловог (Хаџи Рувимовог) рукоположења, у изворима се помиње да је исти епископ годину дана раније извршио још једно рукоположење, у цркви у Севојну код Ужица. Да није радио уз Јоакимову сагласност, Патријаршија би свакако нашла начина да спречи његову делатност. Јевстратије је био један од бивших рашких (новопазарских) митрополита, који одласком са епископске катедре није изгубио и архијерејски чин, а с обзиром на познавање локалних прилика митрополиту Јоакиму је као викар могао бити од велике помоћи. [20]

Као што је већ истакнуто, јереј Рафаило Нешковић овладао је вештинама цртања и дубореза, посебно израдом вредних дуборезних крстова, па се у неким записима помиње и као *крсторезац*. [21] У браку са супругом Маријом, који је трајао девет година, имао је двоје деце, сина Јована и ћерку Сару. На основу натписа на надгробном споменику, види се да је Јован (Іωанъ) такође био свештеник (вероватно прво у Бабиној Луци), да би 1810. постао ваљевски парох, и то

[17] Оженио се 13. (24) маја 1774. Б. Маринковић. *Хаџи Рувим пре целине, пре смисла I*, запис 22, 169.
[18] В. Кривошејев, *нав. дело*, 72.
[19] Н. Радосављевић, *Православна црква у Београдском пашалуку 1766-1831, управа Васељенске патријаршије*, 86.
[20] Исто, 87.
[21] Б. Маринковић, *Хаџи Рувим пре целине, пре смисла I*, запис 4, 53; запис 6, 67; запис 8, 85.

остао до смрти, 9 (21) децембра 1830. С обзиром на то да је био син угледног архимандрита који је ишао на ходочашће у Свету земљу, узео је презиме Хаџић.[22] Јован Хаџић је, након смрти брата од стрица, Петра Николајевића Молера, бринуо и о његовој породици. [23] Хаџи Рувимова ћерка Сара последњи пут се помиње у његовом запису од 13 (24) јануара 1796. [24]

Велика промена у животу јереја Рафаила Нешковића уследила је после смрти супруге Марије 18 (29) јула 1783. године.[25] Сагласно тада уобичајеном правилу, свештеник који би остао удовац требао је да прими монашки чин у неком од манастира, и у чину јеромонаха настави своју мисију. Оставши удовац у 31. години, Рафаило Нешковић прихватио је такву будућност, јер је и пре тога доста времена провео по манастирима Ваљевске нахије, у којима је стекао низ теолошких, али и практичних знања. С обзиром на његову каснију делатност, може се рећи да су, у тренутку примања монашког чина, његово образовање и ниво писмености, били изнад просека. Лазар Мирковић наводи да је чин јеромонаха[26] Рафаило Нешковић примио у манастиру Боговађа.[27] Тачно време када се то десило није забележено у његовим аутобиографским записима. Међутим, извесно је да се радило о 1784. години, и да је узео монашко име Рувим

[22] Његов брат од стрица Софроније је, вероватно под Хаџи Рувимовим утицајем, такође постао свештеник и, заједно са осталим рођацима, Јовану подигао споменик након смрти. Исто, 207.

[23] На истом месту. Можда се у бројним обавезама које је преузео налазе и разлози због којих су после смрти јереја Јована иза њега остали и дугови, који су после потраживани за наплату из његове заоставштине. Н. Радосављевић *Ваљевски магистрат 1824-1831, документа*, Ваљево 2008, док. 142, стр. 138-139.

[24] Запис је пронађен у *Тефтеру манастира Вољавче*, и говори о томе да је у спомен покојним родитељима, брату Николају и супрузи Марији, и за здравље живим сину јереју Јовану, ћерки Сари, брату Павлу и синовцима Петру и Стефану, Хаџи Рувим приложио књиге које је донео из Јерусалима. Исти, *Хаџи Рувим пре целине, пре смисла II*, запис 74, 145-146.

[25] Исти, *Хаџи Рувим пре целине, пре смисла I*, запис 10, 97.

[26] Јеромонах, монах са свештеничким чином, може самостално да врши Службу божју и опслужује парохију.

[27] Л. Мирковић, *Старине манастира Боговађа*, Споменик ХСIХ, Одељење друштвених наука, нова серија 1, Београд1950, 25.

(Руфим).[28] Непосредно пре примања монашког чина, он је свакако морао да се постара да збрине породицу, односно децу, која су у том тренутку имала не више од шест до седам година. [29] Бригу о деци су, највероватније, преузели најближи сродници које је тада имао. Убрзо након тога, кренуо је на ходочашће у Свету земљу, што је био почетак његовог, готово непрестаног, кретања на врло широком простору.

Јеромонах Рувим на ходочашће свакако није кренуо сам. На таква поклоничка путовања није се ишло појединачно, већ у групама, којима су се путем могла придружити и друга лица. У једном од аутобиографских записа он наводи да је на тај пут био подстакнут *од хаџи архимандрита, служитеља преосвештењејшаго господина митрополита Јоакима*.[30] Архимандрит који се у овом запису помиње је Јоасаф Георгијевић из манастира Ћелије код Ваљева. Хаџи Рувим је касније (1793) навео да је на ходочашће и кренуо као *његов* (Јоасафов) *служитељ*.[31] Тај податак потврђује да је имао приступ до митрополита лично, и да је код њега уживао велико поверење. Један од записа, настао 25. августа (5. септембра) 1784. у Солуну, у *Историји свјатаго града Јерусалима*, садржи и податак да му је поменуту књигу у том граду даровао *протосинђел Јерусалимаџ*.[32] Можда је тада почело да се развија и његово веће интересовање за историју, као и склоност ка набавци књига и формирању своје библиотеке.

У тренутку настанка записа у Солуну, дакле, Рувим Нешковић већ је био на путу ка Светој земљи, и дошао је у додир са духовницима Јерусалимске патријаршије, којих је по Балканском полуострву било свуда, јер су сакупљали милостињу са благословом васе-

[28] Остаје отворено питање да ли је сам чин његовог монашења извршен у Боговађи, или у неком другом месту у околини Ваљева, где се у то време налазило и седиште митрополита.

[29] Запис на надгробном споменику његовог сина, свештеника Јована, указује да је рођен 1777. године. Б. Маринковић, *Хаџи Рувим пре целине, пре смисла I*, 207.

[30] Исто, запис 22, 169-170. Разлози за то су лакши опстанак на вишемесечном путу, а и већа безбедност.

[31] Исти, *Хаџи Рувим пре целине, пре смисла II,* запис 64, 99-100; Исти, *Хаџи Рувим пре целине, пре смисла I*, запис 20, 151.

[32] Запис је сачуван на маргини 40. странице. Исти, *Хаџи Рувим пре целине, пре смисла I,* запис 17, 133.

љенског патријарха.[33] *Протосинђел Јерусалимац* који се помиње, можда је био словенског порекла, јер му је поклонио књигу на црквенословенском језику. Извесно је, међутим, да он од тада све чешће долази у контакт са црквеним личностима несловенског порекла, пре свега са Грцима, и да успева да активно овлада говором и писањем грчког језика.

Следећи Хаџи Рувимов запис, у коме се наводи да је у Јерусалиму прочитао *Историју от Свјатаго града Јерусалима и прочих свјатих мест* коју му је даровао монах *Клеопа Хиландарац*, настао је 9 (20) јануара 1785.[34] Узимајући у обзир чињеницу да је у Солуну био током августа 1784, а почетком јануара следеће године у Јерусалиму, може се закључити да је у време настанка поменутог записа већ више месеци боравио у Светој Земљи, у којој је био у блиским контактима са светогорским монасима, пре свега са Хиландарцима. А хиландарски монах Клеопа је, с обзиром на тадашњу структуру манастирског братства, пореклом свакако био Бугарин или Србин.

Време повратка Хаџи Рувима са ходочашћа није могуће потпуно тачно утврдити. То се морало десити између јануара 1785, када је настао јерусалимски запис, и априла 1786, када га је ужичко-ваљевски митрополит Јоаким поставио за игумана манастира Вољавча.

Хаџи Рувим се у повратку највероватније задржао на Светој гори, где је долазило много ходочасника, Срба и Бугара. На то указују и записи са неких антиминса које је донео са Свете горе. У запису са антиминса који се чува у ризници цркве у Сечој Реци, наводи се следеће: *Сеи свјатиј антиминс принесе јеромонах ава Рувим от Свјатие Гори Атонскија, монастира Ивера, и откупи раб божји Георгије от села Бабине Луке, својему оцу Милинку и матери Племи* (1786). [35] Из тог записа види се да је Хаџи Рувим боравио у манастирима Свете горе, као и то да је био у контакту не само са три словенска (Хиландар, Зограф, Св. Пантелејмон) већ и са другим манастирима, попут грузијског Ивирона, из кога је и донет поменути анти-

[33] Н. Радосављевић, *Православна црква у Београдском пашалуку 1766-1831, управа Васељенске патријаршије*, 45.
[34] Б. Маринковић, *Хаџи Рувим пре целине, пре смисла I*, запис 20, 151.
[35] Н. Радосављевић, *Црква брвнара у Сечој Реци – историја*, Београд – Сирогојно 2002, 66.

минс који је, иако очигледно првобитно намењен цркви у Бранковини, на крају доспео у стару сечоречку цркву. Језик споразумевања монаха на Светој гори био је грчки, и Хаџи Рувим га је, попут још једног Србина тог времена, архимандрита Герасима Зелића, у то време сигурно већ знао.[36] Његови контакти са Светом гором настављени су и касније.

Након повратка са ходочашћа, Хаџи Рувимов углед међу Србима био је висок. То је био и основни разлог зашто га је митрополит Јоаким, на тражење верника, поставио за игумана манастира Вољавча. Писмом о његовом постављењу од 7 (18) маја 1786, митрополит наређује да се, у присуству кнезова и кметова, извршри попис манастирске имовине, и да се све преда новом игуману.[37] Манастир Вољавча опстао је током целог 18. века, али је у његовој историји било тешких тренутака. Године 1762. убијен је игуман Теодор, који је иза себе оставио велики дуг од 330 гроша. Османске власти запечатиле су манастир и забраниле приступ цркви све до исплате дуга, а његову даљу обнову и сређивање прилика отпочео је нови игуман, Херцеговац Алексије Јефремовић. После његове смрти, наследио га је Хаџи Рувим Нешковић.[38] С њим, или непосредно по његовом доласку, у манастир су почели да долазе нови монаси, и тако се манастирско братство увећало. Један од монаха био је и *књиговезац Митрофан*, што указује на то да је Хаџи Рувим планирао да у манасти-

[36] Герасим Зелић, тада јеромонах из манастира Крупа у Далмацији, био је на ходочашћу приближно у исто време као и Хаџи Рувим, с тим што је стигао из сасвим другог правца, из Русије. На путу из Цариграда за Свету гору, 12 (23) јула 1784. стигао је у Солун, где је остао неколико дана. Потом је на Светој гори био до 24. јануара (10. фебруара) 1785, и тамо добро научио грчки језик. До његовог сусрета са Хаџи Рувимом није дошло, јер би и један и други то свакако забележили. Међутим, Зелићев пример говори о томе да је, у сталном контакту са грчким монасима, за нешто више од пола године било могуће савладати основе грчког језика, а Хаџи Рувим је на путу по земљама где их је било много провео знатно више времена од њега. Г. Зелић, *Живот Герасима Зелића, архимандрита*, Панчево, б.г., 74-84.

[37] Аноним, *Извори из једне хронике*, Гласник ДСС II (Београд 1849), 205-207.

[38] Н. Радосављевић, *Православна црква у Београдском пашалуку 1766-1831, управа Васељенске патријаршије,* 321. У запису сачуваном у Требнику цркве у Босанском Броду, који је вероватно ту доспео из Вољавче, наводи се следеће: *По Алексију Јефремовићу бист игумен Хаџи Рувим Ваљевац 1786*. М. С. Филиповић, *нав. дело*, запис 54, 70; Б. Маринковић, *Хаџи Рувим пре целине, пре смисла I*, запис 36, 261.

ру створи и књижевни центар, у коме би се можда стицало и функционално свештеничко образовање. [39]

Добро обавештен, он је увиђао разлику између стицања теолошког образовања у српским духовним центрима у Хабзбуршкој монархији, где се јављају и покушаји стварања школа које пружају систематско образовање, и лошег стања у Београдском пашалуку на периферији Османског царства, на којој је утицај квалитетних школа Васељенске патријаршије био непостојећи. Тако је писмом од 31. јула (11. августа) 1787, упућеном у Карловачку митрополију, за даље школовање препоручио једног ученика из Бабине Луке. С обзиром на то да се писмо чувало у Врднику, очигледно је да је питомац био упућен у овај манастир.[40] Писмо доказује и то да је Хаџи Рувим имао чврсте везе са духовним лицима Карловачке митрополије.

Наредни догађаји, међутим, учинили су да његове намере у Вољавчи не буду у потпуности остварене. Након што је 1787. Русија ступила у рат против Османског царства, Хабзбуршка монархија није могла да допусти да ривалска сила сама реши Источно питање, и већ 1788. је и сама ушла у рат. Ратна дејства на Београдском фронту су се, и поред првобитних успеха и масовног ступања Срба у добровољачке одреде, одвијала лоше, а османске снаге успеле су да се консолидују и зауставе даље напредовање хабзбуршке војске. У формулисању политичких захтева Срба тог времена, али и у позивању народа да се придруже добровољачким одредима (фрајкорима), значајну улогу имало је свештенство, па и београдски митрополит, Грк Дионисије Папазоглу, који се отворено ставио у службу хабзбуршке пропаганде. Услед сталних ратних дејстава, у којима су страдале и цркве и манастири, много свештених лица нашло се у избеглиштву. Сви они примани су у манастире Карловачке митрополије. [41]

[39] Б. Маринковић, *Хаџи Рувим пре целине, пре смисла I*, запис 31, 225.
[40] Ради се о Спасоју Радивојевићу из Бабине Луке. Исто, запис 40, 287.
[41] Д. Живојиновић, *Успон Европе (1450-1789)*, Београд 1995, 416; Н. Радосављевић, *Православна црква у Београдском пашалуку 1766-1831, управа Васељенске патријаршије*, 91-92, 333-337; Историја српског народа 4/1, 356-362 (С. Гавриловић); Д. Пантелић, *Београдски пашалук после Свиштовског мира 1791-1794*, Београд 1927, 47-48, 58-60, 65-67.

Ратни догађаји одразили су се и на Хаџи Рувимов живот. У записима насталим од тог рата до хапшења и погубљења 1804, он је често говорио о страдањима како цркава и манастира, тако и народа. То страдање великих размера на њега је могло деловати још упечатљивије због чињенице да је рођен и живео у периоду дужег мира, који од краја 17. века није био карактеристичан за просторе Балкана. Прво озбиљно искушење са којим се суочио било је спаљивање Вољавче од Турака, а затим и избеглиштво у Срем. Сећајући се тих догађаја, у запису датованом у 1794. годину, Хаџи Рувим наводи да је манастир спаљен и да су он и још три припадника манастирског братства, са нешто драгоцености (сребро, бакар, свештеничке одоре...) прешли у Срем, као и то да је са јеромонахом Герасимом (познатијим као Хаџи Ђера)[42] примљен у манастир Велика Ремета. У истом запису он такође наводи да се, по склапању мира, није вратио у Вољавчу, већ је отишао у манастир Боговађа. [43] Тачно време његовог одласка у Срем није могуће утврдити. Извесно је да је то било између спаљивања Вољавче, до кога је дошло 6 (17) априла 1789[44], и смрти његовог брата Николаја који је умро у селу Прогар у Срему 3 (14) децембра исте године.[45] Поред Хаџи Рувима, очигледно је и део његове шире породице избегао са простора где су се одвијала ратна дејства, која су била посебно изражена у западној Србији.

О повратку Хаџи Рувима у Србију говори више његових записа, који су само на први поглед противречни. Док у већ поменутом запису из 1794. године он јасно наводи да је по предаји Београда османској војсци 1791. у Боговађу отишао са Хаџи Герасимом [46], у другом запису из 1790. тврди да је тамо био и 24. априла (5. маја) 1790, када је манастиру дарована једна књига. [47] Из тога се може закључити да је прелазио из Срема у Србију и пре закључења мира у Свиштову 4. августа 1791, али нема доказа који би потврдили да је ишао и у манастир Вољавчу, чији је старешина био. Одмах по повратку, а свакако по жељи митрополита Јоакима, Хаџи Рувим и још

[42] Касније игуман манастира Моравци.
[43] Б. Маринковић, *Хаџи Рувим пре целине, пре смисла II*, запис 65, 105.
[44] Исто, запис 63, 75.
[45] Исти, *Хаџи Рувим пре целине, пре смисла I*, запис 50, 375.
[46] Видети напомену 41.
[47] Б. Маринковић, *Хаџи Рувим пре целине, пре смисла I*, запис 52, 387.

два јеромонаха отпочели су обнову манастира Боговађе, који је такође страдао у време ратних операција. Радови су трајали више година и темељно су вршени, а за ту намену били су позвани и мајстори из Сарајева, на челу са неимаром Атанасијем, који је током радова умро и био сахрањен у том манастиру. Иако је већ имао чин архимандрита, у време обнове Боговађе Хаџи Рувим није био старешина манастира, већ је то био стари игуман Василије Петровић. О томе због чега обнова манастира није била поверена игуману Василију већ Хаџи Рувиму нема података. Може се само претпоставити да је игуман можда био стар, или немоћан да се сам избори са проблемима које такав подухват прате.[48] Обнова манастира завршена је до 1795. Након тога, 26. октобра (7. новембра) те године, Хаџи Рувим је, одлуком новог ужичко-ваљевског митрополита Данила I, постао и његов старешина.[49] Упоредо са обновом Боговађе Хаџи Рувим је, заједно са оборкнезом Алексом Ненадовићем, био и један од главних огранизатора обнове цркве у Рабровици, која је завршена октобра 1795.[50]

Време обнове манастира Боговађе и период до избијања Првог српског устанка су најплоднији стваралачки део Хаџи Рувимовог живота. За обнову Боговађе он је био посебно заинтересован јер се радило о манастиру на који је био упућен још од ране младости, и у коме је примио монашки чин. Хаџи Рувим је у Боговађи створио за то време значајан књижни фонд, а из те библиотеке давао је књиге на читање и световним лицима. Све књиге које је набавио завештао је манастиру. О томе које је наслове имао у својој библиотеци, али и у манастиру у целини, остали су јасни подаци. Поред целог круга црквених богослужбених књига, Боговађа је 1826. имала и 108 других, од којих чак 40 историографске садржине. У тој другој целини вероватно су биле и све сачуване Хаџи Рувимове књиге.[51] Књиге које је набављао указују на његово широко опште образовање и жељу да даље обогаћује своје знање. У запису из 1796, он је на-

[48] Исто, запис 57, 43; запис 58, 47; запис 67, 115.
[49] *Рабровица*, Фонд Међуопштинска заједница културе Ваљево, ИАВ, кут. 10, инв. бр. 5.
[50] Н. Радосављевић, *Ужичко-ваљевска митрополија 1739-1804*, 134.
[51] Љ. Дурковић-Јакшић, *Историја српских библиотека 1801-1850*, Београд 1963, 63.

вео 38 наслова које је поседовао, међу којима су и *Вилозофија Јована Дамаскина*, двотомно дело *Житија и труди Великаго Петра Московскаго*, шестотомна *Историја Кира, царја персијскаго*, затим *Историја росијска[ја], откуду Руси*, *О древнеј цареј римски и француски историја*...[52] Многе књиге које су у овом попису наведене, посебно оне теолошке садржине, имале су више томова. Записи који су у његовим књигама сачувани указују и на различите путеве којим су доспеле у Боговађу, Вољавчу и друге манастире у Београдском пашалуку. Пут којим их је хаџи Рувим набављао био је у то време секундаран, преко Свете земље и Свете горе, мада има и примера да су их за њега набављала и српска духовна лица из Хабзбуршке монархије, попут земунског протопрезвитера Михаила Пејића Ирижанина.[53]

Сазнања која је добио читајући не само на црквенословенском, већ и на грчком, и практична искуства живота у једном динамичном времену, код Хаџи Рувима су развила потребу да буде његов хроничар. У својим записима он је описао најважније савремене догађаје и то су, иако текстуално кратки, били озбиљни историографски покушаји, у којима је видљив и смисао за анализу узрока и последица. Његови записи посебно су драгоцени по подацима који се односе на последњи хабзбуршко-османски рат и последице које је произвео. Преживевши избеглиштво, Хаџи Рувим се вратио у опустошену Ваљевску нахију, пажљиво бележећи колико је цркава опљачкано и спаљено од Турака. У том смислу посебно је занимљив текст под насловом *Повест о сем бившем рате, котори бист сего года 1787*, у коме је навео кратке податке о почетку рата, и тачан попис изгорелих и опљачканих цркава и манастира у Ваљевској нахији, описавши и збивања на ширем простору.[54] Та разарања на њега су оставила јак утисак, јер је претходно живео у мирном времену у коме се, упркос османским законским ограничењима, српски народ

[52] Б. Маринковић, *Хаџи Рувим пре целине, пре смисла II*, запис 86, 199-201. Највећи део пописаних књига био је руске штампане провенијенције, док су неке штампане и у Хабзбуршкој монархији. О томе опширније у коментару наведеног пописа, који је Б. Маринковић дао у прилогу. Исто, 203-214.
[53] Исто, запис 104, 315-316; Љ. Дурковић-Јакшић, *нав. дело*, 27.
[54] Запис потиче са непагиниране странице *Тефтера манастира Вољавче*. Б. Маринковић, *Хаџи Рувим пре целине, пре смисла II*, запис 63, 75-78, 80.

у Београдском пашалуку демографски опоравља и обнавља бројне цркве и манастире.[55] Поред бриге за обнову манастира и набавку богослужбених и других књига, Хаџи Рувим је у Боговађи развио и друге делатности. Поред цртања, наставио је да се бави дуборезом. Из тог периода сачуван је и познати дуборезни крст са урезаним иконама (минијатурама), који је 1799. поклонио манастиру Чокешина, у коме је игуман био Хаџи Константин. Крст је изузетно уметничко остварење, са минијатурама на којима су приказани Благовести, Сретење, Крштење Исуса Христа, Распеће, Васкрсење... Смисао за пропорцију и обиље детаља указују да је на њему рађено дуго и темељно, што не чуди с обзиром на то да је био веома искусан у томе. [56] Продајом израђених дуборезних крстова набављан је новац како за куповину књига, тако и за друге текуће потребе.[57] Поред тога, Хаџи Рувим цртао је минијатуре и израђивао антиминсе у техници цртежа на платну, које су верници куповали и прилагали парохијским црквама.[58] У манастиру је успостављена и значајна иконописачка и дуборезачка школа, која је радила и после његове смрти.[59]

У време његове управе при Боговађи је настао и метох манастира Хиландара. Године 1797. у манастир је дошао хиландарски проигуман, Хаџи Серапион, да би основао метох и прикупљао милостињу за свој манастир. Тада је Боговађа даривана од Хиландара са три иконе и више књига, међу којима су били и 12 минеја, два триода, Пентикостари, Требници, Октоих...[60] Из наведених записа није сасвим јасно да ли је метох био посебно одвојен на манастирској земљи, или је проигуману Серапиону, хиландарском таксидиоту, дат неки простор у самом манастиру, мада се у првом од три записа који

[55] Сличну садржину има још један запис, у коме је указано и на чињеницу да је званична хабзбуршка политика, код Хаџи Рувима оличена у фелдмаршалу Валису, злоупотребила српски народ Београдског пашалука у реализацији својих војних циљева. Исто, запис 54, 9-10.
[56] Л. Мирковић, *нав. дело*, 26-29.
[57] Б. Маринковић, *Хаџи Рувим пре целине, пре смисла II*, запис 91, 235.
[58] Л. Мирковић, *нав. дело*, 30.
[59] М Исаиловић, *Преглед културно-просветних прилика у ваљевском крају уочи настајања организованих школа, у: Ваљево кроз векове*, Ваљево 1993, 234.
[60] Б. Маринковић, *Хаџи Рувим пре целине, пре смисла II*, запис 92, 241; запис 93, 249; запис 94, 253.

говоре о томе истиче да је метох *начињен код Боговађе*.[61] Извесно је, међутим, да је стварање хиландарског метоха при Боговађи још једна потврда чврстих веза које је Хаџи Рувим одржавао са Светом гором. Иако нема података о томе да је због нередовних прилика које су уследиле дуго опстао, радило се о најсевернијем метоху овог великог светогорског духовног центра у Османском царству.[62] Хиландарски метоси су, углавном, били распоређени по већим урбаним центрима. Београдски пашалук, међутим, није био провинција са великом концентрацијом тих центара, али Боговађи су били близу Београд, Ваљево, Шабац... У Хаџи Рувимовим записима на листовима богослужбених књига Хиландарци се помињу у континуитету, пре свега као дародавци, попут *Јосифа Хиландарца*, који му је поклонио *Правило свјатих сербских просветитељеј* 1802. године.[63] Пет година раније, 1797, крст од злата, украшен бисерима, коралима и филигрански обрађен, Боговађи је приложио хиландарски проигуман Саво, пореклом Бугарин из места Елена, у коме је његов манастир такође имао метох. [64] О Хиландарском метоху код Боговађе нема даљих помена, мада се Хиландарци и касније често срећу у изворима са тог простора.

И у периоду обнове Боговађе након последњег хабзбуршко-османског рата, Хаџи Рувим је поново много путовао. Поред обиласка манастира у Београдском пашалуку, попут овчарско-кабларских, занимљив је био и његов одлазак у Босну. У Сарајеву је, судећи по једном запису, био марта 1792.[65] Његов боравак у областима Босне

[61] Исто, запис 92, 241.

[62] Иван Радев навео је све Хиландарске метохе осим нишког, али не помиње метох при Боговађи. По њему, хиландарски метоси су постојали у Великом Трнову, Врацама, Елени, Жеравни, Казанлику, Карлову, Свиштову, Старој Загори, Трјавни, што говори о томе колико је била развијена њихова мрежа. И. Радев, *Зограф, Хилендар, Рилски манастир, таксидиоти и таксидиотство по българските земи, XVIII-XIX в.*, Велико Търново 1996, 120-135. Метох у Нишу је, од тридесетих година 19. века до свог избора за нишког егзархијског митрополита, водио угледни таксидиот, архимандрит Виктор Чолаков. N. Radosavlévitch, Viktor Tcholakov, *Taxidiote de Hilendar et métropolite de Nich*, Bulgarian Historical Review/Revue bulgare d' Histoire 1-2 (Sofia 2009), 129-131.

[63] Б. Маринковић, *Хаџи Рувим пре целине, пре смисла II*, запис 109, 353.

[64] Л. Мирковић, *нав. дело*, 42.

[65] Б. Маринковић, *Хаџи Рувим пре целине, пре смисла II*, запис 59, 51.

Владимир Кривошејев објашњава управо проналажењем добрих мајстора који би обновили манастир Боговађу, јер су све локалне мајсторске групе, као и оне из Осата у источној Босни које се на простору Београдског пашалука најчешће срећу, већ биле заузете радовима на другим објектима. Поред тога, није искључено да је покушао да добије и новчану помоћ, јер је у Сарајеву постојала економски јака српска црквена општина. Трећи разлог могао би бити и потрага за манастирским књигама које су Турци приликом разарања цркава и манастира опљачкали, а затим продавали православним хришћанима у другим областима. То се пре свега односи на *Тефтер манастира Вољавче*, али и на друге књиге, од којих су неке са његовим записима откупљене и дароване локалним црквама. [66] Манастирски тефтер је, међутим, пронађен и откупљен тек септембра 1793. Сарајевски православни хришћанин Јефтан, сигурно имућан, откупио је *Тефтер манастира Вољавче* у Сребреници, и преко Хаџи Рувима га вратио назад, што значи да је он због тога највероватније и те године путовао у Босну.[67]

И касније, док су још увек трајали радови на обнови Боговађе, Хаџи Рувим се кретао по околини Београда, Овчарско-кабларској клисури и суседним крајевима. Нови велики пут, до манастира Студеница а затим и да Свете горе, предузео је 1803, пред хапшење и погубљење од јаничарских узурпатора власти. Тај пут не може се одвојити од питања његове насилне смрти.

Убиство архимандрита Хаџи Рувима Нешковића, како у романтичарској, тако и у критичкој историографији, није увек имало исто објашњење. То је, заправо, једно од најсложенијих питања његове биографије. У досадашњим истраживањима дошло се до закључка да је убијен крајем јануара 1804. по наређењу једног од дахија, Кучук Алије. То се десило у време познате сече кнезова када су дахије (јаничарске старешине), који су три године пре тога ликвидирали законитог београдског везира Хаџи Мустафа-пашу, одлучили да радикалним мерама спрече избијање устанка против њихове

[66] В. Кривошејев, *нав. дело*, 74-75.
[67] Б. Маринковић, *Хаџи Рувим пре целине, пре смисла II*, запис 63, 75.

управе.[68] Савременик тих догађаја, Вук Караџић, наводи да је Хаџи Рувим непосредно пре хапшења и убиства стигао у Београд, и да га је дахијама предао београдски митрополит Леонтије Ламбровић.[69] Ово мишљење укоренило се и у каснијим описима тог догађаја. Константин Ненадовић такође тврди да је дахије о доласку Хаџи Рувима у Београд обавестио митрополит Леонтије, а разлика између његовог и Караџићевог казивања је у томе што Ненадовић искључује наводни сукоб ваљевског оборкнеза Алексе Ненадовића и овог архимандрита.[70]

Архимандрит Хаџи Рувим Нешковић извесно знао је за припреме за подизање устанка, што тврди и Душан Пантелић, указујући на чињеницу да је он марта 1803. отишао у Студеницу, одакле је упутио чак 14 посланица у Ваљевску нахију, које су у њу стигле на Цвети (29. марта/10. априла). [71] У Студеницу је допутовао пошто се прво склонио у манастир Никоље кабларско, где је 4. (16) марта те године оставио запис о свом доласку. [72] У другом запису, који је оставио на маргинама *Студеничког зборника* [73], Хаџи Рувим је на-

[68] План дахија био је неуобичајено суров али је, показало се, потпуно превазилазио њихове могућности. Дошавши до сазнања да се спрема буна против њих, одлучили су да убију најистакнутије Србе, као и све православно мушко становништво Београдског пашалука које је у време последњег хабзбуршко-османског рата било старије од десет година, док би остатак Срба био приморан да прими ислам. Д. Пантелић, *Београдски пашалук пред Први српски устанак 1794-1804*, 417-419; *Ка српској револуцији*, ИСН IV/1 (С. Гавриловић), 429.

[69] В. Ст. Караџић, *Даница за годину 1829*, у: Даница, Београд 1969, 414.

[70] Караџић тврди да је кнез Алекса предлагао архимандриту да се склони из манастира Боговађа, и да га он није послушао. Поред тога, у својој краткој биографској цртици о Хаџи Рувиму, он је изнео и тврдњу да је у дахијске руке на скели према Хабзбуршкој монархији пало писмо о стању у Београдском пашалуку. На архимандрита је, наводно, бачена и кривица за то писмо, које је од Турака приписано оборкнезу Алекси Ненадовићу. *На истом месту* К. Ненадовић, *нав. дело*, 289.

[71] Те посланице нису сачуване, нити је са сигурношћу познат њихов садржај. Пантелић наводи да је почетком 1803, највероватније у Боговађи, одржан састанак кнезова и других угледних Срба, који су писаном апелацијом од султана тражили заштиту. Хаџи Рувима је, наводно, дахијама одао шабачки муселим, који је информације о том догађају добио од једног калуђера. Дахије су тако дознале да је архимандрит Боговађе активно укључен у активности против њихове узурпаторске власти. Д. Пантелић, *нав. дело*, 393-394.

[72] Б. Маринковић, *Хаџи Рувим пре целине, пре смисла II*, запис 110, 358.

[73] Рукописна књига, настала током 15. и 16. века.

вео да је у тај манастир стигао марта 1803. *гоним од проклетих агарјан правди ради* (вероватно средином или у другој половини месеца).[74] То се наводи и у неколико других записа, насталих у истом манастиру, с тим што се не помињу месеци и датуми. Дахијама је, дакле, већ тада била сумњива његова делатност.

Након тога, једно време је боравио у светогорским манастирима, да би се у Боговађу вратио у јесен 1803, у предвечерје догађаја који су довели до избијања буне против дахија. [75] Поред тога, његови контакти са људима из Хабзбуршке монархије такође су могли озбиљно да забрину дахије, јер је и то био канал којим су у Цариграду могли да сазнају шта се све у Београдском пашалуку дешава.

Хаџи Рувим је јануара 1804. отишао у Београд, у коме се налазио његов синовац Петар Михаиловић Молер, који је радио на украшавању конака једног од дахија, Аганлије. С обзиром на то да је могао бити обавештен да се на њега озбиљно сумња да је учесник у договорима о подизању устанка, одлазак у Београд говори о његовој великој храбрости, али отвара и питање који је био циљ тог пута? Могуће је да је имао намеру да посредује да се ситуација смири, да заштити неке људе, или чак преузме одговорност на себе да не би страдали они који са припремом устанка можда нису имали никакве везе? Боравак његовог синовца у Београду такође је могао да га подстакне на такав пут, у нади да ће преко њега можда успети да некога спаси. Могућност да је то учинио због себе искључена је, јер у том случају не би ни долазио у Београд, који се налазио под чврстом контролом дахија, нити би се претходно враћао у Београдски пашалук, већ би остао тамо где је централна османска власт била снажно присутна. Константин Ненадовић изричито тврди да је у Београд кренуо како би пред дахијама оправдао оборкнеза Алексу Ненадовића.[76] Док Вук Караџић тврди да је Хаџи Рувима у Београд позвао београдски митрополит Леонтије Ламбровић[77], Константин Ненадовић то помиње само у напомени, позивајући се на писмо земунског проте Михаила Пејића Ирижанина карловачком митрополиту Страти-

[74] Б. Маринковић, *Хаџи Рувим пре целине, пре смисла II*, запис 112, 373.
[75] К. Ненадовић, *нав. дело*, 289.
[76] На истом месту.
[77] В. Караџић, *нав. дело*, 414.

мировићу, наводећи и то *да је владика јавио Турцима за њега*.[78] Прота Матија Ненадовић, још један Хаџи Рувимов савременик, такође тврди да је Хаџи Рувим сам дошао у Београд чувши да су српски кнезови у Ваљевској нахији убијени, и да је митрополит о његовом доласку обавестио Аганлију, *јер га није смео сакрити*.[79] Павле С. Стевановић такође је био мишљења да су Турци тражили од митрополита Леонтија да га позове.[80]

Улога митрополита Леонтија у Хаџи Рувимовој предаји дахијама такође је подложна анализи. На челу Београдске митрополије он је наследио митрополита Методија чији је протосинђел био, а који је убијен у време последњих сукоба у Београду и потпуног преузимања власти од дахија 1801. Иако је као београдски митрополит и чувар фермана издатих 1793/1794, којим су гарантоване тадашње српске привилегије Методије био популаран код Срба, сам Хаџи Рувим о њему није имао добро мишљење.[81] Насупрот Методију, Леонтије код Срба није уживао популарност, а изненадна Методијева смрт код њих је изазвала и сумњу да је убијен уз помоћ његових оптужби. Сумњу да је Леонтије учествовао у компромитацији митрополита Методија у својим делима су изнели и Лазар Арсенијевић Баталака, Ј. Никетић и Миленко Вукићевић.[82] Међутим, од када су јаничари успоставили контролу над Београдом, њихови таоци су би-

[78] К. Ненадовић, *нав. дело*, 289.
[79] Прота Матеја Ненадовић, *Мемоари*, приредио Г. Максимовић, Београд 2005,75.
[80] П. С. Стевановић, *нав. дело*, 19.
[81] Н. Радосављевић, *Православна црква у Београдском пашалуку 1766-1831, управа Васељенске патријаршије*, 182.
[82] Баталака је користио изворе српске, грчке и руске провенијенције, али је његов став кад је реч о овом митрополиту толико негативан, да се његови подаци да је у питању *човек огрезао у злочинству, подлац, сплеткарош, који је увек радио на штету Срба и Србије, и ком нико није могао да верује*, морају примити са резервом. Исто, 186; По тумачењу Миленка Вукићевића, Методије је од свог протосинђела оклеветан пред везиром, Хаџи Мустафа-пашом, који је наредио да буде погубљен. М. Вукићевић, *Карађорђе I*, 129-134. И Ј. Никетић тврдио је слично, али је навео и занимљиву чињеницу да су угледни Срби тражили од Патријаршије да Леонтије што пре буде рукоположен у епископски чин и враћен у Београд, јер је митрополија остала без архијереја. У том обраћању Патријаршији види се и то да је Леонтије већ тада био сумњив као саучесник у Методијевом убиству, јер се помиње као *оцеубица*. Ј. Никетић, *Српска црква у време устанка*, Православље I (Београд 1871), 349.

ли сви други, почевши од самог Хаџи Мустафа-паше, преко *царских Турака* [83], до православних становника вароши, пре свега духовних лица, укључујући митрополита и његову околину.

Митрополит Леонтије временом се показао као прагматична личност, на први поглед склон мешању и у световне послове, што је посебно било видљиво у време Првог српског устанка. Међутим, у историографији је дуго времена занемаривана чињеница да је, у циљу склапања мира, могао деловати и по налогу Васељенске патријаршије, којој је као архијереј припадао.[84] Његова улога у доласку Хаџи Рувима у Београд 28. јануара 1804. можда је постојала, али су и намере које је имао могле бити различито тумачене. Први извор који о томе говори је писмо земунског протопрезвитера Михаила Пејића Ирижанина Стратимировићу, које је у Сремске Карловце стигло 4. фебруара 1804. Пејић, који је лично познавао Хаџи Рувима, у њему наводи да је тај архимандрит стигао у Београд по позиву митрополита Леонтија, кога је обавестио о стању у коме се налази народ, и предлагао му да се заједно склоне у Хабзбуршку монархију, о чему је он обавестио дахије.[85] У даљем тексту писма наводи се да је током испитивања Кучук Алија оптужио Хаџи Рувима за шпијунажу, а потом наредио да буде погубљен, што је у супротности са тврдњама Караџића и Ненадовића да га је тај дахија препустио другом дахији, Аганлији.[86] Пејић, такође, не описује мучење коме је архимандрит био изложен пред погубљење, али је сасвим сигурно остало довољно сведока тих збивања на чија казивања су се могли ослонити хроничари тог времена и Хаџи Рувимови биографи, да би се сматрало поузданим описом догађаја.

Пејићево писмо Стратимировићу једини је прворазредан извор српске провенијенције који говори о поменутом догађају. Међутим, иако је као земунски свештеник добијао информације о збивањима у Београду, поставља се питање њихове потпуне веродостој-

[83] Муслимани одани централној власти, који су у једном тренутку заједно са православним Србима припремали устанак против дахија.
[84] Н. Радосављевић, *Шест портрета православних митрополита 1766-1878*, Београд 2009, 58-60.
[85] М. Вукићевић, *Писма из Првог и Другог устанка*, Споменик СКА XXXVII, други разред 33, док. II, Београд 1900, 133.
[86] На истом месту.

ности, јер се радило о хаотичном времену у коме граница није била отворена као у време када је у Београдском пашалуку владао законити поредак, нити се преко ње могло лако прећи. У таквим неприликама, добијене информације могле су бити посредне и недовољно поуздане. То се делом види и из пропратне белешке коју је уз ово писмо написао Стратимировић лично, позивајући се, између осталог, и на извештаје Земунске војне команде Генералној команди у Петроварадину. Митрополит Стратимировић очигледно се потрудио да се о свему што се у Београду догађа што боље обавести. Поред општих чињеница о приликама у Београдском пашалуку, он помиње и то да је архимандрита Хаџи Рувима у Београд по наређењу дахија позвао митрополит Леонтије, коме је било запрећено и смрћу уколико то не учини, и да је он то *страха ради* и учинио.[87] На основу тих вести долази се до закључка да се није радило о митрополитовој предаји Хаџи Рувима из личног убеђења да тако треба да поступи, већ делу учињеном из страха за властити живот, у времену када је, као и остали хришћани у граду, и он практично био талац узурпатора власти, за које ни живот њихових истоверника лојалних Цариграду није много вредео.

Међутим, остаје отворено питање да ли је Хаџи Рувим имао обавезу да послуша београдског митрополита, јер је њему претпостављени архијереј био ужичко-ваљевски митрополит Антим Зепос, који је столовао у Шапцу, и преко кога су дахије такође могле да га позову. Сем тога, уколико се налазио у манастиру Боговађи, одметнути јаничари су и сами могли да га ухапсе и одведу у Београд. Хаџи Рувим је, дакле, могао и да се не одазове Леонтијевом позиву, и да се заиста склони ван Београдског пашалука, али он то није учинио, или из већ поменуте намере да можда покуша да заштити животе неких угледних Срба, или да манастир Боговађу, чији је архимандрит био сачува од могуће одмазде.

Хаџи Рувим је стигао у митрополитски конак заједно са, како Пејић наводи, једним српским трговцем[88], кога Константин Нена-

[87] У једној од две белешке уз Пејићево писмо, Стратимировић тврди и да је Хаџи Рувиму оборкнез Алекса Ненадовић предлагао да се склони из Боговађе на неко сигурно место, што овај није учинио. Исто, 134-135.
[88] Исто, 133.

довић идентификује као Дамњана Васиљевића из Брезовице.[89] Након Хаџи Рувимовог убиства, није позната даља Васиљевићева судбина.

Уколико је постојала, улога митрополита Леонтија у смрти Хаџи Рувима била је највероватније невољна. То закључује и сам Стратимировић, тврдећи *да оное презвитера* (Пејића) *писание о епископскому Турком садејствију ини и множаје вјеројатан разум обретает*.[90] Каснија Леонтијева делатност указује на блискост са устаничким врхом, са којим је радио у сагласности већ од марта 1804[91], а познат је и његов пут за Цариград преко Хабзбуршке монархије, да би у престоници објаснио ситуацију у Београдском пашалуку.[92] Митрополит Леонтије се, после боравка у Хабзбуршкој монархији, већ почетком јула 1804. нашао у српском устаничком логору на Врачару, а личност која би носила тежак терет кривице за смрт најугледнијег српског архимандрита тешко да би била примљена са добродошлицом, посебно у време када ни саме устаничке структуре, а још мање осећај за дипломатске активности, нису били изграђени.

Константин Ненадовић наводи да се митрополит Леонтије на самрти у Кишињеву исповедио пред једним архијерејем и шест архимандрита, и да је том приликом признао одговорност за смрт његовог претходника, митрополита Методија, док смрт Хаџи Рувима у исповести није поменута.[93] У Ненадовићевом казивању, међутим, није сасвим јасно зашто се Леонтије исповедио пред толико лица, а пре свега како је Света тајна исповести изашла у јавност? [94] Ову Ненадовићеву тврдњу, са којом се сложио и Милан Ђ. Милићевић[95], то чини недовољно уверљивом.

---

[89] К. Ненадовић, *нав. дело,* 290.
[90] Односно, казивање Пејића је противречно. М. Вукићевић, *нав. дело*, 134.
[91] Како сматра Радош Љушић, митрополит Леонтије Ламбровић налазио се, свакако присилно, у делегацији дахија која је 20. фебруара (4. марта) 1804. преговарала са устаницима. Међутим, он је већ тада био на страни устаника и радио за њих, а 11 (23) априла прешао је у Земун. Р. Љушић, *Вождд Карађорђе I*, Смедеревска Паланка 1993, 80-81.
[92] Н. Радосављевић, *Православна црква у Београдском пашалуку 1766-1831; Управа Васељенске патријаршије*, Београд 2007, 105-106.
[93] К. Ненадовић, *нав. дело*, 83.
[94] Н. Радосављевић, *Шест портрета православних митрополита 1766-1891*, 61.
[95] М. Ђ. Милићевић, *нав.дело*, 298.

Архимандрит Хаџи Рувим Нешковић био је последња жртва дахија у *сечи кнезова* почетком 1804, која је само убрзала избијање буне против дахија. Протопрезвитер Пејић у писму митрополиту Стратимировићу наводи да се од тамнице до места погубљења непрестано молио, и да је на крају замолио и своје убице да га пусте да се помоли још четврт часа, што су они и учинили, те да је потом мирно поднео своју смрт.[96] О томе су на сличан начин писали и други савременици и аутори који су се дотицали тог догађаја. Тако је окончан живот најугледније духовне личности у српском народу тог времена.

Хаџи Рувим Нешковић био је свештеник, касније старешина два угледна манастира у Београдском пашалуку. За време и околности у којима је живео био је веома добро образован, а поред знања грчког језика овладао је и низом практичних вештина, попут дубореза и краснописа. Хроничар и историчар, он је иза себе оставио бројне записе и кратке описе догађаја чији је савременик био. Један је од српских монаха који су много путовали. Поред ходочашћа у Свету земљу и на Свету гору, обилазио је и друге области, попут Босанског пашалука. Његова делатност имала је и просветни карактер, а контакти које је одржавао са значајним личностима из Карловачке митрополије омогућавали су појединим Србима из Београдског пашалука да ради даљег образовања буду примљени у неки од фрушкогорских манастира, или у српске школе које су у Хабзбуршкој монархији постојале. Биографија Хаџи Рувима указује не само на велику мобилност православног монаштва, већ скреће пажњу и на то да је стереотип о неуком и недовољно образованом свештенству тог времена неодржив.

[96] М. Вукићевић, *нав. дело*, 134.

Nedeljko Radosavljević

ARCHIMANDRITE HADŽI RUVIM NEŠKOVIĆ (1752-1804) – supplements for a biography –

Summary

Hadži Ruvim Neškovic, prior of Voljavča, and head of the Bogovađa monastery afterwards, is a representative of the most prominent Serbian spiritual dignitaries in the times immediately preceding the uprising. Born in 1752 in Babina Luka near Valjevo, he acquired basis of his priestly education in the surrounding monasteries. He got ordained to the priestly rank in the Ćelije monastery in 1774. He entered a monastic order as a young man, upon the death of his wife Marija in 1784, and made a pilgrimage to the Holy Land in the same year. He sojourned in the important Orthodox spiritual centers, where he acquired a considerably wider education than it was the case in those days; he had knowledge of both oral and written Greek, but he also mastered other, rare skills, such as artistic engraving. He was the principal figure in reconstruction of the Bogovađa monastery, that got burnt down during the last Habsburg-Turkish war. He compiled a significant library and developed an educational activity there. He was a respectable figure among his contemporaries – being a spiritual dignitary, a writer, and a chronicler. Apart from his local environment and monasteries of Mount Athos, he maintained contacts with priests of the Mitropoly of Karlovci of the Habsburg Monarchy likewise. He was endowed with great courage, and informed of preparations for the uprising against the Dahies in the Belgrade Pashaluk. It was at the Dahies' order that he was executed at the end of January 1804 in Belgrade.

Keywords: Hadži Ruvim, ordainment, pilgrimage, Holy Land, Mount Athos, book, Belgrade Pashaluk, Dahies, execution, First Serbian Uprising.

Чланак примљен: 25. 05. 2010.
Чланак коначно прихваћен за објављивање: 01. 11. 2010.

ИСТОРИЈСКИ ЧАСОПИС, књ. LIX (2010) стр. 321-340
HISTORICAL REVIEW, Vol. LIX (2010) pp. 321-340

УДК: 312:94](497.11)"1859/1900"

Милош ЈАГОДИЋ
Универзитет у Београду
Филозофски факултет
Одељење за историју
Београд

КРАГУЈЕВАЦ У ДРУГОЈ ПОЛОВИНИ 19. ВЕКА У СВЕТЛУ СТАТИСТИКЕ*

Апстракт: У раду је анализирано становништво Крагујевца у другој половини 19. века према броју, полу, писмености и занимању. Приказане су цене основних пољопривредних производа и промет на панађурима. Написан је на основу званичних статистика.

***Кључне речи*:** Крагујевац, град, Србија, популација, занимање, цена.

Темељно познавање историје неког насеља није могуће без одговарајућих квантитативних показатеља. Стога смо се определили да анализирамо развитак Крагујевца у другој половини 19. века кроз призму статистичких података, трудећи се при томе да укажемо на његово место како међу свим варошима[1] у Србији, тако и у целој земљи. Рад је написан на основу објављених званичних статистика Кнежевине и Краљевине Србије.

* Рад настао као резултат истраживања на пројекту Министарства за науку и технолошки развој *Друштвене институције српског народа од 16. до 20. века: континуитет и дисконтинуитет* (Ев. бр. 147015).

[1] Под варошима се у тексту подразумевају вароши и варошице. Више о овој подели видети у монографији Б. Миљковић-Катић, *Структура градског становништва Србије средином 19. века*, Београд 2002, 62-84.

Број и полна структура становништва

У следећим табелама приказани су број и полна структура становништва Крагујевца у периоду од 1859. до 1900. године, и то у апсолутним износима и у односу на варошко и укупно становништво Србије.[2]

Табела 1: *Број и полна структура становника Крагујевца, варошког и укупног становништва Србије 1859, 1866, 1884. и 1900.*

ГОДИНА	БРОЈ СТАНОВНИКА								
	мушкараца			жена			укупно		
	у Крагујевцу	у свим варошима	у Србији	у Крагујевцу	у свим варошима	у Србији	у Крагујевцу	у свим варошима	у Србији
1859.	2381	47924	556785	1583	38917	521496	3964	86841	1078281
1866.	3861	64955	626220	2525	50973	589356	6386	115928	1215576
1884.	5181	127298	972973	3902	108589	928763	9083	235887	1901736
1900.	9453	200285	1281278	6133	150730	1211604	15586	351015	2492882

Табела 2: *Размера мушког и женског становништва Крагујевца, варошког и укупног становништва Србије 1859, 1866, 1884. и 1900.*

ГОДИНА	На једног мушкарца било је жена		
	у Крагујевцу	просечно у варошима	у Србији
1859.	0,66	0,81	0,94
1866.	0,65	0,78	0,94
1884.	0,75	0,85	0,95
1900.	0,65	0,75	0,94

[2] *Државопис Србије I,* Београд 1863, 88, 92, 93; *Државопис Србије III,* Београд 1869, 59, 100, 103; *Државопис Србије XVI,* Београд 1889, 52,53, 250-253; *Статистика Краљевине Србије XXIII,* Београд 1903, 162; *Статистика Краљевине Србије XXIV,* Београд 1905, LXVII-LXIX.

Табела 3: *Удео становништва Крагујевца у варошком и укупном становништву Србије 1859, 1866, 1884. и 1900.*

ГОДИНА	Удео становника Крагујевца у укупном броју становника	
	свих вароши	Србије
	%	%
1859.	4,56	0,37
1866.	5,51	0,52
1884.	3,85	0,48
1900.	4,44	0,62

Табела 4: *Повећање броја становника Крагујевца, варошког и укупног становништва Србије 1859-1900.*

ПЕРИОД	Повећање броја становника								
	у Крагујевцу			у свим варошима			у Србији		
	укупно	укупно у %	просечно годишње у %	укупно	укупно у %	просечно годишње у %	укупно	укупно у %	просечно годишње у %
1859-1866	2422	61,1	8,73	29087	33,49	4,78	137295	12,73	1,82
1866-1884 (стари окрузи)	2697	42,23	2,35	65421	56,44	3,13	150320	12,37	0,69
1884-1900 (цела земља)	6503	71,6	4,47	115128	48,8	3,05	591146	31,08	1,94
1859-1900	11622	293,19	7,15						

Графикон 1: *Просечно годишње увећање броја становника Крагујевца, варошког и укупног становништва Србије 1859-1900. у %*

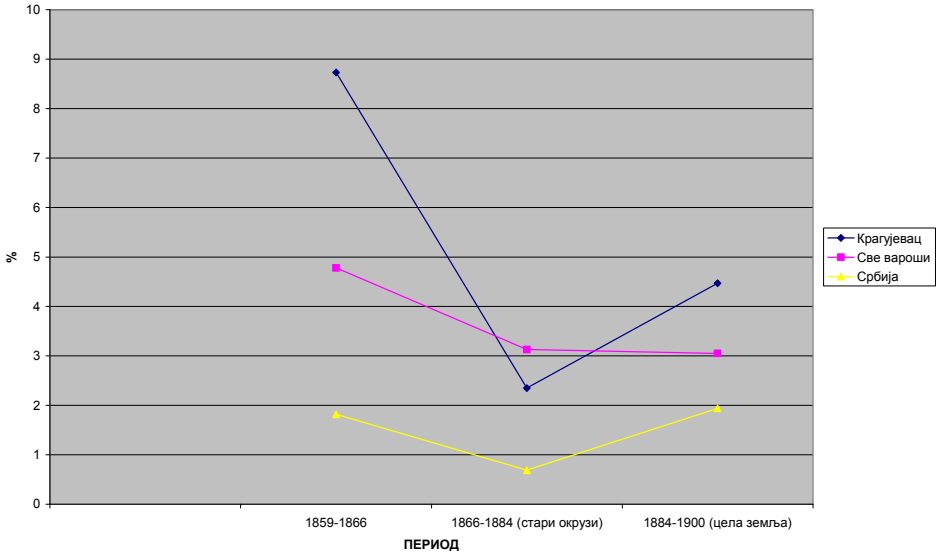

Табела 5: *Однос броја становника и броја породица у Крагујевцу, свим варошима и у целојСрбији 1866, 1884. и 1900.*[3]

ГОД.	Број становника			Број породица			Просечан број чланова у једној породици		
	у Крагујевцу	у свим варошима	у Србији	у Крагујевцу	у свим варошима	у Србији	у Крагујевцу	у свим варошима	у Србији
1866.	6386	115928	1215576	1404	23530	201056	4,55	4,93	6,04
1884.	9083	235887	1901736	2594	58341	325336	3,5	4,04	5,84
1900.	15586	351015	2492882	3149	69347	401093	4,95	5,06	6,2

Из приказаних података види се да је пораст броја становника Крагујевца био већи од просека српских вароши у периоду 1859-1866. и 1884-1900, а мањи у периоду 1866-1884. Овај дисконтинуитет треба приписати последицама ратова 1876-1878. У прилог томе сведочи и полна структура становништва Крагујевца према којој је 1884. дошло до пораста женске популације (као и у другим вароши-

[3] Подаци о броју кућа у варошима 1859. не постоје па смо зато ову годину изоставили из прегледа.

ма и Србији уопште), што је морало бити узроковано ратним губицима. Иначе, нижи удео жена у становништву Крагујевца у односу на варошки и, посебно, државни просек показује да је Крагујевац био привлачан имиграциони центар и да се као град брзо развијао.[4] Просечан број чланова једне породице у Крагујевцу није много одступао од просечног броја чланова варошке породице у Србији. У Крагујевцу, као и у целој земљи, доминирала је инокосна породица.[5]

Писменост становништва

У следећим табелама је приказана структура становништва Крагујевца, свих вароши и целе земље по писмености у периоду од 1866. до 1900. године.[6]

Табела 6: *Писменост становништва Крагујевца, свих вароши и целе Србије 1866, 1884. и 1900.*

ГОДИНА	БРОЈ ПИСМЕНИХ СТАНОВНИКА					
	у Крагујевцу		у свим варошима		у Србији	
	укупан	%	укупан	%	укупан	%
1866.	2376	37,21	32374	27,93	50796	4,18
1884.	4304	47,39	88527	37,53	177489	9,33
1900.	8486	54,46	166580	47,46	423433	16,99

Проценат писменог становништва Крагујевца је вишеструко превазилазио државни просек и био је за око 10 % већи од варошког просека 1866. и 1884. и за 7 % већи 1900. Удео писмених становника Крагујевца у броју писмених становника свих вароши и целе земље је био следећи:

[4] Крагујевац је по броју становника 1859. био пети град у Србији (иза Београда, Пожаревца, Шапца и Јагодине), 1866. четврти (иза Београда, Пожаревца и Шапца), 1884. шести (иза Београда, Ниша, Лесковца, Пожаревца и Шапца) и 1900. трећи (иза Београда и Ниша).

[5] О породици у Србији у 19. веку видети монографију А. Вулетић, *Породица у Србији средином 19. века*, Београд 2002.

[6] *Државопис Србије III,* 59, 100, 105; *Државопис Србије XVI,* 52,53, 250-253; *Статистика Краљевине Србије XXIII,* 162; *Статистика Краљевине Србије XXIV,* LXVII-LXIX, CXXVII-CXXIX. Података за 1859. нема.

Табела 7: *Удео писмених становника Крагујевца у броју писменог варошког и укупног становништва Србије 1866, 1884. и 1900.*

ГОДИНА	Удео писмених становника Крагујевца у укупном броју писмених становника	
	свих вароши	Србије
	%	%
1866.	7,34	4,68
1884.	4,86	2,42
1900.	5,09	2

Несразмера између података изнетих у Табели 3 и 7 је очигледна. Ипак, мора се имати у виду да је општи ниво писмености како у Крагујевцу, тако у свим варошима и, посебно, у целој земљи, заправо био низак. У мору неписмености, Крагујевац и остале вароши су биле острвца полуписмености.

Становништво по занимању

Структура становништва србијанских вароши по занимању у другој половини 19. века представља врло занимљиво и важно питање, јер омогућава да се проучи проблем постојања и опстајања елемената села у градовима, од којих је свакако најупечатљивији издржавање од пољопривредних делатности.[7] Када је реч о занимању становништва уопште, постоје две категорије које се могу анализирати. То је број запослених у одређеној делатности и број особа које се издржавају од одређене делатности. Друга категорија представља збир запослених и чланова њихових породица. Управо смо на тај начин приказали становништво Крагујевца, вароши у Србији и целе земље у графиконима и табели који следе, желећи да испитамо од чега је популација живела.[8]

[7] Опширније о социјалној структури варошког становништва Србије средином 19. века видети Б. Миљковић-Катић, *наведено дело*, 85-196.

[8] *Државопис Србије XIII*, Београд 1884, 324-413; *Статистика Краљевине Србије I*, Београд 1892, 326-329; *Статистика Краљевине Србије XXIII,* 163; *Статистика Краљевине Србије XXIV*, CCXXXIX.

Графикон 2: *Занимања од којих се издржавало становништво Крагујевца 1866.*

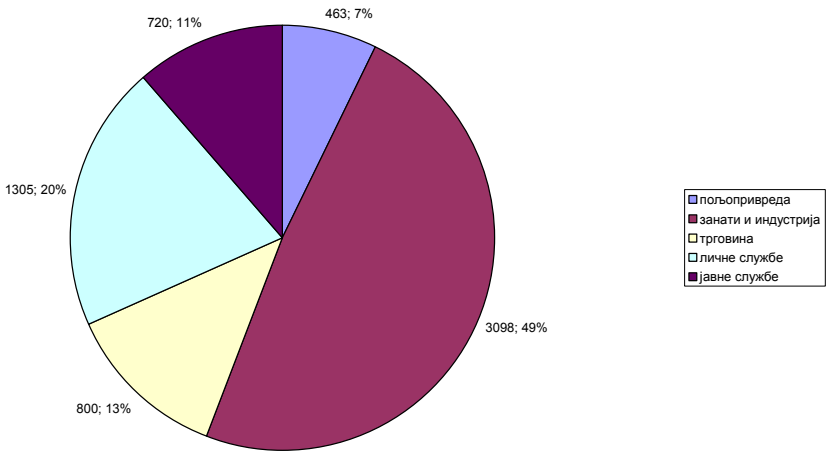

Графикон 3: *Занимања од којих се издржавало становништво Крагујевца 1890.*

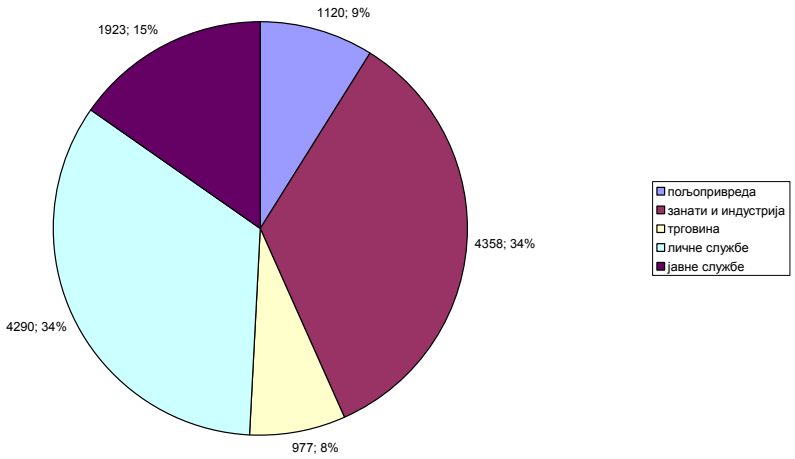

Табела 8: *Пољопривредна и непољопривредна занимања од којих се издржавало становништво Крагујевца, свих вароши и целе Србије 1866. и 1900.*

ГОД.	Број становника који се издржавају											
	пољопривредом						занатима, индустријом, трговином слободним занимањима и јавном службом					
	у Крагујевцу		у свим варошима		у Србији		у Крагујевцу		у свим варошима		у Србији	
	укупан	%	укупан	%	укупан	%	укупан	%	укупан	%	укупан	%
1866.	463	7,25	28670	24,73	1094863	90,07	5923	92,75	87258	75,27	120713	9,93
1900.	649	4,16	74920	21,34	2099719	84,23	14937	95,84	276095	78,66	393163	15,77

Најупечатљивија промена у структури занимања од којих је живело становништво Крагујевца у периоду 1866-1890. огледа се у смањењу удела заната и индустрије за 15 % и повећању удела личних служби за 14 %. Занимљиво је приметити и да је 1890. године 9 % житеља Крагујевца живело од пољопривреде (2 % више него 1866), док је тај број 1900. године спао на свега 4%. Ако судимо по учешћу пољопривреде у структури занимања од којих је живело варошко становништво, Крагујевац је 1866. био три, а 1900. пет пута „урбанији“ од просека српских градова. Ипак, Јован Цвијић је одавно написао да се у баштама по српским варошима сеје кукуруз, те да готово сваки варошанин гаји две или три свиње за своју кућу и има краву због млечних производа.[9] Другим речима, пољопривредна делатност је била допунско занимање људи, због кога су вароши имале својеврстан сеоски печат. Да ли се Крагујевац уклапао у ову генерализацију, и колико је она уопште тачна, види се у следећим табелама.[10]

[9] Ј. Цвијић, *Балканско полуострво и јужнословенске земље. Основи антропогографије*, Београд 1966, 232; цитирано према М Ж. Чалић, *Социјална историја Србије 1815-1945*, Београд 2004, 187.

[10] Пописи стоке: *Државопис Србије IV*, Београд 1870, 28-29, 104-107; *Статистика Краљевине Србије XXII,* Београд 1903, XXVII, XXX, 98-101, 466-469; пописи обрађених површина: *Државопис Србије V*, Београд 1871, 30-31, 110-111; *Статистика Краљевине Србије XVIII,* Београд 1903, 18-19, 72-73, 232, 284. Напомињемо да однос броја становника и обрађених површина 1867. није сасвим тачан јер су подаци о броју становника преузети из пописа 1866, док подаци о обрађеним по-

Табела 9: *Број грла стоке у Крагујевцу 1866. и 1900.*

ГОДИНА	Број грла у Крагујевцу				
	коња	говеда	свиња	оваца	коза
1866.	245	334	206	1744	28
1900.	892	815	2084	1648	17

Табела 10: *Однос броја грла стоке и броја становника у Крагујевцу и у свим варошима 1866. и 1900.*

ГОД.	Број грла на 100 становника									
	коња		говеда		свиња		оваца		коза	
	у Крагујевцу	у свим варошима	у Крагујевцу	у свим варошима	у Крагујевцу	у свим варошима	у Крагујевцу	у свим варошима	у Крагујевцу	у свим варошима
1866.	4	6	5	14	3	28	30	58	0,4	11
1900.	6	6	5	10	13	23	11	20	0,1	2

Табела 11: *Однос броја грла стоке и броја породица у Крагујевцу и свим варошима 1866. и 1900.*

ГОД.	Број грла на једну породицу									
	коња		говеда		свиња		оваца		коза	
	у Крагујевцу	у свим варошима	у Крагујевцу	у свим варошима	у Крагујевцу	у свим варошима	у Крагујевцу	у свим варошима	у Крагујевцу	у свим варошима
1866.	0,17	0,29	0,23	0,71	0,15	1,36	1,2	2,84	0,02	0,56
1900.	0,28	0,29	0,26	0,49	0,66	1,16	0,52	1,04	0	0,1

Табела 12: *Број породица које су имале стоку 1900.*

Број породица које су имале стоку 1900.			
у Крагујевцу		у свим варошима	
укупан	%	укупан	%
578	18,35	21304	30,72

вршинама потичу из 1867. Приликом претварања старих мерних јединица за површину у метарски систем применили смо однос 1 дан орања = 0, 365 ha, 1 коса (ливаде) = 0, 2158 ha, 1 мотика (винограда) = 0, 058 ha, према В. Јакшић, *Стање земљорадње у Србији*, Гласник СУД 41 (1875), 5.

Табела 13: *Однос броја грла стоке и броја породица које су имале стоку у Крагујевцу и свим варошима 1900.*

Број грла на једну породицу која је имала стоку 1900.									
коња		говеда		свиња		оваца		коза	
у Крагујевцу	у свим варошима	у Крагујевцу	у свим варошима	у Крагујевцу	у свим варошима	у Крагујевцу	у свим варошима	у Крагујевцу	у свим варошима
1,54	0,96	1,4	1,6	3,6	3,78	2,85	3,38	0,03	0,33

Табела 14: *Површине под културама у Крагујевцу 1867. и 1900.*

ГОДИНА	Хектара под културама у Крагујевцу				
	пшенице	кукуруза	р. ј. о. п.[11]	винограда	ливада
1867.	108	53	4	70	274
1900.	48	54	27	33	137

Табела 15: *Однос броја становника и површина под културама у Крагујевцу и свим варошима 1867. и 1900.*

ГОД.	Хектара под културама на 100 становника									
	пшенице		кукуруза		р. ј. о. п.		винограда		ливада	
	у Крагујевцу	у свим варошима	у Крагујевцу	у свим варошима	у Крагујевцу	у свим варошима	у Крагујевцу	у свим варошима	у Крагујевцу	у свим варошима
1867.	1,7	3,2	0,82	7,3	0,06	1,5	1,1	1,9	4,3	4,7
1900.	0,3	4,7	0,3	7,4	0,2	2,1	0,2	2,4	1	3

Број коња, говеда и свиња у Крагујевцу се повећао у апсолутним износима у периоду од 1866. до 1900, док се број оваца и коза смањио. У односу на број становника и на број породица, број коња се повећао, број говеда је остао исти, број свиња се увећао више од четири пута, док је број оваца и коза смањен. Број свих врста стоке изузев коња се у свим варошима просечно смањио у односу на број становника и број породица. То значи да су, просечно посматрано, становници српских вароши између 1866. и 1900. напуштали сточарство као допунску привредну делатност. Просечна србијанска варош се 1866. године уклапала у наведену Цвијићеву оцену. То, међутим, није случај са Крагујевцем. Ипак, однос броја грла и броја становни-

[11] Скраћеница означава раж, јечам, овас, просо.

ка, односно породица није сасвим поуздан показатељ. Много је значајнији однос између укупног броја породица и броја породица које су имале стоку и броја стоке и броја породица које су поседовале стоку. Тим податком, на жалост, не располажемо за 1866. годину. У 1900. години, пак, око једне петине породица у Крагујевцу и једне трећине породица у просечној српској вароши је поседовало стоку, што јасно показује да опаска како је готово сваки варошанин држао свињу или краву није тачна. Посебна студија посвећена овој теми би открила у којим варошима је држана стока у већој мери, а у којима није. Што се тиче односа броја стоке и броја породица које су имале стоку у Крагујевцу и просечно у српским варошима 1900. он је углавном сличан. Може се рећи да Крагујевац није много одступао од просека.

Крагујевац је у погледу површина под културама имао другачији тренд развоја од варошког просека у земљи. Док се у просечној вароши површина под културама повећавала у односу на број становника, а површина под ливадама смањивала, у Крагујевцу се повећала само површина засејана ражи, јечмом, овсом и просом. Смањење површина под ливадама у српским варошима је конзистентно са смањењем броја говеда и оваца и та појава, иначе карактеристична за целу земљу, означавала је прелазак са сточарства на земљорадњу. У Крагујевцу се радило о процесу напуштања земљорадње уопште.

Занимљива је чињеница да се у Крагујевцу између 1866. и 1900. догодило нешто што је у супротности не само са трендом у српским варошима, него и у целој земљи. Број свиња у односу на број становника се у том периоду у Србији смањио 2, 75 пута[12], док се у Крагујевцу повећао 4,33 пута, а у апсолутном износу чак десет пута. Сматрамо да објашњење за ову појаву лежи у чињеницама да је свиња једина врста стоке која служи искључиво за људску исхрану и да је, због смањења њиховог броја у земљи, цена свињског меса порасла. Колико, видеће се у наредном поглављу.

[12] Године 1866. у Србији је на 100 становника било 106,1 свиња, а 1900. 38,5, *Државопис Србије IV*, 119; *Статистика Краљевине Србије XXII*, XIX.

Цене основних пољопривредних производа

Месечне цене пољопривредних производа на варошким пијацама су се у Србији континуирано прикупљале од августа 1862. године. То значи да је прва година за коју у целости располажемо ценама била 1863. Она стога представља почетну годину наше анализе. Ради доследности са раније изнетим подацима, поредили смо цене у 1863. са ценама у 1900. години. У обзир су узети само најосновнији пољопривредни производи од значаја за варошко домаћинство. Парарлелно са ценама, испратили смо и кретање висине наднице обичног надничара. Добијени резултати су приказани у табелама које следе.[13]

Табела 16: *Месечне цене основних пољопривредних производа и износ наднице у Крагујевцу 1863. и 1900.*

МЕСЕЦ	Цене у динарима у Крагујевцу 1863. и 1900.													
	100 килограма				1 килограм								надница обичног надничара	
	пшеничног брашна		кукурузног брашна		хлеба		говедине		овчетине		свињетине			
	1863.	1900.	1863.	1900.	1863.	1900.	1863.	1900.	1863.	1900.	1863.	1900.	1863.	1900.
Јануар	8,87	15,5	5,82	8,5	0,13	0,2	0,23	0,7	0,31	0,6	0,39	0,7	/	1,3
Фебруар	11,13	14,5	5,08	8,5	0,13	0,2	0,27	0,7	0,35	0,6	0,39	0,7	1,2	1,2
Март	10,94	14,5	6,05	9,5	0,13	0,2	0,31	0,7	0,39	0,6	0,41	0,7	1,45	1,3
Април	10,44	14,5	5,95	10,5	0,13	0,2	0,25	0,7	0,56	0,6	0,47	0,75	1,45	1,5
Мај	11,91	14,5	7,03	11,5	0,13	0,2	0,31	0,7	0,47	/	/	0,75	1,57	1,5
Јун	12,9	12,5	7,65	10,5	0,14	0,19	0,3	0,7	0,45	0,65	/	0,8	1,65	1,5
Јул	16,14	14,5	8,07	11,5	0,14	0,19	0,23	0,7	0,31	0,7	/	0,8	/	1,4
Август	17,18	13,5	15	11,5	0,19	0,19	0,23	0,7	0,31	0,6	0,31	0,8	/	1,3
Септембар	14,84	13,5	14,45	11,5	0,19	0,19	0,23	0,7	0,31	0,55	0,31	0,8	/	1,3
Октобар	16,6	14	12,11	10,25	0,19	0,19	0,23	0,65	0,31	0,5	0,31	0,75	0,95	1,3
Новембар	17,81	14,5	11,28	10,5	0,17	0,19	0,25	0,7	0,34	0,55	0,36	0,7	1,2	1,2
Децембар	16,99	14,5	13,28	10,5	0,19	0,21	0,23	0,7	0,43	0,6	0,47	0,7	/	1,2
Годишње	13,81	14,21	9,31	10,4	0,15	0,2	0,26	0,7	0,38	0,59	0,38	0,75	1,35	1,33

[13] *Државопис Србије I*, 62-85; *Државопис Србије II*, Београд 1865, II-XXV; *Статистика цена пољопривредних производа у Краљевини Србији од 1896. до 1900. године*, Београд 1902, XLVI-XCVII, 234-285. Приликом претварања старих у савремене мерне јединице, користили смо следеће односе: 1 товар коњски = 100 ока = 128 kg и 1 ока = 1,28 kg; што се новца тиче, рачунали смо да је 1 грош чаршијски = 0,2 динара (1 динар = 5 гроша чаршијских).

Табела 17: *Просечне месечне цене основних пољопривредних производа и износ наднице у Србији 1863. и 1900.*

МЕСЕЦ	Просечне цене у динарима у Србији 1863. и 1900.													
	100 килограма				1 килограм								надница обичног надничара	
	пшеничног брашна		кукурузног брашна		хлеба		говедине		овчетине		свињетине			
	1863.	1900.	1863	1900.	1863.	1900	1863	1900.	1863.	1900.	1863.	1900.	1863.	1900.
Јануар	11,29	15,65	6,44	8,94	0,14	0,2	0,28	0,63	0,31	0,52	0,36	0,68	0,92	1,15
Фебруар	11,35	14,32	6,74	9,38	0,14	0,2	0,3	0,65	0,33	0,52	0,41	0,69	1,04	1,15
Март	11,52	14,73	7,36	9,61	0,14	0,2	0,34	0,66	0,38	0,55	0,44	0,71	1,11	1,15
Април	11,88	14,58	7,38	10,14	0,14	0,2	0,33	0,65	0,38	0,53	0,42	0,71	1,13	1,17
Мај	12,06	14,15	7,5	10,47	0,14	0,2	0,32	0,65	0,34	0,55	0,38	0,7	1,29	1,26
Јун	12,89	13,98	8,06	10,52	0,15	0,2	0,29	0,63	0,34	0,55	0,39	0,68	1,32	1,35
Јул	15,52	13,96	10,6	11,06	0,16	0,19	0,3	0,63	0,31	0,54	0,37	0,69	1,2	1,28
Август	16,55	13,82	13,7	11,21	0,19	0,19	0,29	0,63	0,31	0,53	0,36	0,69	1,12	1,29
Септембар	15,45	13,87	13,1	10,64	0,18	0,19	0,27	0,63	0,3	0,52	0,37	0,69	1,06	1,25
Октобар	15,18	13,94	12,2	9,79	0,18	0,2	0,27	0,61	0,3	0,52	0,38	0,68	0,98	1,21
Новембар	16,02	14,06	12,5	9,86	0,18	0,2	0,3	0,62	0,34	0,51	0,45	0,68	1	1,18
Децембар	16,13	14,36	13,2	10,12	0,18	0,2	0,27	0,62	0,3	0,52	0,41	0,67	0,96	1,03
Годишње	13,82	14,28	9,92	10,14	0,16	0,2	0,3	0,63	0,33	0,53	0,39	0,69	1,09	1,2

Табела 18: *Промена просечних годишњих цена основних пољопривредних производа и износа наднице у Крагујевцу и у Србији 1900. у односу на 1863.*

Процентуално увећање или смањење просечних годишњих цена 1900. у односу на 1863.														
100 килограма				1 килограм								надница обичног надничара	
пшеничног брашна		кукурузног брашна		хлеба		говедине		овчетине		свињетине			
у Краг.	у Срб.	у Краг.	у Срб.	у Краг.	у Срб.	у Краг.	у Срб.	у Краг.	у Срб.	у Краг.	у Срб.	у Краг.	у Срб.
2,9	3,33	11,71	2,22	33,33	25	169,23	110	55,26	60,61	97,37	76,92	-1,48	10,09

Табела 19: *Однос износа наднице и просечних годишњих цена у Крагујевцу и у Србији 1863. и 1900.*

	За једну просечну надницу могло је да се купи килограма											
	пшеничног брашна		кукурузног брашна		хлеба		говедине		овчетине		свињетине	
	1863	1900	1863.	1900.	1863.	1900.	1863.	1900.	1863.	1900	1863.	1900.
у Крагујевц	9,78	9,36	14,5	12,79	9	6,65	5,19	1,9	3,55	2,25	3,55	1,77
у Србији	7,89	8,4	10,99	11,83	6,81	6	3,63	1,9	3,3	2,26	2,79	1,74

Прво што се из изнетих података може приметити јесте да су цене основних пољопривредних производа у Крагујевцу и 1863. и 1900. биле прилично уједначене са државним просеком.

Између 1863. и 1900. и у Крагујевцу и у Србији је највише порасла цена меса. Због готово удвостручене цене свињетине, становници Крагујевца су се опредељивали да у много већој мери држе свиње 1900. него 1866.[14] Ипак, пораст цена меса је свакако морао да утиче на начин исхране становништва а самим тим и на здравље људи, како у Крагујевцу, тако и целој земљи. То је очигледно из односа цена и висине наднице.

Диспропорција између увећања цена брашна и хлеба показује да су заправо поскупеле пекарске услуге, мада раст цене хлеба у апсолутном износу није био велики.

Занимљив је и податак да је обичан надничар у Крагујевцу 1900. зарађивао нешто мање него 1863, док се просечан износ наднице у Србији у истом периоду повећао за 10 %. Ипак, надница у Крагујевцу је била већа од просечне наднице у Србији, па је крагујевачки надничар живео боље од просека.

Панађури

Панађури или вашари су се одржавали у свим већим местима Србије једном или двапут годишње. Они су представљали пре свега

[14] Овоме у прилог иде чињеница да је просечна годишња цена 100 kg кукуруза (храна за свиње) у Крагујевцу 1863. износила 7,08 динара, а 1900. 8, 30 динара, тј. да је кукуруз поскупео 17,2 %. *Државопис Србије II*, 122; *Статистика цена пољопривредних производа у Краљевини Србији од 1896. до 1900. године*, 282.

сточне пијаце на којима су сељаци продавали стоку. Судећи према државним статистикама, њу су добрим делом куповали трговци ради извоза. Количина продате робе на панађурима и њена вредност су у другој половини 19. века били једини показатељи обрта унутрашње трговине које је државна статистика могла да забележи. Евиденција о панађурима је вођена од 1861. до 1875. и од 1889. надаље, с тим што се тек од 1889. почело са бележењем вредности продате робе. У Крагујевцу је панађур до 1866. одржаван 9/21. маја, а од те године, са мањим прекидима, 21. маја/2. јуна и 21. новембра/3. децембра. Други крагујевачки панађур је уједно био последњи у Србији у току године. Статистика панађура приказана је у наредним табелама.[15]

Табела 20: *Број грла продате стоке на панађурима у Крагујевцу и просечно на једном панађуру у Србији 1861-1875. и 1889-1900.*

ГОД.	Број продатих грла											
	говеда			коња			оваца и коза			свиња		
	на панађуру у Крагујевцу 9. V		просечно на једном панађуру у Србији	на панађуру у Крагујевцу 9. V		просечно на једном панађуру у Србији	на панађуру у Крагујевцу 9. V		Просечно на једном панађуру у Србији	на панађуру у Крагујевцу 9. V		просечно на једном панађуру у Србији
1861.	463		796	124		149	385		249	0		10
1862.	784		762	103		92	59		207	10		2
1863.	716		560	114		147	303		187	?		?
1864.	924		663	191		218	808		163	33		3
1865.	835		618	301		188	1145		172	3		1
	21. V	21. XI		21. V	21. XI		21. V	21. XI		21. V	21. XI	
1866.	575	365	505	198	1	117	325	0	125	0	4	4
1867.	777	685	711	293	12	157	129	3	161	15	42	6
1868.	595	762	773	238	28	177	374	7	213	0	34	12
1869.	834	775	702	237	35	179	106	16	162	20	44	21
1870.	890	557	520	320	5	140	132	8	97	19	1	1
	21. V			21. V			21. V			21. V		
1871.	409		563	195		128	30		158	74		10

[15] *Државопис Србије I*, 98-101; *Државопис Србије II*, 18-21; *Државопис Србије VI-II*, Београд 1874, 1-41; *Државопис Србије XI*, Београд 1882, 134-145; *Прилози за статистику Краљевине Србије II*, Београд 1897; *Прилози за статистику Краљевине Србије VI*, Београд 1913.

	21. V	21. X		21. V	21. X		21. V	21. X		21. V	21. X	
1872.	746	1370	850	210	12	124	66	0	154	0	1	35
	21. V	21. XI		21. V	21. XI		21. V	21. XI		21. V	21. XI	
1873.	1021	1159	836	114	24	111	118	28	196	5	81	4
1874.	913	974	751	57	19	100	220	0	197	0	31	3
1875.	1178	712	585	200	15	84	301	1	160	29	188	7
1889.	506	595	423	66	5	38	136	133	207	0	0	3
1890.	251	779	591	76	17	42	131	201	213	0	0	3
1891.	472	671	651	72	8	46	662	117	287	0	234	14
1892.	479	654	674	121	22	61	314	40	270	62	234	27
1893.	632	725	563	94	24	62	385	110	214	40	390	25
1894.	772	870	595	107	29	50	334	17	195	108	278	28
1895.	557	820	715	41	8	44	246	323	236	0	366	27
1896.	814	721	669	100	25	60	223	93	237	50	335	25
1897.	445	0	589	57	38	56	785	269	293	0	80	34
1898.	577	1334	789	142	25	59	550	59	278	0	125	29
1899.	1097	1179	902	172	37	64	1711	82	311	20	89	26
1900.	810	1085	868	136	24	62	366	244	296	55	155	43

Табела 21: *Број просечно продатих грла стоке годишње на панађурима у Крагујевцу и на једном панађуру у Србији 1861-1900.*

ПЕРИОД	Број просечно продатих грла на једном панађуру годишње											
	говеда			коња			оваца и коза			свиња		
	у Крагујевцу		у Србији	у Крагујевцу		у Србији	у Крагујевцу		у Србији	у Крагујевцу		у Србији
	мај	новембар		мај	новембар		мај	новембар		мај	новембар	
1861-1865	744		680	167		159	540		196	11		4
1866-1870	734	629	642	257	16	154	213	7	152	11	25	9
1871-1875	853	1054	717	155	17	109	147	15	173	22	75	12
1889-1895	524	731	602	82	16	49	315	134	232	30	215	18
1896-1900	749	864	763	121	30	60	727	149	283	25	157	31

Табела 22: *Вредност продате робе на панађурима у Крагујевцу и просечна вредност продате робе на једном панађуру у Србији 1889-1900.*

ГОДИНА	Вредност продате робе у динарима					
	Стоке			све остале робе		
	на панађуру у Крагујевцу		просечно на једном панађуру	на панађуру у Крагујевцу		просечно на једном панађуру
	21. V	21. XI	у Србији	21. V	21.XI	у Србији
1889.	81620	77172	79189	0	0	1919
1890.	41651	282450	119507	0	6736	3132
1891.	87977	105028	157516	0	2785	3231
1892.	115926	215040	175426	2152	0	5611
1893.	108749	143028	136917	1050	646	3624
1894.	155156	479627	136112	0	2740	2997
1895.	66509	153919	171110	0	772	3890
1896.	190242	126714	131335	3984	57502	3934
1897.	67676	9325	133005	0	928	3506
1898.	457663	203386	147945	500	0	5548
1899.	264170	177734	188273	1350	3215	5061
1900.	118947	143511	178101	220	0	5350

Графикон 4: *Вредност продате стоке на панађурима у Крагујевцу и просечна вредност продате стоке на једном панађуру у Србији 1889-1900.*

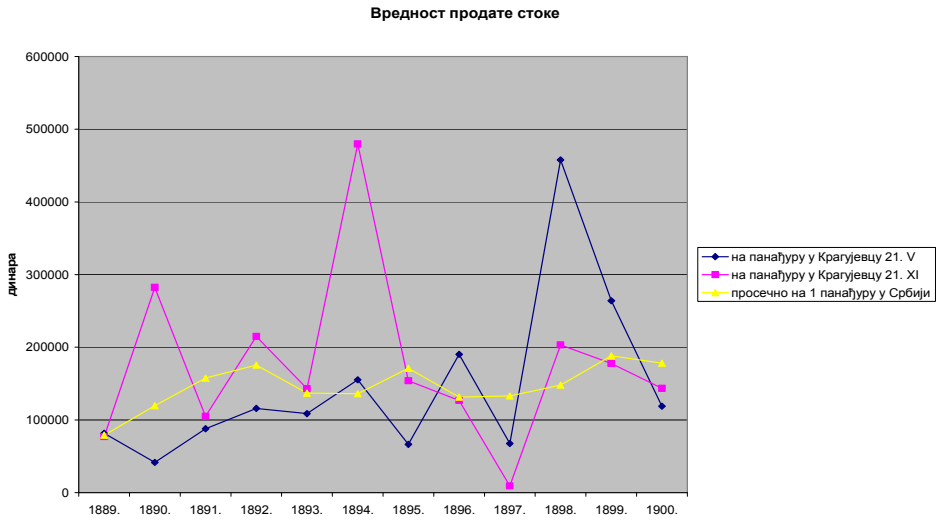

Изнети подаци показују да су се на панађурима највише продавала говеда, а најмање свиње. Вредност све друге продаване робе (вино, ракија, жито, брашно) је била занемарљива.

На значајнијем од два крагујевачка панађура се продавало више говеда него на просечном панађуру у Србији, осим 1892. и 1897. До 1872. то је био мајски, а од те године новембарски панађур. Број говеда продатих на панађурима је осцилирао и у Крагујевцу и просечно у Србији током целог приказаног периода. Не може се рећи да је постојао јасан тренд раста или пада, већ би се пре могло закључити да су забележене осцилације биле последица тренутног стања на тржишту. Смањење броја говеда на 100 становника у Србији са 73,9 у 1859. на 38,3 у 1900. години[16] очигледно није имало никаквог утицаја на број говеда продаваних на панађурима. Напротив, у периоду од 1896. до 1900. је и у Крагујевцу и у Србији просечно било продато више говеда на једном панађуру него у периоду од 1861. до 1865.

Број продатих коња и у Крагујевцу и просечно на једном панађуру у Србији је видно опао 1889/1900. у односу на раније периоде. Овце и козе, за разлику од говеда, више су се продавале на мајском него на новембарском панађуру у Крагујевцу. Њихов број је осцилирао и у Крагујевцу и просечно на једном панађуру у Србији.

Вредност продате стоке на крагујевачким панађурима је такође осцилирала у периоду од 1889. до 1900. У 1891, 1895, 1897. и 1900. години она је појединачно била мања од просечне вредности продате стоке на једном панађуру у Србији.

Панађури у Крагујевцу су несумњиво погодовали околном сеоском становништву. На основу статистика се, на жалост, не може рећи колико су они користили самим становницима Крагујевца. Месечно кретање цена говеђег меса не показује значајна померања у мају и новембру, па се из тога види да панађури на њих нису имали утицаја. Једино што се здраворазумски може претпоставити јесте да су од панађура сигурну корист имали трговци стоком.

[16] *Државопис Србије I* 88; *Државопис Србије IV*, 108-127; *Статистика Краљевине Србије XXII*, XXIX.

Закључак

Крагујевац је у другој половини 19. века спадао у ред највећих српских градова. Од пете по величини вароши у земљи са 3964 становника 1859. године, нарастао је на 15586 житеља у 1900. години, поставши трећи град по броју становника у држави. Његово становништво се током периода 1859-1900 увећавало брже од просека увећања и варошког и становништва уопште у Србији. Та разлика је била најизраженија у раздобљу од 1859. до 1866, када је просечно годишње увећање броја становника Крагујевца износило 8,73 %, док је просечно годишње увећање броја варошког житељства било готово двоструко мање, 4, 78 %. Разлог томе би свакако требало потражити у почетку рада тополивнице. Полна структура крагујевачког становништва је била таква да је указивала на јачи прилив мушке радне снаге са стране. Просечна крагујевачка породица била је инокосна, исто као и просечна варошка и просечна српска породица уопште. Крагујевчани су по писмености превазилазили средњи проценат писмености у српским варошима, мада је тек на самом крају века писменост у Крагујевцу постала натполовична (54,46% писмених 1900); ипак, и тада је мање од половине варошког становништва у Србији било писмено (47,46%), док је укупан проценат писмених у земљи био врло низак (16,99 %). Од занимања, у Крагујевцу су доминирали занати, личне и јавне службе. Од пољопривреде се у Крагујевцу издржавало 7,25% становника 1866, односно свега 4,1% становника 1900. године; аналогни проценти укупног варошког становништва у Србији износили су 24,73% 1866. и 21,34% 1900. године. У Крагујевцу није било процеса рустификације. Цене основних пољопривредних производа у Крагујевцу су и 1863. и 1900. биле врло сличне државном просеку. Главна особеност њиховог кретања састојала се у значајном повећању цена меса. Иако је просечна надница у Крагујевцу била нешто мања 1900. него 1863, износ наднице у тој вароши био је већи од износа просечне наднице у Србији. Крагујевачки панађури су по броју продатих грла стоке најчешће превазилазили један просечан српски вашар, мада се из статистика не може рећи од какве је то користи било за житеље Крагујевца.

Miloš Jagodić

KRAGUJEVAC IN THE SECOND HALF OF THE 19 CENTURY IN THE LIGHT OF STATISTICS

Summary

Kragujevac was one of the largest Serbia's cities in the second half of the 19 century. Its population increased faster than average, while existing male-female ratio indicated larger scale immigration. Literacy among people of Kragujevac was higher than average, but turned over 50 % only at the end of the century. Crafts, self employment and public services were most common occupations. Prices of basic agricultural products in Kragujevac were quite similar with average prices on the state level. More live stock was sold on fairs held in Kragujevac than on one average fair in Serbia. However, it is uncertain to what extent these fairs effected the people of Kragujevac.

Key words: Kragujevac, city, Serbia, population, occupation, prices.

Чланак примљен: 19. 02. 2010.
Чланак коначно прихваћен за објављивање: 01. 11. 2010.

ИСТОРИЈСКИ ЧАСОПИС, књ. LIX (2010) стр. 341-364
HISTORICAL REVIEW, Vol. LIX (2010) pp. 341-364

УДК: 173.1:355.332(497.11)"18"

Милић Ј. МИЛИЋЕВИЋ
Историјски институт
Београд

НЕВЕРНА ЦАЈА ИЛИ РАЗВОД ЈЕДНОГ ОФИЦИРСКОГ БРАКА*

***Апстракт*:** Чланак говори о једној од врло ретких појава у животу српског друштва почетком 20. века - разводу брака у једној угледној официрској породици. У раду се наглашавају сличности, као и евентуалне разлике у односу на једну општу статистичку слику.

Кључне речи: официрски брак, неверство, развод.

"Услед Њеног брачног поступања самном за време 23 год, услед Њених небројаних превара, услед њеног и сувишног љубоморства које је прешло у болест, услед Њеног блудног понашања у овом друштву, услед Њеног дружења са не равнима, услед Њених небројаних неваљалстава и небројаних чудеса које се не дају описати, приморавала ме је повише пути да живот раскинем па на послетку долазио сам до решења да себи и Њој живот одузмем, услед свега довела је до тога да љубав међу нама престане чиме ме је довела да и противу моје црквене заклетве пођем на погрешан пут што је и она сама у прошлости чинила и на послетку је дошло до развода."[1]

* Рад настао као резултат истраживања на пројекту Министарства за науку и технолошки развој *Српско друштво од друге половине 17. века до краја Првог светског рата. Постојаност и промене* (Ев. бр. 147027).

[1] Већи део грађе искоришћен у овом тексту налази се у приватном поседу. Љубазношћу једног од потомака породице Ванлијћ (Ванлић), госпође Наде Разуменић ова грађа дата нам је на увид због чега се овом приликом најтоплије захваљујемо.

Овако је пред крај свог живота, у једној од својих бележница у поглављу "*Цајина невера, обмана и превара"* крах своје брачне везе описао, артиљеријски потпуковник у пензији Ђорђе Т. Ванлијћ (Ванлић).[2] Користећи управо ово његово сведочанство, покушаћемо да представимо настанак, трајање и окончање једне брачне заједнице, да њене елементе упоредимо са неким општепознатим, и коначно, понудимо одговор на питање, зашто је до овог развода уопште дошло.

Први од актера ове брачне приче, Ђорђе Ванлијћ потицао је из досељеничке породице, каквих је у Београду и Србији у првим деценијама 19. века био заиста немали број. Наиме, родоначелник породице, Ђорђев отац, Тома Ванлија био је пореклом из области око језера Ван у Јерменији, одакле се, преко Цариграда са својим оцем и стрицем, почетком тридесетих година 19. века доселио у престоницу. [3] Убрзо по доласку, већ прилично времешни Тома, засновао је породицу. [4] Његова изабраница Марија, кћер механџије Богдана Величковића, била је више од три деценије млађа од супруга, због чега га је знатно и наджевела умревши у 67-ој години живота. [5] Упркос великој разлици у годинама брак Томе и Марије, барем што се потомства тиче био је прилично плодан. Марија је родила четворо деце, кћер и три сина, од којих је Ђорђе био други по реду [6] Ћурџијски занат којим се Тома бавио у почетку је био уносан, о чему сведочи куповина плаца и једноспратне куђа на Теразијама. Но, пред крај Томиног живота ситуација се окренула. Тома је банкроти-

Почетни цитат, као и остали наводи дати су према оригиналу без икаквих правописних интервенција.

[2] Литература на тему брака и развода, посебно она црквене провинијенције, прилично је богата. Види. Цисарж А. Бранко, *Један век периодичне штампе Српске православне цркве,* Београд, 1986, стр. 157-158. Од најновијих издања види. Вулетић А, *Брак у кнежевини Србији,* Београд, 2008, стр. 292-302.

[3] Породични подаци не говоре прецизно ко је од двојице браће, Шаин или Назер, Томин отац, а ко стриц. Породична заоставштина (даље П. З.)

[4] Према каснијем препису умрлице Тома је умро децембра 1854. у доби од "преко 70 године" из чега се може закључити да је рођен почетком осамдесетих година 18. века.

[5] Марија, рођена Величковић, родила се 1815. а умрла 30. јуна 1882. Извод из књиге умрлих у породичном власништву. Сви овде наведени датуми дати су према старом календару.

[6] Михаило је рођен 1846. а преминуо као студент 1866. године. П. З.

рао оставивши дуг од 400 дуката, због чега су кућа и плац били продати намиривши тек нешто више од половине дуга. [7] Материјална оскудица нагнала је Ванлијће да се окрену војничкој професији која ће у овој, а затим и у наредној генерација постати део њихове породичне традиције. Стазом будућих официра кренуо најпре најстарији Јован, а потом и две године млађи брат, Ђорђе.

Други син Томе Ванлије, рођен је марта 1844. у Београду. У српској престоници Ђорђе је завршио основну школу и два разреда гимназије, а потом се као помоћник посветио трговачком занату. Њиме се бавио до јануара 1869. када се као добровољац пријавио у трупу. Тиме је започео војничку каријеру дугу више од три деценије.

Очигледно се добро снашавши у новој средини, а за оно време и доста школован, Ђорђе је брзо напредовао. После само пет месеци служења у трупи постао је подофицир (каплар), а фебруара 1876. стекао је и први официрски чин (потпоручник). [8]

Ђорђе Ванлијћ био је и учесник српско-турског рата 1876. године. Као водник 1. батерије Јаворске бригаде учествовао је у биткама на Јавору, Кушићима и Кревету, као и великој завршници на Ђунису. Рат му је донео сребрну и златну медаљу за храброст, као и унапређење у чин поручника, новембра 1876. Период до почетка новог рата Ђорђе Ванлијћ провео је на положају ађутанта начелника артиљерије Јаворске бригаде, а сам рат дочекао је поново као артиљеријски водник, овог пута 2. батерије Јаворске бригаде. [9]

[7] Кућа и плац продати су за суму од 243 дуката. *Живети у Београду, 1842-1850. Документи управе града Београда,* књ. 2, Београд, 2004, стр. 401; Перуничић Б, *Управа Вароши Београда 1820-1912,* Београд, 1970, стр. 276-277.
[8] *Књига о личним и службеним односима официра.* П. 3.
[9] Исто.

М. Јовановић
1879
Београд

Пауза између два ратна сукоба означила је и велику промену у Ђорђевом приватном животу; одлучио се на просидбу. Да ли је на ово утицало суочавање са смрћу, неминовном пратилицом сваког ратног сукоба, чињеница да је његов старији брат баш у то време, 1876. године, добио прву принову, или свест да је већ загазио у четврту деценију живота, тешко је рећи. У сваком случају у септембру 1877. поручник Ђорђе Ванлијћ испросио је своју будућу невесту и тиме отпочео причу о брачној срећи, уједно и несрећи двоје супружника.

Изабраница Ђорђева, била је Јелисавета кћи београдског трговца Јована Калабића.[10] Јелисавета, Цајка или Цаја Калабић, како су је најчешће звали родила се јула 1862. усред ванредног стања изазваног инцидентом код Чукур чесме. Због ових догађаја Јелисавета је била рођена на тлу Аустрије, у Панчеву где су Калабићи избегли након почетка турског бомбардовања. Низ наредних година Јелисавета је била једино дете у породици, све до пролећа 1877. када се у мају те године родио њен, вероватно дуго очекивани брат, Живојин.[11]

Јелисаветина мајка Сара била је родом из Босне, највероватније из Приједора, док о месту рођења њеног оца Јована Калабића нису сачувани никакви подаци. Зна се само то да је био вере православне и да је рођен 1828. године.[12] О Јовановим трговачким пословима такође су не зна се ништа, осим да је, барем судећи по миразу, и каснијим забелешкама његовог зета, у томе био прилично успешан.

Након Сарине смрти Јелисаветин отац и Ђорђев таст брзо је нашао утеху и после свега неколико месеци, у априлу 1880. поново се оженио.[13] Његова брачна сапутница постала је извесна Перса родом из *Прека* коју је, иако десет година млађу од себе, такође надживео.[14] Непуна три месеца после Персине смрти, крајем октобра 1890. Јован је довео и трећу жену. Нова супружница, Милева, била је кћи окружног лекара Косте Миловановића Бошњачког, родом из

[10] У овом периоду чак 43% официрских супруга потицало је управо из трговачких породица. У односу на њихов сталеж заступљеност невеста из породица других професија занемарљиво је мала и креће се у омеру од једва неколико посто. Види. Бјелајац М, *Женидбе официра српске и југословенске војске 1881-1914,* Годишњак за друштвену историју (ГЗДИ), год. 2, св. 1, 1995, стр. 25-26.

[11] Живојин, Жика Калабић родио се 18. маја 1877. П. З.

[12] Према Ђорђевим забелешкама његов наст рођен је 17 децембра 1828. П. З.

[13] Сара је умрла 14. јануара 1880. П. З.

[14] Перса је умрла 7. августа 1890. у, како је у забелешкама наведено, 52. години. П. З.

Смедерева. Као и Јован и она је била удовица због чега су је по бившем супругу у породици крстили надимком "Мила Бошњачки". Милева је такође била знатно млађа од Јована, неких петнаестак година, па га је, за разлику од својих претходница накратко и надживела. Јован је умро крајем 1895. а његова супруга у пролеће 1897. године.[15]

Тешко је поуздано рећи колико је оваква породична историја и присуство чак две маћехе утицала на Цајин лични односно, брачни живот. У време мајчине смрти и очевог брака са првом маћехом она већ није била девојка, док је у тренутку доласка друге, њен сопствени брачни стаж превалио више од деценију. С друге стране, отворено неверство у односу на супруга, хронолошки се прилично поклапа са временом после очеве смрти. Без обзира на све ово, Јелисаветина брачна веза имала је обележје једне специфичне несталности, слично као и код њеног оца.

Као што је већ више пута истакнуто, у градској средини Србије 19. века бракови склопљени унутар професионалних група, били су више него учестала појава. Стога су се девојке из занатлијских кућа готово увек удавале за занатлије, а оне из трговачких за трговце и сл. [16] Ипак, у оквирима ових одредница постојало је и једно потправило. Изабранице војних старешина у великом броју случајева биле кћери из градских трговачких кућа при у чему су оне из престоница, како због броја становника, тако и величине гарнизона, релативно предњачиле. У последње две деценије 19. века (1881-1899) овај проценат премашивао је 43% од укупног броја официрских бракова, док је у неким гарнизонима у унутрашњости као нпр. у Ваљеву, овај број досезао од чак 56%. [17] Судећи по тој статистици, брак поручника Ђорђа Ванлијћа и његове изабранице Јелисавете, рођене Калабић, био је само један од мноштва сличних, те се разлика у њи-

[15] Подаци о Милиној старости доста се разликују. Према једном наводу венчање између Јована и Миле било је 28. октобра 1890. уз напомену да је Мила тада била стара 48 година. По другом наводу Мила је умрла 8. а сахрањена 10 маја 1897. у 57-ој години. Јован Калабић умро је 1. децембра 1895. П. З.

[16] Вулетић А, *Власт мушкарца, покорност жена - између идеологије и праксе, Приватни живот код Срба у деветнаестом веку* (пр. Столић А. и Макуљевић Н.), Београд, 2006, стр. 123, даља библиографија ауторке на ову тему, исто, стр. 1004.

[17] Бјелајац М, н. д, стр. 23; Милићевић М, *Удаја Ваљевки за официре крајем 19. и почетком 20. века,* Гласник Историјског архива Ваљево (ГИАВ), бр. 32/1998, стр. 105.

ховом друштвеном и социјалном пореклу не може узети као основа за накнадни раскол њихове брачног везе.

Констатација да различитост у социјалном пореклу није била главни или бар доминантни разлог за каснији развод била је утемељена и самим начином тј. процедуром склапања брака, у коме су оба супружника била брижљиво "проверена" при чему се не мисли само на друштвено окружење него и на постојање посебних правила донетих од стране самих војних органа. Наиме, већ почетком шездесетих година 19. века, упркос чињеници да је официрски кадар, био по броју готово занемарљив, постојала су јасна правила о женидби која су регулисала не само друштвени, већ и материјални положај супружника. [18] Нове законске одредбе, оне из 1872. по којима је овај брак склопљен, и сви каснији закони и правила, из 1898, 1899. и 1901. године ову тенденцију су само продубиле сводећи личну одлуку и приватност супружника на најмању могућу меру. [19] Будућа невеста морала је имати "доказане моралне квалитете" а њен потенцијални просилац чин виши од поручничког, пошто према Закону о женидби 1872, актуелном у времену склапања овог брака, најмлађи официри (п. пор. и пор), нису имали право на женидбу, осим у случају да брак није угрожавао њихово материјално стање. У пракси то је значило обезбеђивање додатног годишњег прихода, у висини од 100 дуката за чин потпоручника или 60 за чин поручника.[20] Приход је морао бити гарантован (депонован новац или поседовање непокретности), а обезбеђивао га је младожења, или у још чешћем случају млада, у облику мираза. [21]

[18] Овде се мисли на Закон о војничкој дисциплини од новембра 1862. и Закон од женидби официра од фебруара 1864. Текст овог другог није објављен у Збирци закона и прописа Краљевине Србије. М. Бјелајац, н. д, стр. 20.

[19] Закон о женидби официра и војника од 20. октобра 1872; Закон о женидби официра подофицира и редова од 3. 8. 1898 и Правила за извршење закона о женидби официра, подофицира и редова од 4. 3. 1899. (СВЛ, 1898, стр. 782-786; 1899, стр. 315-316); Закон о женидби официра, подофицира, каплара и редова од 24. 12. 1901, (СВЛ, 1901, стр. 1179-1184.).

[20] Један дукат вредео је 5, 025 динара, а један грош 0,215 дин.

[21] Бјелајац М, н. д. стр. 20.

Почетак брака између Ђорђа и Јелисавете био је у овом погледу типичан. Ђорђе је захваљујући будућем тасту обезбедио потребну своту, "100 дуката на име трошкова око свадбарине" као и додатних 500, примљених као мираз. [22] Само венчање обављено је 4.

[22] Бележница Ђ. Ванлијња, П. 3.

фебруара, 1879, а трошкови око свадбе и невестине спреме, како је такође записано, изнели су 1308 динара. [23] Судећи по овом, склапање овог брака у друштвеном, као ни материјалном погледу, није у почетку имало никакву значајнију препреку.

Солидно материјално стање наставило се и касније, понајвише због Ђорђевог напредовања у служби. Три године после женидбе био је унапређен у чин капетана 2. класе, а пет година потом, и у капетана 1. класе. Први виши официрски чин мајорски, Ђорђе је стекао у августу 1892, а чин потпуковника, са којим је и окончао војничку каријеру, августа 1896. године. [24] Свако од унапређења подразумевало је наравно и све већу плату, која је од времена женидбе порасла за готово три пута, доспевши до износа од више 7000 динара годишње [25]

Сведочанство о више него добром материјалном стању пружају и подаци о куповини две куће у Нишу. Прва од њих, власништво Јеврејина Монадема Лозана, купљена је 1882. за суму од 350 дуката. Године 1896. Ванлијћи су дошли у посед још једне некретнине. Била је то кућа покојног Јакоба Мустафића Турчина, процењена на износ од 12 200 сребрних динара. [26] На списку крупнијих куповина нашле су се и кола (двоколице) купљене од удовице Грује Мишковића, брата генерала Јована Мишковића. Супружници су поседовали и хартије од вредности, углавном обвезнице државног зајма, а сама Цаја и прилично вредан накит. Према забелешци Ђорђа Ванлијћа, крајње ревносног када су материјалне вредности биле у питању, укупан породични капитал концем 1891. износио је 15 000, да би се почетком 1896. ова свота попела на готово 21000 динара. [27] У тадашњој Србији са просечном дневницом од свега неколико ди-

[23] Према другом Ванлијћевом наводу свадба и спрема коштали су 6450 гроша чаршијских или нешто више од 109 талира цесарских.
[24] *Књига о личним и службеним односима.* П. З.
[25] Овде се мисли на потпуковничку плату чија је основица, без додатака износила 7073 динара годишње. Опширније. Милићевић М, *Реформа војске Србије 1897-1900,* Београд, 2002, стр. 80-87.
[26] Према Ванлијћевим забелешкама укупна цена ове куће заједно са разним државним таксама и издацима досегла је своту од 13 000 динара. У Ђорђевом тестаменту из 1905. вредност куће процењује се у износу од 12 до 14 000 динара. П. З.
[27] Бележница Ђ. Ванлијћа. П. З.

нара, Ванлијћи су заиста били све само не сиромашни, те се стога оскудица, као озбиљан разлог за њихов брачни раскол, сигурно не може узети у обзир.

Како побројане околности из домена друштвеног, као ни материјалног, не дају никакве ваљане доказе, чак супротно, говоре у корист одрживости овог брака, преостаје једино биолошка аргументација. Она пре свега почива на чињеници да је старосна разлика међу супружницима била више него уочљива и износила готово пуних осамнаест година. Ипак, иако се ова разлика чини претераном, са становишта тадашњег живота у Србији, она иако нешто ређа, није била баш толико неуобичајена. Статистика указује да су бракови житеља Београда, код којих је младожења био 16 до 18 година старији од невесте били заступљени са близу 5%, а да је већ следећа старосна група (11 до 15 год. старији) доспевала чак и до 18%. [28] Ова појава објашњава се чињеницом да су мушкарци у граду, посебно српској престоници, ступали у брак знатно касније (око пет година старији од оних на селу), па су стога били у прилици да бирају млађе партнерке. [29] Због већ наведених прописа, ова тенденција је у случају војних старешина, била још више изражена, па брак Ђорђа и Цаје ни по овом питању не одудара много од осталих. Ипак, сама чињеница да се брак почео распадати после деценије заједничког живота у време када је Ђорђе већ увелико био у шестој деценији, а сама Цаја, као што ћемо касније видети још увек телесно захтевна, нагони на мисао да је незадовољство у интимним сферама живота, доминантни, ако не главни разлог отуђења, неверстава и коначно развода двоје супружника.

Приметно обележје овог брака представља и одсуство потомства, мада се разлози за ово, барем према грађи коју поседујемо, не дају категорички објаснити. Но овакво стање, ипак није била сасвим неуобичајено, поготово ако се узме у обзир да је један део знатан део официрског кора у Србији, нарочито онај највиши, у око четвр-

[28] Прве статистичке анализе старосне доби супружника датирају из 1885. тј само шест година иза склапања овог брака. Вулетић А, *Брак у кнежевини Србији,* стр. 158-169.
[29] Вулетић, А, исто, стр. 169.

тини бракова остао без порода. [30] Према томе, ни у овом погледу, брак Ђорђа и Јелисавете, није се одликовао неком посебном оригиналношћу.

Све наведено сугерише да су разлози за Јелисаветину прељубу били по свему судећи лични, а да је највероватнији узрок томе био њен темперамент с једне и супружничка "некопампатибилност" проузрокована његовим годинама, с друге стране. Јелисавета Ванлијђ је стога потражила љубавника, а то је био њен први комшија, абаџија Воја Марковић, власник радње у улици Краља Александра 39, иначе председник абаџијског занатлијског удружења. [31] Са њим је током 1901. Цаја у љубави провела најмање седам месеци, окончавши везу свађом, наводно због неког прстена. О овоме, постојале су касније изјаве барем три сведока, Цајиних комшиница, од којих је једна, госпођица Персида Ристић, била и њена релативно блиска рођака (сестричина). [32]

Да ли је Јелисаветин супруг убрзо сазнао или барем понешто наслућивао о њеном "љубавном и блудном животу" у престоници не може се поуздано рећи. Судећи по његовој реакцији највероватније јесте, пошто је Јелисавета одмах након ових збивања, зиму 1901/1902. провела у Неготину где је Ђорђе, као командант 13. окружне команде, боравио од почетка новембра 1900. године. [33] Уочљиво је, мада нејасно, зашто је Јелисавета, већ и тада живела одвојено од мужа. Артиљеријски мајор, касније потпуковник Ђорђе Ванлијђ у периоду од априла 1892. до новембра 1900. променио је чак шест градова, неке и по два пута, при чему је његова супруга и даље боравила у престоници. [34] Устаљени обичај да официрске супруге прате своје мужеве током њихових службених сеоба, био је,

[30] Милићевић М. и Поповић Љ, *Генерали војске кнежевине и краљевине Србије,* Београд, 2003, стр. 13; *Приватни живот,* стр. 756.
[31] Јелисавета је тада становала у броју 37. у истој улици.
[32] П. З.
[33] П. З.
[34] У пролеће 1892. Ђорђе је из Ниша прекомандован у Пирот, а затим у Књажевац. Одатле је премештен у Зајечар да би потом, 1894. био враћен у Књажевац. Из Књажевца је пресељен за Ниш, затим Крагујевац и Ћуприју, да би се указом од 12. октобра 1900. коначно скрасио у Неготину. П. З.

иако омрзнут, својеврстан неписан закон, коме се Јелисавета и Ђорђе из непознатих разлога, очигледно нису приклонили.

У граду Неготину дошло је до почетка дефинитивног разлаза супружника окончаног три године касније формалним разводом брака. Цајиној жељи за одлазак из Неготина, образложеној рђавим здравственим стањем тобож изазваним лошим климатским условима и жељом да буде близу свог брата Живојина, Ђорђе се није противио. Супротно, уз свој пристанак дао је Јелисавети и велико материјално обештећење које у дотадашњој пракси барем вишег официрског кора, у неким околностима, није био толико јединствен случај.[35] У ова средстава ушао је практично сав некадашњи мираз, у укупном износу од 14 000 динара. Цаји су враћене и све покретности и предмети унети у брак, а такође обећана и доживотна новчана потпора уз пређутну обавезу да као официрска жена у интересу свог угледа, исто као и мужевљевог, строго води рачуна о свом моралу. Како је договорено, обећана потпора била је у висини од 120 динара месечно. [36]

Јелисавета је напустила Неготин 30. марта 1902. вративши се у Београд, док је потпуковник Ванлијђ овде остао на дужности још пуне две године. У неготинском гарнизону је почетком 1904. дочекао своје пензионисање да би се убрзо након тога преселио у Ниш.

Постигнутим споразумом брачна афера изгледала је барем привремено окончана, но Цаја је недуго по повратку у Београд пронашла себи новог љубавника. Био је то берберски калфа Љубомир Гостиварски родом из Фаркаждина у Аустроугарској. Са њим и породицом Љубиног ортака Саве, у Балканској улици бр. 33, Цаја је јавно живела, да би након окончања ортаклука и продаје радње, љубавници прешли на тло суседне монархије. Овде су замењући траг, живели најпре у Земуну, а потом у Новим Бановцима да би се у јануару 1905. обрели у Љубином родном Фркаждину, о чему су постојали бројни искази не само службених, него и разних приватних ли-

[35] Тадашњи потпуковник, будући генерал и намесник Јован Белимарковић, након преране смрти своје супруге Бисеније, кћери Стојана Симића нудио је њом брату Ђорђу, повраћај примљеног мираза у наводној висини од 10 000 дуката. Топаловић О, *Ђенерал Белимарковић,* Врњачка Бања 1998, стр. 63.
[36] П. З.

ца. [37] Међу овим другим било је комшија, ортака и њихових жена, а по обичају најревносија била је наравно Јелисаветина родбина. Сестричина Персида у овоме се поново истакла и то не само као потенцијални сведок на суду, него и као врло ангажован сакупљач "гласова за Цају" за шта јој је од стране Ђорђа дата и новчана награда у висини од 14 динара. [38] Иза Персиде није заостала ни Јелисаветина сестра од стрица Настасија Л. Радатић. Она је наводно "затекавши" љубавнике током полног чина, жени Ђорђевог брата Јована Катарини, до у детаље описала све ове крајње ласцивне сцене. [39]

Током трајања својих љубавних веза, Цаја је према исказима сведока, била врло широке руке, дарујући и подупирући своје партнере знатним материјалним средствима. Абаџији Воји поклањала је одећу, златан накит и предмете, а неретко давала му је и готов новац. Још галантнија Цаја је била према Љубомиру Гостиварском. Њега је не само даривала него и издржавала, да би му коначно, у улици Краља Александра, (Фишекџијска), и берберску радњу отворила [40] За овај ортачки подухват Јелисавета је Љубомиру дала 500 динара, при чему су само за два огледала вредела више од 60. Да ли је Јелисавета по природи заиста била великодушна, или је сваковрсним даривањем једноставно намиривала разлику у годинама остаје непознаница пошто старост њених љубавних партнера, у документима није наведена. Да је Јелисавета ипак била великодушна особа показује и њен однос према брату Живојину кога је такође материјално помагала. Добрим делом захваљујући њеном новцу Живојин је у тадашњој Студеничкој улици, насупрот некадашњој војној болници, отворио бакалницу а затим и кафану знану по имено "Гурко". [41]

Нови Јелисаветин љубавник, Љубомир Гостиварски, није био једина промена од времена споразумног раздвајања двоје супружника. Ђорђе је у међувремену такође променио свој професионални а тиме делимично и друштвени положај. Указом од 7. фебруара 1904.

[37] Исто.
[38] Персида су у међувремену удала променивши презиме у Ђорђевић. Види Прилог.
[39] Ово бизарно сведочанство, из разумљивих разлога, овде нећемо навести. П. З.
[40] Радња, у броју 1, у ул. Краља Александра, отворена у ортаклуку са Савом (?) убрзо је променила власника, пошто је берберину Милану Тимотијевићу, била препродата за суму од 350 динара. П. З.
[41] П. З.

из активне војне службе преведен у пензију, а слично је по сопственој молби непуне две године раније учинио и његов старији брат Јован. [42] Захваљујући овом, службени и породични, а нарочито Ђорђев лични углед, постали су за нијансу мање изложени друштвеним погледима и потенцијалној осуди.

Прва последица ових нових околности збила се већ у јесен 1904. када је Јелисавети, закључно са октобром месецом, обустављена исплата договорених 120 динара материјалне помоћи. Штитећи свој интерес Цаја се обратила Нишком првостепеном суду тражећи да се Ђорђево непоштовање уговора санкционише и да се због исплате дуга на његова примања (5500 динара годишње пензије) стави забрана. Ову молбу, будући одбијену, Цаја је поновила и пред Касационим судом као вишој инстанци. [43]

Супружничка реакција на ово прилично неуобичајена, али истовремено врло радикална. Почетком 1905. Ђорђе је поднео тужбу за развод и одлуком Београдског духовног суда, од 9. марта 1905. добио спор. Према одлуци Суда кривица за развод брака приписана је Јелисавети и њеној вези са Љубомиром Гостиварским због кога је, како је наведено, чак и отаџбину оставила преселивши се на тло суседне монархије. Доказе изнете приликом претреса Јелисавета није порицала. Правдала се једино да "*као здрава и одржана жена није могла без мужа опстати него је морала тражити себи природног задовољства у полном смешавању"* Додала је и то, да она развод није тражила, већ само то да се уговорених 120 динара и даље исплаћује, или да се у супротном врати назад мужу. [44] Не прихвативши ове наводе Суд је пресудио у корист тужитеља при чему је Јелисавета " *као блудница* " изгубила свако право на сваку материјалну потпору. Уз то, Суд ју је принудио да на име таксе и осталих трошкова надокнади бившем мужу трошкове у висини 600 динара. Цаји је одузето право на други брак, мада га је и Ђорђе, с обзиром на то да је прешао шездесету годину старости, могао добити само уз благослов Архијерејске власти. [45]

[42] Исто.
[43] Исто.
[44] П. З.
[45] Исто.

Иако је развод, у Србији оног времене, био релативна реткост не може се рећи да је то била баш потпуна непознаница пошто статистички, као и неки други подаци, дају о томе потпуно другачију слику. Наиме, број разведених бракова у Краљевини Србији био је "изненађујуће велики" када су у питању источноевропске земље попут Русије, а сличан или тек нешто мањи у односу на католичке или протестантске држава на западу, у Енглеској, Немачкој, Аустрији или Француској. [46] Изузетак од овог била је само Данска са чак 3,5% развода, док је на Балкану овај примат држала Бугарска са 2,3%. [47] Домаћа статистика броја развода била је нешто скромнија иако је и она у две последње деценије 19. и првим годинама 20. века била у приличном порасту. Док је у периоду од 1883. до 1899. разведен само 271 брак или 1,2% од склопљених, у наредном периоду, од 1899. до 1908, тј. у оном који је за нас овде актуелан, број се попео на 374 или нешто више од 1,5%. [48]

Упркос мишљењима присутним чак и међу црквеним круговим која се у брачно неверство третирали више као последицу, а мање као узрок, оновремена статистика је у квантитативном погледу показивала сасвим супротну слику. [49] У актуелном периоду од 1899. до 1908, брак је у чак 60, изузетно и 70% (1906.) случајева раскинут управо због неверства, махом жениног, док је друга страна за ово окривљена у тек сваком четвртом спору.[50] Судећи и по овом, Ђорђева и Јелисаветин брачна веза била је заиста крајње типична, не само

[46] Вулетић А, према W. Wagner, *Marriage, Property and Low in Late Imperial Russia, Брак у Кнежевини Србији,* стр. 187-188.

[47] *Статистички годишњак краљевине Србије,* (СТАТ) 4/1898-1899, стр. 631-634; 12/1907-1908, стр. 877.

[48] У првом случају на 21 996 склопљених бракова, а у другом на 24 479. За Србију у 1900. години наводе се подаци од чак 2,9% разведених бракова. Уп. СТАТ, 6/1901, стр. 726-728.

[49] Анализирајући узроке 460 бракоразводних парница у 1886, колико за епархију београдску сам наводи, Алекса Илић сматра да је њихов првенствени разлог *ступањ нашег развитка и образовања.* Потом се као разлог наводи *начин закључивања самих бракова,* а иза тога, *напрасита нарав мужевљева и суровo поступање са женом. Нарушавање брачне верности,* као разлог, наводи се тек након тога . Илић А, *О брачним парницама и узроцима који њих изазивљу,* Хришћански весник, год 9, бр. 2, феб. 1887, стр. 81-91.

[50] *СТАТ,* 12/1907-1908, стр. 872; Вулетић А, *Брак у Кнежевини Србији,* 189-190.

током свом настанка и трајања, него још више, по обележјима свог нестанка.

Приказан бројчани однос сигурно није значио да су жене биле мање верне од мушкараца него је, како су аутори већ закључили "женино неверство знатно мање толерисано од мужевљевог". [51] Ни сам проценат броја "неверних", било једне било друге стране, вероватно не одговара правој истини. Оптужба за неверство била је само најјачи, зато и најкоришћенији формални разлог да се развод одмах узме у поступак, тј. без евентуалног законског рока од три године раздвојеног живота што је у неким случајевима доводило до практичне немогућности развода брака. [52] Ово нарочито ако би једна од страна, што је и овде био случај, боравила у иностранству или се, опет исто као и у случају Јелисавете, није знало њено тачно пребивалиште. Једноставно речено, оптужба за неверство била је најефикаснији начин да се једна од страна што пре ослободи нежељеног партнера.

Недуго после одлуке Епархијског суда, за време док Велики Духовни Суд пресуду није потврдио и тиме је учинио извршном, Ђорђе је саставио тестамент. Мада се раније током неформалног разлаза, Ђорђе показао више него одмереним вративши практично сву имовину, како заједничку, тако и ону стечену уласком у брака, овај документ написан непуну годину пре смрти, открива и другу страну медаље - жељу да својој бившој супрузи, иза његове смрти не остави практично ништа. Наиме Ђорђе је последњег дана јула 1905. године у присуству тројице колега официра, у својству сведока, саопштио своју последњу вољу. Према овом документу, кућу у Нишу у вредности 12 до 14 хиљада динара требало је продати и део ових средстава (2400 дин.) искористити за зидање гробнице на Новом гробљу у Београду. Други, преостали део Ђорђе је наменио родбини.[53] Неколико стотина динара, остављено је нишким и београд-

[51] Вулетић А, Исто, стр. 190.

[52] Богићевић М. Љ, *Може ли бити развода брака и пре три године у случају кад једна парнична страна незнано куда у свет отумара,* Весник Српске цркве, 1908, 9/3, стр. 228-230.

[53] Брату Јовану Ђорђе је оставио хиљаду динара, а његовој четворици синова, Ђорђевим синовцима, такође по хиљаду. Сину Ђорђеве рођене сестре Кате, Дими-

ским добротворним друштвима.[54] У тестаменту је изричито напоменуто да се бивша супруга искључује из било каквог наследства, а за његовог извршиоца одређен је Ђорђев брат Јован.

Раскол међу супружницима није остао познат само учесницима, правницима и сведоцима, него је путем штампе са овим била упозната и шира јавност. Искористивши као наслов један и данас популарни музички епилог комедије Јакова Игњатовића, лист *Политика* је у чланку (бр. 303 из 1904), *Бербери су први људи,* дао опис љубавних дешавања између "лакомислене" жене једног пензионисаног вишег официра и једног младог брице. [55] У чланку се са подсмехом наводило како је ово "ашиковање" најпре у земљи, потом у иностранству, било праћено почестим батинама због чега су и жандарми морали интервенисати. Брица је том приликом користио и своју тамбуру коју је према речима овог анонимног аутора "целу не олупа о њену већ проседу главу".

Мада имена актера ове љубавне афере у напису нису била наведена, Београђани, "они коју знају све што се у вароши дешава" сигурно су их одмах препознали. Престоница је у ово време (1905) бројала тек осамдесетак хиљада житеља, па личности уплетене у оваква збивања сигурно нису могли остати непознате. [56] Ово се нарочито односило на угледно грађанство, а нарочито на више офици-

---

трију остављено три стотине динара, а његовим двема кћерима, за мираз, по 1800. Димитријев син Градимир добио је такође суму од 200 динара. П. З.

[54] Брату Јовану Ђорђе је оставио 1000 динара, а његовој четворици синова, Ђорђевим синовцима такође по 1000. Сину сестре Кате, Димитрију Ђорђе је оставио 300 динара, а његовим двема кћерима, за мираз, по 1800. Димитријев син Градимир добио је такође суму од 200 динара. По 100 динара остављено је Дому напуштене деце у Београду, Дому сиротиње у Нишу, Дому стараца и старица у Београду, као и Дому глувонемих у Београду. Две стотине динара остављено је и за осам најсиромашнијих нишких породица. П. З.

[55] Песма *Бербери су први људи* представља заправо музички епилог комедије Јакова Игњатовића *Адам и берберин први људи*". Прво издање ове "шаљиве игре у четири радње" објавила је Српска књижара браће М. Поповић 1881. у Новом Саду. Саму песму објавио је касније Славољуб Лжчар у *Албуму српских песама* (*100 српских народних песама за гласовир) (*Collection Litoff, London, Boston, Paris). Албум, Архив Музиколошког института. Податке о овом добио сам захваљујући колеги Александру Васићу коме се овом приликом најсрдачније захваљујем.

[56] Године 1905. Београд је бројао 80 747 житеља. *Историја Београда,* 2, Београд 1974, стр. 271.

ре и њихове супруге, којих је у целој земљи било једва неколико стотина.

Личности везане за ову "нотицу" данас су нам још познатије, при чему се не мисли само на главне актере, Јелисавету, Цају Ванлијђ и њеног љубавника берберина Љубомира Гостиварског. Познат нам је и аутор овог чланка као и његови могући извори. Према сведочанству, касније искоришћеном и на суду, аутор написа био је сарадник *Политике* Душан Николић. Његов пак текст настао је на основу причања Андреје Ковачевића електричара, иначе Љубомировог шурака. По другој верзији Николићев извор био је писар теразијског кварта, неки Андра који је добивши од Цаје суму од 70 динара, уништио неке пријаве "о Цајином терању у кварту". [57]

Развод Ђорђа и Јелисавета, Велики Духовни суд потврдио је 23. марта 1906. Само четири дана након овога, 27. марта, у својој кући у Нишу, Ђорђе Ванлијђ је умро.[58]

Разводом односно, Ђорђевом смрћу ова супружничка афера изгледала је окончана. Но, материјални интереси, нарочито једне од страна, продужили су је још за извесно време. Јелисавета је наиме поднела захтев за пензију позивајући на чињеницу да због врло кратког рока, од свега четири дана између пресуде и Ђорђеве смрти, она њему није била званично уручена. Пошто на овај начин пресуда о разводу наводно није постала правоснажна, Јелисавета је правноформално, у тренутку Ђорђеве смрти и даље била у брачном стању. Тиме је према Закону у Чиновничко удовичком фонду била легални потраживалац пензије у висини од 1920 динара годишње. Оваква Цајина аргументација ипак није наишла на одобравање због чега је коначном пресудом Апелационог суда од јануара 1907. она изгубила спор. Велики Духовни суд, како је у образложењу наведено, био је другостепена и последња инстанца, против које није било даљих правних средстава. Одлука овог Суда била је одмах извршна те је Цаја у тренутку Ђорђеве смрти и правно била у небрачном стању. [59]

Упркос губитку права на пензију, Цаја Ванлијђ ипак је остала релативно ситуирана, јер су сва њена потраживања, а конто мираза,

[57] Документ у власништву породице.
[58] П. З.
[59] Исто.

уговорена још у Неготину, била у потпуности исплаћена, како за живота (Ђорђева) тако и недуго после његове смрти. Последња средства у висини од по 1500 динара исплатио је покојников брат Јован у априлу 1906. и јулу 1907. после чега се Цаја одрекла сваког даљег потраживања. [60]

Сви наведени моменти говоре у прилог чињеници да је брак Јелисавете и Ђорђе Ванлијћа био све само не оригиналан. Његов чак настанак, а затим и трајање, у светлу социјалних, друштвених, материјалних и других околности представљају готово потпуну стереотипију, а само један елемент - развод дели га од десетине хиљада других. У крајњој линији чак и формални узрок његовог окончања, неверство једног од супружника, припадало је управо оним најучесталијим разлозима брачног разлаза. Заправо, једини суштински разлог развода била је лична природа једног или оба супружника, у чије се тумачење омеђени документима као и правилима историјске науке ипак не можемо упуштати.

Јелисаветин животни пут, након развода и Ђорђеве смрти, остаје нам надаље потпуна непознаница, пошто документа у приватном породичном поседу, из тада разумљивих разлога, не помињу више чак ни њено име. Није познато чак ни то када је умрла, нити где је сахрањена. Остали смо ускраћени и за одговор да ли је са својим брицом коначно нашла заједничку срећу.

[60] Судећи по суми и динамици исплате ради се о оних заосталих 120 уговорених динара, а 6% камате не годишњем нивоу. П. З.

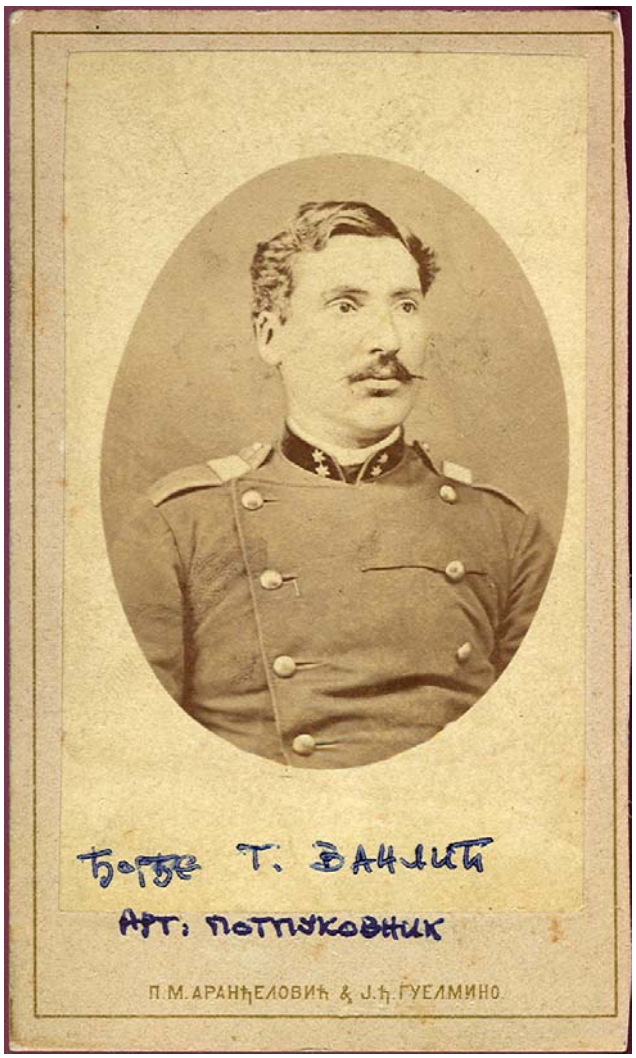
Ђорђе Т. ВАНЛИЋ
АРТ: ПОТПУКОВНИК
П.М.АРАНЂЕЛОВИЋ & Ј.Ђ.ГУЕЛМИНО

ПРИЛОГ

Белешка

Из које се види, колику сам суму издао Цаји а колико сам до развода брака утрошијо на парнице и других трошкове.

бр.	*З а ш т а*	*Колико Др.*	*пр.*
1.	*Приликом споразумног развода у Неготину дао сам јој у готовом новцу*	*14 000*	
2.	*За експедицију ствари од Неготина до Радујевца и одавде до Београда као и за путни трошак до Београда*	*100*	
3.	*За моје путовање и моја 2 сапутника до Фаркашдина (Фаркаждин) и обратно за трошкове где је и нађена*	*150*	
4.	*За два уверења, добивена једно од општине Фаркашдина а друго од свештеника*	*20*	
5.	*За писмене жалбе и путовање до Фаркашдина и набављену муштиклу Сави Поповићу*	*100*	
6.	*За препис уверења са мађарског на српски Министарству иностраних дела*	*10*	
7.	*За препис уговора закљученог између Цаје и Љубе Бербера Кварту терзијскоме*	*5*	
8.	*За вађење Крштенице и Венчанице саборној и полицијској управи*	*6*	*50*
9.	*За таксу дату на тужбу поднету против Цаје духовном суду*	*50*	
10.	*За поштарину преко Панчева за тражени одговор од Цаје духовном суду*	*50*	
11.	*За састав пресуде и дате ми Н. Н.*	*30*	
12.	*За препис поднете тужбе од стране Цајине великом духовном суду Н. Н. из духовног суда*	*20*	
13.	*За препис свију докумената преписана уза жалбу против Цаје Милошу Н. Чиновнику*	*10*	
14.	*За препис белешке вођене у духовном суду приликом рочишта писару Н. Н. духовног суда*	*5*	*50*
15.	*За савете и прегледана и разматрана акта код Ниш. суда по тужби Цајиној Љуби Обрадовићу адвок.*	*24*	
16.	*За прикупљене разне гласове за Цају Перси Ђорђевићки*	*14*	
17.	*За учињени покушај да се од Цаје добије моја обавеза и путовање до Панчева (даље нечитко) Берберину*	*70*	
18.	*За разне учињене трошкове ситније природе и напојнице поје-*	*50*	

	диним лицима		
19.	*За судске таксе положене Нишком суду за продуживање рокова за рочишта*	*40*	
20.	*За мој први долазак у Београд и повратак са учињеним разним трошковима*	*60*	
21.	*За мој други долазак у Београд и повратак у мцу (месецу) Октобру и пробављено време у Београду*	*100*	
22.	*За мој трећи долазак у Београд и повратак у мцу Октобру и Новембру и пробављено време*	*100*	
23.	*За мој четврти долазак у Београд и повратак као и проналазак Цаје у Н. Бановац и разни трошкови*	*200*	
24.	*За мој пети долазак у Београд и повратак за рочиште у мцу Јануару 906г и трошкови*	*80*	
25.	*За учињено измирење са Цајом у погледу моје обавезе дао сам јој*	*4000*	
26.	*За таксу дату суду Београдскоме за учињено мирење*	*14*	
27.	*За учињени а опроштени трошкови приликом суђења који ми је суд досудио ушао је напред*	*---*	
28.	*Љуби адвокату за његов рад по парници код суда*	*420*	
	свега	*19 310*	
29.	*На име издржавања за 31 мца почев од априла 1902. г па до конца окт. 904. год рачунајући месечно по 120 др. (динара)са поштарином издатом у готову*	*3720*	
	Услед потребног новца за исплату учињену мирењем, око задужења куће утрошио сам	*23 030*	

- Фаркаждин (пр. аут.)

Milić Milićević

UNFAITHFULNESS OR DIVORCE OF AN OFFICER'S MARRIAGE

S u m m a r y

Although general statistics of the divorces in Serbia of the end of 19th century are relatively well known, historiographic records based on the supposition, or, the analysis of the individual cases, practically do not exist. This defect is even more observable if we consider the fact that Serbia was on the top of the European scale in divorce rate, and that this percentage was continually growing from 1883 to 1908, amounting from 1,2 to even 1,5%. Inspite of this high numerical index, divorce has rarely been spoken of, and even more rarely written about; this fact has consequently reflected upon historiography as well.

Marriage dispute between Jelisaveta, maiden name Kalabić, and the artillery lieutenant colonel Đorđe Vanlić represented one of the usual, but obviously unknown examples confirming this occurrence. It was due to the help of successors that have been to this very day in possession of the relevant material, that analysis could be effectuated.

It is possible to establish, according to this material, that the above-mentioned marriage was entirely a stereotypical one, that did not differ in any of its segments from the other communities of the kind. Marriage was signed according to written and unwritten laws of the time, and his decades-long duration was in accordance to that as well. Neither social nor financial issues have represented obstacles to this marriage. On the contrary, those issues have represented its pillars. Nevertheless, after more than two decades, this marriage started to fall apart – the separate living, in the first place, led to the formal divorce, based on the allegation of the proved marital unfaithfulness. Judging by all this, the main cause of this divorce lied mostly in personal, and by no means in financial, social, or other issues.

***Keywords*:** officer's marriage, unfaithfulness, divorce.

Чланак примљен: 29. 03. 2010.
Чланак коначно прихваћен за објављивање: 01. 11. 2010.

ИСТОРИЈСКИ ЧАСОПИС, књ. LIX (2010) стр. 365-386
HISTORICAL REVIEW, Vol. LIX (2010) pp. 365-386

УДК: 327(410:497.17):94(497.17)"1913/1918"

Александар РАСТОВИЋ
Универзитет у Нишу
Филозофски факултет
Департман за историју
Ниш

МАКЕДОНСКО ПИТАЊЕ У БРИТАНСКОМ ПАРЛАМЕНТУ 1903-1908*

Апстракт: Рад се бави улогом британског парламента у афирмацији и решавању македонског питања. У периоду од 1903. до 1908. о Македонији се расправљало више од осамдесет пута. Британски посланици су се интересовали о току спровођења Мирцтешког реформског пакета, формирању посебног македонског буџета, немирима, жртвама, упаду устаничких чета са територије суседних балканских држава. Својим снажним ангажовањем, оштрим дискусијама, бритким критикама на рачун британске владе и Форин офиса одиграли су важну улогу у покретању јавног мнења у прилог коначног решавања македонског питања.

***Кључне речи*:** Македонија, македонско питање, реформе, Велика Британија, Србија, Балкан.

* Рад настао као резултат истраживања на пројекту Министарства за науку и технолошки развој *Између европских узора и стереотипа: Српска национална интеграција 1804-1918*. (Ев. број 147036).

У британском парламенту се о Македонији[1] и македонском питању[2] од 1903. до 1908. године разговарало више од осамдесет пу-

[1] Македонија (Вардарска, Пиринска, Егејска) је географски простор у јужном делу Балканског полуострва. Стојан Новаковић за границе Македоније узима граничне линије које је изнео Владимир Карић. По њему Македонија се на северозападу граничи са Шар- планином и Црном Гором, на западу са Црним Дримом и планинама на западној обали Охридског и Преспанског језера. На југу се спушта ка сливу реке Девола, а затим пење ка планинама Нереч, Ниџе и Кожух. Одатле прелази преко Вардара и Беласице до Струме и јужно од реке Струмице. Источна граница се протеже реком Струмом до Осоговских планина и граница Србије. В. Карић, Српска земља, Београд 1882, 123-127. По мишљењу Јована Цвијића права, историјско-географска Македонија обухвата централне и јужне делове Балканског полуострва који се наслањају на Пелеш и Егејско море. Њене границе се подударају са међама Солунског и Битољског вилајета. Границе праве Македоније простиру се јужно од међа Скопске области ка Вардару до Солуна обухватајући претежно средњи и доњи слив Вардара, крајеве око великих језера на западу и Струме и Месте на истоку. Јован Цвијић, Објашњење етнографске карте, Гласник српског географског друштва, св. 2, Београд 1913, 249-250, Исти, Основи за географију и геологију Македоније и Старе Србије, I, Београд 1906, 45. Снажан утицај бугарске пропаганде, ВМРО-а, и планирано извођење реформи у Солунском, Битољском вилајету, утицало је да се у дипломатском смислу под Македонијом подразумевају територије та два вилајета у европском делу Турске. Љ. Алексић Пејковић, Ж. Анић, Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903-1914, књига II-додатак 2, Организација Српска одбрана 1906. године, Београд 2007, 739.

[2] Објављене су многобројне студије и научни чланци о Македонском питању од 1903. до 1908, у српској, македонској и англосаксонској историографији. Најзначајнији су: G. F. Abbot, *Macedonia and it's Revolutionary Committees,* London 1903, M. S. Anderson, *The Eastern Question 1774-1923. A Study in the International Relations,* London 1966, Х. Андонов Пољански, *Британска библиографија за Македонија,* Скопље 1966, Исти, *Велика Британија и Македонија,* Годишен зборник, књ. 5-6 (31-32), Скопље 1979/80, 17-60, Исти, *Одгласот на Илинденското востание во Америка и Европа,* Историја, IV, 1, Скопље 1968, Исти, *Странскиот печат за Илиндеското востание,* Скопје 1953, K. Blind, *Macedonia and England's Policy,* London 1903, 741-755, J. D. Bourchier, *Macedonia,* The Encyclopedia Britannica, vol. XVIII, (1911), H. N. Brailsford, *Macedonia: It's Races and their Future,* London 1906, Isti, *The Macedonian Revolt,* The Fortnightly Review, vol. LXXIV, Jule to December 1903, London 1903, N. Buxton, *Future of Macedonia,* London, s.a, R. Crampton, *James Bourchier an Apprecation,* South Slav Journal, vol. 18, N° 3-4, 1997, London 1997, 95-102, S. Fisher Galati, *IMRO, Its Significance in "Wars of National Liberation,"* East European Quarterly, vol. VI, January 1973, N° 4, 454-472, B. G. Gounaris, *Social Cleavages and National "Awakening" in Ottoman Macedonia,* East European Quarterly, XXIX, N° 4, January 1996, Colorado1996, 409-427,

та (1903-шест пута, 1904-шеснаест, 1905-осамнаест, 1906-деветнаест, 1907-тринаест и 1908-десет пута). Овој проблематици Доњи дом посветио је чак седамдесет четири седнице, а Дом лордова шест својих сесија. Македонска проблематика је у највишем законодавном телу Велике Британије разматрана у виду дискусија о ситуацији у југоисточној Европи, на Балкану и у три европска вилајета Турске и то на посебним пленарним седницама или постављањем посланичких питања и давањем одговора на њих и то најчешће од стране шефа Форин офиса и државних подсекретара, а врло ретко од председника владе или министара.

D. O. Goodman, *The Emergence of the Macedonian Problem and relations between the Balkan States and the Great Powers 1897-1903,* London 1953, P. P. Graves, *Briton and Turk,* London s. a, Љ. Доклестић Љ, *Српско-македонските односи во XIX-от век до 1897 година,* Скопје 1973, M. A. Harben M. A, *Great Britain and the Macedonian Question 1903-1908,* London 1963, А. Илиева, *Британска сведоштва за Македонија во 1904 година,* Литературен збор, XXVII, 4, Скопље 1980, 71-78, Ј. М. Јовановић, *Јужна Србија од краја XVIII века до ослобођења,* Београд 1990, N. Lange-Akmund N, *The Macedonian Question 1893-1908,* New York 1998, D. M. Mason, *Macedonian and Great Britain Responsibility,* London 1903, H. V. Nevinson*, Fire of Life,* London 1935, С. Новаковић, *Балканска питања и мање историјско-политичке белешке о Балканском полуострву 1886-1905,* Београд 1906, D. M. Perry*, The Politics of Terror. The Macedonian Revolutionary Movements 1893-1903,* London 1988, В. Поповић, *Источно питање,* Београд 1996, C. Price, *The Balkan Cockpit,* London s.a, F. A. Radovich, *Britains Macedonian Reform Policy 1903-1905,* The Historian. A Journal of History, vol. XLIII, N° 7, November 1980, 493-508, R. A. Reiss, *The Comitadji Question in Southern Serbia,* London 1924, F. Schevill, *The Balkan Peninsula and the Near East. A History from the Earliest Times to the Present Day,* London 1922, *The Macedonian Crisis.* Balkan Committee, London 1903, С. Симић, *Маћедонско питање,* Београд 1908, С. Терзић С, *Срби и македонско питање, Етнички састав становништва Србије и Црне Горе и Срби у СФРЈ,* Београд 1993, М. Војводић, *Друштво Светог Саве,* Београд 1999, Исти, *Србија и македонско питање,* Историјски гласник, 1-2, (1990-1992), Београд 1992, 33-49, Исти, *Србија, српско питање и Турска крајем XIX и XX века,* Међународни научни скуп, "Ислам, Балкан и велике силе", Историјски институт САНУ, Београд 1997, 373-384, Ј. Заметица, *The Macedonian Question among British Contemporaries: Serbophiles and Bulgarophiles (1897-1920),* Међународни научни скуп: "Европа и Источно питање (1878-1923). Политичке и цивилизацијске промене, Зборник радова књ. 18, Историјски институт САНУ, Београд 2001, 321-339, Ј. Цвијић, *О јадранском и македонском питању,* Говори и чланци III, Београд 1923, L. Villari, *The Balkan Question,* London 1905.

Форму дискусија на пленарним заседањима чешће су упражњавали посланици Горњег дома, укупно шест седница (по једна у 1903, 1906, и 1908, а чак три током 1904), а у Доњем дому овај проблем детаљно је разматран на две седнице током 1906. и 1908. Институцију посланичких питања и одговора као и кратких коментара и реплика више су користили представници Дома општина (укупно сто двадесет осам питања покренутих на седамдесет две седнице). С друге стране, посланици Дома лордова су у овом петогодишњем периоду само на једној седници током 1906. поставили посланичко питање у вези са издавањем Ираде о увођењу посебног буџета за Македонију.

Парламентарно ангажовање у решавању Македонског питања нарочито је окупирало либералне посланике, мада ни заступници конзервативне оријентације нису заостајали. Ово је помало зачуђујуће ако се зна да су активности британске владе и дипломатије у прилог хришћана Македоније биле интензивније за време конзервативне владе Балфура и шефа Форин офиса лорда Ленсдауна, него у време либералног кабинета Банерман Кемпбела и министра Греја. Можда разлог овоме можемо наћи у томе што је Велика Британија током владавине конзервативаца већу пажњу поклањала одржавању својих стратешких интереса на Балкану него што је водила бригу о унутрашњеполитичким питањима. С друге стране, велики број либералних посланика припадао је Балканском комитету који је начелно промовисао македонску ствар, мада је бар у првим годинама деловања био изразито бугарофилски оријентисан, или су били блиски овом моћном лобију. Посланичка питања која су изношена пред представнике британске владе и Форин офиса у вези са Македонијом обухватала су различиту проблематику. Највеће интересовање владало је за ток извођења реформи и поштовања Мирцтешког споразума, преко питања о увођењу жандармерије, извршавања административних и судских реформи, стања финансија и реформи у сфери фискалне и новчане политике. Такође, честа су била и осетљива питања у вези са упадом устаничких чета из суседних земаља и њиховим деловањем на тлу Македоније, а изношене су и чињенице и подаци о злочинима Турака према тамошњем хришћанском становништву. Упозоравало се и на злодела ривалских хришћанских чета које су се, између осталог, бориле и за престиж и контролу над деловима Македоније и око припадности те територије.

Поред темељне и врло оштре дискусије у којој је често критикована целокупна британска политика, према Балкану и Македонији, инертност Форин офиса, као и непредузимање самосталне акције ван круга деловања осталих чланица европског концерта који је такође оптуживан за недовољно ангажовање, посланици су износили и сопствене предлоге, али и тражили доношење посебних резолуција о Македонији. У њима се захтевало предузимање даљих и хитних мера за окончавање насиља и побошљавање стања у европским деловима Турске. Те предлоге и резолуције парламент је најчешће усвајао и оне су представљале додатни притисак на Форин офис да се много срчаније укључи у решавање македонске проблематике.

Изненађујуће је да је британски парламент посветио огромну пажњу и време разматрању Македонског питања. Међутим, то може тако да изгледа само на први поглед. Радило се о одбрани стратешких интереса једне велике империјалне силе, јер је преко Моравско-вардарске долине водио најближи пут ка Цариграду и Турској, а затим и даље ка Индији, најважној британској колонији, односно Индијском океану и Персијском заливу-стратешки изузетно важним тачкама. Такође, после више деценија својеврсне спољно политичке дефанзиве и незаинтересованости за балканска питања (политика сјајне изолованости) у енглеској јавности и најважнијим политичким круговима сазрева уверење да Лондон свој пољуљани престиж на међународној сцени, посебно након све већег успона германског фактора, може повратити активнијим укључивањем у тамошње догађаје. Зато не треба да чуди низ иницијатива које су колегама у европском концерту слате са британског острва, почев од предлога лорда Ленсдауна у прилог даљих финансијских, судских и административних реформи, допуњених предлозима Едварда Греја о повећању жандармеријских снага и давању много ширих овлашћења такозваним летећим полицијским снагама на терену. Намера лорда Ленсдауна је била да радикалнијим програмом реформи од оног чије су темеље поставили Аустрија и Русија у Мирцштегу одузме Турској све кључне полуге власти у Македонији, јер је било јасно као дан да султан срља у загрљај Немачкој.[3] Осим страха од неумереног јачања германског фактора на својеврсни радикализам британске

[3] В. Потемкин, *Историја дипломатије 2,* Београд 1949, 165.

политике према Блиском источном питању утицали су и снажна активност парламента, мњења, бројних хуманитарних организација.[4]

Коначно, време је показало да је савезништво на линији Беч-Петроград било неискрено што је потврдило и аустријско добијање концесије од стране Турске за изградњу Новопазарске железнице. Иако је сматрала да је то легитимно право Аустрије, Велика Британија је ипак схватила да се иза те наизлед безазлене трговинске трансакције крију далеко дубљи, стратешки и војнополитички циљеви Аустрије и њеног све моћнијег ментора Немачке да преко ове пруге избију на Егејско море и даље на исток. Зато британска дипломатија ужурбано предлаже читав сет нових реформи за Македонију не би ли направила својеврсну противтежу Аустрији и неутралисала њену предност по питању Македоније, али истовремено истргнула Русију из неискреног аустријског загрљаја. Велика Британија је схватила да и у Русији постају све незадовољнији поступцима својих балканских савезника. Ту руску озлојеђеност због једностраног преговарања са Портом око добијања права на изградњу пруге од Новог Пазара до Солуна можда је најбоље илустровао министар спољних послова Александар Извољски током разговора са Чарсом Хардингом у Ревалу јуна 1908. када му је саопштио да је био изненађен том акцијом свог аустријског колеге и да она представља озбиљно нарушавање статуса кво на Балкану и доводи у питање руско поверење у искреност аустријске дипломатије. Тада је изговорио ону чувену реченицу да би остваривање аустријског железничког плана довело до "германизације Македоније".[5]

Зато су пролећни преговори 1908. на релацији Лондон Петроград били усмерени на то да се руско-аустријском балканском партнерству нанесе коначан, смртни ударац. Енглеска дипломатија је прихватила скоро све предлоге и примедбе руске дипломатије на план Едварда Греја по питању македонских реформи, и тако припре-

[4] B. Samardjiev, *On the Role of Public Opinion in Great Britain Regarding the Reforms in European Turkey and the Idea of Autonomy of Macedonia (1903-1908),* Etudes balkaniques N° 2/2002, 16.

[5] G. P. Gooch, H. Temperley, *British Documents on the Origin of the War 1898-1914, vol. V, The Near East. The Macedonian Problem and the Annexation of Bosnia 1903-09,* London 1928, N° 195, Visit to the Emperor of Russia at Reval in June 1908, June 12, 1908, 242. (у даљем тексту B. D)

мила чист терен за коначан договор две земље око Македоније, али и других важних проблема до кога је дошло приликом сусрета краља Едварда VII и цара Николаја II Романова у Ревалу јуна 1908. Тада је обзнањено и дефинитивно савезништво две државе, потврђено да је Мирцтешки програм реформи за Македонију мртав, а самим тим и једанаестогодишњи савез Аустрије и Русије око Балкана и Македоније. Коначно, инаугурисан је заједнички предлог реформи за Македонске вилајете који је нудио својеврсну аутономију за те области. Енглези су у Ревалу дали подршку руском контраплану о изградњи пројекта Дунавско-јадранске железнице за руску подршку по питању реформи у Македонији.[6] У формирању оваквог курса британске политике према Балкану и Македонији огроман допринос дали су у својим дискусијама и предлозима и британски посланици.

Прва, велика и озбиљна расправа у британском парламенту о стању у Македонији отворена је 13. марта 1903, на пленарном састанку Горњег дома. Дискусију је покренуо лорд Томас Њутон, конзервативни посланик, који ће у историји британског парламентаризма остати упамћен као одличан говорник, без длаке на језику, особа која је поред посланика Литона и Спенсера, нарочито оштро критиковала све оне који су били одговорни за тешко стање у коме су се налазила три турска вилајета у Европи. Он је отворено и без увијања као главне кривце за тамошње катастрофално стање апострофирао како своју владу, тако и кабинете Аустрије и Русије, Порту, али и бугарске устаничке чете и њихову владу која их је помагала. Турску владу је оптужио да угњетава хришћане, а Албанце назвао полуварварским фанатицима које Порта не може да контролише. Указао је на то да право на Македонију полажу Срби, Бугари, Грци и да међу њима влада велика мржња[7]. Они врше велику пропаганду при чему пропаганда Срба и Грка слаби. За Србе је истакао да су престали да буду озбиљни такмаци, а и Грци су се компромитовали ратом са Турском и од тада њихова снага слаби. Највећу пропаганду врше

[6] B. D. vol. V, N° 254, E. Grey to Count Benckendorff, July 15, 1908, 353-354.
[7] Hansard 1803-2005, *Parliamentary Debates, House of Lords, Debate 13. March 1903,* Series 4, vol. 119 (CXIX), 706, www.hansard.millbanksystems.com/20.april 2010. (у даљем тексту HL Deb)

Бугари које је окарактерисао као "бескрупулозну народност".[8] Оцењујући ситуацију у Македонији жалосном, нарочито се окомио на бугарске револуционарне комитете чији циљ није побошљавање услова живота већ стварање такве ситуације која ће испровоцирати мешање европских сила а све у циљу да Македонија добије аутономију или да се припоји другим земљама. Деловању бугарских револуционара је посветио велики део свог говора упозоравајући да они користе методе уцена, пљачки, изнуда, убистава. На територији Македоније комитети делују кроз наоружане чете које су организоване у Бугарској, а чија је намера да у читаву ствар увуку турску владу како би починила злочине укључујући и убиство недужног народа.[9] Салву оптужби изнео је и на рачун бугарске владе, која по њему никада није предузела ефективне мере да би зауставила деловање комитета, који су организовани у Бугарској, док се њихови главни штабови налазе у Софији, где се штампа њихова запаљива литература, и држе јавни скупови. На челу тих комитета налазе се пензионисани официри бугарске армије, наоружани су владиним пушкама, а у неким приликама носе бугарске униформе. Признао је да бугарска влада, притиснута протестима са стране, ипак понекада предузима акцију против комитета, чије коловође некако успевају да побегну из затвора.

Надахнуту беседу о македонском питању одржао је и лорд Ленсдаун, шеф Форин офиса који је уверавао посланике да британска влада не може да буде индиферентна према тамошњој ситуацији јер пожар у том делу Европе може да изазове далекосежне међународне проблеме и последице. И он је оптужио бугарске револуционарне комитете да сносе одговорност за тешку ситуацију, али отишао је и корак даље тврдећи да њихова активност не би била могућа да није било дуготрајне погрешне и неприлагођене управе коју је спроводила турска влада.[10] Овом приликом је изнео став који ће касније бити честа тема расправе у британском парламенту, у контексту да ли британска влада има право да предузме и сопствену иницијативу за реформе, независно од европског концерта. Тај став је

[8] Isto, 707.
[9] Isto, 709.
[10] Isto, 719.

гласио да британска влада прихвата фебруарску шему али оставља простор за њену допуну ако то пракса буде захтевала.[11]

Скоро годину дана касније, 15. фебруара 1904. Дом лордова је поново једну седницу посветио расправи о стању у југоисточној Европи и условима живота у Македонији. Опет је на себе скренуо пажњу лорд Њутон, можда још оштријим говором. Истакао је да је тамошње стање горе него што је било. Од тада је више хиљада људи изгубило животе, више стотина села уништено, појавило се неколико хиљада избеглица који живе у мизерним условима.[12]

Много оштрије квалификације македонске збиље у свом говору изнео је лорд Виктор Булвер Литон, истичући да је она критична. Иначе, Литон је уз посланика Спенсера био заступник оне струје у британској политици по којој је Енглеска требало да се енергичније умеша у решавање македонског проблема јер је традиција њене спољне политике да има велике интересе на Блиском Истоку, који се морају по сваку цену подржати.[13] Турску владу као најодговорнијег кривца за мизерну македонску свакодневницу оптужио је лорд Абердин, док је протурске ставове заступао бискуп од Рочестера.

Највећи одјек у парламентарној расправи о стању у југоисточној Европи 28. марта 1905. оставила су излагања ерла Литона и лорда Њутона. Ерл Виктор Литон се осврнуо на резултате спровођења Мирцтешког реформског пакета напомињући да је учињен неки прогрес у реорганизацији жандармерије, приписујући ту заслугу деловању британских официра и њиховог претпостављеног пуковника Ферхолма. Ипак, његова генерална оцена је била да реформе нису успеле да спрече крвопролиће и обнову реда, при чему на терену владају неправда, верска нетолеранција, а локална администрација је пристрасна.[14] Такође, најенергичније се успротивио турском предлогу о повећању царинских стопа од три одсто на увежену робу. Лорд Њутон је такође упозоравао да се ситуација у Македонији није поправила, већ да и даље постоји исти степен несигурности, хорде неплаћених и полудисциплинованих војника које и даље харају, а

[11] Isto, 722.
[12] HL, *Deb 15. February 1904,* series 4, vol. 129, (CXXIX), 1260.
[13] HL*, Deb 15. February 1904,* series 4, vol. 129, (CXXIX), 1276.
[14] HL, *Deb 28. March 1905,* Series 4, vol. 143, (CXLIII), 1317-1319.

ривалске хришћанске револуционарне банде и даље врше масакре. За све то опет је окривио делимично неспособност турске владе, а превасходно деловање ривалских чета.[15] Међутим, у складу са традиционалном туркофилском политиком изнео је мишљење да би сваки образовани Грк или Бугарин у Македонији и даље радије живео под турском влашћу него што би желео да је замени руском или аустријском.

Оцене о настављању лоше ситуације у Македонији одбацио је лорд Ленсдаун, иако је признао да и даље страдају недужни и ненаоружани сељаци над којима се свете како турска војска тако и устаничке банде. Тврдњу да ситуација ипак није толико црна поткрепио је подацима да се током 1904. на своја огњишта вратило двадесет хиљада избеглица, Једренски вилајет је укључен у реформски пакет, број страних официра у оквиру жандармеријског контигента повећан је на четрдесет осам, отворена је жандармеријска школа у Солуну.[16]

Последњу велику расправу о Македонији лордови су водили на заседању од 25. фебруара 1908, а у вези са најновијим предлогом мера Едварда Греја. Најбриткију дискусију и овога пута имао је лорд Њутон који је славодобитнички подсетио своје колеге да је време показало да је био у праву када је тврдио да партнерство Аустрије и Русије није искрено. Најоштрије је осудио Еренталов план о добијању железничке концесије предлажући да и Русија треба да изврши притисак на Порту како би добила концесију за изградњу пруге од Доњег Дунава до Једрена. Тврдећи да је Мирцтешки програм мртав, а европски концерт у колапсу, тражио је да британска влада напусти политику сјајне изолованости.[17]

За разлику од Дома лордова, у дому општина македонска проблематика је пленарно разматрана само на два заседања током 1906. и почетком 1908. године. У расправи од 23. маја 1906. издвојило се излагање либералног посланика Хенрија Линча који се залагао да се у Македонији примене решења која су већ заживела у азијским провинцијама Турске. По њему тамо су хитно потребне реформе, јер

[15] HL, *Deb 28. March 1905*, Series 4, vol. 143, (CXLIII), 1327.
[16] HL, *Deb 28. March 1905,* Series 4, vol. 143, (CXLIII), 1340.
[17] HL, *Deb 25. February 1908*, Series 4, vol. 184(CLXXXIV), 1524-1525.

су учестала убиства, нема сигурности за животе и имовину, безбедност људи зависи од деловања илегалних организација и комитета. Навео је податак да је за осам месеци 1905. седамсто осамдесет пет људи изгубило животе у насиљима, а многи од тих злочина су настали услед сукоба једних чета против других.[18]

Најзначајнију расправу о Македонском питању Доњи дом је одржао 25. фебруара 1908. када је Едвард Грej изнео свој предлог реформи. Први који је на том заседању јасно изјавио да је Мирцтешки програм реформи пропао био је либерални посланик Џорџ Харди. Он је посебно апострофирао неуспех у раду жандармеријских снага, истичући да се деловање страних официра сводило на надгледање ситуације, и извештавање великих сила. Активност жандармеријских снага није смирила тамошњу ситуацију већ напротив повећан је број убиства. Изнео је податак да је од започињања Мирцтешких реформи у земљи од један и по милион становника убијено десет хиљада људи што је горе него у Ирској, тачније то је трећина становништва Ирске или један енглески град просечне величине.[19] Изнео је податак да је према британским извештајима током 1907. убијено двесто тридесет шест Бугара, осамдесет девет Грка, осамдесет осам Срба, четири Влаха, а заробљено десет Бугара, двадесет девет Грка, осамдесет шест Срба.[20]

За водећу улогу Велике Британије у решавању македонског случаја нарочито снажно се залагао либерални посланик Џорџ Гуч, који је такође сматрао да је Мирцтешки програм дефинитивно пропао. Његова идеја је била да Енглеска у оквиру европског концерта треба да склопи једну врсту савезништа који би јој омогућио вођење кључне улоге у Македонском питању. Њени потенцијални савезници би могли да буду Французи, Руси и Италијани. Најзначаније излагање на овом заседању је имао шеф Форин офиса Едвард Грej који је са скупштинске говорнице јавно изнео основне елементе свог плана за Македонију. Он је најпре признао да је тамо током 1906. и 1907. порастао број злочина и насиља које су извршила у највећем

[18] HC, *Deb 23. May 1906,* Series 4, vol. 157 (CLVII), 1385.
[19] Hansard 1803-2005, *Parliamentary Debates, House of Commons, Debate 25. February 1908,* Series 4, vol. 184 (CLXXXIV), 1667, www.hansard. millbanksystems. com/20.april 2010. (у даљем тексту HC Deb)
[20] HC*, Deb 25. February 1908,* Series 4, vol. 184 (CLXXXIV), 1668.

броју случајева чете ривалских хришћанских националности борећи се између себе. Полазећи од тезе да је ситуација у Македонији веома лоша сматрао је да је неопходно да се без одлагања нешто предузме како би се зауставила насиља које чине банде. Поновио је раније више пута изречена упозорења бугарској и српској влади да треба да учине све што могу да спрече формирање чета ван Македоније, при чему је био свестан да је то тешка мисија јер ће тамошње владе тврдити да чине све да спрече формирање тих банди на сопственој територији и њихов прелазак у Македонију, при чему су оне делимично у праву када тврде да злодела њихових сународника у Македонији представљају одмазду за раније почињене злочине.[21]

Предложио је повећање броја жандармеријских снага у Македонији. По њему жандармерија је оруђе у рукама султана које може да пацификује Македонију и њено повиновање европским официрима не би значило рушење султановог престижа, достојанства или ауторитета. Чак је био спреман да одустане од свог предлога ако силе нађу боље или ефикасније решење. У случају смањења турских трупа у Македонији силе би требало да дају колективне гаранције Турској да се неће дозволити мешање других земаља. Реафирмисао је Ленсдаунов предлог о именовању гувернера Македоније, сматрајући да би ако би се именовао на одређени број година, био несменљив, и добио одрешене руке то могло да доведе до решења македонског питања.

Највећу заинтересованост приликом постављања посланичких питања британски парламентарци су исказали према току реформи у Македонији, при чему их је занимало да ли оне остварују напредак или постоје одређени проблеми, како функционишу цивилни агенти.[22]

Свакако једно од напровокативнијих питања које се начелно односило на спровођење одредби Мирцтешког плана поставио је 27. јула 1905. Арчибалд Корбет, посланик Шкотске либералне партије кога је интересовало који ће се кораци предузети да се оствари трећи члан програма који је предвиђао измену територијалних гра-

[21] HC, *Deb 25. February 1908,* Series 4, vol. 184 (CLXXXIV), 1699.
[22] HC, *Deb 23. March, 27. April 1903, 3. May 1904*, Series 4, vol. 119, 121, 134 (CXIX, CXXI, CXXXIV), 1461, 65, 247.

ница у Македонији. Не оспоравајући право територијалних ревандикација ерл Перси, државни подсекретар је свој одговор увио у дипломатску обланду фразом да се неће предузимати кораци који би у том тренутку довели у опасност пацификацију земље.[23] Честа питања су се односила и на потребу реорганизације македонске администрације и судства, а опет све у складу са четвртим чланом програма из Мирцштега.

Посланик Џејмс Брајс, иначе активни бугарски лобиста, поставио је неколико кључних питања која су била важна за неометано функционисање жандармеријских снага. Између осталог, интересовао се колики је број високих европских официра одређен да учествује у македонској жандармерији, да ли ће поред њих бити именовани и нижи официри, колика је територија коју ће контролисати, да ли су им европске силе осигурале извршну контролу и дале права наређења без мешања турских власти. Из одговора ерла Персија сазнало се да у том тренутку није био још утврђен коначни број официра, при чему је Порта у првом турнусу прихватила распоређивање само двадесет пет високих официра. Силе су инстистирале на праву генерала Ђорђиса да број жандарма повећа на шездесет, а захтевано је ангажовање и мањег броја подофицира. Територија под жандармеријском контролом обухватала је деветнаест хиљада тристо педесет квадратних миља. Перси је напоменуо и да европски официри неће подлегати ничијим наређењима сем оних које издаје италијански генерал, и сваки покушај мешања у њихове надлежности присилиће велике силе да поново размотре позицију ових официра.[24]

Ипак, из овог сета најзанимљивија питања поставили су посланици Едвард Мун и Френсис Сејмур Стивенсон, 3. марта и 17. априла 1905. Њих је занимао прецизан распоред европских официра у македонским вилајетима, величина територије и број становника, статистички подаци о броју и рангу европских официра ангажованих у полицијским снагама, као и места где су њихови штабови лоцирани. У вези са првим питањем Ерл Перси је упознао посланике да Велика Британија има официре у санџаку Драма (све казе), што

[23] *HC Deb 27. July 1905,* Series 4, vol. 150 (CL), 595, M. Stojković, *Balkanski ugovorni odnosi 1876-1918, I,* Beograd 1998, 240.
[24] HC *Deb 25. April 1904,* Series 4, vol. 133 (CXXXIII), 1047.

обухвата 1080 квадратних миља са 52000 становника, док је Француска своје официре распоредила у Санџаку Серез (све казе), на територији од 4920 квадратних миља са 330000 житеља. Руски официри су се налазили у свим казама Солунског санџака који се простирао на 7300 квадратних миља где је живело 273000 становника, а италијански су контролисали све казе Битољског санџака сем охридске и казе Касторија у санџаку Корица, на укупној површини од 3780 квадратних миља са 200000 становника. Аустрија је своје официре разместила у свим казама скопског санџака где је на 4150 квадратних миља живело чак 500000 становника. Према томе, из ових података јасно се види да су највећу територију покривали руски официри, а да је највише становника живело у скопском санџаку где су ординирали аустријски официри. С друге стране, за најмању територију и најмањи број становника одговарали су енглески официри.[25]

Када се ради о статистичким подацима и они су веома занимљиви. Ерл Перси је обавестио посланике да је италијански генерал де Ђорђис, као супервизор реорганизације македонске жандармерије имао шест помоћника (Велика Британија, Италија, Русија, Аустрија, Француска и Немачка), при чему нико од њих није имао нижи чин од пуковника. У оквиру жандармерије до средине априла 1905. распоређено је укупно четрдесет осам европских официра и то британских шест, француских и италијанских десет, и по једанаест руских и аустријских. Шест британских официра од тога два мајора, један капетан и три поручника налазили су се у санџаку Драма, са штабовима у Драми, и Кавали. Десет француских официра је имало штаб у месту Серез. Једанаест руских официра је штаб лоцирао у Солуну, а исто толико Аустријанаца је за седиште штаба одредило град Скопље. Италијански официри су разместили своје штабове у Битољу, Охриду и Прилепу.[26]

Поред реформе полицијских снага у Македонији, британски парламентарци су нарочиту пажњу посветили реформама у монетарној и финансијској сфери, односно контроли извора прихода и расхода на територији три македонска вилајета. Колико је велико интересовање владало за овај сегмент потврђује податак да је поставље-

[25] HC, *Deb 11. August 1904,* Series 4, vol. 140 (CXL), 219.
[26] HC *Deb 17. April 1905,* Series 4, vol. 145 (CXLV), 286.

но више од тридесет посланичких питања. Током пролећног заседања парламента 1905. неколико посланика се распитивало о напретку преговора између европских сила и Турске по питању финансијске контроле у Македонији. Основе финансијске шеме предложио је 11. јануара 1905. лорд Ленсадаун допунивши их 28. марта. Суштина његовог предлога сводила се на установљење једне међународне комисије састављене од представника земаља чланица Европског концерта која би вршила контролу над новоустановљеним и посебно одређеним македонским буџетом, чему се непрестано противила Порта.[27]

Оцењујући да су реформе шефа Форин офиса у сфери финансија и правосуђа драстично радикалне, аустријска и руска дипломатија излазе са својим контрапредлогом мера који је подразумевао давање великих овлашћења у контроли македонских новачаних токова Империјалној отоманској банци, генералном инспектору и двојици цивилних агената. Њима би помагало и шест инспектора, Турака које би именовао Хилми паша.[28] Британска страна је ставила примедбе на тај предлог сматрајући да су дата превелика овлашћења генералном инспектору и његовим сарадницима. Ипак, 8. маја Порти је упућена нота у којој се тражило именовање четири финансијска делегата које би одредиле Француска, Немачка, Велика Британија и Италија, и који би заједно са генералним инспектором и цивилним агентима контролисали финансије Македоније. Ћутање Порте навело је силе да понове ноту 24. јуна. Негативан турски одговор стигао је 29. августа. То није поколебало велике силе које су и поред противљења из Цариграда послале четири финансијска стручњака у Скопље. Међутим, тврдоглаво опирање Турске да пристане на укључивање четворице европских делегата у финансијску комисију изазвао је прави рат живаца и натерало Аустрију и Русију да, уз подршку Лондона, у периоду од 25. новембра до 5. децембра 1905. изврше поморску блокаду турске обале и острва Митилене.[29]

У међувремену, Аустрија и Русија су упутиле ноту владама Србије, Бугарске и Грчке у вези са предстојећом поморском демон-

[27] *HC Deb 18. April, 26. June, 20. July, 3. August 1905,* Series 4, vol. 145, 148, 149, 151, (CXLV, CXLVIII, CXLIX, CLI), 430, 901, 1377-1378, 82.
[28] B. D, vol. V, N° 37, Lansdowne to F. Bertie, February 3, 1905, 77.
[29] B. D, vol. V, N° 43, 44, 45, O Conor to Lansdowne, Lansdowne to Hardinge, Lansdowne to E. Goshen, Young to Lansdowne, October 21, 23, November 25, 1905, 81-83, 97.

страцијом, али и упозориле на то да деловање револуционарних чета чији је циљ био наставак нестабилости, онемогућава њихове напоре за постизање решења и оне не могу да те покушаје дестабилизације толеришу. Велике силе се надају да ће балканске државе подржати њихове напоре за пацификацијом Македоније и спречити или обесхрабрити деловање револуционарних покрета.[30] Поморска блокада турске обале и њених острва окончана је 5. децембра када је Цариград прихватио захтев о именовању страних делегата у финансијској комисији. Коначни Финансијски Реглемент (Органски закон) то јест правила за три румелијска вилајета турски султан је прихватио 2. јануара 1906. У Реглементу се предвиђало оснивање Финансијске комисије са мандатом од две године. Комисија би добила извршна овлашћења у име отоманске владе, а сачињавали би је генерални инспектор, цивилни агенти Аустрије и Русије и пет саветника. Комисија је имала овлашћење да надгледа да ли се порез прикупља регуларно укључујући и десетак, да контролише правилно трошење македонског буџета као и извршење финансијских реформи. Реглементом се утврђивала обавеза доношења једногодишњег македонског буџета који прописује квоту од пет одсто која ће се користити за подмиривање јавних радова.[31] Окончавањем демонстрације поморске силе и усвајањем финансијског Реглемента окончана је једногодишња борба за решавање питања финансијске реформе.

Велику контроверзу у британској јавности изазвала је намера турске владе да подигне царинске стопе на увезене производе. Новчана средства прибављена од повећаних дажбина Порта је планирала да употреби за финансирање наставка македонских реформи. Британска влада је посебно била заинтересована за ово питање јер је исход борбе за подизање царинских дажбина за њу у ствари било питање престижа у њеној борби са Немачком око економске, и политичке доминације на Блиском истоку. Не треба сметнути с ума да је тих година немачка политика имала снажан утицај на турског султана. Ова идеја такође, изазвала је подељене и бурне реакције међу британским парламентарцима с обзиром на то да би подизањем ца-

[30] B. D, vol. V, N° 69, Conor to Lansdowne, November 24, 1905, 95-96.
[31] *Macedonian Financial "Reglement" 1906,* The American Journal of International Law, vol.1, N° 2, Supplement official Documents, April 1907, 209-213.

рина са дотадашњих осам процената на једанаест одсто највећу штету претрели управо британски артикли јер је преко шездесет одсто робе која се увозила у Турску било енглеског порекла или долазило са њеног тржишта. И док се једна група посланика противила тој намери турске владе сматрајући да ће Велика Британија највише бити на губитику и да влада не треба да да своју сагласност за повећање, други су свој пристанак пружали начелно и условно предлажући да енглеска влада затражи додатне гаранције да ће Порта паре употребити за подстицање реформи, а не за неке сумњиве послове.[32] Мусурус паша, турски посланик у Лондону предао је још 15. фебруара 1905. британској влади предлог о повећању царина са осам на једанаест процената. Ленсдаун је 27. фебруара упутио одговор Порти да ће дати сагласност на повећање царина, под условом да прихвати услове које је диктирао његов кабинет. Турски званичници су морали да припреме реалан план финансијских потреба за Македонију, да цивилни и војни трошкови буду сведени на реалне потребе администрације, да прикупљање царинских средства врши компетентно тело које би поред скупљања и контроле трошења прихода од повећања нових царинских такси контолисало и локалне приходе. Како турска влада ни после осам месеци није одговорила на британске предлоге, Ленсдаун је 28. октобра упутио Мусурус паши Меморандум у коме се подсећало да турска влада остаје нема на британске услове, као и да она неће дати сагласност на повећање стопа док Порта не пружи гаранције да ће наменски трошити паре, и док се буде опирала именовању четири финансијска делегата.[33]

Турска влада је 30. априла 1906. упутила захтев свим силама за подизање царинских дажбина, а њихов одговор је стигао 28. маја. Он је садржавао четири услова које је Турска морала да испуни како би се прибавила њихова сагласност за веће царине. Један од најбитнијих је био да од укупне суме новца добијеног повећањем такси двадесет пет одсто треба да се усмери за измирење мањка у македонском буџету. Порта те услове није прихватила.[34] Након тога бри-

[32] HC *Deb 14. March 1905,* Series 4, vol. 142 (CXLII), 1375.
[33] B. D, vol. V, N° 52, *Memorandum Communicated to Musurus Pasha,* October 28, 1905, 87.
[34] B. D, vol. V, F. O, 371/345, *Extract from Annual Report for Turkey for Year 1906,* 168-169.

танска влада је представила силама нови Меморандум који је имао шест тачака и у коме су се, између осталог тражиле гаранције да ће додатне таксе бити правилно прикупљене и искоришћене искључиво за потребе македонског буџета, као и да се њихово прикупљање ограничи на период од седам година. Један од услова је био спречавање повећања војних издатака, а за жандармерију се тражило право да интервенише у случајевима напада. Иначе, сви ови услови само су кондензовали захтеве које су тих месеци са говорнице из Вестминстера износили посланици[35].

Измењен предлог британске владе прихватили су крајем октобра представници великих сила сем Аустрије и предали га Порти. Турска влада је после вишемесечних одлагања 9. новембра прихватила Меморандум сила, али уз ограду да није у могућности да измирује годишњи лимит од двесто педесет хиљада фунти за потребе сервисирања македонског буџета, али је касније прихватила да исплаћује спорну суму. Коначно, питање царинских такси је скинуто с дневног реда 25. априла 1907. када је Николас О Конор потписао протокол у име британске владе о њеној сагласности за повећање турских царина са осам на једанаест индексних поена и то за период од седам година.[36]

Током парламентарних сесија у 1906. и 1907. најчешће су постављана питања око усвајања македонског буџета, његове висине и расподеле буџетских ставки, при чему су се посебно апострофирала издвајања за жандармерију, јавне радове, судство и цивилну администрацију. Колико су ова питања била осетљива и важна за британску владу показује чињеница да су одговоре на њих најчешће давали Едвард Грej и Валтер Рансиман, министар за локалну управу. На заседању Доњег дома 22. марта 1906, Едвард Грej је одговарајући на питање о висини буџета упознао посланике да је буџет установила међународна финансијска комисија и проследила га Порти. За цивилне послове одређено је 768697 фунти, за правосуђе је планирано да се издвоји 706691 фунта, а за јавне послове 77851 фунта. Најмање

[35] Isto
[36] B. D, vol. V, N° 155, Enclose O Conor to Tewfik Pasha, April 25, 1907, 199.

новца је намењено за полицију и то 26803 фунти, све укупно 1.580.052 турских фунти.[37]

Наставак трусне ситуације изазивао је велику забринутост и међу британским посланицима који су често питали представнике своје владе о тачности вести о масакрима, размерама сукоба, броју убијених и рањених, материјалној штети, корацима које ће предузети велике силе и британска влада у смиривању стања. О размерама катастрофално лоше ситуације у Македонији најбоље говоре подаци о броју убијених током оружаних сукоба током 1906. и у првих пет месеци 1907. Одговарајући на питање члана Доњег дома Џорџа Гринвуда министар Грej је 6. новембра 1906. известио да је за десет месеци 1906. према извештајима британских конзула са терена број мртвих у насиљима у Солуну био 577, у Битољу 481, у Косовском вилајету 188, а у првом полугодишту 1907. погинуле су 422 особе, при чему су у ту бројку укључени и наоружани устаници који су настрадали у сукобу са турским трупама.[38]

Званична британска политика је непрестано била опседнута упадом и деловањем устаничких чета у Македонији које су организоване и логистички подржаване од матичних балканских држава и њихових влада, мада су оне стално уверавале како Порту, тако и велике силе, да чине све на спречавању њиховог организовања, наоружавања и пребацивања у Македонију. С друге стране, адмистрација лорда Ленсдауна али и његовог наследника Греја, скоро свакодневно је упозоравала кабинете балканских држава да не дају подршку устаницима и да учине све да сузбију њихово деловање. Зато и не треба да чуди да су у истом тону о овом питању говорили и представници највишег законодавног тела британског краљевства. Први који је изазвао својеврсну буру био је конзервативац Томас Гибсон Бојлс који је још 4. фебруара 1904. тражио информацију о томе да ли владе Србије и Бугарске намеравају да се прикључе македонским устаницима против Турске, и да ли британска влада предузима кораке да осигура извршење одредби Берлинског уговора о стварању аутономних провинција на Балкану под сизеренством султана, одно-

[37] HC *Deb 22. March 1906,* Series 4, vol. 154 (CLIV), 619.
[38] HC *Deb 6. November, 1906, 4. July 1907*, Series 4, vol. 164, 177 (CLXIV, CLXXVII), 328, 864.

сно да ли постоји неки други начин да се осигура одржавање мира у европској Турској. Такву могућност одбацио је ерл Перси.[39] Ово питање Гибсон Бојлса представља својеврсну реакцију на бугарско-српске преговоре које су иницирали Бугари почетком 1904. у вези са склапањем политичког споразума две земље, а којим би се закопале међусобне ратне секире односно постигла једна врста компромиса око Македоније, те највеће тачке њиховог раздора. Пријатељски договор две стране из априла 1904. конкретно је значио подршку Мирцтешком програму, афирмацију мира и статуса кво на Балкану. Две државе су се обавезале да међусобно гарантују сигурност и интегритет.[40]

Занимљиве су оцене о појединим актерима скупштинских расправа о македонском питању. Посланик Џејмс Брајс за лорда Ленсадуна је тврдио да је македонофил, али да није изабрао прави тренутак за одлучну акцију своје земље у македонском питању, Балфур је непријатељ македонске ствари, а лорд Перси већи Турчин од султана, односно већи конзервативац од Ленсадуна и по својим ставовима више је личио на Дизраелија јер је много био наклоњен Турској. Николас о Конор је заступао став да Велика Британија треба да делује независно од осталих сила у политици према Македонији, а Артур Николсон је био за што чвршће везе Енглеске са Русијом.[41]

Својим непрестаним интересовањем, расправама, постављењем посланичких питања у периоду од 1903. до 1908. године британски парламент је у великој мери допринео актуелизацији македонског питања у британској јавности и утицао на веће ангажовање британске владе и дипломатије на разрешењу тог проблема који је као Дамаклов мач висио над Европом, и диктирао понашање и активности чланица европског концерта.

[39] HC *Deb 4. February 1904,* Series 4, vol. 129 (CXXIX), 343.
[40] М. Војводић, *Петроградске године Стојана Новаковића (1900-1905),* Београд 2009, 110, Ч. Попов, *Источно питање и српска револуција 1804-1918,* Београд 2008, 280.
[41] B. Samardjiev, *On the Role of Public Opinion in Great Britain, 24, Исти, Англия и някои проблеми на реформеното дело в Македония през 1903-1908 г,* Исторически преглед, година XL 1984, Книжка 6, 32.

Aleksandar Rastović

MACEDONIAN ISSUE IN THE BRITISH PARLIAMENT 1903-1908

S u m m a r y

Macedonian issue represented the integral segment of the wider Balkan and Eastern issue, since the end of the Congress of Berlin, until 1895-96. Afterwards, it got reformulated as a particular one. It encircled the set of internal problems, occurred in the central parts of the European Turkey, i.e. diplomatic activity of the Balkan states and Great Powers (above all, Austro-Hungary and Russia), aiming at resolving the national issue as well as the territorial and political status of this area. Their strivings culminated in May 1897, upon the secret agreement in St. Petersburg, aimed at preserving the status quo and peace on the Balkans. Relatively peaceful times in Macedonia followed, that lasted, more or less successfully, until spring 1902, when violence emerged again. Riots culminated by the so-called August Uprising in 1903, that befell firstly the territory of the *vilayet* of Bitolj, but also partly those of Thessaloniki and Kosovo.

Although uprising in Macedonia has drawn attention of the European public, it echoed most strongly in the official Great Britain politics and public. Majority of the Englishmen followed with symphaties the Christian struggle against the Turkish rule. The British parliament has shown interest in Macedonian issue as well, with more than 80 conversations on Macedonia taking place from 1903 to 1908. It was mostly in form of discussions or representatives' questions; in the Lower House on 74 sessions, and in the Upper House on 6. Members of the parliament and especially of the Upper House have, apart through discussions or representatives' questions, consecrated annually (exept in 1907), at least one extraordinary session to the Macedonian issue, while members of the Lower House have acted consequently, on separate sessions. Liberals have particularily got engaged in solving the Macedonian issue, followed by representatives of conservative orientation. Representatives' questions regarding Macedonia, expressed before

the British government representatives and Foreign Office, have dealt with various issues, from reform execution and acting in accordance to Mircteški agreement, installment of gendarmerie, effectuation of administrative and legal reforms, financial state and reforms concerning fiscal and financial politics, to more sensitive issues regarding rebel incursions from neighbouring countries, their activities on Macedonian territory, but also Turkish crimes against the local Christian population. Almost all the representatives who were engaged in these discussions have supported reforms that would improve the status of the Christians, prevent rebellion activities on the territories of the neighbouring Balkan countries, but also secure the preservation of the territorial integrity of the Turkish Empire.

Keywords: Macedonia, Macedonian issue, reforms, Great Britain, Serbia, the Balkans.

Чланак примљен: 01. 06. 2010.
Чланак коначно прихваћен за објављивање: 01. 11. 2010.

ИСТОРИЈСКИ ЧАСОПИС, књ. LIX (2010) стр. 387-420
HISTORICAL REVIEW, Vol. LIX (2010) pp. 387-420

УДК: 94(497.11:497.16)“185/186”

Ненад УРИЋ
Историјски институт
Београд

СРПСКО-ЦРНОГОРСКИ ОДНОСИ И ПИТАЊЕ УСТАНКА У ТУРСКОЈ С ПОСЕБНИМ ОСВРТОМ НА ИЗВЕШТАЈЕ НИКОЛЕ ЈОВАНОВИЋА ОКАНА (1860-1866)*

Апстракт: У раду (први део) истражује се однос Србије са Црном Гором у првој половини шездесетих година XIX века. Прате се узроци неспоразума између кнеза Михаила и кнеза Николе у вези учешћа Србије у рату са Турском по обнављању устанка у Херцеговини. Поред извештаја Николе Јовановића Окана (члана Српско-босанског одбора) користи се и друга документација за осветљење ставова династије Петровић према Србији, питању стварања заједничке државе, односно изграђивању и јачању засебне црногорске државности. После црногорско-турског рата (1862) Турска настоји да окружи и изолује Србију и збаци с престола кнеза Михаила. У исто време настоји да придобије Црну Гору одустајући од неких захтева из мировног уговора из септембра 1862. године. Кнез Михаило и Илија Гарашанин настоје да одрже добре односе са Црном Гором, припремајући као дугорочну стратегију стварање балканског савеза и ослобођење српског и других хришћанских народа.

Кључне речи: Србија, кнез Михаило, династија Петровић, Српско-босански одбор (1860-61), Никола Јовановић Окан, херцеговачки устанак, црногорско-турски рат 1862, припреме устанка (до 1865).

* Рад настао као резултат истраживања на пројекту Министарства за науку и технолошки развој *Између европских узора и стереотипа: Српска национална интеграција 1804-1918*. (Ев. број 147036).

Током педесетих година XIX века Црна Гора водила је два ослободилачка рата с Турском, чиме је снажно порастао њен углед у српском и словенском свету. После победе у рату 1858. године чинило се да ће Црна Гора представљати средиште окупљања суседних балканских народа у будућем заједничком рату против Турске. Повратком кнеза Милоша на српски престо (1859) ствари су почеле добијати другачији ток. Поставило се питање првенства и вођства у припремама устанка и ослободилачког рата, као и питање стварања једне заједничке или двеју посебних држава. У случају уједињења у једну државу, о чему су од почетка шездесетих година прављени планови, ово питање у тадашњим околностима сводило се у основи на династичко.

После неуспешног устанка у Босанској крајини и Посавини 1858. године у Србију је прешао велик број избеглица из свих крајева Босне. Међу њима налазило се подоста народних првака, умешних и за своје време прилично образованих људи, који ће наредних година имати значајну улогу у настојањима кнеза Милоша и кнеза Михаила да питање ослобођења и уједињења српског народа покрену с мртве тачке. У то време прешао је из Сарајева у Београд и трговац Никола Јовановић Окан (1829-1874). Он је имао значајну улогу у припремама устанка почетком шездесетих година, а затим поново у време Намесништва (1868-1872). Својим многобројним извештајима и устаничким плановима знатно је унапредио наша знања о ослободилачким настојањима Србије и српског народа у целини. Оставио је и драгоцена сведочанства о настојањима Србије да склопи војни и политички савез са Црном Гором.

У званичним документима по доласку у Београд његово презиме забележено је у два облика, као Јовановић Окан и Окановић, док је на крају живота, у књигама умрлих, уписан само као Окановић. Он сам у сачуваним и доступним писмима и извештајима није се никад потписао овим другим презименом, већ само као Окан или Јовановић Окан.[1] На политичкој позорници Никола Јовановић Окан

[1] Историјски архив Београда, Управа вароши Београда, ф. XI, р. 219/1858, бр. 1330; ф. XIV, р. 136/1859, бр. 10.084; ф. XIV, р. 143/59, бр. 10.492; Исто, Саборна црква св. архангела Михаила у Београду, Матична књига умрлих (1874-1877), Инв. бр. 26/87; Н. Урић и Др. Петровић, *Јовановић Окан, Никола*, Српски биографски речник, 4, Нови Сад 2009, 655-656.

појавио се први пут у време Кримског рата. Правио је планове о подизању општег устанка на Балкана и у вези с тим долазио у Неготин, покушавајући да ступи у везу с руском војском, пре њеног повлачења из Влашке.[2]

Прилика да покаже организаторске способности указала се Николи Јовановићу Окану по оснивања Српско-босанског одбора (1860), који је у једном кратком времену на прелому пете и шесте деценије XIX века имао задатак да ради на организовању устанка у заграничним српским крајевима. У првој половини 1861. године организовао је Окан посредством одбора допремање помоћи херцеговачким устаницима. По укидању одбора (маја 1861) остао је дуже време у близини подручја захваћеног устанком, а затим је прешао у Црну Гору. Крајем 1862. године сусрео се на Цетињу са кнезом Николом I Петровићем Његошем. По повратку у Србију настанио се у Гроцкој, обављајући повремено извесне послове у вези са пропагандом у Босни и Херцеговини. По налогу министра унутрашњих дела Николе Христића покушао је 1865. године да се увуче у аустријску шпијунску мрежу у Србији, али му то није пошло за руком.[3]

За време друге владе кнеза Михаила за послове пропаганде и организовања устанка био је задужен Српски одбор, који је основан почетком 1862. године, после поновног доласка Илије Гарашанина на чело српске владе. За председника одбора поставио је Гарашанин Лазара Арсенијевића Баталаку, док је за израду стратегије деловања у заграничним српским крајевима био задужен Атанасије Николић.[4] Као основа за уобличавање ослободилачких планова узето је „Начертаније" (1844), са којим је Гарашанин упознао кнеза Михаила у

[2] Душан Берић, *Устанак у Херцеговини 1852-1862*, Београд - Нови Сад 1994, 333-334.
[3] Војислав В. Вучковић, *Политичка акција Србије у јужнословенаским покрајинама Хабсбуршке Монархије 1859-1874*, Београд 1965, 160 (док. 79).
[4] *Србија и ослободилачки покрети на Балкану од Париског мира до Берлинског конгреса (1856-1878)*, Књ. I (1856-1866), Зборник за историју, језик и књижевност српског народа, САНУ, I одељење, књ. XXXII /Грађа/, Приредили: Василије Крестић и Радош Љушић, Београд 1983, 260-263 (док. 213); Атанасије Николић, *Биографија верно својом руком написана*, Приредили: Милоје Р. Сарић и Александар Ж. Петровић, Београд 2002, 144; Гргур Јакшић и Војислав Ј. Вучковић, *Спољна политика Србије за владе кнеза Михаила* (Први балкански савез), Београд 1963, 130.

време разговора о образовању владе.[5] И кнез Михаило и Гарашанин, независно један од другог, сматрали су да се ослобођење потлачених народа у Турској може најпре постићи стварањем балканског савеза на челу са Србијом. На Балакну у то време постојале су три самосталне државе (Србија, Грчка и Црна Гора), од којих су се две (Србија и Црна Гора) још увек налазиле у вазалном односу према Турској. Све заједно заузимале су 18 посто балканске територије, док су се 82 процента Балканског полуострва још увек налазила у саставу Османског Царства, под непосредном влашћу султана.[6] У српске планове о стварању балканског савеза укључивана је у то време (као и 1912. године) и Румунија, која је такође била зависна од Порте. Пре започињања пропаганде искључени су из повереничке организације, како у средишту, тако и на терену, сви непоуздани и недовољно проверени сарадници, а цела организација у много већој мери него раније била је подређена непосредно кнезу и влади.[7]

Ослобођење српског народа у Турској у наведеним плановима било је замишљено као дугорочан циљ. Сопственим снагама балкански народи могли би да се ослободе само у случају ширих заплета у Европи, када би велике силе заинтересоване за Балкан биле заузете међусобним сукобима. У време друге владе кнеза Михаила такве околности наступиле су први пут средином шездесетих година, у време аустро-немачког и аустро-италијанског рата. Током шездесетих година Аустрија је више пута исказала отворене претензије према Босни и Херцеговини као најзападнијој турској земљи, наговештавајући тако велику препреку и опасност за српске планове о уједињењу.

Италијани који су од револуције 1848-49. године били у сукобу са Аустријом могли су у тој фази ослобођења балканских народа представљати савезника, али су се они после постизања сопственог циља упустили у нагодбе са Аустријом око њених планова на Балка-

[5] Милан Ђ. Милићевић, *Поменик*, Фототип. издање, Београд 1979, 95-96; Дејвид Мекензи, *Илија Гарашанин*, Државник и дипломата, Београд 1987, 306, 312-315.
[6] Холм Зундхаусен, *Историја Србије од 19. до 21. века*, Превео с немачког Томислав Бекић, Београд 2008, 145.
[7] *Политичка акција Србије*, нав. дело, 60-63 (док. 42); В. Вучковић, *Односи између Илије Гарашанина и Јована Ристића*, Глас САНУ, CCLXVIII, Од. друш. наука, 13, 1966, 154.

ну. Везе са италијанским ослободилачким покретом успоставила је Србија непосредно по повратку кнеза Милоша на српски престо. Средином шездесетих година италијанска и пруска дипломатија покушале су да увуку Србију у рат са Аустријом, али то у том тренутку није био првенствени спољнополитички циљ српске државе.

Настојећи да искористи ослабљен положај Аустрије, заузете сукобима у северној Италији и Немачкој, покренула је српска влада у пролеће 1866. године тајну повереничку организацију на убрзанији рад око припреме устанка у Босни и Херцеговини. На седници Министарског савета, јула исте године, одређена је додатна сума од три милиона гроша за убрзање војних припрема. Донета је одлука да министар иностраних дела настави преговоре са Грчком и Црном Гором и са представницима потлачених народа у Турској. Сви остали министри били су обавезни према свом делокругу да помажу министра војног у складу са утврђеним ратним планом.[8]

I

Пораз Аустрије у Италији и у рату са Пруском пробудио је наде на целом јужнословенском простору у скоро ослобођење хришћанских народа у Турској. Полазећи од чињенице да је Краљевина Сардинија (Пијемонт) за неколико година уз помоћ Француске успела да отргне од Аустрије Ломбардију (1859) и Венецију (1866), писао је Михаило Полит Десанчић да се као сасвим извесно може очекивати да ће се од много слабијег Турског Царства, уз помоћ Русије, у скорој будућности успети да отцепе преостали хришћански народи у Европи. У ослободилачким плановима који су прављени у Србији током шездесетих година поред хришћанских народа рачунало се и на сарадњу са Албанцима, посебно у случају да судбина Балкана буде препуштена народима који на њему живе. У ограниченом рату балканских народа са Турском, без мешања великих сила, Албанци су, по општој процени, могли да донесу значајну предност страни за коју се у том сукобу определе.[9]

[8] *Записници седница Министарског савета Србије 1862-1898*, Приредио др Никола П. Шкеровић, Београд 1952, 37-38.
[9] Г. Јакшић и В. Ј. Вучковић, *Спољна политика Србије*, нав. дело, 137-138.

После пораза Аустрије код Садове[10] једно кратко време изгледало је да се Источно питање више не може одлагати. У том смислу говорио је у Хрватском сабору и Михаило Полит-Десанчић, изражавајући у свом говору, уједно, опште расположење српског народа у Хабсбуршкој Монархији. Помињући устанак на Криту, који је почео у лето исте године, истакао је Полит да ће Турска вероватно успети да угуши тај устанак, као што је успела да угуши и друге устанке на Балкану у последње време, али тиме неће моћи да промени уверење јавног мнења у Европи да она не спада међу цивилизоване европске државе, и да неће добити прилика да Грчку, Србију и Румунију врати међу своје пашалуке.[11]

Упоредо с корацима које је предузео на Цетињу ради склапања савеза, настојао је Илија Гарашанин да успостави тешње везе и са заграничним Србима. У пролеће 1866. године послао је Мићу Љубибратића у источну Херцеговину ради припреме устанка. Као бивши секретар Луке Вукаловића, вође херцеговачких устаника од 1852. до 1862. године, Љубибратић је од свих емиграната у Србији најбоље познавао прилике у тој области.[12] Он је за врло кратко време успео да обнови раније везе и створи услове за подизање устанка

[10] Пруска је извојевала победу над Аустријом код Садове у Чешкој (нем. Königgrätz, Краљевградац), 3. јула 1866. године. Датуми у основном тексту дати су по новом календару; у напоменама по новом, или упоредо по новом и старом календару.

[11] Говор М. Полита-Десанчића у Хрватском сабору, 5. XII 1866 (*Све досадање беседе дра Мих. Полита – Десанчића са повесничким цртама из српске политичке борбе од год. 1861-1883*, У Новом Саду 1883, 54). Михаило Полит-Десанчић није поменуо Црну Гору пошто је по општем схватању у то време она била независна, иако је независност као и наведене три државе стекла тек 1878. године (Бранко Павићевић, *Данило I Петровић Његош*, Књаз црногорски и брдски 1851-1860, Београд 1990, 333; Живко М. Андријашевић, *Нека необјављена писма Николе I Петровића Његоша*, у: *Студије, огледи, документи и списи о конзуларним односима Црне Горе 1611-1918. године*, Београд 2007, 520; Димо Вујовић, *Спор око протјеривања црногорског агента из Скадра 1872*, У истој књизи, 535-536).

[12] Љубибратић је дошао у Србију у лето 1865, после одласка Луке Вукаловића у Русију (*Србија и ослободилачки покрети на Балкану*, нав. дело, 386 /док. 238/; Н. И. Хитрова, *Последње године живота Луке Вукаловића*, ИЧ, 16-17, Београд 1970, 174-176; Милорад Екмечић, *Српски народ у Турској од средине XIX века до 1878*, у: *Историја српског народа*, V-1, Београд 1981, 497-498; Исти, *Вукаловић, Лука Л.*, Српски биографски речник, 2, Нови Сад 2006, 404-406).

у случају да Србија одлучи да зарати.[13] Нешто касније затражио је министар унутрашњих дела Никола Христић[14] од Николе Јовановића Окана да сачини план устанка у Босни. Слични кораци предузети су и у западним деловима Старе Србије.

У исто време започео је српски конзул у Цариграду Јован Ристић преговоре са Грцима на темељу српско-грчког споразума из 1861. године. Настојао је, такође, да успостави везу и са истакнутим албанским првацима.[15] Илија Гарашанин покушавао је да успостави везе и са бугарским народним вођама, иако је примећивао да се држе резервисано према Србији, да не показују веће прегалаштво за ослобођење, и да претерују у погледу распрострањености бугарских земаља. И поред уверења да у Бугарској нема услова за устанак ширих размера, Гарашанин је саветовао српског заступника у Букурешту, марта 1866. године, да настоји да одржи везе са њима.[16]

Никола Јовановић Окан сачинио је врло опширан пројект устанка заснован на искуствима, која је стекао у време устанка 1858. године и за време рада у Српско-босанском одбору. План је завршио током фебруара 1867. године и у највећој тајности уручио га Николи Христићу, 3. марта исте године. Као посредник у одржавању тајних веза са министром полиције послужио му је Радојица Шарчевића, начелник Поштанског одељења у истом министарству.[17]

Иза ових настојања Србије стајала је Русија, која је заплете у вези аустро-пруског рата покушавала да искористи за вођење актив-

[13] Архив САНУ, МБ, XVII, 17/69; Г. Јакшић и В. Ј. Вучковић, *Спољна политика Србије*, нав. дело, 346; Милорад Екмечић, *Стварање Југосалвије*, 2, Београд 1989, 256.
[14] Слободан Јовановић, *Друга влада Милоша и Михаила (1858-1868)*, Београд 1923, 99, 160-161.
[15] У вези преговора са Јованом Ристићем послао је А. Кумундурос крајем маја у Цариград М. Антонопулоса, бившег секретара грчког посланства у Парису (*Србија и ослободилачки покрети на Балкану*, нав. дело, 421 /док. 262/, 423-424 /док. 264/, 424-425 /док. 265/; М. Екмечић, *Стварање Југосалвије*, нав. дело, 2, 263-264).
[16] *Србија и ослободилачки покрети на Балкану*, нав. дело, 395-396 (док. 247); Ђорђе Игњатовић, *Београд као политичко средиште Бугара пре једног столећа*, у: *Ослобођење градова у Србији од Турака 1862-1867.год.*, Зборник радова САНУ, Уредник академик Васа Чубриловић, Београд 1970, 339-340.
[17] Писмо Нике Окана намеснику Јовану Ристићу, У Гроцкој, 18 (30) IX 1868, Архив САНУ, ЈР, XII/5, 565.

није политике на Балкану.[18] Руска штампа примећивала је намере западних сила да Аустрију - после њеног избацивања из Немачког савеза - преусмере на исток, и да јој за изгубљене земље у северној Италији дадну надокнаду на Балкану, на рачун Турске. „Московске вједомости" писале су да за такву политику нико није толико заинтересован као Енглеска, примећујући да су се у том смислу последњих година изјашњавале и француска и пруска дипломатија. Сва та питања, писао је исти лист, тичу се озбиљно Русије, која не може равнодушно да гледа „тако важне промене европске карте."[19]

Русија у ово време није била у могућности да се оружаним путем умеша у решавање спорова на Балкану. Храбрећи хришћанске народе на Балкану на отпор Турској, руска дипломатија није обећавала да ће Русија у случају устанка и сама да ступи у рат, само их је тајно помагала и подстицала припреме балканских држава, понављајући упорно да у случају рата неће бити препуштени сами себи. Јован Ристић тумачио је то тако, да би Русија у случају рата вероватно поставила на граници према Турској сто хиљада војника, не дозвољавајући ни једној другој сили да се умеша у сукоб на Балкану.[20]

Недоумице је изазвао један извештај Николаја Шишкина из маја 1866. године, у којем је руски конзул навео процене Илије Гарашанина да Србија још две године неће бити спремна за рат.[21] Наредне године упућена је у Србију руска војна мисија, састављена од три виша официра, која је требало да утврди стварну спремност и недостатке у српској војсци.[22] Преиспитујући војну спремност Србије испоставило се да нема довољно пушака за наоружање народне

[18] С. А. Никитин, *Очерки по истории южных славян и русско-балканских связей в 50-70-е годы XIX в.*, Москва 1970, 162-164; В. Д. Конобеев, Н. В. Зуева, Е. М. Шахотина, *Дипломатия России в борьбе за независимость Болгарии и образование болгарского национального государства (1856-1878 гг.)*, Новая и новейшая история, 1, Москва 1978, 43-44; Г. Јакшић и В. Вучковић, *Спољна политика Србије*, нав. дело, 375-379.

[19] Српске новине, 79, Београд, 9. VII 1866, 363-364; Раде Петровић, *Идеја о продаји Босне и Херцеговине шездесетих година 19. стољећа*, Balcanica, VIII, Београд 1977, 279-280.

[20] *Србија и ослободилачки покрети на Балкану*, нав. дело, 428 (док. 268).

[21] *Србија и ослободилачки покрети на Балкану*, нав. дело, 426-431 (док. 268).

[22] С. Јовановић, *Друга влада Милоша и Михаила*, нав. дело, 171-172.

војске. Јула 1867. године упутио је кнез Михаило Атанасија Николића ради набавке пушака у Русију. Он је добио одобрење руске стране за извоз оружја, али се, ипак, вратио необављеног посла. Руска војска у то време није имала довољно пушака у складиштима на југу, у реону Одесе, већ само код Москве и Туле, па је Николић одустао од набавке, процењујући да би превоз сувише много стајао.[23]

Пошто је у пролеће 1867. године Турска по савету великих сила пристала да преда градове на управу кнезу Михаилу сви планови о устанку померени су за наредну годину.[24] Међународне околности после задобијања градова захтевале су одређене измене у спољнополитичкој стратегији Србије. Оне су посебно приметне у настојањима кнеза Михаила и Илије Гарашанина током наредних месеци да убеде Црну Гору да се у погледу припрема устанка и ослободилачког рата није ништа битно променило. Ситуација се значајно изменила новембра 1867. године када је кнез Михаило сменио председника владе Илију Гарашанина, који је дуже од пет година водио послове око пропаганде и припреме устанка. Гарашанин је по свему судећи на Цетињу уживао веће поверење од српског кнеза, па га је кнез Михаило после црногорско-турског рата користио за стварање поверења и утирање пута за склапање савеза. Његова смена изазвала је велико незадовољство и званичне Русије, која је ради наоружања српске војске и припрема за рат одобрила Србији исте године кредит од 200 000 дуката.[25]

---

[23] А. Николић, *Биографија*, нав. дело, 160-161.

[24] На управу кнезу Михаилу предате су београдска, смедеревска, шабачка и кладовска тврђава. Из ових градова после Канлицке конференције /1862/ исељено је муслиманско становништво, пошто Турска није пристала да оно буде подређено српској управи (*Записници седница Министарског савета Србије*, нав. дело, 40; Леополд Ранке, *Србија и Турска у деветнаестом веку*, Превео Стојан Новаковић, У Београду 1892, 451-454, 461, 486-488; С. Јовановић, *Друга влада Милоша и Михаила*, нав. дело, 208-209; Јован Милићевић, *Историја предаје турских градова у Србији српској влади 1867.године*, у: *Ослобођење градова у Србији*, нав. дело, 247-249).

[25] АС, ПО, к. 30, 216; *Записници седница Министарског савета Србије*, нав. дело, 48; Милорад Недељковић, *Историја српских државних дугова од 1867-1895. год.*, Београд 1909, 11-13; Г. Јакшић и В. Вучковић, *Спољна политика Србије*, нав. дело, 346. Кредит је закључен у строгој тајности. За њега нису знали ни посланици Народне скупштине.

После смрти кнеза Михаила и образовања Намесништва послао је Никола Јовановић Окан, септембра 1868. године, наведени пројект устанка намеснику Јовану Ристићу. Понудио је Ристићу своје услуге, у случају да Србија намерава да настави припреме за устанак и рат, започете у време кнеза Михаила. Упутио је Ристића да се о њему распита код архиепископа београдског и митрополита српског Михаила и Димитрија - Мите Голубовића,[26] судије Касационог суда, на чијем је имању радио као деловођа од 1863. до 1869. године. Поред њих двојице за Окана се заузео и бивши министар полиције Никола Христић, наводећи у својој препоруци да је поуздан и вешт у стварима босанским.[27] Захваљујући уистину оригиналном пројекту устанка и препоруци више лица блиских либералима, који су чинили окосницу намесничког режима, успео је Никола Јовановић Окан да задобије поверење Јована Ристића, с којим се до тада није познавао.

II

Када се пред Намесништво у вези нових изазова за устанак поставило питање односа Србије са Црном Гором показао се Никола Јовановић Окан исто толико добар познавалац политике кнеза Николе и прилика у тој земљи. Из писма које је средином октобра 1868. године упутио Ристићу сазнајемо да су о односима Србије са Црном Гором разговарали од почетка њиховог познанства.[28] Као својеврсну допуну плана о подизању устанка у јужним пределима послао му је Окан, децембра 1868. године, опширан извештај о развоју Црне Го-

[26] Димитрије Голубовић, син Голуба Петровића. Почетком шездесетих година био је начелник Окружја београдског, затим судија Касационог и Дисциплинског суда (*Календаръ са шематизмомъ Књажества Србје*, за год. 1866, 19, 27; за 1867, 18; *Живети у Београду*, Документи Управе града Београда, 3, 1851-1867, Београд 2005, 243, 465).

[27] Архив САНУ, ЈР, XII/3, 22 (1868); Исто, XII/5, 565; Војислав Ј. Вучковић, *Неуспела политичка акција Матије Бана 1860-1861*, ИЧ, 9-10, Београд 1960, 406.

[28] Писмо Н. Окана Ј Ристићу, Београд, 2/14. X 1868, Архив САНУ, ЈР, XII/3, 24. У овом писму наводи Окан како је у разговору који су водили у Ристићевој кући заборавио да каже (вероватно на питање Ристићево) да би на Цетиње најбоље било да упути Љубомира Узун-Мирковића. То му је накнадно пало на памет, када је био на ручку код Узун-Мирковића.

ре у новије време, с посебним освртом на прилике у Херцеговини, где је према предвиђеном плану требало да отпочне устанак.[29] Овај извештај осветљава неке од кључних момената у односима двеју држава у време кнеза Данила и на почетку владавине кнеза Николе. У њему се на неки начин наговештавају ставови које ће Окан пред крај живота у виду препоруке изнети Јовану Ристићу. На основу свих сазнања он је саветовао да се не инсистира на стварању заједничке државе, већ да се само склопи савез са Црном Гором за ослобођење српског народа у Турској.

Заслуге за учвршћивање државне самосталности Црне Горе приписивао је Окан кнезу Данилу I Петровићу Његошу (1851-1860).[30] Све до његовог времена Црногорци нису имали развијену националну свест, нити довољно осећања за суседна српска племена, па су често, како је записао Окан, „своју браћу Србе" из Херцеговине, Зете и Боке Которске пљачкали и убијали исто као Турке. Међу њима била је изумрла и последња искра братске свести и јединства. Кнез Данило успео је да помири Црногорце са суседним племенима, а затим и да распростре мисао о њиховом уједињењу са Црном Гором.[31] Код свих суседних племена поставио је главаре, осим код Дробњака и Грахова, који су од раније имали своје војводе, стварајући тако чврсту организацију подређену црногорском владару.

До владике Петра II Петровића Његоша и кнеза Данила, истицао је Окан, поједина црногорска племена била су у сталном међусобном рату. Доношењем строгих прописа, а затим и општег закона искоренио је кнез Данило у великој мери унутрашње сукобе и

[29] Архив САНУ, ЈР, XII/5, 566, стр. 1-2. Спис (извештај) има 13 страна.

[30] У ранијој историографији превладавало је мишљење да стварање модерне црногорске државе почиње са кнезом Данилом I. У новије време померају се ти почеци у време Петра I Петровића Његоша (Мијат Шуковић, *Студије и есеји из историје државе Црне Горе*, Подгорица 2003, 15, 24-28).

[31] Архив САНУ, ЈР, XII/5, 566, 2. На пљачкање српског становништва у Херцеговини наилазимо и у време кнеза Данила I. Одред Васојевића који је у лето 1861. прешао у Србију пљачкао је, такође, српско становништво, понашајући се „као да су упали у непријатељску земљу." (Владимир Ћоровић, *Лука Вукаловић и херцеговачки устанци од 1852-1862. године*, Београд 1923, 26; Никола Христић, *Мемоари 1840-1862*, Београд 2006, 366-367).

крвну освету. Захваљујући преустројству државне управе и уређењу односа са суседним српским областима постигла је Црна Гора на Граховцу (1858) прву велику победу над турском војском, после чега је извршено разграничење са Турском.[32]

Посматрајући развој Црне Горе са становишта учвршћења државног јединства, Окан је у извесној мери идеализовао личност кнеза Данила, не примећујући да се црногорска држава под видом увођења законитости и уједињења појављује у његово време као носилац насиља. На идеализовање прилика у Црној Гори наилазимо и на другим странама у то време. Савременом посматрачу тешко је разумети како су брзо заборављана рђава дела, а пренаглашавани успеси које су црногорски владари у то време постизали. Марко Миљанов забележио је да је кнез Данило 1856. године сурово казнио становништво племена Куча, које је имало извесну самосталност између Црне Горе и Турске. Због одбијања кучких главара да плате порез убијено је по наредби кнеза Данила 243 Куча, међу којима и много деце, стараца и болесних лица.[33] Покољ би добио и веће размере да разумнији у црногорској војсци нису крили Куче, дајући им своје (црногорске) капе, и да најпослушније и најострашћеније главаре нису одвраћали речима: „Не удри брата Србина, Црногорче, црн ти образ, кâ ти и јест, мимо браћу!"[34]

Кажњавајући недужно становништво, кнез Данило опростио је убрзо затим казну дванаесторици кучких главара, који су својим одбијањем да плате порез изазвали поход црногорске војске и покољ становништва, а затим их поново поставио за главаре.[35] Тиме је погазио сопствени *Законик*, који је прогласио годину дана раније

[32] Архив САНУ, ЈР, XII/5, 566, стр. 3; Б. Павићевић, *Данило I*, нав. дело, 171, 305-306, 336-345; Никола Б. Радуловић, *Међународно право Црне Горе по В. Богишићу*, у: *Студије, огледи, документи*, нав. дело, 588-592; Д. Берић, *Устанак у Херцеговини*, нав. дело, 376-377.

[33] Свим убијеним, укључујући и децу, одсечене су главе и донете пред војводу Мирка Петровића, кнежевог брата (Марко Миљанов Поповић, *Племе Кучи у народној причи и пјесми*, у: *Сабрана дјела*, Критичко издање, I, Приредили: Проф. Др Јован Чађеновић и Проф. Др Љубомир Зуковић, Титоград 1989, 269-279, 441-450; Марко Вујачић, *Војвода Мирко Петровић*, Београд 1969, 31-36, 118-122; Илија Петровић, *Црногорска похара Куча*, Подгорица 2010, 161-189).

[34] М. Миљанов Поповић, *Племе Кучи*, нав. дело, 278.

[35] М. Вујачић, *Војвода Мирко Петровић*, нав. дело, 122.

(1855). Кривица према том закону била је строго индивидуализована и нико се није могао казнити без одговарајуће судске пресуде. Тако је било и према Законику општем црногорском и брдском владике Петра I (1803).[36] Данилов законик обавезивао је изричито на једнако поступање и према поданицима у пограничним земљама, као и према ускоцима.[37] Пре Куча извршио је кнез Данило I и похару Бјелопавлића.[38]

Марко Миљанов, и сам пореклом Куч, дуго се двоумио пре него што је пред смрт одлучио да саопшти пуну истину о односу црногорске династије према његовим саплеменицима и Србима у Херцеговини и Старој Србији.[39] У ширем смислу његова казивања проблематизују однос према питањима националног осећања и државних тежњи династије Петровић у то време. Она упућују на закључак да је упоредо са неговањем српских осећања већ у то време стваран посебан црногорски идентитет и да је основни циљ спољнополитичких настојања, како кнеза Данила, тако и кнеза Николе био изграђивање и учвршћење државности Црне Горе, а не уједињење са Србијом. У тежњи да се што пре разбије вековно турско окружење и прошири границе Црне Горе према Херцеговини и северној Албанији династија Петровић понекад је заиста чинила исхитрене и непромишљене потезе.

У тој стратегији свако средство било је оправдано. Ослонац је тражен на разним странама. Савезник је могао бити свако ко би потпомогао остварење тог државног циља. Понекад су црногорски владари били спремна да чини и компромисе у стварима које су пред-

[36] *Законикъ общи црногорски и брдски - Законикъ Данила Првогъ*, Фототипско издање, Са историјско-правном студијом др Петра Ђ. Стојановића, Цетиње 1982, VIII, LIX-LXI.

[37] „За сваку овакову сагріеху у пограничной земльи учињену бq ће свакій Црногорацъ и Брђанинъ исто онако кастигатъ, као кадъ своему брату Црногорцу или Брђанину учини." /Чл. 25/ (*Законикъ общи црногорски и брдски - Законикъ Данила Првогъ*, нав. дело, LXVII/ чл. 25, LXXXVI/чл. 91).

[38] У црногорској историографији до најновијег времена подељена су мишљења о сврсисходности оваквих казнених мера које су изилазиле из оквира закона. Једни их смартају као државни злочин, други их оправдавају као неопходност у циљу учвршћивања државног јединства (М. Шуковић,), док их понегде једноставно не помињу.

[39] М. Миљанов Поповић, *Племе Кучи*, нав. дело, 437-438.

стављале основни смисао националне слободе и државне независности. Кнез Данило понудио је, 1856. године, Турској признање султановог сизеренства, под условом да препусти Црној Гори на управу херцеговачки и скадарски пашалук.[40] У исто време затражио је од сила потписница Париског мировног уговора признање независности Црне Горе и проширење њених граница у Херцеговини и Албанији, уз уступање луке Бар.[41]

У ноти којом се обратио великим силама кнез Данило тражио је земље за које је Црна Гора у новије време ратовала са Турском, истичући да је то услов за њен опстанак и самосталан државни развој. Није се при том позивао на начело народности, нити на историјско право некадашње црногорске државе (Зете, Дукље).[42] При остварењу наведених циљева црногорски главари били су немилосрдни према свакоме ко би им се нашао на путу. У борби за независност ослањали су се на ослободилачке традиције свих, како словенских, тако и несловенских народа на Балкану.[43] Посебно вешто знали су да искористе симпатије српског становништва из суседства, које је било спремно да подржи сваки отпор турској власти. Савременици су брзо заборављали суровост црногорских државних вођа, стварајући о великом војводи Мирку, кнезу Данилу и кнезу Николи мит као о вековним заточницима борбе за слободу.

Од краја XVIII века до устанка 1875. године у званичним наредбама и законима народ у Црној Гори скоро по правилу називан је Црногорцима и Брђанима. Као виши ауторитет којим су се поткрепљивале наредбе и прописи владаоца и племенских главара служило је предање источне православне цркве. Заклињали су се у Богородицу, свемогућег Бога, часни крст, еванђеље или неког од православних светаца. У време кнеза Данила I и кнеза Николе позивали су се углавном на св. Петра цетињског. Он је добио средишње место у

[40] Предлог уговора књаза Данила о признању султановог сизеренства над Црном Гором, 1856, у: *Црногорски законици*, Правни извори и политички акти од значаја за историју државности Црне Горе, Зборник докумената, Књ. 1, Приредили: Др Бранко Павићевић и Др Радослав Распоповић, Подгорица 1998, 187-189 (док. 51).
[41] Циркуларно писмо књаза Данила потписницима Париског мира, мај 1856, у: *Црногорски законици*, I, нав. дело, 189-191 (док. 52).
[42] Нав. документ, 190.
[43] Мијат Шуковић, *Студије и есеји*, нав. дело, 32;

уобличавању државне идеологије, којом се Црна Гора постепено удаљавала од Србије. У званичним државним документима у то време скоро у потпуности искључени су светитељи који су имали најважније место у предању Српске православне цркве (св. Сава, Стефан Дечански).

У *Законику општем црногорском и брдском* српско име није поменуто ни једном. У *Стеги* (1798) која је претходила овом законику српско име поменуто је посредно у клетви која би требало да снађе издајника.[44] У *Даниловом законику* у два члана (од 95) изричито се каже да су Црногорци српског порекла.[45]

Из политичких и правних докумената црногорске државе може се закључити да је православна хришћанска вера била најјача спона која је окупљала разнородна племена и надахњивала их у борби против Турака. У *Стеги* Турци су изричито поменути као „ваздашњи" непријатељи хришћанског рода.[46] У каснијим правним споменицима говори се уопштено о непријатељима ма откуда они долазили. Не негирајући везу са српским народом црногорско вођство користило је у званичном обраћању становништву Црне Горе и Брда током XIX века све више пределно име. Српство им је служило као нека врста идеологије, која им је помагала да окупе суседна српска племена и обезбеђивала наклоност српског и словенског света. Руски конзул у Дубровнику Константин Петковић писао је, јуна 1857. године, како Црногорци, сачувавши искру словенске слободе на самим неприступачним стенама, не пристају да се растану лако с њом.[47] Узор су им уствари били Грци који су у борби за ослобођење успевали да окупе разнородне народе, на простору доста ширем од

[44] У клетви су поменути Јуда, који је издао Христа, и Вук Бранковић, „кои издаде Србљѣ на Косово" (*Законикъ общи црногорски и брдски - Законикъ Данїила Првогъ*, нав. дело, XLVII/чл. 3).

[45] У чл. 88 забрањује се ради превеликог излагања трошку упражњавање других обичаја осим слављења крсног имена „по нашем србскомъ обичаю", „као успомена прађедовскогъ крштеня", а у чл. 92 утврђује се равноправност иноплеменика без обзира на веру, „и ако у овой земль и нема никакве друге народности до едине србске" (Нав. дело, LXXXV, LXXXVII).

[46] У уводу овог законског акта из 1798. (Нав. дело, XLV).

[47] *Зарубежные славяне и Россия*, Документы архива М. Ф. Раевского 40-80 годы XIX века, Москва 1975, 353-354 (док. 329).

оног који су на северу обухватале античка Грчка и Македонија. Марко Миљанов пребацивао је црногорским званичницима што у борби за проширење државних граница у подједнакој мери рачунају на Албанце у Скендерији и Старој Србији као и на Србе у суседству Црне Горе.[48]

Време у којем је учвршћивана црногорска државна идеја поклапало се са временом у којем на простору Турске није деловала јединствена српска црквена организација. По укидању Пећке патријаршије (1766) митрополија цетињска била је препуштена сама себи. Цариградска патријаршија није успела ауторитетом турске власти да потчини црногорску митрополију, као што је био случај са свим другим епископијама и митрополијама на подручју Пећке патријаршије. Пре стварања самосталне црквене организације у Кнежевини Србији (Архиепископије београдске и митроплоије српске) то је доприносило стварању великог угледа црногорских владика, који су у исто време били и световни владари, у целом српском свету. Није се примећивало да се та митрополија по својој црквено-државној идеологији постепено удаљавала од предања Српске православне цркве. До обнављања Пећке патријаршије после Првог светског рата за посвећење обраћали су се митрополити цетињски српским митрополитима у Сремским Карловцима и Руској патријаршији.[49]

III

У догађајима који су уследили по доласку кнеза Николе на црногорски престо (1860), Никола Јовановић Окан и сам је учествовао. Од почетка 1861. до поткрај 1862. године боравио је Окан у Дубровнику, Далмацији, Херцеговини, Боки Которској и Црној Гори. У вези преговора о заједничкој акцији Србије и Црне Горе против Турске јавили су се у то време први већи неспоразуми између српског и црногорског кнеза. Србија је подржала захтеве херцеговачких устаника да реформама побољшају свој економски и политички положај. Пружила им је и материјалну помоћ, али војнички није била

[48] М. Миљанов Поповић, *Племе Кучи*, нав. дело, 426.
[49] Др Ђоко Слијепчевић, *Историја Српске православне цркве*, Друга књига: Од почетка XIX века до краја Другог светског рата, Београд 1991, 226-227, 229.

припремљена за рат, нити је добила дипломатску подршку западних сила за неутрално држање Аустрије у случају сукоба са Турском.[50] Кнез Михаило поручио је кнезу Николи, марта 1861. године, по његовом изасланику, сенатору Тодору Илићу, да не рачуна са војним учешћем Србије ако се одлучи на рат са Турском.[51] И поред тога кнез Никола уверавао је француског конзула у Скадру да је постигао договор са кнезом Михаилом о заједничкој акцији на пролеће 1862. године.[52]

Крајем 1862. године посетио је Окан на Цетињу кнеза Николу који је још увек био испуњен дубоким гневом према кнезу Михаилу и српској влади. Разговарали су подробно о српско-црногорским односима, о чему је Окан касније известио намесника Ристића. Под утисцима тешког пораза у рату са Турском кнез Никола изнео је низ оптужби на рачун српске владе и кнеза Михаила лично, тврдећи, чак, да га је српски кнез подстицао на рат и обећавао послати војну помоћ, а да га је затим изневерио.[53] У истом тону говорио је и велики војвода Мирко, с којим се Окан, децембра 1862. године, сусрео у Котору, при повратку са Цетиња у Србију.[54]

У лето исте године послао је кнез Михаило Вука Караџића на Цетиње ради преговора са кнезом Николом, па кад је сазнао како се о њему прича на црногорском двору, упутио је капетана Милојка Лешјанина да великом војводи Мирку пренесе његово мишљење и мишљење српске владе о тим поступцима. Војвода Мирко налазио се у то време у дипломатској мисији у Бечу, покушавајући код аустриј-

[50] Енглески министар спољних послова лорд Џон Расел истакао је у писму кнезу Михаилу, 23. јула 1863. године, да је заслужно хвале што се није умешао у херцеговачки устанак (М. Ф. Христић, *Србија и Енглеска пре пола века*, Мисија Филипа Христића у Лондону 1863. године, По белешкама из његових успомена, Београд 1910, 3).

[51] *Односи Србије и Црне Горе у XIX веку 1804-1903*, Приредио Петар Поповић, Београд 1987, 187 (док. 232); Н. Христић, *Мемоари*, нав. дело, 368, 370, 410; Радоман Јовановић, *Политички односи Црне Горе и Србије 1860-1878*, Цетиње 1977, 50-51.

[52] Љиљана Алексић, *О мисији Вука Караџића на Цетињу 1860-61. године*, Историски гласник, 1-2, Београд 1958, 80.

[53] Р. Јовановић, *Политички односи*, нав. дело, 56-57; Бранко Павићевић, *Црна Гора у рату 1862. године*, Београд 1963, 86.

[54] Писмо Нике Јовановића Окана Вуку Караџићу, Трст, 5/17. XII 1862 (*Сабрана дела Вука Караџића*, XXXI, Преписка, Књ. XII /1859 – 1862/, Београд 1998, 1188 – 1189).

ског цара и посланика великих сила да испослује измену двеју неповољних одредби мировног уговора са Турском из 1862. године.[55]

Објашњавајући крајем 1862. године Вуку Караџићу узроке неспоразума са кнезом Николом, подвукао је кнез Михаило да неслога са Црном Гором истина може да буде сметња Србији у постизању њених великих циљева, мислећи свакако при том на ослобођење српског народа у Турској, али да се српско правитељство неће на то обазирати. Очито увређен причама о његовом издајству тражио је од Лешјанина да баш у том смислу пренесе његов одговор кнезу Николи и великом војводи Мирку.[56]

У дипломатским круговима оптуживали су великог војводу Мирка да је највише крив што није успело посредовање комисије великих сила приликом преговора херецеговачких устаника са Омер пашом за мирно решење кризе. Он је омео већ договорени састанак кнеза Николе са командантом турске војске у Додошима, изјављујући да ће својом руком убити сопственог сина (кнеза Николу) ако оде на тај састанак. Овим је по суду посредника у преговорима пропуштена прилика да се кнез Никола састане са Омер пашом на црногорском земљишту, у Ријечкој нахији. Раније уговарани састанци са Омер пашом нису могли да се одрже, пошто црногорски главари плашећи се издаје нису дозвољавали кнезу Николи да прелази на турску и аустријску територију.[57]

Добро упознат са разлозима неспоразума између Београда и Цетиња, Никола Јовановић Окан писао је Вуку Караџићу да је за време боравка на Цетињу као грађанин београдски „бранио поступак наши Србаља" и да се жалио на црногорско „злочесто" примање Срба из Србије.[58] Неспоразуми између кнеза Михаила и кнеза Нико-

[55] *Сабрана дела Вука Караџића*, XXXI/12, нав. дело, 1104 (док. 611), 1110-11 (616), 1121-22 (624); М. Вујачић, *Војвода Мирко Петровић*, нав. дело, 74-82.

[56] Писмо Михаила М. Обреновића Вуку Караџићу, Београд, 6/18. XII 1862, у: *Сабрана дела Вука Караџића*, XXXI/12, нав. дело, 1189-1190 (663).

[57] Димитрије-Мита Клицин, *Банаћанин Михаило Зега, црногорски сердар и народном песмом прослављени јунак*, Одломак из историје Црне Горе од 1861 до 1866 године у вези са херцеговачким устанком од 1861 до 1862 године, Нови Сад 1941, 20-21; Љиљана Алексић, *Политика Француске према херцеговачком устанку 1861-1862. године*, ИЧ, IX-X (1959), Београд 1960, 417-418.

[58] *Сабрана дела Вука Караџића*, XXXI, Преписка, Књ. XII /1859 – 1862/, Београд 1998, 1188-89 (док. 662).

ле имали су очито дубље узроке од неуспелог преношења оружја из Србије у Црну Гору, преко турске територије, у лето 1861. године. О тим догађајима причао је кнез Никола деценијама касније српским путницима који су навраћали на Цетиње, истичући увек наводно неродољубиво држање српске владе и кнеза Михаила пре и у време црногорско-турског рата 1862. године. Причао је о томе и свом потоњем секретару Сими Поповићу, који је на основу свих казивања закључио да је кнез Никола претеривао и да се држање кнеза Михаила у вези преноса оружја никако не би могло узети као смишљено српско неверство.[59]

Када је Симо Поповић изабран за секретара (1870) предао му је кнез Никола целу преписку са српским званичницима, да би стекао увид у дотадашње односе Црне Горе са Србијом. У својим мемоарима Поповић наводи да је ту преписку детаљно прегледао, али о овим догађајима није нашао ни једну белешку.[60] У историографији

[59] Оружје и барут Црној Гори обећао је још кнез Милош. Начин преношења барута, којег је Србија имала довољно на располагању, договорен је за време боравка председника црногорског Сената Тодора Илића у Београду, марта 1861. Будући да је Србија била изложена сталним притисцима великих сила за одржање мира договорено је да по барут долазе мање групе од по 4-5 Црногораца и да га неприметно преносе преко турске територије. И поред тог договора послат је одред од преко 200 људи, који је привукао пажњу Турака. Јуна 1861. успео је тај одред уз борбу да се пробије до српске границе, између Нове Вароши и Сјенице. Били су исцрпљени, а неки и рањени. У Србију су донели 18 одсечених турских глава. Кнез Михаило послао је мајора Ранка Алимпића да их разоружа на миран начин, што му је пошло за руком после дугог убеђивања. Само седморица Васојевића на челу са синовцем васојевићког капетана Шује Васојевића нису хтели да предају оружје. Снабдевени храном и муницијом они су се вратили натраг, па су им Турци направили заседу и све их побили. Кнез Никола подигао им је на Цетињском пољу споменик, истичући често у разговору с путницима ис српских земаља који су свраћали на Цетиње да је то „обиљежје малодушности и неродољубивог држања кнеза Михаила и његове владе". Споменик је срушен у време побољшања односа између Србије и Црне Горе, 1896, уочи доласка краља Александра Обреновића у посету кнезу Николи (*Живот и рад генерала Ранка Алимпића у свези са догађајима из новије српске историје*, Написала његова удовица Милева, Београд 1892, 312-314; Н. Христић, *Мемоари*, нав. дело, 364-365; П. Поповић, *Односи Србије и Црне Горе*, нав. дело, 188-189 /док. 235/; Војвода Симо Поповић, *Мемоари*, Приредили и предговор написали: Јован Р. Бојовић и Новица Ракочевић, Цетиње – Подгорица 1995, 301-302; Р. Јовановић, *Политички односи*, нав. дело, 58).

[60] С. Поповић, *Мемоари*, нав дело, 303.

навођени су могући политички циљеви које су кнез Никола и велики војвода Мирко желели да постигну слањем овог одреда у Србију. Постављало се питање односа према суседним српским областима које су у случају посебног државног развоја Црне Горе могле бити предмет узајамног спора са Србијом. Васојевићи су традиционално били наклоњени Србији, док је Црна Гора тежила да присаједини и онај део васојевићке области који се још увек налазио под турском влашћу. Ако би Србија одбила да их подржи против Турске Васојевићи би се - рачунали су на Цетињу - окренули Црној Гори, што се касније уистину и десило.[61] Навођено је, такође, да је то био одговор кнеза Николе на успостављање тешњих односа војводе Луке Вукаловића са Србијом. Вук Караџић је тврдио да је кнез Никола, плашећи се српског утицаја у Херцеговини, упознао Омер пашиног изасланика са писмима која је кнез Михаило писао Вукаловићу.[62]

Како је напред напоменуто кнез Никола и војвода Мирко знали су да Србија није спремна и да не намерава да ступи у рат са Турском. То је кнез Михаило марта 1861. године изричито рекао секретару црногорског Сената Тодору Илићу, који је као изасланик кнеза Николе долазио у Београд. Забуну је унео Јован Николић Тасовац, родом од Требиња, који се изненада, јуна 1861. године, појавио у Ђурђевим Ступовима код војводе Маше Врбице, представљајући се као изасланик кнеза Михаила. Он је саопштио Врбици, као наводно поруку кнеза Михаила, да ће Србија када се црногорска војска при-

[61] Против рата била је и Русија и у том смислу саветовала и Београд и Цетиње. Војвода Мирко био је убеђен да ће поновити успех из 1858. године и присајединити Црној Гори делове Херцеговине. Ј. Ковалевски истакао је беспримерну храброст Црногораца у том рату, али лоше изабран тренутак за вођење рата, без дипломатске подршке Аустрије и Енглеске и без савеза са Србијом и Грчком. Нису добили ни очекивану подршку од Француске, која је у време претходног рата подржала Црну Гору, а изостала је и обећавана акција гарибалдинаца /*Црногорско-руски односи*, нав. дело, 400-403; М. Прелог, 4-5/. (Р. Јовановић, *Политички односи*, нав. дело, 54-63; Драгослав Страњаковић, *Илија Гарашанин*, Крагујевац 2005, 359; Миомир Дашић, *Васојевићи у устанцима 1860-1878. године*, Подгорица 1992, 59-62; М. Екмечић, *Зимоњић Богдан*, Српски биографски речник, 3, Нови Сад 2007, 886; Милан Прелог, *Гарибалдиана*, Ријеч, 13, Загреб 1931, 4-5).

[62] П. Поповић, *Односи Србије и Црне Горе*, нав. дело, 196 (док. 246); Б. Павићевић, *Црна Гора у рату*, нав. дело, 88; Д. Страњаковић, *Илија Гарашанин*, нав. дело, 359; Р. Јовановић, *Политички односи*, нав. дело, 60-61.

ближи српској граници послати оружје и барут и помоћ од неколико хиљада војника.[63] У објављеним збиркама извора и у литератури не наводи се нигде писмо кнеза Михаила упућено наводно преко Тасовца, иако се о догађајима из тог времена расправља као да је оно стварно постојало.[64] Ни Симо Поповић га није нашао у архиви на Цетињу. Да је такво писмо кнеза Михаила заиста имао у рукама, кнез Никола свакако не би пропустио прилику да га употреби као крунски доказ у настојању да кривицу за неуспех у рату објасни неискреним држањем Србије. Цела прича о Тасовчевој мисији заснована је на писму Маше Врбице од 3. јула 1861. године, у којем је обавестио кнеза Николу о доласку Тасовца у његов логор.[65]

Делује потпуно неуверљиво претпоставка да би кнез Михаило, непосредно после неспоразума с црногорским одредом који је прешао у Србију ради преноса оружја, могао упутити свог изасланика с обећањем да ће оружаним путем помоћи црногорску војску. Маја исте године кнез Михаило распустио је Српско-босански одбор, пошто је у то време било сасвим извесно да неће доћи до новог италијанско-аустријског рата и да је, у вези с тим, прошла опасност од превременог отварања Источног питања. Када је августа 1861. године сазнао да се у суседним областима Турске разносе гласови о његовим намерама да зарати са Турском, кнез Михаило зачудио се таквим причама, а затим је додао: „Нека их, нека сами себе плаше!

[63] Кнез Никола није С. Поповићу рекао да је кнез Михаило обећао послати добровољце, већ само оружје и барут.

[64] Б. Павићевић, *Црна Гора у рату*, нав. дело, 138. Г. Јакшић и В. Вучковић не помињу Тасовца. Наводе да је кнез Никола покушао у то време да компромитује кнеза Михаила и да Србију увуче у рат. Истичући да је организовање народне војске тек било отпочело закључују да Србија 1861. није желела оружани сукоб са Турском. Помињу да је у лето 1861. на Цетиње упућен Љ. Ненадовић да објасни српски став (Г. Јакшић и В. Ј. Вучковић, *Спољна политика Србије*, нав. дело, 62, 88) М. Дашић је приметио да су поруке које је пренео Тасовац /он га назива Тисовац/ одударале од тадашњег званичног става Србије (М. Дашић, *Васојевићи*, нав. дело, 62).

[65] *Србија и ослободилачки покрети на Балкану*, нав. дело, 185 (док. 161), 206-207 (док. 176); П. Поповић, *Односи Црне Горе и Србије*, нав. дело, 188-189 (док. 235 и 236); Б. Павићевић, *Књаз Данило I*, нав. дело, 333; Исти, *Црна Гора у рату*, 138; Д. Берић, *Устанак у Херцеговини*, нав. дело, 795-796.

Колико нас то беди на правди, толико нам, с друге стране, и помаже, утврђујући веру у нашу велику моћ!"[66]

Понесени успехом у рату 1858. године кнез Никола и велики војвода Мирко током целе 1861. године показивали су намеру да херцеговачки устанак искористе за проширење државне територије на западним и северним границама, иако по општем суду добро упућених представника неких великих сила, који су радили на умирењу устанка у Херцеговини, за то нису постојали скоро никакви услови. Излаз из стешњености и сиромаштва Црне Горе налазили су они у упорној борби против Турака, док их не прогнају са прадедовских огњишта. Оглушили су се и о савете Русије, која је била против изолованих и недовољно припремљених сукоба са Турском.[67] Тако је упорност кнеза Николе доживљавао и француски представник у мировној комисији у Херцеговини. Рат са Турском представљао је за кнеза Николу нешто више од личног угледа и популарности. Он га је доживљавао управо као питање „живота или смрти."[68]

Крајем септембра кнез Никола одбио је понуду комесара великих сила да потпише изјаву да се неће мешати у херцеговачки устанак, као услов да се укине блокада Црне Горе, коју је завео Омер паша по доласку у побуњена подручја. За сарадњу на умирењу устанка кнез је тражио признање независности Црне Горе, излазак на море и исправку границе.[69] У пограничним областима Херцеговине које је Вукаловић ослободио кнез Никола и велики војвода Мирко сменили су устаничке вође, уместо њих поставили своје људе и почели да убиру порез.[70] Јануара 1862. године сменили су Луку Вукаловића, а затим и граховског војводу Анту Даковића. Херцеговачки устаници осетили су се као таоци политике Цетиња. Кад су им Турци чинили

[66] М. Ђ. Милићевић, *Кнез Михаило у споменима некадашњег свог секретара*, Из последњих девет година кнежева живота, Београд 1896, 64-65.
[67] Јагош Јовановић, *Стварање црногорске државе и развој црногорске националности*, Историја Црне Горе од почетка VIII вијека до 1918. године, Цетиње 1947, 291; В. Д. Конобеев, Н. В. Зуева, Е. М. Шахотина, *Дипломатия России*, нав. дело, 43.
[68] Љ. Алексић, *Политика Француске*, нав. дело, 417, нап. 30.
[69] Г. Јакшић и В. Ј. Вучковић, *Спољна политика Србије*, нав. дело, 87; Б. Павићевић, *Црна Гора у рату*, нав. дело, 80.
[70] В. Ћоровић, *Лука Вукаловић*, нав. дело, 122-123; Н. Христић, *Мемоари*, нав. дело, 368-369.

повољне понуде за мир кнез Никола и велики војвода Мирко гурали су их у нове сукобе, а затим су поручили Омер паши да ће устанак брзо умирити ако Црној Гори учини територијалне уступке.[71]

Када нису добили пристанак кнеза Михаила за рат, покушали су Србију без његове воље да увуку у сукоб са Турском. Војвода Машо Врбица упао је с корпусом од 1.700 војника на турску територију у Полимљу, с намером да устанак прошири до српске границе. Он је у свему подржавао ратоборне планове великог војводе Мирка. С ниподаштавањем је говорио о српским властима, док су се појединци из одреда који је прешао у Србију - како је забележио Никола Христић - понашали „као да су упали у непријатељску земљу."[72] Све је то рађено у строгој тајности. У званичној српско-црногорској преписци та роварења против кнеза Михаила не могу да се наслуте. Септембра 1861. године, у јеку кампање против кнеза Михаила, обратио му се кнез Никола с молбом да дозволи пресељење неколико стотина породица у Србију, пошто су неки крајеви Црне Горе били угрожени глађу. Обратио се и Омер паши с молбом да им дозволи прелазак преко турске територије. Омер паша изразио је чуђење да кнез Никола дозвољава исељење црногорских поданика, док у исто време прима устанике из суседних области. Кнез Михаило послао му је 6.000 дуката да им набави жито, истичући да би у датим околностима пресељење било тешко извести.[73]

Припремајући се за рат на Цетињу су настојали да спрече договор Луке Вукаловића са Омер пашом. За време посете Цетињу Константина Петковића, руског конзула у Дубронику, замолио га је кнез Никола да од његове владе потражи за Црну Гору милион рубаља кредита. Ту молбу поновио је у писму крајем фебруара 1862. го-

[71] Вук Поповић – Вуку Караџићу, Котор, 22. II 1862, у: *Сабрана дела Вука Караџића*, XXXI/12, нав. дело, 993-996 (док. 553); В. Ћоровић, *Лука Вукаловић*, нав. дело, 115-118.

[72] *Србија и ослободилачки покрети на Балкану*, нав. дело, 207-208 (док. 177); Н. Христић, *Мемоари*, нав. дело, 366-367; Миомир Дашић, *Васојевићи у устанцима 1860- 1878. године*, Подгорица 1992, 60-61.

[73] Кнез Михаило одобрио је 5.000 дуката из државне касе, а 1.000 # додао је из личних средстава (П. Поповић, *Односи Србије и Црне Горе*, нав. дело, 192 /док. 240/, 193-194 /242/; Г. Јакшић и В. Ј. Вучковић, *Спољна политика Србије*, нав. дело, 62; М. Ђ. Милићевић, *Кнез Михаило*, нав дело, 68).

дине.[74] Лука Вукаловић послао је Омер пашине услове за склапање мира кнезу Михаилу, тражећи савет шта да чини. Кнез му је одговорио „да услови нису довољни, али би пријем њин зависио од моћи и снаге којом Вукаловић располаже". Закључио је да би „свакако било боље задовољити се за сада и мањим" добицима, него изгубити све што је до тада постигнуто. Поручио је у исто време преко једног Србина из Книна да му Србија у том тренутку не може другачије помоћи, осим слања оружја и барута, што ће учинити преко Црне Горе. Упутио га је да се о свему посаветује са кнезом Николом.[75]

Директор Азијатског департмана у руском Министарству спољних послова Јегор Ковалевски, који је био добро упућен у збивања на Балкану, истакао је неумешност кнеза Николе, а посебно његовог оца, у припреми и вођењу устанка у Херцеговини, као и њихову неспособност да из тих догађаја благовремено извуку корист за Црну Гору.[76] При том је свакако мислио на стварање атмосфере да се одбије Прокламација Омер паше Латаса из јуна 1861. године, која је садржавала услове за постизање мира. Ова Прокламација (у 8 тачака), састављена под окриљем великих сила, гарантовала је испуњење обавеза које је Турска у погледу реформи објавила Хатихумајумом. Испуњење овог законског акта гарантовале су велике силе 9. чланом Париског мировног уговора (1856). Херцеговачки устаници осећали су и сами да Омер пашини предлози представљају највеће уступке које су у том тренутку могли да добију, али су у преговорима стално изражавали сумњу и бојазан, да ли турске власти могу и да их испуне, пошто да тада ни један реформски закон нису успели да спроведу у дело. При том су били свесни да сами не могу ништа да уговоре са Омер пашом без претходног споразума са Цетињем.[77] Такве процене херцеговачких устаника постајале су све

[74] В. Ћоровић, *Лука Вукаловић*, нав. дело, 89, 92; Д. Клицин, *Банаћанин Михаило Зега*, нав. дело, 20; Никола I Петровић Његош, *Писма – Библиографија*, Цјелокупна дјела, Књига шеста, Цетиње 1969, 40 (док. 16).

[75] Н. Христић, *Мемоари*, нав. дело, 368-370.

[76] *Црногорско-руски односи 1711-1918*, Књига 1: *Руски извори о Црној Гори од краја XVII до средине XIX века*, Подгорица – Москва 1992, 401 (док. 48).

[77] *Les réformes et la protection des chrétiens en Turquie 1673-1904*, par A. Schopoff, Paris 1904, 70 /дод. 24/; В. Ћоровић, *Лука Вукаловић*, нав. дело, 118; Д. Берић, *Устанак у Херцеговини*, нав. дело, 795-798.

извесније како је турска војска стезала обруч око Црне Горе и појачавала трупе на граници према Србији. Ковалевски је сматрао да су кнез Никола и велики војвода Мирко одбијајући да буду гаранти за спровођење мира пропустили прилику да побољшају положај земље и још више подигне њен углед, стечен у рату 1858. године. Таквом „невидовитом" политиком, по мишљењу руске дипломатије, довели су они земљу на ивицу катастрофе.[78]

Турци су добро проценили да им међународне околности иду у прилог и да би једним победоносним ратом могли да умање самосталност и Србије и Црне Горе. То је увидео и српски заступник у Цариграду Јован Ристић у време када су се међу великим силама на конференцији у Канлици, у лето 1862. године, водиле велике расправе о српско-турским односима. Приметио је у једном од својих извештаја да би Турској победоносни рат у том тренутку значио исто што и препорођај. По извештајима Јована Ристића у Цариграду су очекивали да ће кнез Никола пред надирањем турске војске ка Цетињу побећи у Аустрију, а кнез Михаило да ће бити убијен или присиљен да се повуче са престола.[79]

Турска је била незадовољна реформама које је спроводио кнез Михаило у циљу повећања унутрашње самосталности земље, зато је свим силама покушавала да га збаци с престола. Посебно је зазирала од народне војске, која је устројена посебним законом, донетим на Преображенској скупштини, августа 1861. године. Тражила је да се број људства под оружјем сведе на 12.000 војника. Да би спречила сарадњу са Црном Гором око херцеговачког устанка повећала је Турска војне снаге на граници према Србији, због чега су посланици Преображенске скупштине изразили забринутост и уложили протест. Енглеска је у то време у потпуности подржавала Турску. Када се децембра 1862. године сазнало за провоз оружја преко Румуније енглески посланик у Цариграду рекао је с претњом да ће Ср-

[78] Б. Павићевић, *Црна Гора у рату*, нав. дело, 363; Радоман Јовановић, *Црногорско-руски политички односи (1771-1917)*, Историјски записи, 3-4, Титоград 1984, 36-37.

[79] Ј. Ристић, *Преписка*, нав. дело, 28-29; В. Вучковић, *Односи између Илије Гарашанина и Јована Ристића*, нав. дело, 145.

бију постићи судбина Црне Горе, док је лорд Расел изјавио да је држање кнеза Михаила по њега лично погибељно.[80]

Смењивање Луке Вукаловића погоршало је међународни положај Црне Горе. Порта је убеђивала велике силе да ово смењивање показује да је црногорски кнез стварни вођа херцеговачког устанка. На Цетињу су уистину сматрали да не треба допустити да утицај и популарност Луке Вукаловића пређу степен који би га учинио независним од Црне Горе. Одлука о смењивању Вукаловића изазвала је нерасположење и незадовољство у свим српским и свим словенским земљама, будући да је он свуда уживао велики углед.[81] Омер паша отезао је са већим сукобима све док енглески и аустријски изасланици нису сами предложили да би Турска ради очувања мира требало војнички да сломи устанак и спречи мешање Црне Горе. Када је цео покрет запао у кризу саветовали су великог војводу Мирка из Петрограда да врати Луку Вукаловића на чело устанка. На Цетињу су попустили, али је већ било касно да се преговори наставе на основама Омер пашине прокламације из јуна 1861. године, поготово стога што је међународна комисија за посредовање у међувремену била распуштена.[82]

Према неким сведочењима српска племена у суседству Црне Горе нису, 1862. године, желела да улазе у већи сукоб са Турском. На такво њихово држање највише су свакако утицале препоруке Србије и Русије да преговорима са Омер пашом под окриљем комисара великих сила побољшају свој положај, а ослобођење од турске власти да оставе за нека повољнија времена. Као законито средство за уређење односа између Порте и њених поданика реформе су у том тренутку подржавале све велике силе, док је наставак устанка подржала једино Црна Гора и револуционарне организације из Италије. Код суседних српских племена јавиле су се сумње да црногорска династија настоји да им умањи самосталност коју су извојевали сопственом борбом. Марко Миљанов Поповић забележио је да је непо-

[80] Јован Ристић, *Спољашњи одношаји Србије новијег времена*, II, Београд 1887, 85-86, 89-92, 96-99, 118, 124, 132, 129, 180-191.
[81] Б. Павићевић, *Црна Гора у рату*, нав. дело, 246-247; М. Вујачић, *Војвода Мирко Поповић*, нав. дело, 84-89.
[82] Б. Павићевић, *Црна Гора у рату*, нав. дело, 249; Љ. Алексић, *Политика Француске*, нав. дело, 418.

верење према династији Петровића изазивао и однос великог војводе Мирка према Кучима, са којима се он шест година раније, на велику радост Турака, сурово обрачунала због неплаћања пореза.[83]

После турског бомбардовања Београда са Калемегдана, јуна 1862. године, руска дипломатија оставила је кнезу Михаилу одрешене руке да сам донесе одлуку о рату, али није могла да му пружи гаранције да Аустрија, позивајући се на Париски мировни уговор о целовитости Турске, неће да нападне Србију са леђа. Кнез је од свих одговорних лица био најодлучнији у намери да Порти не попушта у тако важним стварима као што је сигурност српске престолнице. Показивао је спремност да ступи у рат ако конференција великих сила у Канлици, сазвата поводом бомбардовања Београда, не подржи Србију.[84] Прегледом стања у војсци влада је установила да Србија у сваком погледу стоји врло лоше. Регуларна војска била је мања од турске посаде на Калемегдану, а народна војска, како је записао министар унутрашњих дела, била је тек пописана и започето њено прибирање.[85] Јуна 1862. године отишао је Атанасије Николић у Одесу да набави 60.000 пушака на основу кредита који је Русија тајно одобрило Србији за наоружање народне војске, али се вратио тек почетком следеће година, успевши да донесе тек нешто више од половине тог контингента. На основу таквих сазнања закључила је влада, средином августа, да Србија није спремна и да не треба да ступа у рат. После дужег двоумљења с тим се помирио и кнез Михаило, прихватајући почетком октобра након дугог убеђивања енглеског посланика из Цариград сер Хенри Булвера одлуке конференције у Канлици, које су биле неповољне по Србију.[86]

---

[83] М. Миљанов Поповић, *Племе Кучи*, нав. дело, 436-437, 439-440. М. Миљанов је забележио да су се Срби ради тога местимично заједно са Турцима супротстављали црногорској војсци.

[84] Кнез Михаило био је већ саставио говор којим ће објавити рат Турској (Ј. Ристић, *Спољашњи одношаји*, нав. дело, 139-142, 161-165).

[85] Н. Христић, *Мемоари*, нав. дело, 449.

[86] Н. П. Шкеровић, *Записници седница Министарског савета Србије*, нав. дело, 3-4; М. Ђ. Милићевић, *Кнез Михаило*, нав. дело, 83-85; А. Николић, *Биографија*, нав. дело, 149-155; Јован Ристић, *Преписка између кнеза Михаила Обреновића III и српскога заступника у Цариграду Јов. Ристића 1861-1867*, Београд 1897, 27-31; Љиљана Алексић, *Мисија Милоја Лешјанина у Паризу, Лондону и Торину 1862. године*, ИЧ, XXI, Београд 1974, 127-135, 138-140.

По окончању црногорско-турског рата и кризе настале бомбардовањем Београда настојали су кнез Михаило и Илија Гарашанин да превазиђу неспоразуме који су се претходних година јавили у односима са Црном Гором. Користећи посету бивше црногорске кнегиње Даринке измењене су, марта 1863. године, врло срдачне поруке између Београда и Цетиња. Кнез Михаило изразио је радост што је Србија први пут од свог постања имала прилику да поздрави једну црногорску кнегињу. Разумео је да су осећања која је кнез Никола у свом писму изразио према Србији и њему лично потпуно искрена, додајући да „књаз Црне Горе, која кроз векове стоји под оружјем за име српско, не може у осталом ни имати друга осећања." Гарашанин је поручио великом војводи Мирку да ће се „непрестано старати" да се између Србије и Црне Горе утврди и оснажи „искрено и братско поверење, које књаз Мијаило од свега срца жели."[87]

Турска са своје стране покушавала је да Црну Гору удаљи што више од Србији. Убрзо по завршетку рата одустала је од захтева да се велики војвода Мирко прогна из Црне Горе како је било предвиђено мировним уговором из септембра 1862. године. Марта 1863. године одустала је и од другог понижавајућег захтева из истог уговора. Кнежевим изасланицима Јану Вацлику и Ђури Матановићу, које је за време боравка у Цариграду примио и сам султан, обећано је да Турска неће градити нова утврђења на путу од Скадра до Никшића преко црногорске територије и да ће до тада подигнуте стражарске куле на том путном правцу бити порушене.[88] Порта је обећала, такође, да неће градити нове карауле према црногорској граници, односно да неће ојачавати опсаду Црне Горе. Том приликом поклоњено је Црној Гори милион ока жита, а султан је као дар послао кнезу Николи 250.000 гроша. У Цариграду су били убеђени да ће успети да удаље кнеза Николу од Србије и да га одврате од могуће нове подршке устаницима у Херцеговини. Веровало се да је Црна Гора

[87] П. Поповић, *Односи Србије и Црне Горе*, нав. дело, 204 (док. 259), 205-206 (261).
[88] За ревизију црногорско-турског мировног уговора заузела се крајем 1862. руска дипломатија. Постепено су јој попустиле и све друге велике силе (Српске новине, бр. 25, Београд 1863, 88; Исто, бр. 26, 91, 92; Б. Павићевић, *Црна Гора у рату*, нав. дело, 376-380, 422-433; Радослав М. Распоповић, *Дипломатија Црне Горе 1711 – 1918*, Подгорица – Београд 1996, 258-260).

толико исцрпљена да за двадесет година неће моћи да поводе никакав рат. Омер паша распиривао је њихово самољубље и дражио их против кнеза Михаила, тврдећи да би у прошлогодишњем рату једва успео да спаси главу бежањем у Скадар да је Србија одлучила да уђе у рат.[89]

До нових европских заплета средином шездесетих година, који су кнеза Михаила и Гарашанина навели да приступе стварању балканског савеза, кнез Никола држао се лојално према Порти. Априла 1865. године писао је великом везиру да је наредио да се протера Лука Вукаловић, чим је добио обавештење да се приближио црногорској граници. „Што се тиче банде којом он управља", писао је кнез Никола, сви су страног порекла, само су двојица међу њима били Црногорци. Један од њих одмах је убијен, док је други протеран из Црне Горе.[90]

Попуштајући Црној Гори главни притисак пребацивала је Турска постепено на Србију. Наредних година појачала је војне посаде у Видину, Софији, Нишу и Приштини. На западним и јужним границама Србије насељавала је Черкезе и кримске Татаре, образујући од њих два коњичка пука и неколико пешачких башибозучких јединица, са укупно 12.000 увек приправних ратника. Током 1864. почела је да гради војна утврђења на српској граници код Сјенице и Новог Пазара. Та утврђења требало је у случају српско-турског рата да спрече везу између Србије и Црне Горе.

По сазнањима српске полиције између Турске и Аустрије постигнут је тајни договор о уклањању кнеза Михаила са српског престола. У том циљу потпомогали су организовање опозиције против њега лично, настојећи да га удаље од свих политичких групација. Српски посланик у Цариграду забележио је више пута како су турски званичници упорно понављали оптужбе само на рачун кнеза Михаила, истичући увек пословично љубазним тоном како са српским народом желе да живе у миру. Турска влада вешто је организо-

[89] Ј. Ристић, *Спољашњи одношаји*, нав. дело, 225-226; Б. Павићевић, *Црна Гора у рату*, нав. дело, 526-527.

[90] Кнез Никола великом везиру, Цетиње, 19. IV/2. V 1865 (Живко М. Андријашевић, *Нека необјављена писма Николе I Петровића Његоша*, Историјски записи, 2, Подгорица 1996, 138.

вала и потпомагала присталице бившег режима, који су се по смени династије склонили у Цариград. Њих је кнез Михаило по смрти кнеза Милоша амнестирао, па се већина вратила у Београд. Ипак су се многи од њих повезали са Павлом Радовановићем, који је организовао убиство кнеза Михаила. Са Радовановићем се повезао и Павле Трифковић, секретар кнеза Александра Карађорђевића. Важну улогу у кампањи против кнеза имао је босански намесник Осман паша, који је добро познавао прилике у Србији, будући да је пре доласка у Сарајево био заповедник београдске тврђаве. Он је организовао окруживање Србије на њеним западним границама, стављајући, како је писао Илија Гарашанин, „под оружје целу Босну."[91]

Будући да су српске новине у то време расправљале о могућности да кнез Никола наследи српски престо, и да се при том нагађало да га је кнез Михаило већ посинио, користили су турски званичници сваку прилику да пред сарадницима црногорског кнеза заподену о томе разговор. О могућности да кнез Никола буде изабран за српског кнеза говорио је, фебруара 1864. године, кајмакам Новопазарског санџака Тефик паша кнежевом секретару Јану Вацлику. Када је Вацлик новембра исте године поново дошао у Скадар говорио му је мушир (војни заповедник) скадарског пашалука, како је за кнеза Николу важна околност то што ни кнез Михаило, ни румунски кнез Куза немају наследнике. То за будућност Црне Горе, наглашавао је мушир, може бити од великог значаја. Молио је Вацлика да јави кнезу Николи како је задовољан његовим држањем и да му „највише жели јуначкога наследника."[92] Када се по поновном доласку кнеза Михаила на српски престо (1860) у дипломатским круговима у Цариграду повела реч о његовом захтеву да буде признат за наследног кнеза Србије, умиривао је француски министар спољних посло-

[91] Српске новине, 25, 1863, 87; П. Поповић, *Односи Србије и Црне Горе*, нав. дело, 210-211 (док. 269); *Документи за българската и сръската история из магжарските държавни архиви 1868-1878*, Издирил и подготвил за печат Петър Миятев, София 1966, 15-17 (док. 2); Ј. Ристић, *Спољашњи одношаји*, нав. дело, 238-241,318-323, 363-367, 371.

[92] П. Поповић, *Односи Србије и Црне Горе*, нав. дело, 210-211 (док. 269), 218 (274); Ј. Ристић, *Спољашњи одношаји*, нав. дело, 322. После збацивања Александра Кузе за румунског кнеза изабран је (1866) Карло Хоенцолерн. Он је од Порте добио ферман наследног кнеза.

ва Тувнел турску дипломатију, говорећи да нема места за забринутост, пошто он нема наследника, нити га може усвојити без пристанка Порте.[93]

У Србији су знали за притиске којима је била изложена Црна Гора, како од стране Турске, тако и од других великих сила. И Србија је, уосталом, била изложена не мањем притиску. Стално је тражено да се престане са обучавањем народне војске и утврђивањем земље.[94] Оно што је положај Црне Горе чинило много тежим било је изузетно лоше финансијско стање земље. Без помоћи са стране она једноставно није могла да постоји као самостална држава.[95] Схватајући да држање Црногораца није увек условљено њиховом вољом, из Београда су стално слали добронамерне поруке, помажући их при том материјално према сопственим могућностима.[96]

Турска влада жучно је реаговала на помоћ коју је Београд пружао Црној Гори у оружју и обучавању њихове војске. Када су сазнали за слање изолучених топова и официра који су обучавали црногорске војнике у њиховом руковању (1866) уложили су оштар протест српском заступнику у Цариграду.[97] Турски министар спољних послова рекао је Ристићу да дати топове Црногорцима значи исто толико, „колико дати пуну пушку детету у руке."[98] Увиђајући да се топови са лафетима не могу послати а да турске власти то не сазнају понудио је кнез Михаило кнезу Николи да о српском трошку подигне мању тополивницу у Црној Гори.

---

[93] Васиљ Поповић, *Политика Француске и Аустрије на Балкану у време Наполеона III*, Београд – Земун 1925, 115.
[94] Ј. Ристић, *Спољашњи одношаји*, нав. дело, 230-232.
[95] Б. Павићевић, *Црна Гора у рату*, нав. дело, 422-423.
[96] П. Поповић, *Односи Србије и Црне Горе*, нав. дело, 254-255 (док. 309)
[97] Кнез Михаило послао је фебруара 1866. једну батерију топова са капетаном Милутином Јовановићем, једним подофициром и једним војником ради обуке црногорских војника. Они су спремили за потпуну употребу четири топа и обучили 51 топџију од којих су неки били оспособљени да буду наставници у даљој обуци. Српски официри започели су и пешадијску обуку црногорске војске, која је била устројена по племенском начелу и није имала војне вежбе /егзерцир/. Почетком 1867. послато је 5.000 пушака (П. Поповић, Исто дело, 236 /док. 295/, 239-245 /301, 302, 303/; Н. Петровић Његош, *Писма – Библиографија*, нав. дело, 74 /док. 37/; Р. Јовановић, *Политички односи*, нав. дело, 99-102).
[98] Ј. Ристић, *Спољашњи одношаји*, нав. дело, 435-436.

*

До наредних већих сукоба у Европи који су наступили аустро-пруским ратом (1866) уложио је кнез Михаило велики труд да увежба и наоружа народну војску и да одржи добре односе са свим балканским народима и државама. Знајући за њихову осетљивост и незадовољство према Србији после пораза 1862. године у Београду су поступали веома опрезно, градећи постепено путеве за споразум о заједничком раду за ослобођење српског народа у Турској. Када су током 1863. године услед устанка у Пољској поремећени односи Русије са Енглеском и Француском писао је Гарашанин кнезу Николи да интересе Србије и Црне Горе не би требало уплитати у могући сукоб међу овим силама. Изразио је жалост што су тим догађајима нарушени добри односи између Русије и Француске, на чему је његова влада до тада градила стратегију ослободилачког рата на Балкану.[99] У мемоару Атанасија Николића који је сачињен у пролеће 1862. године, по образовању Српског одбора, рачунало се да ће Француска бити она сила која ће посредством Србије, Грчке и Црне Горе отворити Источно питање и омогућити да се Турска потисне из Европе.[100] У наредној деценији постепено је слабила вера да се балкански хришћани, по узору на Италију, мого ослободити и ујединити под окриљем Француске. Упоредо с тим сазревало је уверење да је најпоузданији пут за успех грађење узајамног поверења и стварање балканског савеза.

[99] *Србија и ослободилачки покрети на Балкану*, нав. дело, 365-367 (док. 225); Ј. Ристић, *Спољашњи одношаји*, нав. дело, 223-224, 244; Д. Мекензи, *Илија Гарашанин*, нав. дело, 336-337.
[100] *Србија и ослободилачки покрети на Балкану*, нав. дело, 261 (док. 213).

Nenad Urić

SERBO-MONTENEGRIN RELATIONS AND THE QUESTION OF UPRISING IN TURKEY WITH SPECIAL REFERENCE TO STATEMENTS NIKOLA JOVANOVIC OKAN (1860-1866)

S u m m a r y

The work is first part of the paper about Serbian-Montenegrin relations during the preparation of the uprising in the Balkan Christians during the second government of Prince Michael and regency. The paper discusses the relationship between Serbia and Montenegro in the first half of the sixties of the nineteenth century. At the beginning of the reign of Prince Michael the preparation of the uprising was the task of the Serbian-Bosnian Committee (1860-1861), which was established at the end of the government of Prince Miloš. For operations in Bosnia and Herzegovina merchant Nikola Jovanovic Okan was in charge of the committee. He moved from Sarajevo to Belgrade after the suppression of the uprising in Bosnia in 1858. At the end of the 1862 after the defeat of Montenegro in the war with Turkey, he stayed in Cetinje and talked with Prince Nicholas. He subsequently submitted a detailed report to governor Jovan Ristić, which, along with other documents, complets the idea of the contentious issues in relations between Serbia and Montenegro before, during and after the Montenegrin-Turkish War in 1862. In connection with this it is reviewed if the dynasty Petrović in late 50`s and in the first half of the 60`s sought creation of a joint state with Serbia, or only the liberation and expansion of borders of existing state. This raises the question of national feelings of Montenegrins, which will more fully be discussed in the second part. By dissolution of the Serbian-Bosnian Board (May 1861) Prince Michael approached the building of a new strategy of liberation. In the new plan devised by the Prince Mihailo in collaboration with Ilija Garasanin (and ideas presented in *Načertanije*) the focus was placed on cooperation with the Balkan peoples and states, which like the Principality of Serbia sought total liberation and unification. During the first half of the sixties Turkey seeks to separate Montenegro from Serbia, offering a series of concessions in relation to the peace treaty of September 1862.

On the other hand, Turkey is trying to surround Serbia and remove Prince Michael from the throne. Recognizing the difficult economic situation in Montenegro, and great pressure that Turkey exerted on it, Serbia was trying to maintain good relations with Cetinje, giving occasional material assistance.

Key words: Serbia, Prince Michael, the dynasty Petrovic, the Serbian-Bosnian Committee (1860-61), Nikola Jovanovic Okan, Herzegovinian rebellion, Montenegrin-Turkish War in 1862, the preparation of the uprising (1865).

Чланак примљен: 21. 07. 2010.
Чланак коначно прихваћен за објављивање: 01. 11. 2010.

ИСТОРИЈСКИ ЧАСОПИС, књ. LIX (2010)
HISTORICAL REVIEW, Vol. LIX (2010)

ПРИКАЗИ

Татјана Катић, *Опширни попис Призренског санџака из 1571. године*, Историјски институт, Београд 2010, 640 стр.

Османски катастарски пописи становништва (*Tapu Tahrir Defteri)*, због разноврсности и богатства података које садрже, представљају прворазредне историјске изворе. Они пружају комплетну слику једне области у одређеном времену и простору. *Опширни попис Призренског санџака из 1571. године* први је османски детаљни попис који се односи на област данашње Србије, објављен на нашем језику. До сада једини попис те врсте, детаљни попис Сремског санџака из 1566/7, објављен је пре тридесетак година у турској транскрипцији (B. W. McGowan, *Sirem sancağı mufassal tahrir defteri*, Ankara 1983).

Издање призренског дефтера на почетку садржи предговор са неопходним коментарима који прате издања ове врсте - кратак преглед досадашњих достигнућа превасходно на пољу домаће дефтерологије и радова у којима је фрагментарно коришћен попис о коме је овде реч. Након тога, дат је опис структуре дефтера, као и одговарајуће напомене у вези са ортографијом имена и смерницама којима се Т. Катић водила у њиховом дешифровању и читању. Затим следи преглед коришћених извора и литературе. После ових уводних разматрања, дато је критичко издање самог пописа.

У уводном делу дефтера налази се кануннама. Потом следи попис насеља по нахијама, с тим што је на почетку сваке нахије дат списак насеља која јој припадају, нумерисаних редним бројевима, а потом и сама насеља с пописом становника и њиховим дажбинама. Прва је нахија Призрен (29-159 стр.), затим нахија Хоча (161-250), нахија Жежна (251-268), нахија Трговиште (269-422) и нахија Бихор (423-550). На крају пописа, налази се попис вакуфа Призрена (551-556). Пописом је обухваћено укупно 541 насеље.

Неопходна објашњења везана за одређену врсту пореза, земљишних поседа, статуса појединаца и слично, ауторка је дала на крају књиге у оквиру Речника термина (593-607).

Издање дефтера је обогаћено и табелама које читаоцима дају увид у сумарне податке о пореским обвезницима и приходима сваког насеља у Призренском санџаку, као и списком хришћанских имена која се срећу у овом попису. Књига је опремљена и картама које детаљно приказују величину насеља за сваку нахију понаособ и посебно картама које приказују верско-етничку структуру становништва сваке нахије.

Значај овог пописа је велики, не само за истраживаче који се баве османским периодом националне историје, већ и за медиевисте. Анализом и вредновањем података које дефтер садржи могуће је утврдити границе Призренског санџака у овом периоду, његову административну поделу, по нахијама, типове и основне карактеристике насеља, густину насељености, етнички и конфесионални састав становништва, процес исламизације, друштвене групе са специјалним статусом (војнуци, соколари, дербенџије). Поред тога, попис садржи и податке који говоре о привредно-економском стању ове области у другој половини 16. века, сеоској и градској привреди, трговачким и религиозним центрима и др.

Треба истаћи да је приређивање оваквог извора врло захтеван и сложен задатак, који подразумева озбиљан и студиозни вишегодишњи рад. Овде пре свега мислимо на дешифровање и превођење османског текста, што представља изузетно тежак посао, али и на убикацију насеља. Преузимање на себе оваквог задатка захтева поседовање одговарајућег знања из области филологије, дипломатике и палеографије, историје, географије.

У досадашњим издањима пописних дефтера која се односе на територију Балкана, због комплексности овог посла, било је доста пропуста. Међутим, Т. Катић је успела да својим радом превазиђе досадашња издања ове врсте и постави врло високе стандарде у савременој дефтерологији; пре свега врло успешном убикацијом, не само активних насеља, већ и запустелих - мезри, минималним процентом неубицираних топонима, као и одсуством непрочитаних места, прецизним преводом и одговарајућим објашњењима. Ауторка је и исправила и допунила нека устаљена, а погрешна мишљења у науци, превасходно у вези са убикацијом.

Ова књига представља вредан допринос науци у смислу могућности њене мултидисциплинарне употребе. Поред тога, она је

пример доброг решења и адекватног модела за саопштавање османских пописних дефтера. Својим садржајем превазилази националне оквире и сматрамо да ће изазвати велико интересовање и у региону.

Драгана Амедоски

Gherardo Ortalli – Oliver Jens Schmitt (ur.), *Balcani occidentali, Adriatico e Venezia fra XIII e XVIII secolo/Der westliche Balkan, der Adriaraum und Venedig (13. – 18. Jahrhundert),* izd. Instituto Veneto di Scienze, Lettere ed Arti, Venezia – Wien: Österreichische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Klasse, Schriften der Balkan-Kommission, Verlag der ÖAW, Wien 2009, 402 str.

Западни Балкан, Јадранско море и Венеција од 13. до 18. века представља најновији у низу зборника радова са научних конференција одржаних у организацији истраживачких институција из Венеције и Беча: Венецијански институт за науку, књижевност и уметност, Одељење за историју на универзитету Ca'Forscari у Венецији, Балканска комисија Аустријске академије наука, Институт за источноевропску историју на Универзитету у Бечу и Аустријски институт за источну и југоисточну Европу. Скуп је одржан крајем септембра 2006, делом у Бечу, а делом у Венецији. Приређивачи овог зборника од укупно седамнаест радова еминенти су стручњаци за историју југоисточне Европе. Проф. Gherardo Ortalli предаје медиевистичке курсеве на Одељењу за историју на универзитету Ca'Forscari и аутор је великог броја монографија и научних радова из млетачке прошлости. Проф. Oliver Jens Schmitt поседује богату истраживачку каријеру која се креће од византологије до друштвене историје 19. века, а недавно је објављена његова биографија Скендербега.

Зборник се надовезује на неколико претходно објављених, чији је циљ да се подручје Леванта и улога Републике Св. Марка, као изузетно значајне геополитичке силе, осветле са што више различитих аспеката. Тако су до сада публиковани томови: *Венеција и Крит* (1988, ур. G. Ortalli), *Ђенова, Венеција и Левант у периоду*

XII-XIV века (2001, ур. G.Ortalli – D. Puncuh), *Венеција и Византија. Аспекти византијске културе уметности од Равене до Венеције од V до XIV века* (2005), и *Венеција и Јонска острва* (2005, ур. C. Maltezou – G. Ortalli).

Уводни текст Орталија оцртава кључне етапе у уздизању Републике Св. Марка у прворазредну економску и политичку силу најпре на Јадранском, а потом и на Средоземном мору. Луке нису биле само насушна потпора поморској власти, већ и капије ка унутрашњости Балканског полуострва, стога су млетачки интереси како на мору, тако и на копну били суштински повезани још од почетка 11. века (*Beyond the coast – Venice and the Western Balkans: origins of a long relationship,* стр. 9-25).

Свој допринос бољем познавању историје, привреде и значаја средњовековне Србије у контексту источног Медитерана и млетачке политике пружили су радови наших најеминентнијих стручњака – академика Момчила Спремића и академика Десанке Ковачевић-Којић. Рад М. Спремића посвећен је преговорима вођеним између деспота Ђурђа Бранковића и Венеције током сукоба око превласти над градовима у Зетском приморју и долини Бојане, посебице око Скадра (*Trattative serbo-veneziane per la Zeta nel XV secolo,* 27-37). Каква је била улога и значај Србије у привреди Републике Св. Марка осветљено је у раду Д. Ковачевић-Којић. Радило се, пре свега, о великом млетачком тржишту за производе српских рудника сребра, гламског сребра, и злата, иако је највећи део трговине племенитих метала био у рукама дубровачких трговаца, попут браће Кабужић (*La Serbie dans l'économie de Venise au XVeme siècle,* 39-52).

Zdenka Janeković Römer анализирала је дубровачке званичне документе и наративне изворе из периода млетачке превласти, како би утврдила динамику њихових односа и промене (*Ragusan Views of the Venetian Rule (1205-1358),* 53-76). Главна питања сукоба тицала су се самоуправе, територије и контроле прихода који су остваривали све успешнији дубровачки трговци, али је млетачка власт остала прилично чврста и ефикасна до самог краја. Дубровачки хроничари су, већином, описивали млетачко доба као тиранију и гушење аутономије Републике Св. Влаха.

Прилог Оливера Јенс Шмита пружа шири оквир разматрања односа Венеције, као матице, и њених поседа изван *Terraferma*-е у

виду јединственог подручја комуникације у позном средњем веку (*Das venezianische Südosteuropa als Kommunikationsraum (ca. 1400 – ca. 1600),* 77-101). То се може сагледати на основу анализе неколико кључних питања: фреквенција, одн. учешће појединих далматинских градова у трговачком обрту Serenissime, затим, емиграција из далматинских градова у Венецију, и треће је посматрање идеолошке матрице код провинцијске елите.

Премда поморско царство *par excellence*, Венеција је била непосредно угрожена османском експанзијом на тлу западног Балкана, прецизније, у залеђу свих оних поморских лука одакле се гранала политичко-економска мрежа Републике Св. Марка. Односе двају левантских сила у прелом периоду за редефинисање млетачке дугорочне политике (1463-1503), анализира рад Ермана Орланда (*Tra Venezia e Imperio ottomano: paci e confini nei Balcani occidentali (secc. XV-XVI),* 103-178).

Филолошко сагледавање променљивог односа између тројног књижевног језика (италијанског, хрватског и латинског) и културе на тлу Далмације, од Кварнерског до Которског залива, предмет је излагања Санте Грачиотија, указујући на њихову вишеслојност и мултиетничку потку (*Das Wechselverhältnis zwischen Literatursprachen und Kulturen auf dem westlichen Balkan zwischen dem 16. und 18. Jahrhundert,* 179-198). И следећи рад је филолошке природе, посвећен анализи италијанског језика на источнојадранској обали: Michele Metzeltin, *Le varietà italiane sulle coste dell'Adriatico orientale,* 199-237.

Еђидио Иветић разматра двосмерност односа Венеције и њених поданика дуж источног Јадрана, преиспитујући га са становишта међузависности и међусобних утицаја на подручју институција, друштва, економије, менталитета, културе и језика, током позног средњовековља и раног модерног доба (*Venezia e l'Adriatico orientale: connotazioni di un rapporto (secoli XIV-XVIII),* 239-260).

Невелик обимом, рад Ферита Дуке скицира политичке, демографске, економске и верске промене у градовима Албаније након успостављања османске власти (*Coast and Hinterland in the Albanian Lands (16th-18th centuries),* 261-270).

Драго Роксандић посветио је свој рад једном од најконтроверзнијих питања у историографији – власима или Власима/Морлацима, залажући се за примену новијих концепата у истраживању,

попут „многоструких идентитета“. Рад такође доноси синтетички преглед владајућих парадигми о „влашком питању“ у јужнословенским историографијама (*The Dinaric Vlachs/Morlachs in the Eastern Adriatic from the Fourteenth to the Sixteenth Centuries: How many identities?*, 271-285).

Крајем седамнаестог века, током Морејског рата (1684-99), Венеција је успела да однесе превагу над османском силом у залеђу далматинских градова. Јосип Врандечић анализира историјску позадину, затим, друштвене, економске и верске прилике, налазећи узроке млетачког успеха пре свега у кризи османског тимарског система, покушају османских власти да миграторне сточаре-влахе преведу на земљорадњу, и у новинама у наоружању млетачке војске, која ангажује пребегле влахе-сточаре (*Islam Immediately beyond the Dalmatian Coast: The Three Reasons for Venetian Success,* 287-307).

Петер Бартл сматра да постоји могућност поређења албанског и црногорског подручја у смислу истоветног карактера „граничности“ у погледу етничких, политичких и културних прилика (*Religion und Konfession im montenegrinisch-albanischen Raum im 16. und 17. Jahrhundert,* 309-326). Сличну тему на простору Далмације разматра и наредни прилог из пера Марка Трогрлића (*Religion und Konfessionen in Dalmatien im 17. und 18. Jahrhundert,* 327-349).

Маркус Колер је још једном изнео своје виђење о атмосфери страха међу муслиманским живљем у османској Босни, које пореди са „друштвом под опсадом“, суоченим с неизвесном будућношћу и растућим неповерењем према властима у Истанбулу (*Die Große Furcht in Bosnien und Herzegovina – Gewalt als Folge einer Legitimationskrise im späten 18. Jahrhundert,* 351-361).

Вера Константини даје синтетички преглед економских, пре свега, трговачких прилика на Јадрану у модерној епохи. Она је обележена млетачком доминацијом и тежњом да контролише територију (*Mare Nostrum*), сачува безбедност на мору и одржи трговински монопол (*Commerci ed economie nell'Addriatico d'età moderna,* 363-372).

Још један, последњи у овом зборнику рад посвећен је привредној тематици, међутим, Сураја Фароки то чини са аспекта османске економске политике. Упркос мањкавости османских извора у поређењу с млетачком грађом, како по количини, тако и по садржају, они пружају прилично јасну слику о настојању османских

власти да омогуће неометану економску размену, али нагласак није био на извозу, већ пре свега на снабдевању унутрашњег тржишта царства (*Die Osmanen und die Handelswege der Adria, 16.-17. Jahrhundert,* 373-387).

Прижељкујући да се скупови са овако широком тематиком, просторном и временском, наставе у будућности, желимо да изразимо наду да ће се међу учесницима наћи и већи број представника наше историографије, нарочито оних усмерених на проучавање економске проблематике.

Јелена Мргић

Virginia H. Aksan, *Ottoman Wars 1700-1870: An Empire Besieged*, Harlow: Pearson Longman 2007.

Вирџинија Аксан је професор МекМастер универзитета у Хамилтону, Канада. Њено поље интересовања представља пре свега историја Османског царства у осамнаестом и деветнаестом веку. Била је секретар и председник Друштва Северне Америке за турске студије и члан одбора Друштва Северне Америке за блискоисточне студије. Ауторка је бројних радова, између осталих, књиге *An Ottoman Statesman in War and Peace: Ahmed Resmi Efendi, 1700-1783*, Leiden: E.J. Brill, 1995, и збирке чланака *Ottomans and Europeans: Contacts and Conflicts*, Istanbul: Isis, 2004.

Своја истраживања о ратовима које је Османско царство водило током XVIII и XIX века, Вирџинија Аксан је објединила у књизи *Ottoman Wars 1700-1870: An Empire Besieged*. При томе није се ограничила на приказе самих војних кампања, већ је посебна пажња дата економској, политичкој и дипломатској позадини сукоба.

Историчар који одлучи да се бави периодом XVIII и XIX века сусреће се са стереотипима које је установила историографија „Источног питања". Стога Вирџинија Аксан жели да устаљеним схватањима супротстави проблем османског „Западног питања". Ни тај пут, међутим, није без препрека. Енглески и француски извори тога доба већ показују утицаје фикције, која се развија о „мистичном"

Истоку. Подаци добијени из западних извора, иако често од огромне важности, стога морају бити упоређени са османским изворима. С друге стране сама бројност османских извора, од којих су многи тешко доступни због лоше организованости архива, онемогућава да они буду сагледани у потпуности.

Прва два поглавља *The political map of Central and Eastern Europe circa 1700* и *The Ottoman system* пружају читаоцима преглед политичке ситуације у Европи на почетку периода обрађеног у књизи, као и османског војног система који се налазио на прагу великих промена. Опширнији увод омогућава читаоцима да јасно уоче основе на којима ће се заснивати постепена модернизација војске током XVIII и XIX века. Следи девет поглавља која хронолошким редом приказују историјат војних сукоба Османског царства са својим суседима.

Ратни сукоби се не посматрају само из османског угла. Напротив, свако поглавље садржи посебне одељке о политичкој ситуацији која је владала у државама главних европских непријатеља османске династије, царствима Хабсбурга и Романових. Такав приступ даје ширину неопходну да би се разумели изазови који су се налазили пред Османлијама и начини на које су их они превазилазили. На овом месту би требало поменути да су у највећој мери предмет ове књиге ратови које је Царство водило на својој „северној одбрамбеној линији“, назив под којим ауторка подразумева границе које су се пружале Дунавом, преко Крима до Кавказа. Слабљење Ирана нестанком Сафавида са историјске сцене, изазвало је и мање интересовање Османлија за источни фронт, што се очитава и у мањем простору у књизи који је дат овој теми. Иако је акценат стављен на северна ратишта, ауторка се осврнула и на сукобе са вехабијама у Арабији, као и на озбиљан изазов који је османској држави упутио Египат Мехмеда Алија.

Осврнућемо се на неке од, према ауторкином мишљењу, најважнијих момената османске војне историје у XVIII и XIX веку. Мир у Београду из 1739. године вратио је Османском царству део територија изгубљених двадесет година раније Пожаревачким миром. Успех је имао и лоших последица, јер је дошло до одлагања војних реформи. Поглавље *The Austrian-Russian-Ottoman Danube waltz, 1768-1792* започиње османско-руским ратом 1768-1774. годи-

не. Ауторка придаје велику важност овом сукобу. Почетак рата прекинуо је дуги период мира, који је трајао још од 1740. године. Османско царство јесте повратило стабилност и доживело економски опоравак, али је, такође, било искључено из кључног рата који је знатно унапредио европску ратну технику, Седмогодишњег рата. Све веће ослањање на добровољце и провинцијске одреде ослабило је дисциплину и ниво обучености војске. Чак је и јаничарски корпус морао бити попуњен војницима регрутованим непосредно пред избијање рата. Понижење доживљено у Кучук кајнарџију опоменуло је османске властодршце да су реформе не само потребне већ и неминовне, ако желе да се успешно супротставе непријатељима.

Војска је, међутим, била толико испреплетена са свим деловима друштва, да би војне реформе заправо имале много шире ефекте од побољшања оружја или боље обуке војника. Пример тога је јаничарски корпус. Не само да су многи јаничари били укључени у занатску и трговачку мрежу градова у којима су били смештени, већ су и многи људи који нису били војници куповали потврде о припадности јаничарском корпусу како би добили право на плату и одређене привилегије. Напуштање принципа девширме, и омогућавање примања добровољаца и деце јаничара у одред, олакшали су везивање јаничара за провинције у којима су служили и стварање елита које су се супротстављале централној власти. Стога је било каква реорганизација корпуса могла утицати на животе великог броја људи, који су зависили од тог својеврсног „раног система социјалне заштите“, који је, према речима ауторке, обезбеђивао јаничарски корпус. Слабљење државних финансија било је још један проблем који се није могао једноставно превазићи, и који ће до краја остати главна препрека потпуном спровођењу осмишљених реформи.

Нови порази које је Османско царство доживело у рату против Аустрије и Русије 1787-1792. године онемогућили су даље одлагање коренитих промена. Реформе ће покушати да спроведе султан Селим III. Кроз два поглавља *Selim III and the new order (Nizâm-ı Cedid)* и *The internal and external challenges to Selim III* пратимо развој догађаја од почетних теоријских разматрања реформи султана Селима, преко формирања нових одреда до тренутка када је њихово спровођење заустављено. Реформе су изгледа спровођене пребрзо током периода препуног проблемима. Ни сам султан није имао од-

лучности да на крају суочен са бројним изазовима стане иза својих одлука.

Поучен примером свога претходника, али и ослањајући се на основе које су већ биле постављене, нови султан реформатор Махмуд II припремао је и спроводио промене постепено али одлучно. Фазе консолидације власти, коначног обрачуна са јаничарима и организовања војске по новим принципима и на крају првих изазова који су пред њу стављени описане су у три поглавља: *Mahmud II and the new absolutism*, *The Auspicious Occasion and its consequences* и *An Empire returns to war*. Свакако централни моменат овог периода је тзв. *Срећни догађај*, односно укидање јаничарског реда 1826. године, који ауторка детаљно анализира.

Започевши многе реформе у свим сферама друштва Махмуд II је преминуо пре него што је проглашењем Хатишерифа из Гилхане започео период Танзимата, који је описан у последња два поглавља књиге: *From Tanzimat to Crimean war* и *Completing the Northern arc*. Поред широких друштвених и административних промена, настављено је са модернизацијом војске и њених институција. Током овог периода одиграо се последњи велики рат проучен у овој књизи – Кримски рат (1853-1856). Ауторка у овом рату види значајну прекретницу за европске и османску војску, па је зато и одабрала да њиме заврши своју књигу. Османско царство је наставило да током друге половине XIX века модернизује своју војску, као и увек балансирајући између замишљеног и спроводивог, изабравши од шездесетих година као свој главни узор пруску армију.

У историографији о сукобима Османлија са њиховим европским суседима током XVIII и XIX века, Османско царство је најчешће приказивано као сила која се неминовно ближи крају и чији је једини начин да преживи опонашање европских узора. Такав став произилази из једностраног приступа проблематици. Незадовољна једноставним тумачењем да је исламско друштво било затворено за промене и да је то довело до немогућности османске војске да прати напредак европске технике, Вирџинија Аксан је осветлила војну историју Османског царства на један нови начин. Приказала је периоде полета, када се чинило да је идеал добро обучене, дисциплиноване и квалитетно наоружане војске на дохват руке, као и периоде када су различите препреке заустављале спровођење реформи.

Ауторка је покушала да покаже сву комплексност фактора који су утицали на успех или неуспех Османлија да поврате својој војсци статус победнички силе.

Огњен Крешић

Jörg Fündling, Marc Aurel. Kaiser und Philosoph
(Gestalten der Antike, hrsg. von Manfred Clauss)
Wissenschaftlische Buchgesellschaft, Darmstadt 2008, 240.

Едиција Gestalten der Antike жели да представи, по речима уредника Манфреда Клауса, најзначајније жене и људе из политичког и културног живота антике. Клаус образлаже да је стање извора условило, приликом избора, превагу политичког начела у односу на културни; отуда, осим Цицерона, двадесет биографија владара током дугог периода људске историје, од краљице Хатшепсут до цара Јустинијана.[1] Али, као што је познато из непосредних (изворних) сведочанстава неупоредиво су боље познате личности Платона или светог Павла него рецимо Хатшепсут или Рамзес II. (Остављамо по страни чињеницу да би наш и антички свет био сасвим исти да ово двоје Египћана нису постојали, али и духовно толико различит, готово незамислив, да нису постојали поменути Грк и хришћански Јеврејин). Но, овакве примедбе могу се учинити наивним свим издавачима и уредницима који треба да саставе комерцијалну едицију. Додајмо ипак да је ипак чудно што нема ни једног Атињанина у овом избору, док је Агесилај једини представник класичне епохе грчке историје.

Биографију Марка Аурелија, особе која је у себи одгојила сопствену филозофску инклинацију али и развила осећај дужности према држави, написао је Јерг Финдлинг, писац ученог и исцрпног (преко 1200 страна текста) коментара на Хадријанов животопис из

[1] „Антика“ је употребљена у наслову едиције колоквијално; прецизније, овај појам односи се на грчко-римски свет. У немачком језику, када се античка историја жели проширити историјом Старог Истока и Египта користи се реч Altertum.

Царске повести.[2] Тако темељно припремљен за биографију Хадријановог унука и пожељног наследника, Финдлинг о цару пише са класичарским интересовањем за филозофска схватања која су обликовала његов приватни живот, али и са способношћу историчара и биографа да сагледа и разуме царево деловање у свету и да пружи целовиту слика његовог политичког профила.

Уопште, саставити животопис Марка Аурелија био је тежак али и привлачан задатак: његов духовни живот тако је добро познат. Али цареве филозофске белешке, тј. по Финдлинговим речима, једна збирка афоризама (стр. 11; cf. стр. 117), може завести биографа на погрешан траг уколико се покуша тумачити као историјско сведочанство; наиме, из текста више сазнајемо о царевој лектири, идеалима како личном, тако и онима из његовог педагошког окружења. Ради се о делу једног стоичара који је у филозофско-психолошким интроспекцијама (нарочито у првој књизи) тражио отклон од стварности коју су чинили неспособни савладар, нежељени ратови са варварима и комарцима у мочварама на средњем Дунаву, политички брак и династичке бриге. Ових тешкоћа Финдлинг је био свестан и стога одлично припремљен да напише биографију Марка Аурелија, цара и филозофа, како стоји у поднаслову.

Главна вредност Финдлиговоге књиге је у томе што је остао веран опредељењу да састави животопис цара, а не историју римске државе у време владавине Марка Аурелија. Тако је Финдлингова књига лишена просопографско-хронолошких екскурса или уопште детаљних расправа о појединим политичко-историјским питањима.[3] Мислим да је аутор добро поступио; после Берлијеве књиге[4] за сада не постоји прави разлог за монографски приказ поменутих тема. С друге стране, један психологизирајући приступ животу и владавини Марка Аурелија био је више него пожељан и то особито из пера једног континенталног аутора који римску политику разуме, али је и кадар да остане веран биографији као историографском жанру. Тако на пример Финдлинг даје убедљиво објашњење (стр. 149), верно јед-

[2] Kommentar zur Vita Hadriani der Historia Augusta, Antiquitas, Reiche 4, Beiträge zur Historia-Augusta-Forschung. Serie 3: Kommenatre (hrsg. von Klaus Rosen), Band 4.1 и 4.2, Dr. Rudolf Habelt Gmbh, Bonn 2006.

[3] Изузетак представља непропорционално дуго поглавље о епидемији куге у доба Марка Аурелија (стр. 87-101).

[4] A.R. Birley, Marcus Aurelius. A Biography, Routledge, New York 2001[2], 320.

ној примедби коју је први изнео „Јулије Капитолин“ (Vita Marci, 29.10), због чега се цар није поново оженио после Фаустинине смрти. Врло су успеле странице (115-129) у којима се тумачи царево филозофско дело као сведочанства о његовој личности али и као текст једне уморне психолошке интроспекције.

Почетне стране ове књиге сведочи о Финдлиноговој вештини да кроз један специфичан ракурс истакне важне моменте. Тако се описује дан Марковог рођења, као „предивно пролеће“ за његовог деду, али и као дан велике наде за династију, па и за читаво Царство, како ће се утврдити у наредном поглављу. Течна и логична композиција наставља се и даље. Време Марковог учења и стицања зрелости за дужност која му је била намењена описано је са разумевањем за унутрашњи живот младог филозофа који није могао сам одлучивати о својој будућности. Странице посвећене (међу)владавини Антонина Пија (наслов поглавља Mittagsruhe des Reiches добро илуструје тај сигурни режим) представљају један добродошли преглед главних догађаја у време овог цара, с нарочитим освртом, сагласно с главном темом књиге; на припреме Марка Аурелија да преузме власт. После краћег поглавља о правним и политичким питањима везаним за сам почетак принципата Марка Аурелија и Луција Вера, Финдлинг је, како је речено, куги у Царству посветио читаво једно поглавље. О самосталној владавини Марка Аурелија, понајвише о нежељеним ратовима који су је обележили, али и о царевим напорима да се суочи са другим искушењима у римској политици, Финдлинг пише у другом делу књиге. Он није систематски анализирао фрагментарне податке које извори дају о Првом Маркоманском рату, нити је покушао да предложи нова хронолошка решења. Изгледа да без нових изворних података то заправо није ни могуће, па је добро, нарочито за течну композицију ове књиге, што Финдлинг не улази у све тешкоће овог питања. Коначно, поглавља посвећена истрајавању Марка Аурелија у обављању својих дужности принцепса који се у рату и миру брине о држави која му је поверена. Ту је нарочито дошла до изражаја Финдлингова умешност у истицању водеће преокупације позног принципата Марка Аурелија: спасити државу и династију од напада споља и искушења изнутра по цену личног исцрпљења (отуда наслов једног од завршних поглавља Über die eigene Kraft). Цар се морао истрошити у свему томе будући да је био стоик коме власт није представљала задовољство.

Поменимо на крају да у Финдлинговој монографији о Марку Аурелију, за разлику од коментара на Хадријанов живот у *Царској повести*, има неколико типографских грешака, нарочито приликом навођења извора у напоменама на крају књиге. Три примера: на страни 199, у напомени 24 наводи се 15. уместо 16. поглавља биографије Марка Аурелија; на страни 209, напомени 7 погрешно је цитиран параграф из 73 књиге *Римске историје* Касија Диона; на 213 страни, напомени 19 треба да стоји HA Aurel. 27.9 (уместо 24.9).

Жарко Петковић

Joseph Marko, Hedwig Unger, *Research and Tertiary Education in Central and South-East Europe,* Nomos, 2010, 155 pp.

Већ и површан увид у библиографију (литературе) која је посвећена проучавању историје високог образовања у Европи, указује на празнину односно недостатак студија које би на интердисциплинаран начин анализирали промене које су у овој области настале након потписивања Лисабонског споразума. То се посебно односи на југоисточну Европу, где је због бројних друштвених и политичких фактора (економска и политичка криза) дошло до успоравања реформи које је изискивао чин потписивања односно прихватања Болоњске декларације. Отуда се појава студије настале на основу истраживачког пројекта који је предводио тим стручњака са Универзитета у Грацу, на челу са проф. др Ј. Марком (Joseph Marko) и др Хедвигом Унгером (Hedwig Unger) представља вредан допринос не само за развој научних истраживања (област високог образовања) у овом делу Европе већ и за целокупну научну и културну јавност у свету. Зато већ на почетку овог приказа (рецензије) треба нагласити да је њихов напор без обзира на неке недостатке и непрецизности у анализи оног дела који се превасходно односи на развој образовања у Србији, заслужује похвале и уважавање. То истичемо имајући у виду тежину истраживачког задатка са којим су се суочили аутори пројекта и на другој страни проблем који готово као по правилу прати рад у

великом истраживачком тиму односно различите способности и домети оних који су били задужени за прикупљање и обраду података.

Овако постављена тема истраживања подразумевала је и примену посебног методолошког модела истраживања и наравно касније велику способност и вештину да се сазнања до којих се дошло уобличе у подесну композициону структуру књиге (тома), као крајњег резултата истраживања.

Мора се одмах приметити да је ауторски тим вешто одабрао и применио методолошки модел истраживања, који је обезбедио да се током дугих и захтевних истраживања дође до потребне изворне основе, на основу које је било могуће проникнути у суштину проблема којим су се бавили у оквиру наведеног пројекта односно реконструкцију развоја високог образовања на просторима југоисточне Европе након усвајања Болоњске декларације. За похвалу је и укључивање у анализу развоја Академија које су као највише научне установе биле укључене у процес реформи друштва односно високог образовања као једне од најважнијих области друштвеног живота и развоја.

Нема дилеме да су аутори на тај начин обезбедили да се обави реконструкција последњих десет година развоја и реформи у овој области, већ су, што је посебно важно указали и на могуће правце превазилажења бројних проблема које отвара реформа високог образовања и отворили перспективу сарадње (интегрисања високог образовања) и поспешивања покретљивости студената (на основним, мастер и докторским студијама).

Резултати истраживања предочени су у добро методолошки разрађеној структури књиге која поред инспиративног увода (садржи свеобухватни приказ политичког, економског и културолошког приступа проблему и методолошку концепцију истраживања), садржи два кључна тематска поглавља у оквиру којих су анализирани сви релевантни подаци до којих су дошли током истраживања. Ту мислимо на друго поглавље који је изврсно обрадио др Х. Унгер (Област високог образовања у Европи и допринос Аустрије истраживању овог проблема), као и на треће које је написао проф. Ј. Марко, у коме су саопштени резултати емпиријског истраживања чланова истраживачког тима.

У другом поглављу аутор је дао исцрпну анализу историје Болоњског процеса као и концепције високог образовања са стано-

вишта ЕУ. Ова анализа посебно је корисна за државе југоисточне Европе (Хрватска, Србија, Црна Гора, Босна и Херцеговина, Македонија, Албанија, Румунија Бугарска и Грчка), које су у међувремену потписале Болоњску декларацију и започеле реформу високог образовања. Овом корпусу питања треба додати и добро обрађен део који се односи на могућности које пружају пројекти: ERASMUS, TEMPUS и други, на пољу постизања већег степена интегрисаности високог образовања у југоисточној Европи са политиком коју спроводи у овој област ЕУ.

Ова студија, што је можда и највећи домет, указала је на потребу да се у наредном периоду универзитети (поготово у југоисточној Европи) развијају више као истраживачки центри а не углавном као институције за подучавање, што подразумева снажну подршку младим истраживачима али и већу мобилност наставника и студената, што до сада није био случај.

У трећем поглављу дата је свеобухватна анализа низа проблема кроз које су пролазили универзитети али и друге институције (академије наука) у централној и југоисточној Европи током периода од десет година који је био испуњен бројним проблемима и изазовима које је са собом носио процес транзиције кроз који су пролазиле државе југоисточне Европе. Управо је у том сегменту друштвеног живота односно делатности (високог образовања) видљива дубина кризе кроз коју су друштва (државе) овог дела Европе пролазиле, што се посебно негативно одразило на одлазак најталентованијих стручњака у иностранство („одлив мозгова“). Зато је било потребно уложити много више истраживачког напора да би се могао сагледати овај проблем (реформа високог образовања и делатност академија као научних установа) на тако великом узорку (простору). Аутори су у том смислу били успешни односно веома прецизни у анализи проблема (држава) којим су се бавили изузев Србије, где су се услед одсуства обимнијег истраживања и увида у изворе појавиле одређене непрецизности у анализи и извођењу закључака.

Први проблем на који указујемо јесте одређивање посебног статуса Косову (у структури књиге), које је као што је познато интегрални део Републике Србије и његов садашњи статус одређен је Резолуцијом ОУН 1244. Отуда, чини се није било научних разлога (основа) да се анализа високог образовања на Косову посебно издва-

ја, већ да се као и на примеру друге српске покрајине Војводине посматра (анализира) у склопу Србије. Ово истичемо имајући у виду чињеницу да је питање правног статуса Косова предмет бројних расправа у ОУН и да је до сада његову независност признало тек 69 од укупно 192 чланице ОУН.

Други проблем односно непрецизност јесте онај који се односи на анализу улоге универзитета у Србији као „једне од платформи етно-националне мобилизације". Ова констатација показује да је у анализи пре свих заобиђена улога Београдског универзитета у научном и друштвеном животу на просторима који су некада били део државне заједнице - Србија и Црна Гора, а након издвајања Црне Горе - Републике Србије.

Када се пажљиво анализирају извори и литература коју су аутори користили током настанка ове студије, видљиво је да нису коришћени пре свега сви доступни извори, што је допринело извођењу закључака који не одговарају стварној улози коју је имао највећи и један од најстаријих универзитета на Балкану, чији почеци датирају из 1808. године, када је основана Велика школа у Београду. Оцене попут оних који се износе у самом тексту, да универзитет није пружао подршку демократским процесима у Србији, не само да не стоје, већ су у колизији са свим оним што је овај универзитет чинио у минуле две деценије. Управо је Београдски универзитет (али и други универзитети а не само Новосадски универзитет) био центар отпора аутократским режимима и представљао је институцију из које је долазио глас разума и толеранције. Све је то подржано одговарајућим научним истраживањима који су били основ за обликовање демократске политичке идеје у Србији.

На другој страни, у тексту се наводи и констатација да Универзитет у Косовској Митровици (издвојен из Приштинског универзитета након сукоба на Косову) представља „илегалну институцију", што свакако не одговара чињеничном стању, јер је његово издвајање било неминовно и свакако изнуђено решење услед сукоба који су настали на Косову крајем 20. века. У овом контексту треба поменути и констатацију аутора да на Универзитету у Новом Саду, нема асистената који припадају мађарском народу а који раде на одељењима (одсецима) ове институције. И ова констатације је спорна јер су управо асистенти са тог универзитете били образовани и на Бео-

градском универзитету и данас имају значајно место у научном и културном животу Србије.

Још један момент вредан је помена, а односи се на издвајање средстава из GDP за терцијарно образовање. Аутори помињу у анализи проценат 0,4 (пп.67), колико се по њиховим сазнањима издваја у Србији за терцијарно образовање, али је с методолошког становишта било ипак неопходно да се пореди овај податак са укупним издвајањем за образовање у Србији из GDP (2004-3,89, 2009-4,5 и 2010-4,5). Тако би се добили параметри који обезбеђују прецизније извођење закључака о овом важном питању.

Такође указујемо на непрецизности које се односе на рад САНУ, као највише научне установе у Србији , која је углавном коректно приказана у делу који се односи на њен научни рад. Управо је њен целокупни рад у протеклој деценији био усмерен ка реализацији бројних пројеката (укључујући и одржавање међународних конференција) како би се на научно утемељен начин одредила улога српске државе у периоду од средњег до савременог доба. Научни резултати САНУ доступни су научној и културној јавности посредством њених бројних издања односно издања института који у њеном оквиру делују, (значајан број издања је на енглеском језику) и они као такви говоре о научном а не политичком ангажовању ове институције. Увид у ова издања свакако би помогао и ауторима (сарадницима на пројекту) да сагледају улогу ове институције из научног угла и онда би сасвим сигурно биле избегнуте и одређене непрецизности односно квалификације („због повезаности са политиком“), које су изнете у покушају да се сагледа њена улога у друштвеном животу.

Оцене изнете у овом тексту имају пре свега за циљ да помогну будућим истраживањима односно истраживачима ове теме, како би се напор и вредан резултат до кога су дошли уважени професори и сарадници Универзитета у Грацу обогатио новим сазнањима. Зато њихов напор и поред одређених недостатака заслужује похвалу јер је подстицајан и користан са становишта будућих интердисциплинарних истраживања универзитетског образовања и наравно сарадње на нивоу ЕУ.

Арсен Ђуровић

УПУТСТВО ЗА АУТОРЕ

Текст доставити на адресу Редакције издања Историјског института, Кнеза Михаила 36/II, Београд, e-mail: istorinst@hi.sanu.ac.rs.

Рукописи у компјутерском слогу предају се у једном примерку у штампаном и електронском облику у фонту Times New Roman, величина фонта 12. Размак између редова је 1.5, а напомене се налазе на крају сваке стране, резиме се штампа на енглеском језику. Аутори могу предати радове и на страном језику (енглески, француски, немачки), са резимеом на српском језику.

Осим основног текста са напоменама (уређеним према упутству), рад треба да садржи апстракт на језику на коме је написан рад и кључне речи на језику на коме је написан резиме.

Апстракт се налази испод наслова рада и треба да садржи до 100 речи.

Кључних речи треба да буде највише десет. Дају се на српском и на језику на коме је написан резиме.

Резиме је написан на другом језику у односу на језик основног текста. Резиме не може имати више од 1.200 словних знакова.

Прилози (фотографије) предати у електронској форми у .tiff формату и то црно беле у резолуцији од 150 dpi, колор – 300 dpi.

Напомене се налазе на крају сваке стране. Пишу се језиком и писмом на ком је дело штампано.

Посебна издања:

Име аутора се пише иницијалом, са размаком између имена и презимена, обичним словима. Први пут цитиран наслов књиге пише се у целини, без скраћеница, курзивом (италик), место издања и година издања пишу се иза наслова, без запете између. Цитиране странице пишу се на крају без скраћене ознаке за страну.

Примери:

С. Рудић, *Властела Илирског грбовника,* Београд 2006, 44-46.

Поновљено издање књиге:

К. Јиречек, *Историја Срба,* I, Београд 1978^2, 30.

Чланци у часописима:

име аутора иницијалом, размак до презимена, наслов рада курзивом, име часописа (пун или са скраћеницом из приложеног списка скраћеница), место издања (по потреби), број (арапским цифрама), година у загради и цитирана страна.

Примери:

Т. Живковић, *Легенда о Павлимиру Белу*, ИЧ 50 (2003) 15.

П. Пузовић, *Увођење општежића у Хиландару 1933. године,* ИЧ 45-46 (1998-1999) 2000, 245

(начин за часописе где је година за коју се односе различита у односу на годину изласка часописа)

С. Божанић, *Брвеник у средњем веку*, Рад Музеја Војводине 47/48 (2006) 86.

Г. Томовић, *Трагови старог рударења у топонимији пљеваљског краја,* Гласник Завичајног музеја. 3 (Пљевља 2002) 2003, 58.

(начин за часописе са истим називом а различитим местом издања, мање познате, ретко доступне часописе)

Чланак у зборнику радова

име аутора иницијалом, размак до презимена, наслов рада курзивом, наслов зборника, место издања и година, број страна целог чланка (од-до) и цитирана страна. Код сваког следећег навођења цитирати само конкретне стране.

Примери:

Р. Ћук, *Почеци рударства и привредни успон Србије*, Краљ Владислав и Србија 13. века, Београд 2003, 103.

М. В. Лутовац, *Бихор и Корита*, Насеља и порекло становништва 40, Београд 1967, 74.

Поглавље у колективној публикацији

Назив публикације (курзивом) и том, место и година издања, број страна целог поглавља (од-до) и цитирана страна и име аутора поглавља у загради.

Пример:

Историја српског народа, 6-1, Београд 1983, 98 (Д. Ђорђевић).

Извори

Примери:

Доментијан, *Живот Светога Симеуна и Светога Саве*, изд. Ђ. Даничић, Биоград 1865, 97.

Monumenta Serbica, ed. Fr. Miklosich, Viennae 1858, 352.

С. Б. Скокнић, *Моје успомене из Првог светског рата*, прир. М. Ј. Милићевић, Београд 2003, 63.

Уколико издање извора прво има наслов, па онда аутора издања, навести прво наслов, па онда приређивача:

Actes de lavra III, par P. Lemerle, Paris 1979, ...

После првог помена пуне библиографске јединице у напоменама, током наредних цитирања даје се скраћени облик, односно понавља се презиме аутора и скраћени наслов или презиме аутора и одговарајуће скраћенице: *нав. дело, nav. delo, op. cit.*

Код узастопног навођења аутора и дела: исто, isto, ibid.

Код навођења истог места у делу: нав. место, nav. mesto, loc. cit.

У ћирилици употребљава се скраћеница уп. а у латиници cf.

Напомене се скраћују са нап.

Не употребљавају се скраћенице стр. односно р. и рр.

Датуми се пишу на следећи начин, нпр. 17. март 2007.

Бројеви већи од троцифрених треба да буду куцани са тачкама, а не са размацима, нпр. 10.000

Аутори контролишу и уносе **лекторске интервенције** у електронску верзију текста. Уколико се не слажу са неком од лекторских интервенција то морају видно означити на штампаној верзији текста.

ИСТОРИЈСКИ ЧАСОПИС
Књ. LIX
(2010)

Лектор
МЕЛИТА ЖИВКОВИЋ

Превод резимеа на енглески
БОЈАНА РАДОВАНОВИЋ

Секретар Редакционог одбора
СНЕЖАНА РИСТИЋ

Компјутерска припрема за штампу
ЗОРАН ГАЈИЋ

Штампа
Чигоја штампа
Студентски трг 13
e-mail: office@chigoja.rs

Тираж
500 примерака

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

93/94

ИСТОРИЈСКИ часопис =
Historical Review / одговорни уредник
Тибор Живковић. – 1948 – . – Београд :
Историјски институт, 1948 – (Београд :
Чигоја штампа). – 24 см

Годишње
ISSN 0350-0802 = Историјски часопис
COBISS.SR-ID 3687170